

UiT Norges arktiske universitet

Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning

Lyktes Nasjonal Samlings kommuneprojekt?

Nasjonal Samling, tysk okkupasjonsmakt og norske nazifiserte institusjoners nyordning av kommunal forvaltning i Hamar, Fredrikstad og Tromsø 1940 – 1945

Ørnulf Wikstrand Andresen

Avhandling levert for graden doctor philosophiae - mai 2020

Innholdsfortegnelse

Bilde- og figuroversikt	5
Tabelloversikt.....	6
Forkortelser	7
Forord.....	8
1 Innledning.....	9
1.1 Tema og problemstillinger	9
1.2 Avgrensninger	13
1.3 Forskningslitteratur og artikler.....	14
1.3.1 Hovedfagsoppgaver.....	18
1.3.2 Utenlandsk litteratur med relevans for avhandlingen.....	19
1.3.3 Artikler	19
1.4 Kilder og kildegransking.....	21
1.4.1 Riksarkivet.....	22
1.4.2 NS-arkivet, Universitetet i Bergen	23
1.4.3 Kommunesektorens interesse og arbeidsgiver-organisasjon (KS).....	24
1.4.4 Hamar, Fredrikstad og Tromsøs kommunale arkiv	24
1.5 Pressen under okkupasjonen	25
1.6 Anonymitet, personvern og landssvikeroppgjøret.....	28
1.7 Nazifisering, kollaborasjon og motstand.....	29
1.8 Komparasjon	34
1.9 Det tyske overfallet på Norge, statskupp og Administrasjons-rådet	35
1.10 Josef Terboven og Reichskommisariat	36
1.11 Innenriksdepartementet	40
1.12 Nyordning.....	45
1.13 Introduksjon av byene	48
1.13.1 Hamar	49
1.13.2 Fredrikstad.....	52
1.13.3 Tromsø.....	55
2 Nasjonal Samling og nyordningen.....	59
2.1 Forordning om endringer i de norske kommunelovene av 10. juni 1938.....	63
2.2 Ideologiske spenninger og korrupsjonsanklager i NS.....	73
2.3 Nasjonal Samlings partiprogram - et ideologisk verktøy	78
2.4 Nasjonal Samlings forhold til den norske statsforvaltning.....	83
2.5 Oppsummering	85
3 Nasjonal Samlings propagandavirksomhet.....	87
3.1 Propaganda i praksis: Lokale aktiviteter	94

3.2	Hamar	95
3.3	Fredrikstad.....	96
3.4	Tromsø	97
3.5	Oppsummering	101
4	Nye NS-organisasjoner.....	104
4.1	Nasjonal Samling Personalkontor for Offentlig Tjeneste.....	104
4.2	Nasjonal Samlings Personalkontor.....	106
4.3	Departementenes sambandsmenn og Fagkartoteket i Innenriksdepartementet.....	108
4.4	Hirdens organisering, ideologi og etterretningstjeneste	110
4.5	Frontkjempere og frontsøstre	114
4.6	Oppsummering	116
5	Statspolitiet og andre politimyndigheter.....	119
5.1	Hamar og Hedmark (Oppland) fylke.....	126
5.2	Fredrikstad og Østfold fylke (Aust-Viken)	129
5.3	Tromsø og Troms fylke.....	131
5.4	Oppsummering	135
6	Nyordningen og dens følger for ledelse av fylke og kommune.....	139
6.1	Arbeidstjenesten (AT) - arbeidsmobilisering	144
6.2	Fylkesmannens rolle.....	147
6.3	Fylkesmenn i Hedmark	149
6.4	Fylkesmenn i Østfold	156
6.5	Fylkesmenn i Troms.....	159
6.6	Fylkesførers rolle.....	162
6.7	Fylkesførerne i Hedmark (Oppland)	164
6.8	Fylkesførerne i Østfold (Aust-Viken)	169
6.9	Fylkesførerne i Troms	175
6.10	Oppsummering	180
7	Kommunal ledelse og forvaltning i Hamar	185
7.1	Kommuneforvaltningen 1938 og 1939.....	186
7.2	Krigsutbruddet 9. april og kommunalforvaltning 1940 i Hamar.....	188
7.3	Nyordning.....	196
7.4	Oppnevninger, dissenser og personalsaker i kommunen.....	209
7.5	Matauk og velferdstiltak.....	216
7.6	Forsyning.....	218
7.7	Helse.....	221
7.8	Bevilgninger til NS-særorganisasjoner.....	224
7.9	Rekvisisjon av skoler, lokaler og boliger til tyske soldater.....	226
7.10	Rådmannens flukt.....	231

7.11	Brudd eller kontinuitet.....	234
8	Kommunal ledelse og forvaltning i Fredrikstad	236
8.1	Kommuneforvaltningen 1938 og 1939.....	236
8.2	Krigsutbruddet 9. april og kommunalforvaltning 1940 i Fredrikstad.....	238
8.3	Nyordning.....	247
8.4	Oppnevninger, dissenser og personalsaker i kommunen.....	252
8.5	Matauk og velferdstiltak.....	262
8.6	Helse.....	268
8.7	Bevilgninger til Nasjonal Samlings særorganisasjoner	269
8.8	Rekvisisjon av skoler, lokaler og boliger til tyske soldater.....	272
8.9	Brudd eller kontinuitet.....	277
9	Kommunal ledelse og forvaltning i Tromsø.....	278
9.1	Kommuneforvaltningen 1938 og 1939.....	278
9.2	Rådmann Lars Thøring i Tromsø	280
9.3	Krigsutbruddet 9. april og kommunalforvaltningen 1940 i Tromsø	281
9.4	Ordfører Alfred Nilsen fra 1937 til 25. august 1941	286
9.5	Birger Motzfeldt fra 26. august til desember 1941.....	290
9.6	Ordfører Ole Thyholdt fra januar 1942 til oktober 1942.....	295
9.7	Ordfører Hjalmar Høyem fra oktober 1942 til desember 1942	298
9.8	Ordfører Peder Larsen fra januar 1943 til mars 1944.....	300
9.9	Ordfører Anders Olsen Gagnås fra mars til august 1944	310
9.10	Ordfører Idar Schiefloe fra august 1944 til februar 1945	314
9.11	Ordfører Lars Nordmo fra april til 8. mai 1945.....	320
9.12	Hvorfor så mange dissenser fra bytingets formenn?	321
9.13	Forsyning.....	324
9.14	Helse.....	326
9.15	Bevilgninger til Nasjonal Samlings særorganisasjoner	327
9.16	Rekvisisjon av skoler, lokaler og boliger til tyske soldater.....	329
9.17	Brudd eller kontinuitet.....	332
10	Komparasjon av den kommunale ledelse og forvaltning i de tre kommunene.....	333
11	Økonomisk forvaltning i de tre byene	348
11.1	Hamar	352
11.2	Fredrikstad.....	359
11.3	Tromsø	366
11.4	Oppsummering	373
12	Krigens slutt.....	378
12.1	Reorganisering av kommunene	380
12.2	Hamar	381

12.3	Fredrikstad.....	383
12.4	Tromsø	385
12.5	Oppsummering.....	388
13	Oppsummering og hovedkonklusjon.....	390
14	Vedlegg.....	407
14.1	Kort oversikt over straffeutmålingen mot de mest sentrale aktørene omtalt i avhandlingen 407	
14.1.1	Innenriksdepartementet og NS-ledere	407
14.1.2	Ordførere	408
14.1.3	Fylkesførere.....	410
14.1.4	Fylkesmenn	411
14.1.5	Polititjenestemenn	412
14.1.6	Bestyrere av Arbeidskontorene i Hamar, Fredrikstad og Tromsø.....	414
14.2	Sammendrag av byhistorier som omtaler nyordning og kommunal forvaltning.....	415
14.2.1	Oppsummering	422
15	Kilder og litteratur	423
15.1	Utrykte kilder	423
15.1.1	Muntlige kilder	423
15.1.2	Riksarkivet.....	423
15.1.3	Statsarkivet i Oslo	426
15.1.4	Hamar kommunes sentralarkiv.....	426
15.1.5	Fredrikstads kommunale arkiv	427
15.1.6	Tromsøs kommunale arkiv.....	427
15.1.7	Universitetsbiblioteket i Tromsø.....	427
15.1.8	Hamar folkebibliotek.....	428
15.1.9	Kommunesektorens interesse- og arbeidsgiverorganisasjon (KS), Oslo.....	428
15.1.10	Privat samler – Kjell Peter Ødegaarden	428
15.1.11	Statens Kartverk	429
15.2	Trykte kilder.....	429
15.2.1	Aviser	429
15.2.2	Litteratur.....	429

Bilde- og figuroversikt

Bilde 1 - Innenriksråd Thorleif Dahl.....	41
Bilde 2 - Organisering av Innenriksdepartementet i 1941.....	43
Bilde 3 - Hamar kommune med nabokommuner.....	49
Bilde 4 - Fredrikstad kommune med nabokommuner.....	52
Bilde 5 - Tromsø kommune med nabokommuner.....	55
Bilde 6 - Nasjonal Samlings partiorganisasjon 1943.....	62
Bilde 7 - Ny propagandakanal: Utstillingsvindu fra en butikk i Sarpsborg under okkupasjonen.....	88
Bilde 8 - Nasjonal Samlings Rikspropagandaledelse 1943.....	92
Bilde 9 - Organisering av politiet fra 1. august 1941 til 1. oktober 1943.....	123
Bilde 10 - Politiminister, Ordenspolitiet og Sikkerhetspolitiet fra 1. oktober 1943 til 8. mars 1945...	124
Bilde 11 - Eva Kløvstad (Jørgensen).....	127
Bilde 12 - Kommissarisk politimester Gard Holtskog i Sarpsborg og tyske offiser.....	132
Bilde 13 - Fylkesfører Ørnulf Lundesgaard.....	164
Bilde 14 - Fylkesfører Olav Martin Hoff i Østfold med stab.....	170
Bilde 15 - Fylkesførernes sekretærer.....	170
Bilde 16 - Tyske soldater marsjerer i Hamars gater.....	190
Bilde 17 - Tyskernes halmlager ødelagt av brann i september 1940.....	192
Bilde 18 - Einar Grill Fasting.....	196
Bilde 19 - Propagandabrosjyre for tyskkurs fra Innenriksdepartementet.....	202
Bilde 20 - Eva Kløvstad (Jørgensen) viser seg under Milorgs defilering.....	235
Bilde 21 - Tyske soldater på post i Fredrikstad.....	239
Bilde 22 - Den tyske bykommandaten i Fredrikstad, Oberstleutnant Schaller og adjutant i 1940.....	240
Bilde 23 - Tyske soldater har tatt oppstilling ved minnesmerket foran torvkassernen.....	240
Bilde 24 - Tyske skilt tas ned av Milorg-kjempere, okkupasjonen er slutt.....	276
Bilde 25 - Tyske fallskjermhoppere, trolig landing på Holtmarka juni 1940.....	282
Bilde 26 - Hverdagen i Tromsø. Krigen er knapt merkbar.....	284
Bilde 27 - Anonymt brev til ordfører Peder Larsen den 16. februar 1943.....	302
Bilde 28 - Vidkun Quisling, Fredrik Prytz, finansminister, Johan Andreas Lippestad og Jonas Lie..	316
Bilde 29 - Ordfører Kobro og rådmann Thøring i spissen for 17. mai toget.....	386

Tabelloversikt

Nummer	Beskrivelse	Side
Tabell 1	Sørensens modell over ideologiske spenninger i Nasjonal Samling	75
Tabell 2	NS-ordførers vedtatte saker i bytinget med protokollførte dissenser, og antall vedtatte saker utenfor bytinget	212
Tabell 3	Oversikt over de enkelte bidrag som Grill Fasting vedtok fra september 1941 til mars 1945	226
Tabell 4	Antall behandlede saker i bytinget med protokollførte dissenser og antall behandlede saker utenfor bytinget av ordfører i Fredrikstad	255
Tabell 5	Oversikt over de enkelte bidrag som ordfører John Kristian Johnsen vedtok fra 7. juli 1941 til 9. mars 1945	271
Tabell 6	Antall behandlede saker i bytingene med protokollførte dissenser og antall behandlede saker utenfor bytingene av ordførerne, i perioden 1941 til 1945. *) Det er ikke oppgitt antall NS-medlemmer / ikke NS-medlemmer da navn på formenn ikke er protokollført	324
Tabell 7	Oversikt over de enkelte bidrag som ble foretatt av Birger Motzfeldt, Ole Thyholdt, Peder Larsen og A. O. Gangås fra 5. september 1941 til 13. juli 1944	329
Tabell 8	Antall behandlede saker i bytingene med protokollførte dissenser. Det er også tatt med antall behandlede saker utenfor bytingene av ordførerne Hamar, Fredrikstad og Tromsø	342
Tabell 9	Oversikt over befolkning, bruttobudsjett og regnskapsoverskudd i Hamar kommune	353
Tabell 10	Oversikt over befolkning, bruttobudsjett og regnskapsoverskudd i Fredrikstad kommune	360
Tabell 11	Oversikt over befolkning, bruttobudsjett og regnskapsoverskudd i Tromsø kommune	367
Tabell 12	Oversikt over bruttobudsjett. Årlig budsjettendring og Overskudd i kommunene for Hamar, Fredrikstad og Tromsø	374

Forkortelser

Abwehr	Det tyske militære kontraspionasje- og etterretningsorganisasjon
DGO	Den tyske kommuneloven i Hitlers Tyskland, Deutsche Gemeindeordnung
FB	Fredrikstad bibliotek
FKAF	Fredrikstad kommunes fjernarkiv
FM	Fredrikstad Museum
Grepo	Grensepolitiet
GSSN	Germanske SS Norge opprettet 21. juli 1942, en særorganisasjon under NS og tilsluttet Allgemeine SS.
HAE	Hirdens Alarmenhet
HBV	Hirdens Bedriftsvern
HFB	Hamar folkebibliotek
HKA(F)	Hamar kommunes sentralarkiv og fjernarkiv
HR	Hirdregiment
KS	Kommunesektorens interesse- og arbeidsgiverorganisasjon
Milorg.	Betegnelse på militær motstandskamp
NAT	Nasjonal Samling: Norsk artikkeltjeneste var pressebyrå for NS-propagandaen
NS	Nasjonal Samling
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, Det nasjonalsosialistiske tyske arbeiderparti
NSFO	Nasjonal Samlings Faggruppeorganisasjon
NSH	Nasjonal Samlings Hjelpeorganisasjon
NSK	Nasjonal Samlings Kvinneorganisasjon
NSKO	Nasjonal Samlings Kamporganisasjon (KO), en eliteorganisasjon i Nasjonal Samling (NS) stiftet 1934
NSPOT	Nasjonal Samling Personalkontor for Offentlig Tjeneste
NSUF	Nasjonal Samlings Ungdomsfylking
Opo	Ordenspolitiet
Orpo	Det tyske ordenspolitiet, Ordnungspolizei
PS	Privat samler, Kjell Peter Ødegaarden
RA	Riksarkivet i Oslo. Landssviksaker, NS-partiarkiv- og topografisk medlemsregister
RK	Reichskommissariat, Terbovens administrative stab
RSHA	Reichssicherheitshauptamt, Hovedkontoret for rikets sikkerhet, en av tolv hovedavdelinger i SS
SA	Sturmabteilung der NSDAP, nazipartiets stormtropper
Sipo	Sikkerhetspolitiet
Sipo. u. SD	Det tyske sikkerhetspolitiet, Sicherheitspolizei und sicherheitsdienst. Gestapo var utøvende del av Sipo. u. SD
Sivorg.	Betegnelse på sivil motstandskamp (våpenløs)
SS	Schutzstaffel (n) der NSDAP, nazipartiets sikkerhetstjeneste
SSB	Statistisk Sentralbyrå
Stapo	Statspolitiet
TKAF	Tromsø kommunes fjernarkiv

Forord

Foranledningen til denne avhandlingen er at jeg i 2007 tok en mastergrad i historie ved Universitetet i Tromsø som omhandlet kommunal forvaltning i Hamar. Dette inspirerte meg til å gå løs på denne avhandlingen.

Steinar Aas og Espen Andresen skal ha takk for å ha lest og kommentert enkelte kapitler i manuset. Paul Figenschau skal ha takk for oppmuntring underveis og kommentarer til manuset. Takk til Jon Lundesgaard for informative samtaler og tilgang til hans personlige arkiv. Takk til Helene Ring Teppan, arkivet i KS, Leif Thingsrud, Riksarkivet, Jo Lundsbakken, Hamar kommunearchiv, Kjell Antonsen og Even Ballangrud Andresen, begge fra kommunearchivet i Fredrikstad, Tove Johansen, byarkivet i Tromsø og Stein Ugelvik Larsen, NS-arkivet - Universitetet i Bergen. Takk til Hege Wikstrand Andresen for praktisk hjelp og Lars G. T. Andresen for praktisk og teknisk hjelp. Takk til Rosemarie Braun for oversettelse av tysk litteratur, Arild Friberg for hjelp med språkvask og Randi Rønning Balsvik for oppmuntring underveis med avhandlingen.

Moss, mai 2020

1 Innledning

1.1 Tema og problemstillinger

Det tyske overfallet på Norge 9. april 1940 omfattet tre maktelementer, Wehrmacht (tysk militærmakt), Reichskommissariat (RK) og Schutzstaffel (SS) som også fikk en betydelig posisjon i denne maktstrukturen.¹ Disse organisasjonene representerte et diktatur og et nazistisk ideologisk styresett som detroniserte demokratiet i Norge.

Den 25. september 1940 innførte Reichkommissar Josef Terboven en politisk revolusjon som skulle omforme Norge etter nasjonalsosialistiske prinsipper. Terboven var utnevnt av Hitler, var direkte underlagt ham, og fikk all sivil makt i Norge. I en radiotale denne dagen kunngjorde Terboven at regjeringen og kongehuset var avsatt og alle politiske partier oppløst, med unntak av Nasjonal Samling (NS) som fikk adgang til statsmakten og ble en del av okkupasjonsregimet. Samtidig erklærte Terboven at 13 kommissariske statsråder var utnevnt og direkte underlagt ham.² Nå skulle det som ble benevnt som Nyordning prege hele det norske samfunnet.

Nyordningen var kjennetegnet ved at fører- og ansvarsprinsippet ble innført i organisasjoner, og i kommune- og statsforvaltning. Førerprinsippet innebar at ledere ble utpekt til førerstillinger eller verv av minst en autoritet på et høyere nivå i hierarkiet. Lederne skulle fatte beslutninger under fullt personlig ansvar og sto bare til ansvar overfor de som hadde utpekt dem.³ Etter Nasjonal Samlings normer var prinsippet karakterisert ved førerens sakkunnskap, dyktighet og ansvar i bestemmelsesprosessen. Særlig det siste ble betonert av partiet ved at den som tok avgjørelser, skulle stå ansvarlig for sin beslutning. Det skulle sikre

¹ Grimnes, Ole Kristian 2018: 91. Norge under andre verdenskrig 1939- 1945. Aschehoug 2018. Under okkupasjonen varierte antall tyske soldater i Norge, 231 000 i november 1940 til 351 100 soldater, i mai 1945. Toppåret var høsten 1944 med 536 000 da tyskerne trakk seg ut fra Finland. Når det gjelder 1940 inngår også personer fra Reichskommissariat, SS, politi og andre ifølge Grimnes, side 91; Bergmann, Lovisa 2019: 1. Okkupant om okkupert. Masteroppgave i historie, mai 2019. Norges Arktiske Universitet.

² Grimnes, Ole Kristian 2018: 75 til 78. De oppnevnte kommissariske statsrådene kunne for perioden 25. september 1940 til 31. januar 1942 utstede forordninger ("lover"). Etter Statsakten 1. februar 1942 gikk lovgivingsmyndigheten over til Quisling. Terboven sendte ut forordninger under hele okkupasjonen. Kilde: Norsk krigsleksikon 1940-44. Dahl, Hans Fredrik med flere 1995: 113 og 114.

³ Fritt Folk (NS' hovedorgan) den 3. juni 1937.

sakkunnskapen og dyktigheten. Dette i motsetning til «dilettantisk», parlamentarisk styresett, som appellerte til fravær av ansvar og mulighet for korrupsjon ifølge Nasjonal Samling.⁴

Utover høsten 1940 iverksatte NS og RK en sterk offensiv for å omforme offentlig forvaltning og organisasjonslivet i Norge. Nyordningen ga grunnlag for nasjonalsosialistiske retningslinjer og et sivilt diktatorisk okkupasjonsstyre som fjernet folkevalgte i offentlig forvaltning, og åpnet for etablering av nye og reorganiserte departementer og underliggende organisasjoner. Nyordningen ble iverksatt fra januar 1941. Ordningen var etter tysk forbilde, nå skulle nasjonalsosialistiske idealer iverksettes ved at NS og RK overtok styringen av det norske samfunnet. Hensikten var å gjøre sentraladministrasjonen til et redskap for okkupasjonsstyret og samtidig sørge for å få plassert flest mulig personer som var tilhengere av nasjonalsosialismen, i administrative stillinger og politiske verv i offentlig forvaltning.⁵

Fire nye departement skulle vær instrument for nazifisering av Norge og etter mønster av Hitlers Tyskland. Departementene skulle være sentrale i Nasjonal Samlings prosjekt, for å omforme Norge i nasjonalsosialistisk retning.⁶

Det nye **Innenriksdepartementet** skulle stå i spissen for å omforme forvaltningen, altså stats og kommuneforvaltningen og organisasjoner i tråd med en nasjonalsosialistisk politikk, der nyordning og fører- og ansvarsprinsippet var viktige redskap.⁷ Innenriksdepartementet sendte ut en strøm av forordninger og rundskriv for å etablere og følge opp nyordning i kommuner og fylker under hele okkupasjonen. I tillegg til Innenriksdepartementet fikk tre nye departementer en sentral rolle for å etablere og følge opp nyordning og fører- og ansvarsprinsippet i offentlig forvaltning:

⁴ Brevig, Hans Olav og Ivo de Figueiredo 2002: 141, 142 og 143. Den norske fascismen. Nasjonal Samling 1933- 1940. Pax Forlag AS, Oslo 2002.

⁵ Grimnes, Ole Kristian 2018: 62 til 78, 105 og 106; Braut Simonsen, Kjetil 2016: 1 til 4. *Nazifisering, kollaborasjon, Motstand*. En analyse av Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet), 25. september 1940 – 8. mai 1945. Universitetet i Oslo, Humanistiske fakultet; Kolsrud, Ole 2004: 60 til 237. *En splintret stat. Regjeringskontorene 1940 – 1945*. Universitetsforlaget, Riksarkivaren; Terboven, Josef 1940: *Nyordningen i Norge. Terbovens tale 25. september 1940*. I kommisjon hos: J. M. Stenersen forlag, Oslo. Original utgave fra 1940.

⁶ Grimnes, Ole Kristian 2018: 70.

⁷ Drosalum Kroglund, Nina 2016: 165 til 170. *Hagelin Quislings høyre hånd*. Historie & Kultur.

Det nye Politidepartementet omformet den norske politistyrken etter et tysk forbilde, der hensikten var å skape et nasjonalsosialistisk politikorps.⁸ Viktige politiavdelinger i denne sammenheng var det norske Sikkerhetspolitiet (Sipo) og Statspolitiet (Stapo) som samarbeidet tett med det Tyske Sikkerhetspolitiet (Sipo. u. SD). Felles for disse politiorganisasjonene var at de skulle beskytte NS og de tyske makthaverne, og de begikk brutale overgrep mot motstandere av okkupasjonsmaktens nyordningsforsøk.⁹ Se kapitel 5.

Kultur- og folkeopplysningsdepartementet, ansvarlig for kultur, media og propaganda og var i realiteten et propagandadepartement. Se kapitel 3.

Departementet for Arbeidstjeneste og Idrett skulle stå i spissen for arbeidstjenesten (AT) og idrettsaktiviteten i landet. Se kapitlene 6 (AT) og 7 (idretten). Disse departementene og de fleste andre departementene med underliggende avdelinger og kontorer fikk viktige roller med å omforme landet i nasjonalsosialistisk retning.¹⁰ Eksempel, Justisdepartementet og Kirke- og undervisningsdepartementet.

Utgangspunktet for denne avhandlingen er å presentere nyordningen, og fører- og ansvarsprinsippet ut fra et regionalt og lokalt dybdeperspektiv i kommuner og fylker. Og peke på hvilke virkemidler okkupasjonsmakten tok i bruk både ved implementering, og for å sikre nyordningen i kommune -og fylkesforvaltning. Viktig i denne sammenhengen var Nasjonal Samlings forsøk på å ta makten over sentraladministrasjonen, og at partiet ble støttet av RK.

Med avhandlingen ønsker jeg å granske hvordan kommunal forvaltning i Hamar, Fredrikstad og Tromsø med respektive fylker ble omformet og fungerte etter nasjonalsosialistisk mønster. Byene representerer geografiske forskjeller, en innlandsby, en kystby i Sør-Norge, og den største byen i Nord-Norge.

Kommuneforvaltning kan i et demokrati defineres som «et redskap for å nå politiske mål som er vedtatt av folkevalgte organer i kommuner og fylkeskommuner».¹¹ Til forskjell fra denne

⁸ Braut Simonsen, Kjetil 2016: 3.

⁹ Historikeren Ole Kristian Grimnes skriver at «det tyske politiet ble et redskap for terrorpolitikk og et instrument for undertrykkelse». 2018: 83. Braut Simonsen hevder at ikke Politidepartementet, men Stapo sto i spissen for «undertrykkelse- systemet» i Norge 1940 til 1945. 2016: 125 til 132. Se Braut Simonsen, 2016: 52 til 55.

¹⁰ Grimnes, Ole Kristian 2018: 69 til 73.

¹¹ Bukve, Oddbjørn 1989: 90. *Kommunal forvaltning og planlegging*. Det Norske Samlaget Oslo 1989.

demokratiske modellen oppnevnte NS selv sine ønskede ledere, og de politiske mål ble diktert av tyskerne og NS.

Med avhandlingen ønsker jeg å presentere:

- En av hovedhensiktene med avhandlingen er å belyse hvordan Hamar, Fredrikstad og Tromsø med fylker, ble styrt av et okkupasjonsstyre som skulle lede kommuneforvaltningen etter tysk mønster. Samt en nasjonalsosialistisk og nazifisert ideologi som skulle gjennomføres og styre offentlig forvaltning etter nyordningen som etablerte fører- og ansvarsprinsippet. Det drøftes bredt hvordan den daglige driften i de tre kommuneforvaltningene fungerte etter at demokratiske ordninger ble avskaffet og et diktatorisk styre overtok kommunenes selvstyre. Avhandlingen redegjør for interne konflikter i både byting, NS- fylkeslag og lokallag der en eneveldig NS-ordfører styrte kommuneforvaltningen etter nyordning og førerprinsippet.
- En annen hensikt med avhandlingen er å presentere og drøfte Nasjonal Samlings (NS)'s organisasjonsapparat, bredt, der partiet søkte å lede fylkene- og kommunene gjennom departementene og i samråd med RK. Her drøftes partiets oppbygging, arbeids- og ansvarsområder som berørte fylke- og kommuneforvaltningene, gjennom forordninger og bestemmelser. Avhandlingen presenterer fire departementer (Innenriksdepartementet, Det nye Politidepartementet, Kultur- og folkeopplysningsdepartementet og Departementet for Arbeidstjeneste og Idrett) som utgjorde en viktig kjerne for hvordan forvaltningene skulle fungere, der demokratiet var fraværende, og en nazistisk ensretting bestemte rammene for utviklingen av kommunene-forvaltningen under et totalitært styresett.¹²
- Videre er en sivil motstand mot ideologisk kollaborasjon hos flere aktører innen kommune-, fylkes- og sentraladministrasjonen et viktig tema. Her inngår også politiets ideologiske kollaborasjon som anses som frivillig, og kollaborasjon som kan være preget av motstand og tilpassing med glidende overganger. Videre søkes det å vise hvordan, en egen lokal dagsorden preget kommuneforvaltningen. I tillegg til at sedvane og karakteren av de mange kommunale saker i mer eller mindre grad styrte, bremsset eller begrenset NS-ordførernes veldige makt i den daglige driften av

¹² Se Ole Kristian Grimnes, 2018. *Norge under andre verdenskrig*.

kommunene. Det utfordret sedvanemessige normer som politisk nøytralitet og saklighet når det oppsto konflikter mellom aktørene i de ulike forvaltnings-nivåene og internt i NS.

- Avhandlingen presenterer og drøfter fylkesmannsambetets viktigste forvaltningsoppgaver under okkupasjonen. Samt NS's fylkesfører, øverste politiske fører i fylkene, som også utførte en del offentlige forvaltningsoppgaver. Felles for disse to institusjonene var deres medvirkning til at NS og RK skulle lykkes med nazifisering av okkupasjonsmaktens store kommune- og fylkesprosjekt.
- Tilslutt gransker jeg hvordan den tysk-drevne ekspansjonistiske politikken skapte store skatteinntekter til de tre kommunene Fredrikstad, Hamar og Tromsø til tross for prisstigningen under okkupasjonen. Det gjøres en komparasjon mellom de tre kommuneforvaltningene for å belyse forskjeller dem imellom. Også bakenforliggende årsaksforhold presenteres og vurderes som for eksempel hvordan de ulike NS-lederne (førerne) utførte sin ledelse av kommune og fylke.

1.2 Avgrensninger

Avhandlingen er avgrenset til de tre tidsperiodene 1938-1939, høsten 1940 og perioden januar 1941 og frem til tiden rett etter okkupasjonens opphør.

Den første perioden, årene 1938 og 1939, er med i den hensikt å foreta en komparasjon med okkupasjonsårene, for å påvise eventuelle likheter og ulikheter i antall saker og tematisering for okkupasjonsårene og tiden rett etter. Den neste perioden høsten 1940 planla okkupasjonsmakten et omfattende maktsystem ved hjelp av forordninger, bestemmelser og nazifiserte organisasjoner for å styre offentlig forvaltning. Den tredje og siste perioden jeg omtaler og diskuterer, fra januar 1941 til tiden rett etter okkupasjonens opphør, utgjør hovedtyngden av avhandlingen. Hvordan fungerte maktsystemet, nyordningen i fylke- og kommuneforvaltningen i Hamar, Fredrikstad og Tromsø med fylker i denne perioden?

I kapittel 6 om nyordningen nevnes Arbeidstjenesten (AT) og tvangsutskrivning av arbeidsstyrken, - arbeids-mobiliseringen. Dette temaet er såpass omfattende at det utgjør et hovedtema i seg selv, og det er derfor ikke drøftet inngående i denne avhandlingen.¹³

Når det gjelder kommuneøkonomien i de tre kommunene er dette konsentrert om tyskernes ekspansive politikk blant annet utbygging av forsvarsanlegg, flyplasser, veger og jernbane, som førte til en betydelig økt skatteinngang og nedbetaling av gjeld for kommunene, Hamar, Fredrikstad og Tromsø. Bortsett fra at lønningene for de fleste økte betraktelig, arbeidsløsheten forsvant for de som var arbeidsføre, og fattigunderstøttelsen ble sterkt redusert, i de tre kommunene, er innbyggernes personlige økonomi ikke et tema for avhandlingen.

Det er foretatt flere studier som tar opp nyordningen av kommuneforvaltningene under okkupasjonsårene 1940 – 45.¹⁴ Men det er få studier som utfyller begivenhetene rundt nyordningen sett ut fra departementene, fylke og kommuners perspektiv, som denne avhandlingen og søker å belyse bredt.

1.3 Forskningslitteratur og artikler

Gulbrand Lunde, kommende kommissarisk statsråd for Kultur- og Folkeopplysningsdepartementet, var tidlig ute med «nyordnings- tanker». Allerede i juni 1937 forsøkte han å klarlegge Nasjonal Samlings kommunalpolitikk under et foredrag i Stavanger,

¹³ Se for eksempel Kvistad, John Mikal 2011: 472 til 496, 605 til 622 om AT. *Det unge Norges fylking klar til slag*. Nasjonal Samlings Ungdomsfylking 1933-1945. Ideologi og organisering. Doktoravhandling dr. philos. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo.

¹⁴ Okkupasjonsmaktens “Nyordning” se for eksempel: Emberland, Terje og Kott, Matthew 2013. *Himmlers Norge*. Nordmenn i det storgermanske prosjektet. Aschehoug; Wyller, Thomas Chr. «Hovedtrekk av Nasjonal Samlings ideer om stat og samfunn 1933-1940». *Statsvetenskaplig tidskrift. Fra okkupasjon årenes maktkamp 1953; Nyordning og motstand 1958*; Lorentzen, Svein 1976. *Norsk lokalforvaltning under førerprinsippet*. Okkupasjonstidens kommunale nyordning 1940-1945. (red.) Rolf Danielsen og Stein Ugelvik Larsen. *Fra idé til dom*. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling. Universitetsforlaget 1976; Nøkleby, Berit. *Norge i krig 1940-1945*, (red. Magne Skodvin). bind 2, *Nyordning*. Aschehoug 1985. Grimnes, Ole Kristian 2018. *Norge under andre verdenskrig 1939-1945*; Nilssen, Trond Risto 1995. *Trondheim under nasjonalistisk styre 1940-1945*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Trondheim 1995; Rønning, Odd, høsten 1977. *Nasjonal Samling og nyordningen av lokalstyret i Vestfold 1940- 1945*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo, høsten 1976. Støen, Ane Ingvild 2013: *Justisdepartementet under okkupasjonen*. Masteroppgave i historie. Universitetet i Oslo vår 2013.

som ble tatt inn i boken *Kampen for Norge*.¹⁵ Lunde mente at det var nødvendig å tilpasse NS-programmet til de enkelte kommuner, i dette tilfelle Stavanger kommune. I Stavanger kan det ikke spores noen direkte målsetninger som streift hovedtanker i Nasjonal Samlings program. I stedet appellerte det lokale NS-partiet i hovedsak til misfornøyde velgere som ønsket kamp mot det som ble kalt «kommunale bein» og at arbeidsløse skulle få mulighet til å forsørge seg selv.¹⁶

I boken *Quisling har sagt*, (red. G. Lunde), utgitt 1940, uttrykte Quisling at kommuneforvaltningen: «krever yrkesrepresentasjon og et faglig styre med rasjonell arbeidsdeling bygget på sakkunnskap og personlig ansvar og myndighet, både for statens og kommunenes ledelse».¹⁷ Han hevdet at kommunalforvaltningen burde fornyes, og at det kommunale selvstyret var blitt et bytte for et partidiktatur og derved en karikatur av folkestyret. Både Lunde og Quisling utdypet i bøkene fra 1937 og 1940, i liten grad det som i 1940/41 fikk betegnelsen: «nyordning av den kommunale forvaltningen», bortsett fra at begge så for seg et styresett som bygget på et faglig styre, der kommuneforvaltningen krevde yrkesrepresentasjon, sakkunnskap, arbeidsdeling, personlig ansvar og myndighet i tillegg til en sterkere statlig styring av kommunene.

Gulbrand Lunde's bok *Kampen for Norge* og artikkel- og sitatboken *Quisling har sagt* er etter min mening samtidskilder. De mangler analyser, nøytrale synspunkter og forskning på Nasjonal Samling, men er likevel benyttet som kilder da de gir et bilde av partiets førende menns ideer, i perioden 1937 til 1940.

Historikeren Berit Nøkleby har bidratt til oppgaven gjennom åttebindsverket, *Norge i krig*, bind 2 - *Nyordning* fra 1985.¹⁸ Verket gir oversikt, sammenheng og hovedlinjer for nyordningen og hvordan den i praksis påvirket kommunene. Historikeren Øystein Sørensen

¹⁵ Gulbrand Lunde 1941: 104, 105, 106 og 107. *Kampen for Norge*. Skrifter, foredrag og avisartikler 1933 – 1940. Lunde hadde dr. grad fra universitetet i Freiburg og var kommissarisk statsråd for Kultur- og Folkeopplysningsdepartementet fra 25. september 1940, kulturminister i Quislings regjering fra 1. februar 1942 til han forulykket 26. oktober 1942. Han var innvalgt medlem av det Norske Vitenskapsakademi i Oslo fra 1938. Fra 1940 ble han oppnevnt til medlem av Deutsche Akademi i Munchen. Kilde: *Kampen for Norge*, 1941.

¹⁶ Lunde 1941: 9 og 105.

¹⁷ Quisling 1940: 59 og 60. Fra *Quisling har sagt – citater fra taler og avisartikler*; Brosjyre: *Fra partipolitikk til fagstyre*. Utgitt i Oslo før kommunevalget 1937.

¹⁸ Nøkleby, Berit 1985. *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940 – 1945*. (red.) Magne Skodvin. Bind 2. *Nyordning*. Aschehoug - Oslo 1985: 38 til 112.

skriver at Nøklebys bok er preget av dikotomi, «en inndeling i helter og skurker».¹⁹

Historikeren Synne Corell skriver at Nøkleby er den av forfatterne som er mest fremtredende når det gjelder å utvise forakt, hån og latterliggjøring av NS og Quisling når hun skildrer temaer fra holdningskampen.²⁰ I tråd med Corell mener jeg at Nøklebys holdninger karakteriseres av en «svarthvit» skildring. Lignende holdning ser en når forfatteren i bind 4 - *Holdningskamp*, forsøker å latterliggjøre flere av toppene i partiet, til tross for deres betydelige makt.²¹

Statsviteren Thomas Chr. Wyllers bøker har relevans for denne avhandlingen. *Fra okkupasjonsårenes maktkamp*, utgitt 1953 og *Nyordning og motstand*, fra 1958, omhandler og analyserer NS's bestrebelser for nydanning av organisasjonene for årene 1940 til 1942 og motreaksjonene dette førte til. Wyllers anliggende er å vise hvordan flertallet av fagorganisasjonene / foreningene startet den sivile motstandskampen mot NS-regimet etter at partiene var nedlagt 25. september 1940, med unntak av NS. Det førte til masseutmeldinger og nektelse av å betale kontingent.²²

To verk som gir en god oversikt over departementenes organisering og virke er historikeren Ole Kolsruds, bok fra 2004. *En splintret stat. Regjeringskontorene 1940- 1945* og juristen Jan Debes, 1980. *Sentraladministrasjonens historie 1940- 1945*. Begge bøkene innehar mindre grad av analytisk tilnærming. Historikerne Terje Emberland og Matthew Kotts (2012). *Himmlers Norge* analyserer grundig det norske politiets organisering etter tysk mønster og SS 'planer i Norge.

Historikeren Svein Lorentzen belyste i 1976 i boken *Fra idé til dom*, noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling om hvordan kommunalnyordningen ble til og hvorfor ordningen ikke ble ferdig revidert før kapitulasjonen.²³ Han foretok også en sammenliknende

¹⁹ Sørensen, Øystein 1989: 48. «Forskningen om krigen i Norge. Tradisjonelle og nye perspektiver» *Nytt Norsk Tidsskrift*. Indeks 6. årgang 1989.

²⁰ Corell, Synne 2009: 140 til 145. *Krigens ettertid: Okkupasjonshistorien i norske historiebøker*. Avhandling for ph. d.-graden i historie. Institutt for arkeologi, konservering og historie. Det humanistiske fakultet. Universitetet i Oslo.

²¹ Nøkleby 1986: 248.

²² Wyller 1953: 148 til 161; Wyller 1958: 237, 298 til 310.

²³ Lorentzen, Svein 1976; 128 til 153. *Norsk lokalforvaltning under førerprinsippet*. Okkupasjonstidens kommunale nyordning 1940 – 1945. (red.) Rolf Danielsen og Stein Ugelvik Larsen. *Fra idé til dom*. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling. Universitetsforlaget 1976.

analyse mellom den «norske» kommunalforordningen og Tysklands kommunelov under Hitler, «Deutsche Gemeindeordnung» (DGO).²⁴

Øystein Sørensens bok *Hitler eller Quisling* fra 1989, analyserer de ideologiske strømningene i NS og viser at partiet ikke var en samlet og enhetlig ideologisk blokk. Han identifiserer fire fløyer i NS, dominert av nasjonalisme kontra pangermanisme og sosialisme kontra pro-kapitalisme. Den nasjonale orienteringen og den pro-kapitalistiske retningen var preget av at NS skulle bestemme landets fremtid uten tysk innblanding, og var positivt innstilt til et tradisjonelt næringsliv med en i hovedsak kapitalistisk økonomi. Økonomiske rammer og utvikling måtte staten ha et oppsyn med. Den sosialistiske retningen var nasjonalistisk, det mest fremtredende trekket var sosialismen der fløyen oppfattet seg som etterfølgere av sosialismen og talsmenn for arbeiderklassen. Den tredje retningen var pangermansk og sosialistisk, raseideene var fremtredende der den germanske folkegruppen skulle samles i et storgermansk rike. Den fjerde retningen var pangermansk og pro-kapitalistisk og ikke i samme grad ideologisk som de tre andre retningene.²⁵ Sørensens verk gir oversikt over de forskjellige ideologiske retningene i partiet og gir en grundig analyse av enkelte medlemmers ideologi- og deres konfliktlinjer.

Kjetil Braut Simonsens, doktorgradsavhandling, *Nazifisering, kollaborasjon, motstand* (2016) analyserer Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet), fra 25. september 1940 – 8. mai 1945. Avhandlingen presenterer inngående den nasjonalsosialistiske omformingen i disse departementene og gjør omfattende analyser av ideologisk kollaborasjon og pragmatisk kollaborasjon og motstand både på individ- og system nivå.²⁶

Ole Kristian Grimnes gir en samlet fremstilling av Norges historie under andre verdenskrig, i boken: *Norge under andre verdenskrig*. (2018). Boken presenterer nye kilder, og gir en helhetlig fremstilling av okkupasjonshistorien sett i forhold til tidligere historiebøker. Grimnes nyanserer og analyserer mange følsomme temaer som tysk invasjon, kollaborasjon,

²⁴ Lorentzen 1976: 143 – 146.

²⁵ Sørensen, Øystein 1989: 154, 155, 242 til 248, 257, 259 og 293. *Hitler eller Quisling*. Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940-1945.

²⁶ Braut Simonsen, Kjetil (2016). *Nazifisering, kollaborasjon, motstand*. En analyse av Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet), 25. september 1940 – 8. mai 1945. Universitetet i Oslo.

gråsoner, riksrådsforhandlingene, nyordning, krigsøkonomi og sivil og militær motstand under okkupasjonen.

1.3.1 Hovedfagsoppgaver

I tillegg til de nevnte bøkene har tre hovedfagsoppgaver også relevans for avhandlingen. I en hovedfagsoppgave om *Nasjonal Samling og nyordningen av lokalstyret i Vestfold 1940 - 1945* fra 1977 har historikeren Odd Rønning klarlagt hvordan det nazistiske regimet overtok makten i 7 bykommuner og 19 herreder i Vestfold fylke og hvilke konsekvenser nyordningen førte til fra høsten 1940 til januar 1942.²⁷ Nasjonal Samling var godt organisert i Vestfold og hadde fra 1. januar 1942 NS-ordførere i alle fylkets 26 kommuner og herreder. Oppland hadde på samme tidspunkt også full dekning av NS-ordførere i fylket.²⁸ Rønning foretar komparasjon imellom fire fylker med ulike temaer som utvikling, avvikende mønstre og overtakelse av sentrale verv.

Historikeren Trond Risto Nilssen har behandlet problemstillingen i sin hovedfagsoppgave fra 1995, *Trondheim under nasjonalistisk styre 1940 - 1945*, der han setter søkelyset på hvordan kommuneforvaltningen i Trondheim fungerte under det nasjonalsosialistiske styret. Han peker på at nyordningen av Trondheim kommune ikke representerte noe klart brudd med kommunens førkrigspolitikk. Etter frigjøringen viste det seg hvor lite dyptgående NS-regimet hadde vært da de tidligere lederne av kommunen overtok bortimot en intakt kommuneadministrasjon.²⁹

Historikeren Trond Ivan Hagens hovedoppgave *Fra kriseopprør til Krigsoppgjør* fra 1997, belyser hvordan det lokale styret i jordbrukskommunen Tynset fungerte før og under okkupasjonen.³⁰ Lokallaget av NS hadde cirka 160 medlemmer, hvilket utgjorde 4,23 prosent av folketallet på om lag fire tusen. Den dominerende gruppen av medlemmer var bønder. Til sammenligning hadde nabokommunen Tolga 150 medlemmer som utgjør 8,24 prosent. Begge

²⁷ Rønning, Odd høsten 1977. *Nasjonal Samling og nyordningen av lokalstyret i Vestfold – 1940 – 1945*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo, høsten 1977.

²⁸ Rønning 1977:175 til 186.

²⁹ Nilssen, Trond Risto 1995: 149 til 152. *Trondheim under nasjonalsosialistisk styre 1940 – 1945*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Trondheim 1995.

³⁰ Hagen, Trond Ivan 1997. *Nasjonal Samling i Tynset 1933 – 45*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo, våren 1997.

kommunene lå godt over fylkesgjennomsnittet på 2,6 prosent.³¹ Under landssvikoppgjøret fikk NS-ordføreren i Tynset et godt skussmål av landssvikretten.³²

1.3.2 Utenlandsk litteratur med relevans for avhandlingen

Historikeren Hans Kirchhoff skriver om strategien for dansk statskollaborasjon i boken «Europa unterm Hakenkreuz». *Den danske Statskollaborasjon* omfatter politikk innenfor økonomi, organisasjons- og foreningsliv, kirken, pressen, politi og det militære, altså store deler av det danske samfunnet. Se kapittel 1.4. Den tyske historikeren Fritz Petrick skriver om *Den norske Kollaborasjonen 1940-1945* i «Europa unterm Hakenkreuz». Petrick gransker det norske politiets kollaborasjon og nevner Stapo som var bygget opp og organisert etter Gestapos mønster. Han belyser også temaer som økonomisk kollaborasjon innenfor industri og handel.

1.3.3 Artikler

Søren Georg Daniel de Fine von Krog Hasle³³, NS-medlem fra 16. januar 1941 behandlet i tidsskriftet *Ragnarok*³⁴ nr. 6, 1943 nyordningen under overskriften «Fylkesmennenes og ordførernes fremtidige stilling i forvaltningen». Han hevdet at effektiv administrasjon i ytre etat ble best ivaretatt ved at flest mulig forvaltningsnivåer ble lagt under fylkesmannens ledelse som for eksempel pris, skatte- og forsyningssaker. For mer kurante lederoppgaver mente han at det skulle det tilsettes fagfolk.³⁵

³¹ Dahl, Hans Fredrik, Hagtvat, Bernt, Hjeltnes, Guri 2009: 138 og 165. *Den norske nasjonalsosialismen*. Nasjonal Samling 1933-1945 i tekst og bilder. Forfatterne hevder at medlemsstyrken i Trysil utgjorde 4,6 prosent i forhold til folketallet for perioden 1940-45. Det er også diskrepans når det gjelder Hedmark fylkes NS-medlemmer med 2,4 prosent av befolkningen. Førstnevnte kilde er fra 1980, den andre er fra 1974 og kan muligens forklare forskjellene. Hagen, Trysil 4, 23 %, fylke 2,6 %; Dahl m/flere, Trysil 4,6 %, fylke 2,4 %.

³² Hagen 1997: 25 til 28, 41 til 43, 72, 123 til 125.

³³ Søren Georg Daniel de Fine von Krog Hasle var jurist og gikk inn for nyordningen som blant annet fylkesmann i Troms fra juli 1941 til februar 1942, direktør i Prisdirektoratet fra februar 1942 til juli samme år, ekspedisjonssjef i Innenriksdepartementet fra juni 1942 til juli 1943 og ekspedisjonssjef i Justisdepartementets lovavdeling fra juli 1943 til okkupasjonens slutt. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3664.

³⁴ *Ragnarok* var etablert av Hans S. Jacobsen i 1935, fylkesmann i Østfold fra 1941. *Ragnarok* var et tidsskrift for den radikale opposisjonen både i Nasjonal Samling og utenfor partiet. Kilde: Emberland, Terje og Kott, Matthew: 2013: 99. *Himmlers Norge*. Nordmenn i det storgermanske prosjektet. Aschehoug Pocket.

³⁵ Hasle 1943: 154 til 158. *Ragnarok* nr. 6. september 1943. «Fylkesmennenes og ordførernes framtidige stilling i forvaltningen».

Olaf Anton Aalholm³⁶, NS-medlem fra juli 1941 til frigjøringen, skrev i *Ragnarok* nr. 6 i 1943 at systemskiftet i offentlig forvaltning krevde folk til ledende posisjoner som støttet NS og gikk aktivt inn for nyordningen. Aalholm skrev til slutt: «vi trenger en enkel, effektiv og billig forvaltning, og vi trenger den nå».³⁷

Odd Melsom, redaksjonssekretær og sjefredaktør fra mars 1944 i *Fritt Folk* presenterer sitt syn på den kommunale forvaltning under okkupasjonen i en artikkel i Nasjonal Samlings partiorgan den 9. januar 1945 under tittelen «*Det kommunale sjølstyre*».³⁸ Han var her meget kritisk til ordførere som styrte kommunene diktatorisk uten å ta med formennene på reell rådslagning og så på departementets innblanding i kommunale saker som utidig.³⁹ I artikkelen hevdet han at den enkelte Fører skal treffe avgjørelse på grunnlag av saklige hensyn. Men den Fører som vedtar en slik beslutning uten råd fra fagkyndige «er ganske enkelt ingen fører, men en farlig diktator». En slik uttalelse viser at Melsom overskred den tyske sensurens retningslinjer, likevel ble han sjefsredaktør for *Fritt Folk* i mars 1944.⁴⁰

De tre første artiklene inneholder ingen analyse, men de viser tidsånd og samtidsbilde og er skrevet av høytstående NS-medlemmer om «veivalg» og «ledelse» under okkupasjonen. Ut fra denne betraktningen kan det etter min mening forsvares at artiklene plasseres under dette kapitlet.

Historikeren Henrik Dethlefsen fra Danmark (1989) analyserer i en større artikkel for «Dansk historisk tidsskrift» følgende tema: *Mellom attentisme og aktivisme. Synspunkter på den politiske kollaboration 1939-43*. Han hevder blant annet at motstand var alle manns sak, det

³⁶ Artikkel av Olav Anton Aalholm om «aktuelle forvaltningsproblemer». Han var jurist og ekspedisjonssjef i Innenriksdepartementet fra desember 1941. Aalholm bisto innenriksråd Thorleif Dahl med å organisere det nye Innenriksdepartementet, først som byråsjef, senere ekspedisjonssjef ved det nyopprettede Sentralkontoret. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3322.

³⁷ *Ragnarok* nr. 6. september 1943: 153.

³⁸ Se også Odd Melsoms tre bøker om okkupasjonstiden, her fremlegges det et stort materiale. *På nasjonal uriaspost* (1975), *Nasjonal Samling og fagorganisasjonene* (1977) og *Fra kirke- og kulturkampen under okkupasjonen* (1980). Melsom hadde sentrale posisjoner i NS under okkupasjonen som blant annet redaktør av LO s ukeavis *Norsk Arbeidsliv*, senere sjefredaktør (1944-45) i partiets hovedorgan *Fritt Folk*.

³⁹ Melsom 1975: 245 og 246.

⁴⁰ Se *Norsk Krigsleksikon 1940-45*. Dahl, Hans Fredrik, Hjeltnes, Guri, Nøkleby, Berit, Ringdal, Nils Johan, Sørensen, Øystein, 1995: 124.

danske folket hadde i fellesskapet reist seg mot tyranniet under den tyske okkupasjonen, kollaborasjon var forrædernes sak.⁴¹

Statsviteren Thomas Chr. Wyllers artikkel *Fra okkupasjonsårenes maktkamp 1953; Nyordning og motstand 1958* tar opp «Hovedtrekk av Nasjonal Samlings ideer om stat og samfunn 1933- 40» i *Statsvetenskaplig tidsskrift 1953*. Her analyserer han problemstillinger rundt Quislings nyordningsideer om det korporative systemet, staten, partiet, organisasjonene og maktfordelingen.⁴²

Historikeren Yngve Flo drøfter og analyserer i *Historisk tidsskrift* nr. 1-2015 den tyske kommuneloven «Gemeindeordnung» (DGO) som regulerte styringen av tyske by- og landkommuner. DGO var mønster for den norske Kommunalforordningen av 26. desember 1940, og var grunnlaget for nyordning av Norske kommuner og herreder. Forordningen ble iverksatt fra januar 1941.

1.4 Kilder og kildegransking

Jeg har brukt et omfattende kildemateriale, se kildehenvisninger bak i avhandlingen, men ønsker å trekke frem primærdokumentene fra Riksarkivet, Statsarkivene i Oslo, Hamar og Tromsø, Kommunesektorens interesse- og arbeidsgiverorganisasjons (KS) hovedarkiv i Oslo og kommunearkivene i Hamar, Fredrikstad og Tromsø.

Utskrift av bytingets protokoller og ordførernes egne vedtaksbøker fra møter avholdt utenfor bytinget der formennene ikke var til stede er viktige fordi de viser hvordan kommuneforvaltningen fungerte under nyordningen. Protokollene og ordførers vedtaksbøker fra 1941/45 er gjennomgått i sin helhet for å dokumentere saksbehandling, styringsvedtak og bevilgninger til politiske formål, vedtatt av Nasjonal Samlings ordførere for perioden 1941 til 1945. For samme periode har jeg undersøkt bevilgninger til idretts- og musikkorganisasjoner,

⁴¹ Kirchhoff, Hans 1994: 106 til 112. *Den danske Statskollaborasjon. «Europa unterm Hakenkreuz»* (red.) Røehr, Werner. Huethig Forlagsfellesskap. Berlin 1994; Petrick, Fritz 1994: 219 til 230. *Den norske kollaborasjonen 1940-1945. «Europa unterm Hakenkreuz»* (red.) Røehr, Werner; Dethlefsen, Henrik 1989: 79. *Mellom attentisme og aktivisme. "Synspunkter på den politiske kollaboration 1939-43"*. Fra *Dansk Historisk Tidsskrift Bind 89* (1989).

⁴² Wyllers, Thomas Chr. 1953: «Hovedtrekk av Nasjonal Samlings ideer om stat og samfunn 1933-1940». *Statsvetenskaplig tidsskrift. Fra okkupasjonsårenes maktkamp 1953; Nyordning og motstand 1958*.

oppnevning av kommunale råd, styrer, forstanderskap og nemnder, som ble vedtatt av Nasjonal Samlings ordførere. For komparasjon er det foretatt gjennomgang av bystyre- og formannskapsprotokoller fra 1938 til 1940 og som nevnt «Protokoller fra bytinget» og «Ordføreres vedtaksbøker» fra 1941 til 1945, samt protokoller fra formannskap og kommunestyre fra 1945/47.

1.4.1 Riksarkivet

Riksarkivets dokumenter om landssviksaker gir innsikt i departementenes ansvarsområder, avdelingsorganisering og de enkelte aktørenes handlinger og holdninger. Kildematerialet består av medlemsbøker, avhørsprotokoller, rapporter, utredninger, brev, brosjyrer, medlemsblader, forordninger, avisutklipp, bilder, vitne- og signerte egenforklaringer, tiltalebeslutninger, domsslutninger og anker til høyere domstoler.

Vitneforklaringer avgitt av NS-medlemmer som selv kunne risikere strenge dommer, kan bevisst eller ubevisst ha blitt nedtonet når de omhandler egen eller andres involvering. «Egenforklaringer» og «signerte avhørsrapporter» fra tiltalte med utsagn om deres motivasjon og legitimering av egne handlinger, er det av åpenbare grunner nødvendig å stille seg kritisk til. Disse erindrings kildene har sammenheng med hukommelse, interne konfliktlinjer og motsetninger som aktørene ønsket å tilsløre, da slikt kunne svekke egen sak eller nedtone «partikameraters» involvering.⁴³ Dette må det tas hensyn til selv om avhørsrapportene var underskrevet av politiet og tiltalte. Min gjennomgang av om lag 125 «Landssviksaker» har noen ganger gitt en rød tråd til andre ideologiske kollaboratører og mulighet for å sammenholde egenberetninger, politiavhør og rettsforklaringer som kunne styrke eller svekke aktørenes pålitelighet.

Fra Nasjonal Samlings privatarkiv i Riksarkivet har jeg innhentet dokumentasjon som omhandler Nasjonal Samlings generalsekretariat fra 1940 til 1945 for å få en mer helhetlig forståelse av partiorganisasjonen og dens rolle i forhold til nyordningen. Dokumentene gir innsyn i ledelsesstruktur, forordninger, hemmelige parti- og statssaker, propagandatiltak, rapporter fra fylkesmenn og fylkesførere, utdanningstiltak, instruksjer, lover og referater fra ulike partistevner og partisammenkomster. Dessuten får man oversikt over personer, ansvars-

⁴³ Braut Simonsen 2016: 15 til 17.

og arbeidsfunksjoner for partiets generalsekretariat, riksorganisasjonsavdeling, fylkesorganisasjon og lokallag. Enkelte saker gir opplysninger om spenninger og konflikter mellom partifellene og ikke minst stridigheter mellom NS og den tyske okkupasjonsmakten.

For å få innsyn i departementers, fylkers og kommuners virksomhet under okkupasjonen er dokumenter fra landssvikoppgjøret viktige kilder. I dokumentene finnes det opplysninger om statsråder, partiledelsen, NS-oppnevnte embetsmenn i departementene, ordførere, polititjenestemenn og andre med tilknytning til NS. Dokumentene gir opplysninger om de som sto i spissen for innføring av nyordningen, og deres virksomhet for å opprettholde NS's forsøk på å reformere den offentlige forvaltningen i tråd med partiets program og konsekvensene dette fikk for forvaltningen og den enkelte borger.

Påliteligheten til topografisk, håndskrevet, medlemsregister fra NS er avhengig av ajourføringen til den enkelte lokallagsfører. Det bør stilles spørsmål om det er ført inn korrekte tallmessige opplysninger om inn- og utmeldinger av medlemmer i lokallagene. Riksarkivet opplyser at registeret ikke kan anses som noen fullstendig oversikt over NS medlemmer i de kommuner jeg skriver om, Riksarkivet tar derfor forbehold om mulige feilkilder.⁴⁴

Ved gjennomgang av materialet finner jeg ikke grunnlag for å hevde at medlemsregisterets antall medlemmer er blåst opp. Medlemsregistrene for NS lokallagene i Fredrikstad, Hamar og Tromsø er brukt for å få oversikt over antall NS-medlemmer i kommunene, bytingene og stillinger i kommuneforvaltningen og anvendt som et supplement til NS-arkivet, Universitetet i Bergen.

1.4.2 NS-arkivet, Universitetet i Bergen

For å avdekke hvilke medlemmer som hadde formelle posisjoner i Nasjonal Samling, har jeg lagt mest vekt på medlemsregisteret fra NS-arkivet, Universitetet i Bergen. Der var medlemsoversikten revidert i 2010/11. Dette medlemsregisteret er basert på analyse av Erstatningsdirektoratets kortarkiv over enkeltmedlemmer, med navn og adresse i 1945, yrke, fødested, fødselsdag, innmeldt og eventuelt utmeldt av NS.⁴⁵ Fra samme register tar jeg også

⁴⁴ Brev fra Riksarkivet den 13. mai 2011 til forfatter av denne avhandlingen.

⁴⁵ NS-arkivet, Universitetet i Bergen.

med antall NS-medlemmer i utvalgte daværende nabokommunene til Hamar, Fredrikstad og Tromsø. For Hamar er det nabokommunene Vang og Furnes, for Fredrikstad er det Tune, Rolvsøy, Glemmen og Kråkerøy, for Tromsø kun Tromsøysund.

1.4.3 Kommunesektorens interesse og arbeidsgiver-organisasjon (KS)

Fra KS sitt hovedarkiv i Oslo har jeg gjennomgått vedtaksprotokoller fra 1940 til 1945 for Herredsforbundet og Byforbundet. Begge organisasjonene ble i oktober 1944 sammenslått til Norsk Kommunesamband. Vedtaksbøkene gir opplysninger om hvordan organisasjonene stilte seg til aktiviteter og forordninger som vedrørte bykommuner og herreder (landkommuner). Alle nummer av *Kommunalt Tidsskrift* fra 1940 til 1945 er gjennomgått. Tidsskriftet gir innsikt i organiseringen av kommune-Norge og hvilke holdninger sentrale aktører innenfor NS inntok i forhold til nyordningen.

1.4.4 Hamar, Fredrikstad og Tromsøs kommunale arkiv

Ordførernes protokoller fra møter i bytinget og vedtaksbøker utenfor bytinget, fra januar 1941 til mai 1945, er sentrale dokumenter som viser hvordan ordførerne styrte kommunene og i hvilken grad det var samsvar mellom ordførerens vedtak og rådmannens innstilling til vedtak.

Dessuten forteller de om dissenser og hvilke formenn som uttalte seg i sakene. I tillegg til sakslisten fulgte utredninger og forslag til vedtak fra rådmann, søknader, forordninger og bestemmelser fra fylkesmann, Innenriksdepartement og Reichskommissariat (RK) avhengig av sakslistens innhold. Med sakslisten fulgte også vedlegg fra NS-Riksledelse og andre departementer som nyordningen berørte, for eksempel, Kultur og folkeopplysningsdepartementet, Departementet for Arbeidstjeneste og Idrett og Politidepartementet. Vedleggdokumentenes innhold er en viktig kilde for ytterligere innsikt i enkelte kommunale saker. Referatsaker var også hyppig på sakslisten, der overordnede myndigheter enten godkjente eller forkastet saker fra ordføreren. Var disse ikke i tråd med forordninger og rundskriv ble ordføreren bedt om å omarbeide vedtakene, saken(e).

Min omfattende gjennomgang av de tre kommunearkivene viser at dokumentene i overveiende grad ikke har vært lest, det kan jeg se ved urørte «rustne binders». Derav kan jeg konstatere at ingen eller få har jobbet med dette materialet tidligere.

Dokumenter fra midlertidig ordfører og formannskap fra 8. mai 1945 om gransking av kommunale tjenestemenns forhold under okkupasjonen er gjennomgått, for å få oversikt over hvem det var som hadde opptrådt «unasjonalt», og hvilke konsekvenser det fikk for den enkelte. Oversikt over utgifter og tap som ble påført kommunene under okkupasjonen er viktig dokumentasjon for å få en samlet oversikt over den økonomiske situasjonen i byene etter okkupasjonen. Det var rådmennene som utarbeidet oversikter over kommunenes samlede erstatningskrav til Det Kongelige Justis- og Politidepartement ved oppgjørsavdelingen etter krigens slutt.

1.5 Pressen under okkupasjonen

Jeg har gjennomgått aviser som er relevante for avhandlingen, disse er: *Hamar Stiftstidende*, *Hedmark*, *Hedemarkingen*, *Hamar Arbeiderblad*,⁴⁶ *Østlendingen*, *Nordlys*,⁴⁷ *Avisa Tromsø*,⁴⁸ *Fredriksstad Blad*, *Folden*, *Demokraten*, *Smaalenenes Social-Demokrat*, *Fredrikstad-Pressen* og Nasjonal Samlings hovedorgan *Fritt Folk*. Min begrunnelse for denne gjennomgangen tilsvarer historikeren Hallvard Tjelmelands forklaring. Han skriver: «avisene har tatt tidas puls, dei representerer det samtidige samfunnet, i avisene finn ein førstehands- eller i alle høve andrehands observasjonar over eit breitt felt- og på felt som det ikkje ellers er lett å finna kjelder».⁴⁹

Pressen har en viktig rolle som kilde når den forsøker å skape en virkelighetsforståelse av hendinger og nyheter, noe som kan by på betydelige utfordringer når den ble styrt av sensur og propaganda fra tysk og Nasjonal Samlings side. Et eksempel på å motvirke påbud og kontroll og samtidig et ønske om å fremstille etterrettelig informasjon til sine lesere kan sees i *Smaalenenes Social-Demokrat*, som refererte fra *Morgenbladet* den 30. april 1940 under

⁴⁶ I 1943 ble Hamaravisene omdøpt til *Hedmark*, samme år ble avisen og *Hamar Stiftstidende* slått sammen under navnet *Hedemarkingen*, utgitt til okkupasjonens slutt. Både *Hamar Arbeiderblad* og *Hamar Stiftstidende* tok opp sin virksomhet fra 11. mai 1945. Kilde: Andresen 2007: 13.

⁴⁷ *Nordlys* var den første arbeideravisen som ble stengt av okkupasjonsmakten den 23. august 1940. Kilde: Christensen, Pål og Tjelmeland, Hallvard 1995: 229 *Flammende budbringer*. *Nordlys* gjennom 100 år; Flo, Idar 2010: 244. *Norsk Presses Historie 1 - 4 (1660 – 2010)*. Bind 4. Norske aviser fra A til Å. (hoved red.) Hans Fredrik Dahl, (bilde red.) Nils Øy, (red. sekretær) Idar Flo. Universitetsforlaget 2010.

⁴⁸ Avisen *Tromsø* var organ for Nasjonal Samling fra 7. november 1941 til okkupasjonens slutt. Kilde: Flo, Idar 2010: 345. *Norsk Presses Historie 1 - 4 (1660 – 2010)*. Bind 4. Norske aviser fra A til Å. (hoved red.) Hans Fredrik Dahl, (bilde red.) Nils Øy, (red. sekretær) Idar Flo. Universitetsforlaget 2010.

⁴⁹ Tjelmeland 2003:1.

overskriften: «Under okkupasjonen. Noe avisleserne bør legge seg på hjertet». Avisen refererte her til Morgenbladet og skrev: «et okkupert distrikt er, i og med besettelsen, avskåret fra å gi uttrykk for positive politiske meninger.⁵⁰ Oppslaget tydeliggjør at politisk diskusjon opphører i det området avisen sogner til når det gjelder storpolitikk, men lokale spørsmål kan drøftes. Det skives avslutningsvis at påleggene må overholdes av avisen.

Her ser vi at redaksjonen varsler sine lesere om at avisen kunne være utsatt for sensur av den tyske okkupasjonsmakten og derved må unnlate å kunngjøre riktig og viktig informasjon til sine lesere. Bodø, likesom Tromsø, hadde en fri presse og radiostasjoner som kunne kringkaste til hele Nord-Norge i april og mai 1940. I Oslo derimot var kringkastingen tyskkontrollert allerede fra april / mai. Det skapte en forvirrende konkurranse, hva var sant og ikke sant.

Bodøavisene så at de frie senderne måtte aktiviseres, slik at lytterne ble advart om sensuren sørpå og informerte om pålitelige norske nyhetskanaler. Blant annet skrev *Nordlandsposten* i april at Oslo kringkasting drev «den mest usannferdige nazipropaganda».⁵¹ Bodøstasjonen ble bombet og sluttet å sende den 27. mai 1940, hvilket medførte at det ikke var mulig å sende nyheter til lytterne i Sør-Norge. Tromsø og Vadsø kringkastet de siste frie operative radiosendingene 9. juni 1940.

Historikeren Steinar Aas skriver at okkupasjonsmakten allerede 1. og 2. april 1940 hadde planene klare for hvordan norsk presse skulle styres gjennom instruksjoner og pålegg for å kontrollere avisenes innhold. Tyskerne opprettet en politisk sensurorganisasjon ved Reichskommissariat i april / mai 1940 «Hauptabteilung fuer Volksaufklarung und Propaganda». Samtidig opprettet Josef Terboven også en presseavdeling, Presseabteilung i Norge. «Die Presseabteilung» baserte seg på at pressen skulle styres politisk på samme måte som i Tyskland. Det Tyske Sikkerhetspolitiet (Sipo.u.SD) skulle rapportere fra lokale sensurorganer om aviser som avvek fra påbudene. Tyskerne hadde kontroll over Norsk Telegrambyrå (NTB) som sendte ut daglige påbud til avisene for regulering av deres innhold.

⁵⁰ *Smaalenes Social-Demokrat* endret navn i oktober 1940 til *Folden*. Fra mai 1943 ble Fredrikstad-avisene slått sammen under navnet *Fredrikstad Blad* og *Folden*. Endringene var bestemt av NS. Kilde: Flo, Idar 2010: 81. *Norsk Presses Historie 1-4 (1660-2010)*. Bind 4. Norske aviser fra A til Å. (hoved red.) Hans Fredrik Dahl, (bilde red.) Nils Øy, (red. sekretær) Idar Flo. Universitetsforlaget 2010.

⁵¹ Aas, Steinar 2012: kapittel 4: *Motstand, ruin, okkupasjon og oppgjør - Bodø-Pressen 1940-1945*. Forarbeider til boken *Forvandlinga Bodøs historie bind 3* som ble utgitt i 2014.

Reichskommissariat ville også legge om meningsmangfoldet i småbyer der det var flere aviser ved rasjonalisering av avisdriften. Det kunne de gjøre med å styre tildeling av papir og teknisk utstyr. Konsekvenser for journalister og aviser som ikke fulgte de tyske sensurdirektivene kunne være alvorlige, alt fra advarsler til frihetstap, nedleggelse av aviser eller at de fikk forbud mot å utgi avisen for en periode. Kontrollen av pressen baserte seg på hjelp av norske NS-medlemmer og Pressedirektoratet, der det var ansatt egen pressedirektør.⁵² Ordningen ble etablert 25. september 1940 og underlagt Kultur- og folkeopplysnings-departementet. Fra 26. februar 1942, kunne aviser stanses og redaktører byttes ut med egne folk etter ny lov fra Quisling.⁵³ De norske lokale myndigheter i Nord-Norge utøvde også en form for sensur, ved at de holdt tilbake informasjon som tyskerne kunne bruke til fiendtlige handlinger. Det var seks aviser i Troms (*Nordlys, Tromsø, Harstad Tidende, Haalogaland, Folkeviljen og Senjens Blad*) som alle støttet regjeringen Nygaardsvolds militære motstandslinje mot tyskerne.

Nordlys startet allerede fra 9. april 1940 med sterke appeller om forsvarskamp mot tyskerne. Etter hvert kom de andre avisene etter, med kritikk og oppfordring til motstand mot tyskerne.⁵⁴ Avisenes støtte til militær motstand bør ikke undervurderes og betydde mye for de patriotiske holdninger som kom til uttrykk blant befolkningen i Troms før den frie pressen ble kneblet sør i landet.

Etter Terbovens radiotale den 25. september 1940 ble det oppnevnt en såkalt tilsynsmann i avisredaksjonene der redaktørene nå ble satt under «kommissarisk ledelse». Avisene informerte om Nasjonal Samlings aktivitet i regionen og enkeltsaker som ble behandlet i bytingene. Avisene trykte også taler fra sentrale personer som Terboven, Quisling, NS-fylkesførere, fylkesmenn og hirdsjefene. Slike taler kunne være av advarende karakter eller optimistisk vinklet for å fortelle om fremgangen til NS og okkupasjonsmakten.

Høsten 1940 forsøkte både Nasjonal Samling og Kultur- og folkeopplysningsdepartementet å styre norsk presse, men fortsatt var det tyskerne som bestemte.⁵⁵ Heretter gjaldt strenge

⁵² Aas 2012: kapitel 4

⁵³ Aas 2012: kapitel 4.

⁵⁴ Eng 2006: 32 til 36. Aviser i Troms 1940: *Nordlys*, avisen *Tromsø, Harstad Tidende*, Avisen *Haalogaland, Folkeviljen* og *Senjens Blad*. Kilde: Eng 2006: 33.

⁵⁵ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen 1995: 376.

retningslinjer for redaktører og journalister, for det meste var det dirigerte artikler, innlegg og tyske kommunikeer som ble publisert. I tillegg kom bransjekontroll og avvikling av en differensiert partipresse som ble stilt til rådighet for Nasjonal Samling.⁵⁶ Dette gjør også at avisene er av mindre verdi som historisk kilde i krigsårene. Konfliktlinjer og hendelser som før krigen fikk omtale ble ikke fremstilt som før, og i tillegg ble avisene som inntak til viktig informasjon forringet.

Med disse grepene innførte NS og Propagandaavdelingen i RK en sensurert presse som synliggjorde makthavernes propaganda, ideologi, ulike aktiviteter, bytingsmøter, stevner, gatemarsjer og førernes taler som ble omtalt i positive vendinger, kombinert med påbud og tvang.⁵⁷

1.6 Anonymitet, personvern og landssvikeroppgjøret

Jeg har valgt å navngi sentrale NS-ledere i departementene og Nasjonal Samling. Her inngår også fylkesførere, fylkesmenn, ordførere, kretsførere, lokallagsførere og ledende polititjenestemenn. Disse representerte det øverste sjiktet i NS og var viktige aktører innenfor naziregimet med makt til å styre offentlig sektor under okkupasjonen. De oppsøkte i flere sammenhenger offentlighetens lys der deres identitet ble kjent gjennom datidens presse, tidsskrifter, radio og film. Under rettsoppjøret fikk landssvikersaker et stort fokus i pressen med fylldige og detaljerte referater fra rettsakene som i hovedsak ble holdt for åpne dører.

Avhandlingen peker på samfunnsmessige konsekvenser av makthavernes politiske beslutninger, og hvilke følger disse fikk for tjenestemenn i departementer, i administrasjon av fylker og kommuner og deres innbyggere. Slik jeg ser det er det vanskelig å anonymisere kollaboratørene og hvordan de utøvde sin makt innenfor de respektive sektorene. De fleste NS-aktørene i denne avhandlingen ble anklaget og dømt for landsforræderi.

⁵⁶ Ottosen, Rune 2010: 374 til 378. *Norsk Presses Historie 1-2 (1660-2010)*. Bind 2. Parti, presse og publikum 1880-1945. (bindredaktør). Hans Fredrik Dahl, (hovedredaktør.). Universitetsforlaget 2010.

⁵⁷ Grimnes, Ole Kristian 2010: 98 til 103. «Okkupasjon og politikk i Norge», i Dahl, Hans Fredrik (m.fl.), *Danske tilstander Norske tilstander*. 2010.

Fra 1. januar 2015 åpnet Riksarkivet landssvikerarkivet for alle, noe som underbygger mitt syn på at disse sakene ikke lenger har samme behov for å være vernet fra offentligheten.⁵⁸ Dessuten er de fleste aktørene i avhandlingen omtalt i ulike media, tidsskrifter, offentlige publikasjoner og bøker også etter okkupasjonen og frem til vår tid.

Avhandlingen er et forsøk på å forstå de enkelte aktørenes motiver ut fra deres handlinger og er på ingen måte ment som et nytt oppgjør om okkupasjonstidens hendelser.

1.7 Nazifisering, kollaborasjon og motstand

Når det gjelder **nazifiseringsbegrepet**, benytter jeg historikeren Kjetil Braut Simonsens definisjon. Nazifiseringsbegrepet i denne avhandlingen forstår jeg som en klargjøring av følgende: «En forsøkt eller helt eller delvis gjennomført omforming av samfunnets institusjoner, verdier og normer, innenfor ulike samfunnssektorer, i tråd med nasjonalsosialismens ideologiske og politiske mål». Simonsen deler begrepet i ytterligere tre underkategorier: «nazifisering gjennom personaltiltak», et eksempel fra denne avhandlingen er da rådmannen i Fredrikstad ble avsatt grunnet hans motstand mot NS. Andre inndeling er «institusjonell nazifisering» som dreier seg om dannelsen av «nye strukturer eller ny strukturering av daværende institusjoner».⁵⁹ I denne avhandlingen dreier det seg om underliggende institusjoner som Nasjonal Samling Personalkontor for Offentlig Tjeneste (NSPOT), NS-Personalkontor, Sambandsmenn i departementene eller når det ble opprettet nye departementer som Innenriksdepartementet, Kultur og folkeopplysning, Politidepartementet og Arbeidstjeneste/idrett- som hadde en klar tilknytning til Nasjonal Samling for å nyordne offentlig forvaltning. En tredje kategori knyttes til «organisasjonskultur og praksis», både på individplan og kollektivt plan. Eksempel er endring av lovlig tilsatte rådmenns rolle for at disse skulle bidra til å nå nasjonalsosialistiske mål i kommuneforvaltningen.

Ordet **kollaborasjon** kommer av det latinske verbet «collaborare», direkte oversatt «samarbeide». Ordet har ofte blitt brukt om samarbeid med den tyske okkupasjonsmakten og

⁵⁸ *Aftenposten* den 20. desember 2014.

⁵⁹ Simonsen, Kjetil Braut 2016: 20 -23. *Nazifisering, kollaborasjon, motstand*. En analyse av Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet), 25. september 1940 – 8. mai 1945. Universitetet i Oslo. Humanistisk fakultet 2016.

partnere under 2. verdenskrig og er likestilt med forræderi. Således inneholdt begrepet både moralske og politiske konflikter fra okkupasjonstiden.

Historikeren Ole Kristian Grimnes drøfter begrepet «kollaborasjon» generelt og i forhold til den tyske okkupasjonen. Grimnes fremhever at begrepet er problematisk, da det på den ene siden er negativt ladet som nasjonalt ikke akseptabelt samarbeid med okkupanten og er lite brukt om norske forhold under okkupasjonen. På den andre siden får begrepet dårlig frem, at den okkuperte befolkningen befant seg i en tvangssituasjon. Begrepet er vanligvis brukt om samarbeid med okkupasjonsmakten hvilket ble oppfattet som forræderi mot norske nasjonale interesser og derfor utilbørlig. Mye av samarbeidet med okkupasjonsmakten ble dog oppfattet som nasjonalt legitimt. Grimnes understreker at han bruker kollaborasjonsbegrepet mer nøytralt og utvidet enn det som er vanlig. Han definerer «kollaborasjon som et aktivt samarbeid med okkupasjonsmakten og deres samarbeidspartnere». «Ethvert mer samarbeid med okkupanten, enten samarbeidet vurderes som nasjonalt forkastelig eller som nasjonalt forsvarlig». Det er glidende overganger eller gråsoner i samarbeidet mellom okkupert og okkupasjonsmakten, NS var en del dette regimet. Det skilles mellom tvangspålagt kollaborasjon og ideologisk kollaborasjon som oppfattes som frivillig.⁶⁰

Som vi senere skal se kom noen av de hardeste konfliktene mellom NS-ordførere og lovlig tilsatte rådmenn i de tre kommunene innenfor vedtak som gjaldt ideologi. For eksempel der kommunens skattepenger skulle bidra til å støtte NS-særorganisasjoner økonomisk, eller i personalpolitikken der NS-medlemskap stort sett ble avgjørende for tilsettinger i offentlige stillinger. Men det finnes unntak som jeg vil redegjøre for senere i denne avhandlingen.

Det er vanlig å dele **motstand** inn i militære tiltak som våpenbruk, attentater og sabotasje og sivil motstand. I denne avhandlingen er sivil motstand omtalt, ofte kalt holdningskamp. For eksempel forsøk på å motvirke tyske og NS 's forordninger og / eller søke å opprette en nøytral saksbehandling /forslag til vedtak for å redusere NS og okkupasjonsmaktens påvirkning på norsk kommunalforvaltning, i et forsøk på å ivareta sedvane og demokratiske tradisjoner. Lovlig tilsatte rådmenn i Hamar, Fredrikstad og Tromsø reagerte uten unntak med

⁶⁰ Grimnes, Ole Kristian, 2009: 487 og 488. *Nytt Norsk Tidsskrift*. Hvor står okkupasjonshistorien nå. Volum 26, nr. 3-4; Grimnes Ole Kristian 1999: 47 til 58: *Kollaborasjon og oppgjør*. «I Krigens Kjølevann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid». Stein Ugelvik Larsen (red.) Grimnes nevner også en femte form for samkvem mellom tyske menn og norske kvinner 1999:48.

å vise motstand mot vedtakene om økonomisk støtte til NS og personalpolitiske tilsetninger, ved å utrede kritiske kommentarer både skriftlig og muntlig til NS-ordfører og bytinget. Men de gjorde også motstand ved rett og slett å sabotere og ikke iverksette vedtak fra ordfører. Eller ved selv å si opp rådmannsstillingen, eller rådmannen kunne skylde på manglende ressurser.⁶¹ Dette skal behandles mer detaljert i kapittel 7, 8, 9 og 10, om kommunal ledelse og forvaltning i de tre byene Hamar, Fredrikstad og Tromsø.

Grimnes mener det er «graden av samarbeidsvilje og initiativ fra norsk side som atskiller kollaborasjon fra tilpasning». Som noen danske og tyske historikere hevder han at begrepet er bredere og mer nøytralt enn allment anvendt.

Kollaborasjon har for det meste blitt brukt om samarbeid med tyskerne som var utilbørlig. Jeg vil også bruke begrepet når det er nasjonalt legitimt. Et eksempel er at de lovlig tilsatte rådmenn i Hamar, Fredrikstad og Tromsø kunne stå i de tre typologiene, tilpasning, kollaborasjon og motstand samtidig, med glidende overganger. Kategoriene kan altså sees som mer overlappende enn gjensidig utelukkende.⁶² Tilpasning og kollaborasjon (aktivt samarbeid) til de nye styresmaktens bestemmelser og forordninger måtte de lovlig tilsatte fylkesmenn og rådmenn forholde seg til. Vi skal senere se at de ytte motstand både skjult og åpent mot okkupasjonsstyret, der konsekvensene for enkelte av aktørene var avskjed, deportasjon, fengsling, trusler eller flukt til Sverige. (Finnmark).

Kollaborasjonsbegrepet er diskutert etter det tyske nederlaget både i Norge og utlandet. Ved rettsoppjøret i Danmark ble politisk kollaborasjon nærmest likestilt med landsforræderi hevder historikeren Henrik Dethlefsen fra Danmark (1989) i en større artikkel for Dansk historisk tidsskrift med tittelen: *Mellom attentisme og aktivisme. Synspunkter på den politiske kollaboration 1939-43*. Han hevder blant annet at motstand var alle manns sak, det danske folket hadde i fellesskap reist seg mot tyranniet under den tyske okkupasjonen, kollaborasjon var forrædernes sak. I Danmark var det en nasjonal konsensus om denne holdningen der motstandsbevegelsens betydning hadde fokus i de første årene etter krigen, derimot hadde kollaborasjonen, dens betingelser, motiver og former lenge fått en mer stemoderlig

⁶¹ Grimnes, Ole Kristian, 2009: 487 og 488; Grimnes, Ole Kristian 1999: 47 til 58, Stein Ugelvik Larsen (red.).

⁶² Simonsen, Braut, Kjetil. 2016: 26 til 31.

vurdering.⁶³ Tilsvarende er kollaborasjonsbegrepet også lite anvendt blant norske historikere frem til nitti-tallet, se Fritz Petrick nedenfor.

Den danske historikeren Hans Kirchhoff skriver at strategien for kollaborasjon var å unngå krigsødeleggelser. Han lanserte kollaborasjonsbegrepet i sin doktoravhandling, datert 1979. Studiet dreide seg om sammenbruddet av den politiske kollaborasjonen i Danmark, sommeren 1943 og hadde tittelen: *Augustoprøret 1943. En studie i kollaborasjon og motstand*.

Kollaborasjonsbegrepet ble i offentlig bevissthet i Danmark etter krigen bare brukt om en liten gruppe frivillige og ideologiske kollaboratører som ble identifisert med forræderi, danske nazister, danske soldater i Waffen SS og Gestapo.⁶⁴ Historikeren Hans Fredrik Dahl og Hans Kirchhoff drøfter kollaborasjonsbegrepet i *Danske tilstander Norske tilstander* (2010) i kapitlet, *Okkupasjon – dansk og norsk*, her hevder de at begrepet høstet betydelig motstand, og at det ikke er allment godtatt på grunn av et for sterkt fokus på forræderi.⁶⁵

Den tyske historikeren Fritz Petrick (1994) skriver om *Die Norwegische Kollaboration 1940 – 1945* i boken *Europa unterm Hakenkreuz*. Han hevder begrepet er lite brukt i Norge og peker på at landsforræderi ble ansett som kollaborasjon og at den renommerte historikeren Magne Skodvin, redaktør av verket *Norge i Krig* (utgitt fra 1984 til 1987 i åtte store bind), bruker begrepet «norsk kollaborasjon» bare en gang og da i relasjon til NS. Petrick konstaterer at historikeren Ole Kristian Grimnes var tidlig ute med å bruke begrepet kollaborasjon og konsekvent anskueliggjør kollaborasjon med tysk og / eller NS-regime og byråkrati i tre forskjellige former: politisk, administrativ og økonomisk kollaborasjon.⁶⁶

Når det gjelder tilpasning, mener Grimnes at det er nivået på samarbeidsvilje og initiativ fra nordmenns side som er avgjørende for å skille kollaborasjon fra tilpasning. Når det gjelder motstand, ser han denne faktoren som opposisjon mot NS og okkupasjonsmakten, resulterte i

⁶³ Dethlefsen, Henrik 1989: 79. *Mellom attentisme og aktivisme*. “Synspunkter på den politiske kollaboration 1939-43”. Fra *Dansk Historisk Tidsskrift Bind 89* (1989).

⁶⁴ Kirchhoff, Hans 1994: 106 til 112. *Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration (1938 – 1945)*. Bidrag til konsepter og praksis i den tyske okkupasjonspolitikk. Satt sammen og innledet ved Werner Røhr. (red.). Huethig Verlagsgemeinschaft. Berlin, Heidelberg 1994.

⁶⁵ Dahl, Hans Fredrik og Kirchhoff, Hans 2010: 18 og 19. «Okkupasjon – dansk og norsk». *Danske tilstander Norske tilstander 1940-45*. Forskjeller og likheter under tysk okkupasjon 1940 – 45. Redigert av Hans Fredrik Dahl, Hans Kirchhoff, Joachim Lund og Lars-Erik Vaale. Forlaget Press.

⁶⁶ Petrick, Fritz 1994: 119. *Die Norwegische Kollaborasjon (1938-1945)*. *Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration (1938-1945)*. Werner Røhr (red.). Huethig Verlagsgemeinschaft. Berlin, Heidelberg 1994.

forbud, forfølgelse og straff. Grimnes omtaler fire typologier (1999) i det offentlige rom vedrørende kollaborasjon, som innbefattet både nødvendig og akseptabelt og unødvendig og derved uakseptabelt samkvem eller samarbeid. Han skiller da mellom ideologisk, politisk, administrativ og økonomisk kollaborasjon.

For det første er ideologisk samkvem preget av at de okkuperte følger ideologien til okkupasjonsmakten, det hører til den frivillige kollaborasjonen. Politisk kollaborasjon kjennetegnes ved at nasjonalt og politisk legitime representanter for den okkuperte befolkningen forhandler, utreder avtaler og samarbeider med okkupanten. Riksrådet representerte en slik kollaborasjon.⁶⁷ Dette politiske samarbeidet kan foregå både i form av frivillig og påtvungen kollaborasjon. Den tredje tilfellet, administrativ kollaborasjon er et samarbeid mellom norske og tyske tjenestemenn eller Wehrmachts offiserer. Samkvemmet starter umiddelbart etter at området eller byen var okkupert, og består til okkupasjonens slutt. Hensikten var fra norsk side å sikre forsyninger, opprettholde landets produksjon og fordele verdiene på en rettfærdig måte. Tyskerne ville ha ro og orden med minst mulig innsats og innpasse næringsliv og sysselsetting til fordel for tysk krigføring. Denne typen kollaborasjon kan være tilsvarende den forrige, frivillig og påtvunget. Den fjerde typen er økonomisk kollaborasjon, som viser til samarbeidet mellom norsk nærings- og arbeidsliv, offentlig sektor og okkupanten, og også denne er tilsvarende frivillig og påtvunget.⁶⁸ Historikeren Kjetil Braut Simonsen (2016) setter opp et overordnet nivå med tvangsbasert og frivillig kollaborasjon og deler inn ytterligere kollaborasjonshandlinger som ikke baserte seg på tvang i tre undertypologier: For det første ideologisk kollaborasjon som viser til samarbeid med tyskerne og var basert på nasjonalsosialismen. Praktiske eksempler fra denne avhandling: Når Innenriksdepartementet oppnevnte NS-ordførere som skulle styre kommunen etter fører- og ansvarsprinsippet. Den andre underkategorien er interessemaksimerende kollaborasjon, for eksempel det å fremme egeninteresser eller en gruppes posisjon når ekspedisjonssjefen i Innenriksdepartementets, kommuneavdeling i desember 1940 utarbeider utkast til retningslinjer som skulle inngå i nyordningen av kommuner og herreder. Tredje og siste undergruppe er pragmatisk kollaborasjon – ikke ideologisk, et eksempel er de lovlig utnevnte fylkesmenn som sto i stillingene så lenge som mulig for å ivareta norske interesser best mulig

⁶⁷ Grimnes, Ole Kristian 2018: 79.

⁶⁸ Grimnes, Ole Kristian 1999: 47 - 58. *Kollaborasjon og oppgjør*. "I krigens kjølevann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid". Stein Ugelvik Larsen (red.).

overfor de tyske okkupantene. Eksempelene er etter min oppfatning relevante og plassert i en ramme som denne avhandlingen omtaler, nemlig, *Kommunal forvaltning i Hamar, Fredrikstad og Tromsø*.⁶⁹ I avhandlingen velger jeg å anvende Grimnes typologier da disse etter min oppfatning er dekkende for mitt tema, men jeg vil også se hen til Simonsens typologier om kollaborasjon.

1.8 Komparasjon

Komparativ metode er mye brukt i historiefaget og man omtaler to hovedtyper komparasjon, diakron komparasjon og synkron komparasjon. Ved diakron komparasjon sammenlignes samme fenomen på forskjellige tidspunkter. Likheter og forskjeller kan være viktige ledd i historisk forklaring. Jeg bruker diakron komparasjon ved å se på forandringer over tid under okkupasjonen. Fenomener på samme tidspunkt sammenlignes ved synkron komparasjon.

Synkron komparasjon er det som oftest kalles komparativ metode. Den går ut på at man sammenligner to eller flere ulike utviklingsforløp, to ulike landsdeler, to fenomener med hverandre og leter etter likheter og ulikheter. John Stuart Mill deler synkron komparasjon inn i to hovedarter, the Method of Agreement og the Method of Difference. Med den siste metoden leter historikeren etter det som trass i likhetene er ulikt.⁷⁰

Historikeren Leidulf Melve peker på utfordringene med å ta i bruk komparativ metode i historisk forskning. Han er uenig i det som blir hevdet at all historie er komparativ historie, idet han henviser til at ytterst få undersøkelser er systematisk komparative. Melve mener at det ikke nødvendigvis er noen motsetning mellom diakron sammenlikning med flere enn to aktører, og en empirisk undersøkelse av det unike. «Nøkkelen er å etablere en dialog mellom de ulike nivåer på den ene siden og mellom de ulike (diakrone) enhetene på den andre».⁷¹

⁶⁹ Simonsen, Kjetil Braut 2016: 26 til 31.

⁷⁰ Nielsen, Jens Petter 1994: 267 til 269. *Den menneskelige dimensjon i nordområdene*. Rapport fra symposiet «Norske-russiske forbindelser ca. 1814-1917». Redigert av Nilsen, Jens Petter og Opeide, Gunnar. Universitetet i Tromsø.

⁷¹ Melve, Leidulf 2009: 62, 79 og 80. «Komparativ historie: ei utfordring for historiefaget?» *Historisk tidsskrift*. 1/2009. Oslo.

Historikeren Knut Kjelstadli omtaler tre typer komparasjonsmodeller. Her omtales de to som er mest aktuelle for denne avhandlingen. Den første tar for seg det særegne ved forskningsobjektet. Hvordan skiller det seg fra andre av samme art? Det kan også resultere i at det vi trodde var noe spesielt, deler vårt objekt med de andre. I hans andre type komparasjon går han videre fra iakttatte særegenheter eller likheter, der det er viktig å se på disse hver for seg, og spør hvilke faktorer som kan forklare disse innfallsvinklene.⁷²

I denne avhandlingen fokuseres det på synkron komparasjon av temaer fra mitt kildemateriale. Jeg bruker synkron, komparativ metode for å vise forskjeller og likheter i samme tidsperiode under okkupasjonen i de tre byene, og delvis andre byer. Samme metode benyttes for å analysere geografiske variasjoner, kommunal og fylkeskommunal ledelse etter fører- og ansvarsprinsippet som ordførere, fylkesførere og fylkesmenn sto for og rådmenns administrative ledelse.

1.9 Det tyske overfallet på Norge, statskupp og Administrasjonsrådet

Om kvelden 9. april 1940, forsøkte Quisling å gjennomføre statskupp, som ikke lyktes. For det første var oppslutningen om ham og Nasjonal Samling minimal blant befolkningen.⁷³ For det andre manglet han støtte fra tysk side. I tillegg manglet han kvalifiserte personer til å settes inn i viktige nøkkelstillinger innen justisvesenet og forsvaret. For det tredje var det heller ikke etablert noe Innenriksdepartement som ville være sentralt for å skape en indrepolitisk revolusjon.⁷⁴ At Nygaardsvold-regjeringen hadde rømt, men fremdeles var den lovlig valgte regjering er en fjerde forklaring på at kuppet mislyktes. Senere måtte Quislings regjering tre tilbake for Administrasjonsrådet som ble etablert den 15. april.

⁷² Kjelstadli, Knut 1992: 27 til 34. «Komparasjon og byhistorie», i *Heimen*, nr. 1/92.

⁷³ Bruker vi antall medlemmer som målestokk for oppslutning hadde NS trolig bare noen hundre medlemmer ifølge *Norsk krigsleksikon 1940 – 1945*, da okkupasjonen startet. Kilde: Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen 1995: 304; NS-arkivet, Universitetet i Bergen operer med et førkrigsantall på 2 691. «Tallet angir ikke hvor mange som var aktive i partiet ved krigsutbruddet, men viser hvor mange førkrigsmedlemmer som fornyet medlemskapet etter 9. april»; Kilde: Støen, Ane Ingvild 2013: 6. *Justisdepartementet under okkupasjonen*. Masteroppgave i historie. Institutt for arkeologi, konservering og historie. Universitet i Oslo våren 2013.

⁷⁴ Wyller, Thomas Chr 1953: 21 til 25. *Fra okkupasjonsårenes maktkamp*. Nasjonal Samlings korporative nyordningsforsøk 9. april 1940 – 1. april 1942. Oslo 1953. Johan Grundt Tanum.

Krigshandlingene førte stadig til at større deler av landet ble okkupert. Et norsk forsøk på sabotasje den 14. april mot Lysakerbroen mellom Fornebu og Oslo utløste sterke reaksjoner fra tysk side med trussel om å ta gisler og legge hele kvartaler øde. Det førte til at ledende kretser av tyskere og nordmenn så et behov for å drøfte om det skulle oppnevnes et eget forvaltningsorgan over departementsnivået. Dette for å holde arbeidslivet og den sivile forvaltningen i gang og hindre uro, sabotasje og dertil hørende represalier fra tysk side. Tyskerne på sin side ville konsentrere seg om krigshandlingene i Norge. Resultatet var at et flertall av Høyesteretts dommere oppnevnte Administrasjonsrådet den 15. april, med fylkesmannen i Oslo og Akershus som formann, Ingolf Elster Christensen. Regjeringen Nygaardsvold på sin side var meget forbeholden til Administrasjonsrådet og så rådet kun som et kriseorgan som ikke skulle erstatte den lovlige regjeringen. Rådet ledet etter hvert blant annet landets økonomi og produksjon og utstedte instruksjer i samråd med departementenes embetsmenn.⁷⁵

1.10 Josef Terboven og Reichskommisariat

Reichskommisar Josef Terboven fikk eneveldig makt over nordmennene da Hitler undertegnet Führerforordning av 24. april 1940 som var hjemlet i Fuhrererlass fra april 1940. Han stod bare til ansvar overfor Hitler. Den tyske historikeren Robert Bohn skriver at Terboven var godt skolert for stillingen i Norge ved å kjempe mot politiske motstandere og rivaliserende partimedlemmer i Essen og Ruhrområdet. Han var medlem i Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) fra 1923, Gauleiter i Essen fra 1933 og i tillegg Preussisk statsråd 1935. Han hadde utvist hensynsløshet og hardhet mot motstandere, egenskaper som ble høyt verdsatt av Hitler. Terboven sto nær Josef Goebbels og var på godfot med stålmagnat Alfred Krupp og generaldirektør dr. Albert Voegler i det Rhinsk- Westfahlske elektrisitetsverket.⁷⁶ Terboven var fra 24. april øverste sivile myndighet i Norge og sto bare til ansvar overfor Hitler.

⁷⁵ Grimnes, Ole Kristian 1984: 187 til 194. *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940 – 1945.* (red.) Magne Skodvin Bind 1. *Overfall.* Aschehoug. Oslo 1984.

⁷⁶ Debes, Jan 1980: 64. *Sentraladministrasjonens historie 1940-1945.* Bind 5. Oslo 5. Universitetsforlaget; Bohn, Robert 2000: 54 til 61. *Reichskommisariat Norwegen.* R. Oldenbourg Verlag München.

Terboven ønsket et Riksråd som skulle oppnevnes av Stortinget og fungere som regjering. Forhandlinger ble ført i Oslo i juni til september 1940. Hensikten med Riksrådet var å opprette et styre som i stor grad sto for landets statsforfatning og hadde legitimitet gjennom Stortingets utnevning. Forutsetningen var deltakelse av et høyt antall tyskvennlige eller NS-medlemmer i rådet. Stortingets presidentskap ba under riksrådsforhandlingene stortingsrepresentantene om å gå inn for å avsette Kongen og regjeringen for å oppnå fred med Tyskland. Kongen avsto å abdisere i en radiotale fra London 8. juli 1940. Forslagene fra presidentskapet til Stortinget hadde ikke hjemmel verken i Grunnloven eller konstitusjonell nødrett ifølge Undersøkelseskommissjonen av 1945.⁷⁷ Forhandlingene brøt sammen 18. september, da det fra norsk side ble hevdet at Riksrådet skulle være en nasjonal institusjon som tjente norske interesser.

Som nevnt fremførte Terboven 25. september en radiotale der norske styresmakter ble avsatt.⁷⁸ I samme tale opprettet han Riksrådet som fikk fullmakt «til å gjøre alle vedtak som landets vel krever og skal derfor få overdradd seg Kongens, regjeringens og Stortingets forfatningsmessige funksjoner».⁷⁹ I talen sa han at dersom det norske folk vil ha frihet og selvstendighet tilbake: «gis det nu bare en vei, og denne fører over Nasjonal Samling».⁸⁰

Terbovens tale ble starten på en omfattende nyordning av offentlig administrasjon, organisasjoner / foreninger og medier. Dette selv om kommuneforvaltningen i de fleste kommuner fortsatt ble tatt hånd om av folkevalgte organer ut 1940.⁸¹ Nyordningen skulle bygges på Nasjonal Samlings program om fører- og ansvarsprinsippet, fagstyre og en korporativ samfunnsordning. Statsviteren Thomas Chr. Wyller skriver: «med korporativ har en vanligvis forstått en enkel sammenslutning som har fått særlige fullmakter av staten, spesielt i form av en statlig anerkjent tvangsmakt».⁸² Men Quisling var avhengig av Terboven

⁷⁷ *Innstilling fra undersøkelseskommissjonen av 1945*. Forord av Dahl, Hans Fredrik, «Den store undersøkelsen» side III»; (Se konklusjon i samme bok 291 og 292); Danielsen Rolf og Hovland, Edgar med flere 1991: 291 og 292. *Grunntrekk i norsk historie fra vikingtid til våre dager*.

⁷⁸ Stortinget, *Innstilling fra undersøkelseskommissjonen av 1945*. Bind III. Riksrådsforhandlingene 1947: 11.

⁷⁹ Terboven, Josef 1940: 21. *Nyordningen i Norge. Reichskommissar Terbovens tale 25. september 1940*. I kommisjon hos: J. M. Stenersens forlag, Oslo 1940

⁸⁰ Lange, Even 1998: 79. *Samling om felles mål 1935 -1970*. (hoved red.) Knut Helle. Bind 11. Aschehougs Norges historie. Oslo 1998.

⁸¹ I byer som omtales i avhandlingen var Trondheim et unntak, i oktober 1940 ble lovlig valgt ordfører avsatt og tyskerne innsatte en NS-ordfører. Kilde: Kirkhusmo 1997: 245 til 317. *Trondheims historie 997-1997*. Bind 5. Vekst gjennom krise og krig 1920-1964.

⁸² Wyller, Thomas Chr. 1953: 251. *Statsvetenskaplig tidsskrift*, nr. 2. Hovedtrekk av Nasjonal Samlings ideer.

for å kunne realisere partiets program, og han måtte overbevise tyske styresmakter om at det var riktig å satse på ham som en fremtidig Fører av NS.⁸³

Etter 25. september 1940 økte bemanningen i Reichskommissariat (RK) fra om lag 20 ansatte til cirka tre hundre, i tillegg kom norske ansatte samme år. Ifølge Robert Bohn var personalet i 1941 økt til 364. Flere høytstående medlemmer av Waffen-SS fikk toppjobber i RK. Det var i forståelse med Heinrich Himmler, som var Reichsführer-SS og sjef for Det tyske politiet.⁸⁴ Som motytelse kunne Terboven benytte SS-organisasjonen for å befeste egen stilling i Norge. RK ble bygget opp med ulike avdelinger blant annet samfunnsøkonomi og hovedavdeling for forvaltning som ble ledet av Hans Dellbrugge til september 1940. Fra april 1941 overtok dr. Hans-Reinhard Koch stillingen, Han var forvaltningsjurist og ble utnevnt av Terboven til stedfortreder i RK. Han innehadde stillingen frem til kapitulasjonen.⁸⁵ En forklaring på det økte antall ansatte var at RK skulle overvåke og styre den norske forvaltningen.

Etter talen til Terboven 25. september startet RK og NS en hurtig prosess for å endre det norske samfunnet etter nasjonalsosialistisk forbilde. Okkupasjonsstyret i Norge bestod av tyskerne og NS, men den suverene makten i denne relasjonen sto tyskerne for. Det oppsto konfliktfylte relasjoner mellom okkupasjonsmakt og partiet.⁸⁶ De kommissariske statsrådene fikk tyske rådgivere fra RK som førte nøyaktig kontroll med det norske styret. Statsrådene styrte hvert sitt departement, og var ansvarlige for en ordnet forvaltning av sitt virksomhetsområde.⁸⁷ De kommissariske statsrådene ble under statsakten på Akershus 1. februar 1942 erstattet av en ren NS-regjering der samtlige var medlemmer av partiet og med Quisling som Ministerpresident. Denne regjeringen var fortsatt underlagt tyske styresmakter og Terbovens suverene myndighet og kontroll. Støttet av RK fikk NS muligheten til å

⁸³ Wyller, Thomas Chr. 1958: 151, 152 og 153. *Nyordning og motstand. En framstilling og en analyse av organisasjonenes politiske funksjon under den tyske okkupasjonen 25.9 1940 – 25.9. 1942.* Universitetsforlaget. Oslo 1958.

⁸⁴ Waffen-SS var en overnasjonal militær organisasjon bestående av politiske og disiplinerte soldater som deltok i brutale militære formasjoner og et hemmelig politi. Et hovedansvar var å delta i den fysiske likvideringen av jødene. De var utdannet i Tyskland og skulle være en rasemessig og ideologisk elite. Kilde: Fure, Odd-Bjørn (forord) i *Himmlers Norge* 2013: 10; Bohn, Robert 2000: 60, 61. *Reichskommissariat Norwegen.* Nationalsozialistische Neuordnung und Kriegswirtschaft. München Oldenburg.

⁸⁵ Emberland og Kott 2013:116 - 119 og 137 – 142; Bohn 2000: 60, 61. Dellbrugge og Koch var medlemmer av NSDAP og SS. Dellbrugge ble høsten 1940 utnevnt til regjeringspresident i Wien og senere brigadefører i SS. (Tilsvarende generalmajor i Wehrmacht).

⁸⁶ Simonsen, Kjetil Braut 2016: 49. *Nazifisering, kollaborasjon, motstand.* En analyse av Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet), 25. september 1940 – 8. mai 1945. Universitetet i Oslo.

⁸⁷ Nøkleby 1992: 101; Flo, Yngve 2015: 9 og 10. *Historisk Tidsskrift* 2015; Volum 94 (1). s. 7-28.

realisere sitt partiprogram fra 1934 i tråd med en nasjonalsosialistisk omforming. Norge skulle styres som en korporativ førerstat ifølge Wyller.⁸⁸ Det medførte en revolusjonær omveltning for stat og samfunn, der tyskerne og NS tok kontroll over offentlig forvaltning, nærings- og yrkesorganisasjoner, foreninger og rettsvesenet, men uten støtte fra flertallet av Norges befolkning.⁸⁹

Nasjonal Samling så det slik at kontroll med kommunene var en forutsetning for å få større oppslutning fra den norske befolkningen, noe som igjen var en betingelse fra tyskernes side for at partiet skulle få regjeringsmakt. Dessuten hadde partiet programfestet at kommunene skulle underlegges en rasjonell statskontroll.⁹⁰ Oppsummert innebar dette at kommunene skulle ledes som om den enkelte kommune var et ledd i statssamfunnet.⁹¹ Det betydde et sterkt sentralstyre (staten) som hadde vilje og makt til å stå imot isolasjon og selvrådighet for å holde landet sammen som nasjonal enhet. Det skulle skape en økonomisk utjevning og føre til at sosiale betingelser ble mest mulig like i Norge.⁹²

I spissen for å omdanne Norge til en NS-styrt sto Innenriksdepartementet, som var spesielt viktig for denne omformingen. Kultur og folkeopplysningsdepartementet ledet arbeidet med kultur og media der propaganda fikk et hovedfokus i departementets ansvarsområde.⁹³ Departementet for Arbeidstjeneste og Idrett («ungdomsdepartementet») skulle stå i spissen for å organisere arbeidstjenesten (AT) etter tysk mønster. Idrettsorganisasjonene og utøverne skulle underlegges tyskernes og Nasjonal Samlings kontroll. Politidepartementet skulle styrke politiet ved en sterk sentralisering, militarisering og organiseres etter tysk modell, med andre ord fantes det et tysk forbilde for å gjøre det til en del av SS i løpet av 1941.⁹⁴ Vi skal senere se hvordan de fire nye departementenes ansvarsområder berørte kommuneforvaltningen i de

⁸⁸ Wyller, Thomas Christian, *Fra okkupasjonsårenes maktkamp: Nasjonal Samlings korporative nyordningsforsøk 9. april 1940 – 1. februar 1942*. 1953: 9 til 19.

⁸⁹ Sørensen, Øystein, *Hitler eller Quisling*. Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940 – 1945. 1989: 13 og 22.

⁹⁰ *Nasjonal Samlings Program* 1934. I. Staten og samfunnet, punkt 4.

⁹¹ Riisnæs, Sverre 1942: 21 til 28. *Nasjonal Samling og lovverket*. I kommisjon hos Stenersen, Oslo. Riisnæs var NS-medlem fra 6. juli 1940, nestleder i GSSN fra juli 1942, utdannet som jurist, senere statsadvokat og kommissarisk (konstituert) justisminister fra september 1940; Wyller 1953: 156.

⁹² Dahl, Thorleif 1943: 286 til 300. *Omlegging av det kommunale selvstyret*. Artikkel i boken «Det nye Norge». Oslo 1943.

⁹³ Kolsrud, Ole 2004: 217 til 228.

⁹⁴ Emberland, Terje og Mathev, Kott 2013: 204 til 208: *Himmlers Norge*. Nordmenn i det storgermanske prosjekt. Aschehoug Forlag.

tre byene. Mer om propaganda, politiet og AT / arbeids mobilisering, se kapitlene 3, 5 og 6. Først til Innenriksdepartementet.

1.11 Innenriksdepartementet

Det nyoppnevnte Innenriksdepartementet fikk en viktig politisk rolle ved innføring og oppfølging av nyordning i offentlig sektor med et omfattende forvaltningsområde som ble bygget opp etter modell av det tyske Reichsinnenministerium. Departementets styring og overvåking av fylkene og kommunene sees i forordninger, rundskriv og brev. Var ordførers vedtak ikke fattet i henhold til instruks kunne sakene returneres kommunen via fylkesmannen med merknader om hva som måtte rettes, og i enkelte tilfeller måtte NS-ordfører og eventuelt bytinget behandle saken på nytt.

Innenriksdepartementet fikk som øverste sjef Albert Viljam Hagelin. Han var også nestleder i NS. Hagelin hadde bygget opp kontakter med fremstående tyskere høyt opp i NSDAP.⁹⁵ Han ble oppnevnt til kommissarisk statsråd 25. september 1940 til 1. februar 1942 og innenriksminister og sjef for samme departement frem til 8. november 1944.⁹⁶ Han fremsto som en drivende kraft for å føre offentlig forvaltning og yrkes- og næringsorganisasjonene i nazistisk retning, det som ble kalt nyordningen. Hagelin ble regnet for å være en viktig rådgiver for Quisling og tok raskt kontroll med utformingen av nyordningen. Departementet hadde om lag 300 ansatte og var således det største av departementene.⁹⁷ Innenriksråd Thorleif Dahl var en sentral hjelper for Hagelin og skriver i rapport til Quisling, datert mars 1942 at Innenriksdepartementets personale bestod av 302 personer, hvorav 68 (23 prosent) var NS-medlemmer.⁹⁸

Thorleif Dahl var overrettssakfører og ble oppnevnt til innenriksråd i Innenriksdepartementet fra 25. september 1940 til frigjøringen. Dahl var medlem i NS fra 1938 og NS-

⁹⁵ Krogslund, Drolsum, Nina 2016: 28 til 37. *Hagelin Quislings høyere hånd*. Historie & Kultur. Hagelin var antakelig medlem av NSDAP i Tyskland fra 1933. Han kjente blant annet Alfred Rosenberg som var en kjent raseteoretiker i Tyskland. Rosenberg ble Reichsminister for de besatte Østområdene fra november 1941.

⁹⁶ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 846.

⁹⁷ Kolsrud 2004: 211.

⁹⁸ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088, dokument 53.

Kamporganisasjon (KO) fra mai 1940.⁹⁹ Han ble ansett for å være en ryddig og dyktig innenriksråd med stor integritet som kunne imøtegå krav fra tyskerne og NS når han fant det nødvendig. Denne holdningen var tydeligvis uavhengig av hans medlemskap i NS / KO. Eidsivating lagmannsrett uttalte i januar 1947 følgende: «Han holdt på sitt felt en streng saklig - eller om man vil – en norsk linje. At han ikke ble fjernet, må skyldes hans ubestridelige dyktighet, hans rettsindighet og hans personlige «uangripelighet». En forklaring på Dahls holdning ser jeg i hans egenberetning skrevet 30. desember 1945. Denne samtidskilden må vurderes kritisk fordi Dahl risikerte en hard dom under landssvikeroppgjøret. Han opplyser i egenforklaringen at han ikke deltok på partimøter, i politisk aktivitet, øvet ikke politisk påvirkning og medvirket ikke til arrestasjoner av regimekritikere i den tiden han var innenriksråd. Eidsivating lagmannsrett frifant ham på dette punktet i tiltalen. Dahl hevdet i egenberetningen at det var utelukket å melde seg ut av NS og derved tape autoritet og påvirkningsmulighet i forhold til partiet og tyskerne. Dahl skrev at medlemskapet fra før 1940 medførte at han inntok en betydelig skarpere holdning i sin motstandsvirksomhet overfor krav fra tysk myndighet og partiet. Et medlemskap i NS ble oppfattet som en støtte erklæring for partiets politikk, selv om flere NS-aktører omtalt i denne avhandlingen i praksis motarbeidet NS og tyske styresmakter innenfra. Lagmannsretten fant det imidlertid bevist at Dahl hadde ytet tyskerne bistand under okkupasjonen og dømte ham» for forbrytelser mot blant annet straffelovens §§ 86 og 98. (Se vedlegg bakerst i avhandlingen). Han sto for mesteparten av den administrative ledelsen i departementet frem til okkupasjonens slutt.¹⁰⁰

Bilde 1 - Innenriksråd Thorleif Dahl. Foto er et utsnitt. Privat eie.

⁹⁹ Dahl, Hans Fredrik m/ med flere 1995: 217. *Norsk Krigsleksikon 1940-45*. KO var eliteorganisasjonen i NS, der medlemmene sto til ansvar direkte overfor Quisling. Det at Thorleif Dahl melder seg inn i KO, mai 1940 kan etter min mening virke underlig når han forpliktet seg ytterligere (allerede medlem i NS fra 1938) ved å avgi enda et troskapsløfte til Quisling. Var det for å skaffe seg økt autoritet i NS og / eller styrke sin posisjon med tanke på karrierevei i partiet? Thorleif Dahl nevner ikke noe om dette i sin egenberetning fra 30. desember 1945. Som nevnt overtok Dahl den nyopprettede stillingen som “innenriksråd” 25. september 1940.

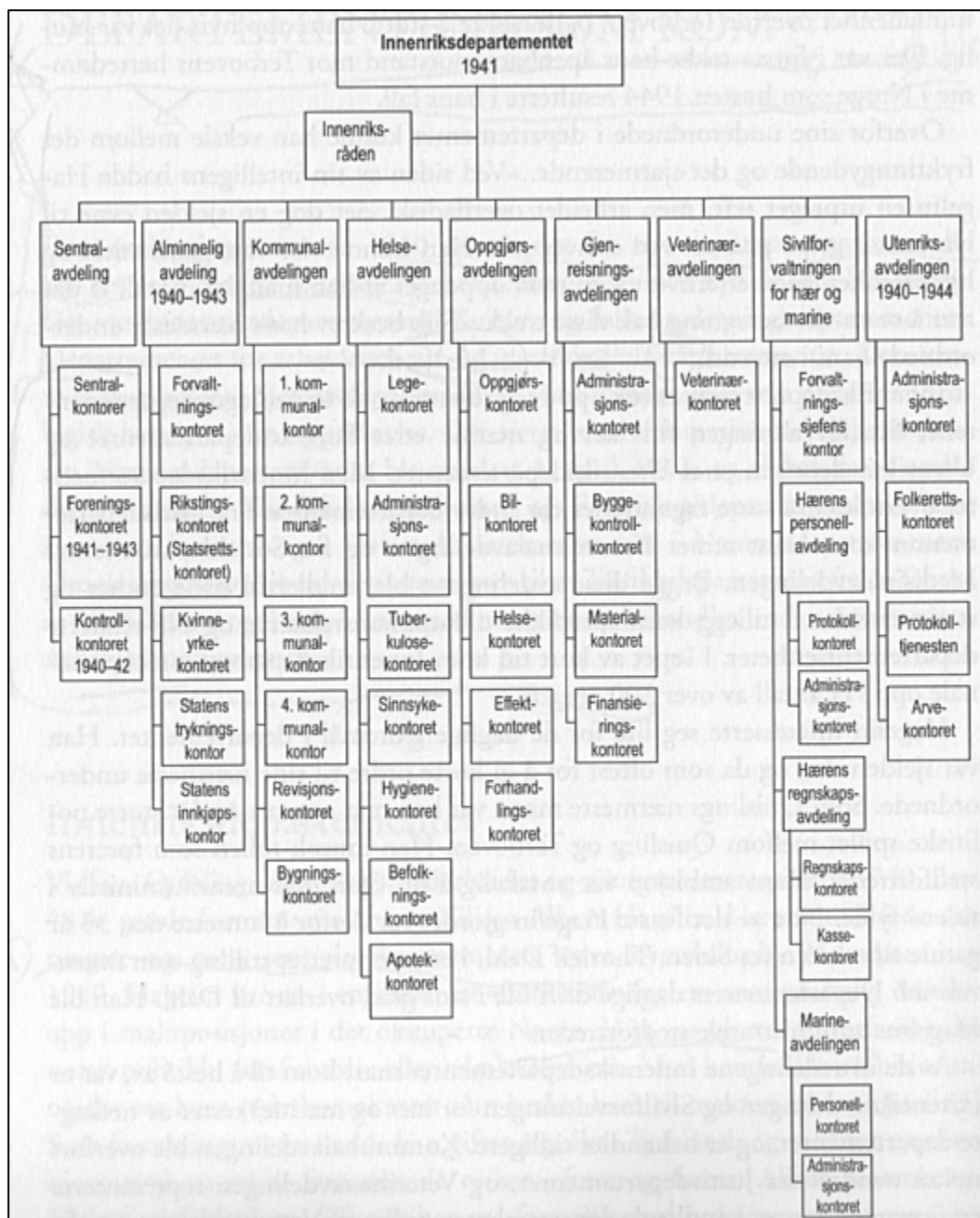
¹⁰⁰ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088, bilag, 40 om personlige forhold fra 30. desember 1945, bilag 111 og Eidsivating lagmannsretts dom fra januar 1947. Thorleif Dahl hevdet i sin egenberetning om «personlige forhold» at det å melde seg ut av NS ikke var aktuelt så lenge han var ansatt som innenriksråd fordi hans medlemskap fra 1938 ga han autoritet og basis for hans motstandskamp mot NS og tyskerne. Historikeren Ole Kristian Grimnes skriver i boken *Hjemmefrontens Ledelse 1977*: 32 følgende: «Erindrings kilder er alltid problematiske. Hukommelsessvikt, erindringsforskyvinger, utenforstående strukturering av erindringsstoffet gjennom de spørsmål de stiller, ønsket om å dekke over det motsetningsfylte eller det som blir oppfattet som pinlig, vil alltid i en eller annen utstrekning prege slike kilder». Lagmannsretten viste til at tyngst i formildende

En annen sentral person i departementet var jurist og ekspedisjonssjef Ole Vries Hassel, leder av Kommunalavdelingen og tidligere byråsjef i Justisdepartementet fra 1927. Han var medlem av NS fra 28. september 1940 og medlem av KO fra mars 1941 til juni 1944. Fra 25. september ble denne avdelingen overflyttet til Innenriksdepartementet, der Vries Hassel fortsatte i samme stilling.¹⁰¹ Han utformet blant annet forslag til «Forordning om endringer i kommunelovene av 10. juni 1938». Benevnt: «Kommunalforordningen av 21. desember 1940. Som ekspedisjonssjef bisto han med å foranledige og utstede en rekke rundskriv til fylkene- og kommunene vedrørende denne forordningen.¹⁰² Mer om Vries Hassel kommer i kapittel 6.2 Fylkesmannens rolle og 6.3 Fylkesmenn i Hedmark

retning var Dahls ivaretagelse av landets økonomiske interesser – særlig fra 1942 og den saklighet og rettsindighet han ellers viste; Se Simonsen, Braut Kjetil 2016: 67, 288 – 293. Historikeren Braut Simonsen hevder at medlemskap i NS fra før krigen viste at medlemmet ofte kunne ha et betydelig engasjement både politisk og ideologisk.

¹⁰¹ Ole Vries Hassel ble beordret til fylkesmann i Hedmark 19. januar 1942. Brøt med partiet i august 1943 og måtte deretter søke avskjed i unåde eller om en vil, han fikk «sparken» fra fylkesmannsembete etter sterk kritikk av NS og tyskere. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380.

¹⁰² RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380.

Bilde 2 - Organisering av Innenriksdepartementet i 1941¹⁰³

¹⁰³ Kolsrud, Ole 2004: 194. *En splintret stat. Regjeringskontorene 1940- 1945*. Universitetsforlaget, Riksarkivaren, skriftserie 14.

Innenriksdepartementets organisering i 1941 besto av ni avdelinger og 50 kontorer. Sentralavdelingen skulle kontrollere ansettelse i offentlig forvaltning og organisasjonslivet og forbygge bedriftsvern og sabotasje. Alminnelig avdeling (se organisasjonskart ovenfor) ble avvirket i juli 1943 og overført til Sentralavdelingen. Kommunalavdelingen hadde hovedansvaret for nyordningen av kommuneforvaltningen, og hadde kontorer beliggende i Østlandsfylkene, begge Agderfylkene, Telemark, Vestlandet, fylkene Sør- og Nord-Trøndelag og de tre fylkene i Nord-Norge. Revisjonskontoret ble etablert for å revidere kommunalregnskapene som en følge av kommunalrevisjonsforordningen fra 9. oktober 1940. Oppgjørsavdelingen, var den største avdelingen i departementet med 85 ansatte i 1941, antallet ble redusert til 65 på slutten av okkupasjonen. Arbeidsområdet var blant annet okkupasjonsmaktens rekvisisjon av boliger, lokaler og skoler til innkvartering av tyske soldater. Gjenreisningsavdelingen ble overført fra Justisdepartementet. På grunn av at tyskerne hadde nedlagt byggeforbud var gjenreisning av hus sterkt begrenset. Administrasjonskontoret var tillagt krigsskadetrygden og Brennte steds regulering (underlagt Administrasjonsavdelingen). Utenriksavdelingen fra 1940-1944 ble underlagt Innenriksdepartementet, men med få arbeidsoppgaver. Avdelingen ble i september 1944 overført til Quislings Kanselli og benevnt som Kanselliets utenriksavdeling.¹⁰⁴ Ifølge juristen, Jan Debes er det lite trolig at Hagelin behersket et så omfattende saksområde som var tillagt det nye Innenriksdepartementet.¹⁰⁵

Etter at Hagelin hadde søkt avskjed i november 1944 (se kapittel «2.1 Forordning om endringer i kommunelovene av 10. juni 1938»), overtok kommissarisk høyesterettsdommer Arnvid Vasbotten som sjef for Innenriksdepartementet den 27. november 1944.¹⁰⁶ Fra desember 1944 ble antall ansatte redusert til om lag 250, men Innenriksdepartementet var likevel nest størst av departementene.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Kolsrud 2004: 192 til 211.

¹⁰⁵ Debes, Jan 1980: 94 til 101. *Sentraladministrasjonens historie 1940 - 1945*. Bind 5. Oslo. Universitetsforlaget, 1980.

¹⁰⁶ Arnvid Vasbotten var medlem av NS fra desember 1940 til okkupasjonens slutt. Fungerte som landsleder for NS-jurist gruppe fra 1942. Sekretær i Justisdepartementets lovavdeling fra 1934, byråsjef samme sted fra november 1940. Medlem av «Høyesterett» fra desember 1940 til november 1944. Kilder: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 1822; KS: *Kommunalt Tidsskrift* nr. 12. Desember 1944.

¹⁰⁷ Kolsrud 2004: 211.

1.12 Nyordning

Fra september 1940 startet RK, NS og Innenriksdepartementet med å reformere det norske samfunnet i nasjonalsosialistisk retning der hovedmålet var å få kontroll over etablerte maktposisjoner og grunnlegge nye som skulle besettes av NS's egne folk. Innenriksdepartementet arbeidet i høyt tempo, det var knapp tid for å gjennomføre en så stor endring av samfunnslivet der planlegging og iverksetting av nyordningen skulle gjennomføres ved bruk av forordninger og påbud.

Fremstøtene mot kommuneforvaltningen ble iverksatt gjennom en rekke forordninger og rundskriv. Terboven proklamerte den 4. oktober 1940 forordningen som ga de kommissariske statsrådene muligheten til å avskjedige eller flytte offentlige tjenestemenn på politisk grunnlag dersom de ikke gikk inn for nyordningen med nok entusiasme. Med denne forordningen ble det åpnet for å nazifisere offentlig sektor og prinsippet om et politisk nøytralt byråkrati ble forkastet. Den 9. oktober ble kontrollen ytterligere forsterket ved at den kommunale revisjonen ble underlagt Innenriksdepartementet. Forordning av 12. oktober sikret departementet rett til å gi forskrifter om ansettelse og oppsigelse av øvrige kommunale tjenestemenn. Den 22. oktober 1940 kom forordning om den kommunale forvaltning. Det ble kunngjort at andre personer kunne oppnevnes til å utføre gjøremål som sorterte under fylkestinget, fylkesutvalget og kommunale by, herreds- eller sognestyre, formannskap, utvalg og styre, i stedet for de som tidligere var valgt i henhold til lov om kommunestyre av 10. juni 1938.¹⁰⁸

Den 16. desember ble det sendt ut et usedvanlig rundskriv. Her ble det blant annet slått fast følgende: Alle ansatte i Innenriksdepartementet og underliggende institusjoner, også kommunale, gis pålegg om å være positive og understøtte Nasjonal Samling på alle måter, og til slutt står det: «Den ringeste form for svikt blir å betrakte som statsfiendtlig handling. Dramatiske straffer vil heretter ramme enhver fiende av staten».¹⁰⁹ Nytt i dette rundskrivet var at Hagelin forsøkte å skremme arbeidstakere i offentlig forvaltning til samarbeid og lydighet mot det nye regimet, ellers kunne det føre til dramatiske utslag. Thomas Chr. Wyller benevner

¹⁰⁸ RA. L-sak. Oslo politikammer dom: 4088, bilag 54.

¹⁰⁹ HKAF: Brev fra Innenriksdepartementet 21. desember 1940. Rådmannens arkiv.

rundskrivet som et «knyttneve sirkulære».¹¹⁰ I Innenriksdepartementets forordning av 21. desember 1940 ble kommunelovene fra 10. juni 1938 kunngjort endret, hvorved saker betrodd bystyre og formannskap, heretter skulle håndteres av ordføreren. Med disse forordninger og rundskriv overtok de nye myndighetene kontrollen med landets forvaltning sentralt, regionalt og lokalt.

Nå skulle NS-ordførere og varaordførere overta ledelsen av kommuneforvaltningen etter at de valgte ordførernes periode opphørte den 31. desember 1940. Grunnlaget for at valg ikke skulle gjennomføres, var rundskriv fra Innenriksdepartementet 10. desember 1940 til fylkesmennene, der de ble bedt om å informere ordførerne om at det ikke skulle velges, men oppnevnes ordfører og varaordfører. Dette var et ledd i nyordning av kommuneforvaltningen.

NS-ordførerne ble oppnevnt av Innenriksdepartement etter innstilling fra NS-fylkesfører og fylkesmann, og skulle lede kommunene etter fører- og ansvarsprinsippet, og innebar at ordfører overtok alle folkevalgte organers tidligere fullmakter.¹¹¹ Kommunene skulle under NS-regimet underlegges en effektiv statskontroll og være fagstyrt. Det innebar at et fag- eller ekspertstyre bestående av personer med faglig, yrkesmessig bakgrunn skulle styre og settes foran lekmannens innsikt. For kommuneforvaltningen betydde det blant annet at ulike representanter for yrkesgrupper og næringer ble utpekt til bytinget, der såkalte formenn skulle representere de ulike yrkene i kommunen. Formennene skulle fungere som «rådgivere» for ordføreren, men hadde ingen reell maktposisjon. Det at formennene var staffasje i kommunemodellen til NS, kommer tydelig til uttrykk i kapitlene 7, 8 og 9, om kommunal ledelse og forvaltning i de tre kommunene Hamar, Fredrikstad og Tromsø, der vil en se at dissenser i bytinget sjelden ble tatt til følge av ordførerne. Antall formenn varierte fra en tredjedel til halvparten av representantene til de gamle herreds- og bystyrene. Formenn til byting og herredsting (landkommune) ble oppnevnt av fylkesmann i samråd med fylkesfører og ordfører. Formannskap og bystyre fikk ny betegnelse fra 31. mars 1941, *byting* for bykommunene og *herredsting* for landkommunene.¹¹²

¹¹⁰ Wyller, Thomas Christian. *Nyordning og motstand*. En framstilling og analyse av organisasjonenes politiske funksjon under den tyske okkupasjonen 1958: 14.

¹¹¹ Dahl, Hans Fredrik 1992: 156. «Ledelse i en førerstat». Quislings nyordningsforsøk 1940-45. *Nytt Norsk tidsskrift*. Årgang 9. nr. 2. 1992.

¹¹² Nøkleby, Berit 1985: 93. *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940 – 1945*. (red.) Magne Skodvin. Bind 2. *Nyordningen*. Aschehoug. Oslo 1985.

Rådmennene fikk en viktig rolle i den nye kommuneforvaltningen der de ble pålagt å stille seg positive til nyordningen og være aktive i forhold til Nasjonal Samlings retningslinjer og partiprogram. Rådmennene ble underlagt Innenriksdepartementet med fylkesmannen som nærmeste sjef. Denne kommandostrukturen ble fastslått i en forordning fra Hagelin 8. oktober 1940 som viste til at rådmennene ble underlagt Innenriksdepartementet og ikke kommunestyrene. I november 1944 ble bestemmelsen revidert ved at Innenriksdepartementet i det praktiske ville at rådmannen administrativt var underordnet ordføreren. Det ble presisert at alle forespørsler fra rådmannen til departementene og fylkesmannen skulle sendes via ordføreren. Grunnen for endringen var ifølge Innenriksdepartementet at ordføreren etter innføring av ansvarsprinsippet hadde fått en mer fremtredende stilling, sett i forhold til kommuneloven av 10. juni 1938.¹¹³ Departementets begrunnelse for revidering av bestemmelsen virker underlig, med tanke på at okkupasjonen nærmet seg slutten og at fører- og ansvarsprinsippet ble stadfestet i 1941.

Både kommunale og fylkeskommunale embets- og tjenestemenn ble underlagt Innenriksdepartementet, og kunne avsettes, og suspenderes dersom de ikke gikk inn for nyordningen med nok entusiasme. Selv om en ordfører kunne fatte vedtak uten involvering av formennene kunne han ikke opptre totalt egenrådlig. Ordfører var forpliktet til å legge frem i møte med formennene betydningsfulle eller prinsipielle saker som etter kommunelovene av 1938 skulle avgjøres av de tidligere herreds- eller bystyrene og ikke av formannskapet.¹¹⁴ Formennene kunne komme med innvendinger eller råd, men ordføreren avgjorde suverent alle vedtak som ble fattet. Eventuelle dissenser skulle føres til protokollen og dersom dette ikke ble gjort, ble det ansett at formennene var enige i ordførerens vedtak.¹¹⁵ Med disse tiltakene ble forvaltningen underlagt et styringssystem der kommunedemokratiet ble detronisert. Prinsippet ekskluderte valg- og avstemninger, og var et viktig maktmiddel for ensretting av forvaltningen.¹¹⁶

¹¹³ RA. NS- generalsekretariat PA 759, eske 2. Mappe: Sentralavdeling, sambandskontor. Reglement for fylkesforvaltningen. Rundskriv nr. 64. 17. november 1944.

¹¹⁴ HKAF: Rådmannen i Hamar, boks J 1942, jnr. 524-0942. Rundskriv Jnr. 957/42 fra Innenriksdepartementet til samtlige fylkesmenn datert 26. mars 1942.

¹¹⁵ RA. L-sak. Oslo politikammer dom: 4380, *Forordning om endringene i kommunelovene av 10. juni 1938*. Datert 21. desember 1940.

¹¹⁶ Sørensen 1991: 156.

Fylkesmenn skulle lede fylket etter fører- og ansvarsprinsippet på tilsvarende måte som ordføreren i kommunen. Fylkesmenn kunne fatte direkte vedtak, eller i møte med fire fylkesformenn, som hadde en lignende rolle som formenn i kommunens byting.¹¹⁷

Nasjonal Samling fikk aldri stor oppslutning i Norge og kunne bare erobre og beholde den formelle og reelle makten i Norge ved hjelp av tyskerne. Partiet hadde ved årsskiftet 1941 / 42 en oppslutning på 34 000 medlemmer, året etter hadde medlemsmassen økt til 44 000. Totalt i løpet av okkupasjonen hadde partiet nær 55 000 registrerte medlemmer. Sammenligner vi antall medlemmer med Norges Kommunistiske Parti (NKP) høsten 1945 hadde dette partiet cirka 25 000 medlemmer. Det Norske Arbeiderpartiet (DNA) hadde i august 1945 omlag 170 000 medlemmer. Men medlemstallet i DNA kan ikke sammenlignes direkte med NS ettersom cirka 50 prosent fagorganiserte medlemmer av Landsorganisasjonen (LO) var kollektivt meldt inn i DNA via fagforeninger på slutten av 1930-årene.¹¹⁸ Hans Fredrik Dahl, Bernt Hagtvet og Guri Hjeltnes (1990) skriver i boken *Den norske nasjonalsosialismen* at NS i 1941/42 fremsto som «et stort og iøynefallende velregissert parti».¹¹⁹

1.13 Introduksjon av byene

Historikeren Steinar Aas skriver i *Ei byhistorie om Narvik 1902 – 1950* at bynavnet danner en juridisk grense, der folk som bodde innenfor bygrensen kunne kalle seg byborger. Bystatusen ga byen funksjoner i forhold til de som bodde i omlandet rundt.¹²⁰ Elementer som geografisk spredning og forskjellighet, ulik næringstilknytning og kulturell variasjon er av interesse ved valg av undersøkelsesområder. Kort sagt har ulikhet vært av betydning for mitt valg av en kystby Fredrikstad, en innlandsby Hamar (begge plassert i det sentrale østlandsområdet) og Norges siste okkuperte by beliggende i Nord-Norge, Tromsø.

En viktig forskjell mellom Fredrikstad og de to andre byene var at i Fredrikstad var ordfører og rådmannsstilling forent i en og samme person fra november 1941 til okkupasjonens slutt. I

¹¹⁷ RA. L-sak. Oslo politikammer dom: 4380, *Forordning om endringer i kommunelovene av 10. juni 1938*.

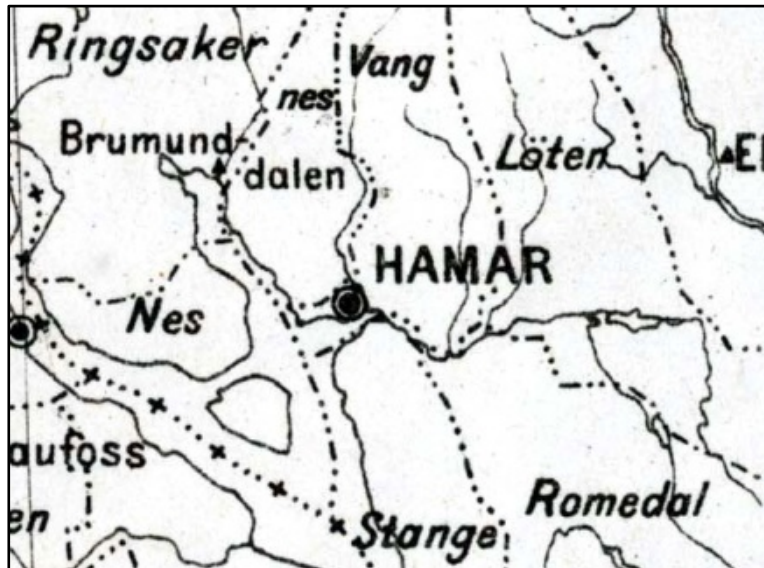
¹¹⁸ Pryser, Tore *Arbeiderbevegelsens historie i Norge – 4. Klassen og nasjonen* (1935 - 146). Tiden Norsk Forlag. 1988: 64, 65, 67, 560, 561 og 562.

¹¹⁹ Dahl, Hans Fredrik, Hagtvet, Bernt og Hjeltnes, Guri 1990: 106. *Den norske nasjonalsosialismen. Nasjonal Samling 1933-1945 i tekst og bilder*. Pax Forlag 1982. Annen utgave 1990.

¹²⁰ Aas 2006: 7.

disse byene hadde man en såkalt todelt ledermodell med NS-ordfører som den suverene politiske fører og rådmann som administrerte kommuneforvaltningen. Vi skal senere se om disse lederkonstruksjonene førte til forskjeller mellom de tre byene.

1.13.1 Hamar

Bilde 3 - Hamar kommune med nabokommuner, utsnitt fra «Herredskart over Sør-Norge utgitt av Norges Geografiske Opmaaling 1918». Kommuneoversikt fra 1941. Kartverket.

Hamar fikk bystatus i 1849 og hadde i 1940 et folketall på 5932 innbyggere.¹²¹ Byen ligger om lag 12 mil nord for Oslo og er et regionsenter og et viktig jernbaneknutepunkt, omgitt av store landbruksområder. Historikeren Brynolv Gjerdåker karakteriserer Hamar som en handels- og funksjonærby ved utgangen av mellomkrigstiden.¹²² I Hamars omland var de økonomiske og sosiale kontrastene mer dempet, sammenlignet med de nærmeste østerdalsbygdene. Byen fikk sin første Arbeiderpartiordfører etter loddtrekning i 1933. I 1934 fikk partiet ordføreren med hjelp av kommunistene i bystyret, og ble sittende med

¹²¹ Pedersen, Sigurd (rådmann i Hamar) 1963: 10, 13 og 14. *Hamar kommunes utvikling 1. juli 1935-31. desember 1961*. Hamar 1963. Innbyggere: 1940: 5992, 1941: 5985, 1942: 5999, 1943: 6280, 1944: 6034 og 1945: 6045.

¹²² Gjerdåker 1998: 36. *Stiftstad og bygdeby*. Hamars historie 1935-1991. Utgiver Hamar kommune 1998,

ordførervervet frem til 1940.¹²³ Det norske Arbeiderpartiet (DNA) hadde både i 1931, 1934 og 1937 hele 18 av 36 (50 prosent) representanter i bystyret.

I 1939 var det 160 ansatte i kommunen og 468 statlig ansatte i Hamar. Den største sysselsetningen sto handelsnæringen i byen for med 603 ansatte. Industribedrifter som kan regnes for store i Hamar var A/S Norrøna Skofabrikk, næringsmiddelfabrikken De Norske Melkefabrikker som hadde melk på boks («Viking melk») som hovedprodukt og i produksjon helt frem til etter okkupasjonen, og Hamar bryggeri som leverte øl over hele fylket. Byens største industribedrift var Hamar Jernstøperi, som i 1938 ble reetablert under navnet Hamjern. Ideal Flatbrødfabrikk var en annen stor virksomhet i byens næringsmiddelbransje. Ved utgangen av trettiårene hadde industrien i Hamar gode driftsår.¹²⁴

Hamars møte med det tyske overfallet på Norge 9. april 1940 og krigshandlingene som fulgte kom meget overraskende på kommuneledelsen. Hamar ble besatt av tyske fallskjermjegere rett etter midnatt den 10. april uten motstand. Tyskerne dro videre tidlig neste morgen mot Elverum på jakt etter konge, storting og regjering. Etter kamper på Midtskogen, 5 kilometer fra Hamar, mellom tyske soldater og en improvisert norsk styrke på omlag 90 norske militære og frivillige skytterlagsfolk trakk tyskerne seg tilbake til Hamar etter at deres leder Eberhard Spiller ble dødelig såret.¹²⁵ Om morgenen 10. april gjorde tyskerne retrett mot Oslo. Etter at tyskerne forlot byen begynte norske soldater å innfinne seg i Hamar som ikke var utstyrt med noe militært forsvar. Hamar ble okkupert for andre gang den 18. april. Samme dag overga byen seg uten motstand.¹²⁶ Byen ble spart for direkte krigshandlinger.

Nasjonal Samlings lokallag i Hamar ble stiftet allerede den 28. mai 1933, med lokallagsfører overrettssakfører Wilhelm Friman Koren Christie og provisor (farmasøyt) Lorentz Jensen som nestfører. Som styremedlemmer ble tannlege Harald Larssen, distriktssjef Harald Poppe og konduktør Jens L. Ørbeck oppnevnt. Allerede i mellomkrigstiden drev partiet aktiv politisk agitasjon både i Hamar med omegn og store deler av Hedmark fylke. En av ildsjelene som sto

¹²³ Helle, Knut, Eliassen, Finn-Einar, Myhre, Jan Eivind og Ola Svein Stugu 2006: 407. *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Pax forlag A/S.

¹²⁴ Gjerdåker 1998: 16, 17, 18, 134 og 46.

¹²⁵ Kristiansen, Egil M. 1990: 15 til 30. *Da tyskerne kom*. En beretning om det fredelige Hedemarkens møte med verdenskrigen - våren 1940. Stange Historielag.

¹²⁶ Gjerdåker 1998: 68 og 70.

på for partiet var bedriftseier, Einar Grill Fasting, en av stifterne i lokallagspartiet og kommende NS-ordfører i Hamar fra 1941.¹²⁷

Under okkupasjonen hadde NS-lokallaget på Hamar på det meste et medlemstall på 198 som tilsvarte 3,3 prosent av befolkningen.¹²⁸ Nabokommunene Vang og Furnes hadde henholdsvis 245 og 189 NS-medlemmer. Det utgjør 3,9 og 3 prosent av befolkningen.¹²⁹ Her kan en merke seg at Vang har en høyere prosentandel medlemmer enn Hamar og Furnes.

Beregningen for nabokommunene tar utgangspunkt i folketellingen for 1946. Befolkning i Vang var 6287 og i Furnes 6265. Sammenligner vi med en av Norges største byer, Trondheim var tilsvarende prosentfordeling cirka 3 prosent.¹³⁰ Det kan ikke ses bort fra at de mange store NS-arrangementene i Hamar bidro til en økt medlemsandel for NS-lokallag i byen og distriktene rundt byen. Slike store møter var en arena for verving av nye medlemmer. Blant annet NS-Rådsmøte og det 5. Riksmøte i 1937 (Partiting), i 1938 både Rådsmøte og Riksmøte, i 1939 Rådsmøte og Riksmøte. På disse møtene deltok toppledelsen i partiet, Føreren Quisling, generalsekretær, hovedstyremedlemmer (fylkesførere), fylkesrepresentanter og rådsmedlemmer. Hamar bystyre fikk to NS-representanter i 1934, det vil si 201 stemmer (6,6 %). I 1937 fikk partiet en tilbakegang med en representant i bystyret, det utgjorde 99 stemmer.¹³¹ NS-lokallaget hadde om lag 20 medlemmer fra 1933, hvilket er adskillig høyere enn både Fredrikstad og Tromsø. NS fikk ingen betydning i kommuneforvaltningen i mellomkrigstiden, det dominerende partiet var DNA.

¹²⁷ Andresen, Wikstrand, Ørnulf 2007: 52 til 58. *Hvordan styrte Nasjonal samling den kommunale forvaltningen i Hamar fra 1940 til 1945*. Masteravhandling i historie. Institutt for historie. Universitet i Tromsø 2007.

¹²⁸ NS-arkivet, Universitetet i Bergen; Hamars befolkning: 1940: 5992, 1941: 5985, 1942: 5999, 1943: 6280. 1944: 6034, 1945: 6045. Kilde: Rådmann Pedersen, Sigurd: 1963: 10. 13 og 14. *Hamar kommunes utvikling 1. juli 1935 til 31. desember 1961*. Hamar 1963.

¹²⁹ NS-arkivet, Universitetet i Bergen; Norges offisielle statistikk 11.2. *Folketellinger i Norge* 3. desember 1946, første hefte. Utgitt av Statistisk sentralbyrå 1950: 17 og 5.

¹³⁰ Kirkhusmo 1997: 306.

¹³¹ Ekker Mette Gismerøy, Kolsrud, Ole, Lange Åse A. (redaksjon) 2011: 45 til 59. *Nasjonal Samling*. Møteprotokoll 1934 -1945. Riksarkivet 2011; RA. Topografisk NS-medlemsregister for de tre byene; NS-arkivet. Universitetet i Bergen; Andresen Wikstrand, Ørnulf 2007: 24, 52, 55.

1.13.2 Fredrikstad

Bilde 4 - Fredrikstad kommune med nabokommuner utsnitt fra «Herredskart over Sør-Norge utgitt av Norges Geografiske Opmaaling 1918». Kommuneoversikt fra 1941. Kartverket.

Fredrikstad er en garnisonsby i Østfold, nærmere bestemt ved Nedre Glomma og er distriktets viktigste havneby. Byen hadde i 1940 et innbyggertall på 13 941.¹³² Gamlebyens festnings- og byanlegg fra 1700-tallet utgjør en unik del av Fredrikstad by. Gjennom alle år har byen hatt en viktig rolle som handelsby i Østfold.¹³³

Det norske Arbeiderpartiet (DNA) hadde ordførervervet i Fredrikstad sammenhengende fra 1929 til 1940.¹³⁴ Ved kommunevalget i 1934 mistet DNA sitt absolutte flertall i kommunestyret, idet de manglet to stemmer på å få flertall, men beholdt ordførervervet. Kommunistene fikk en representant, mens Høyre og Venstre fikk henholdsvis 20 og 6 representanter. Under kommunevalget i 1937 beholdt DNA 26 representanter i bystyret,¹³⁵ Høyre beholdt 20, Venstre sine 6 representanter.¹³⁶

¹³² Dehli, Martin 1993: 670. *Fredrikstad bys historie*. Bind V. Krig gjenreising og velstand 1940 - 1963. Utgitt av Fredrikstad kommune 1993. Innbyggere i Fredrikstad 1941: 13850, 1942: 13950, 1943: 13903, 1944: 13929, 1945: 14008.

¹³³ Carlsen, Terje, Skogstrøm, Erik (red.) Jarild, Tor Greiner (foto) 1992: 8 og 72. *Fredrikstad alle tiders by*. Svein Gran, Kom Forlag A/S.

¹³⁴ Fra januar 1927 dannet Det norske Arbeiderparti, Norges social-demokratiske Arbeiderparti og deler av kommunistpartiet ett parti. Det norske Arbeiderparti (DNA). Kilde: Dehli 1987: 266.

¹³⁵ Dehli 1987: 458 og 528.

¹³⁶ Dehli 1987: 264 til 267, 446 til 457 og 458 til 461.

Fredrikstad hadde følgende ordførere: Haakon Karlsen 1926 - 1932 (senere rådmann), Johan Johansen, 1932 - 1933, Ludvig Larsen, 1934 - 1935 og Hermann Østensvik fra 1935 - 1940, alle fra DNA. Ole Hansen ble valgt til varaordfører for årene 1938 - 1940, også han fra DNA.¹³⁷ Bystyrets medlemmer bestod av representanter fra DNA, Høyre og Venstre.

Mellomkrigstiden var en vanskelig periode for Fredrikstads trelastfirmaer. Krisen i næringen skyldes at Norge og Fredrikstad ikke klarte å konkurrere på det internasjonale trelastmarkedet. To av de eldste trelastfirmaene i byen, Ludvig Wise og J.N. Jacobsen & Co gikk konkurs. Trelastfirmaet And. H. Kiær & Co fikk også problemer i denne perioden. Fredrikstads Mekaniske Verft (FMV) hadde i løpet av førkrigsårene etablert seg som byens største arbeidsplass. Da verdenskrisen satte inn på begynnelsen av 1930-tallet var det mange i FMV som mistet jobbene sine. Bedriften var truet av nedleggelse i 1934 fordi banken ikke ville gi mer kreditt til bedriften som gikk med millionunderskudd. Imidlertid rettet den økonomiske situasjonen seg for FMV fra 1935 da konjunkturoppgangen førte til et jevnt tilsig av ordrer som også var til gunst for blant annet Fredrikstad kommune. FMV var et av Norges ledende verft og ble en sentral bedrift i etterkrigstiden. I 1933 hadde Fredrikstad også et jernindustrielt miljø med en rekke motorfabrikker, ni hermetikkfabrikker, og sju tekstilfabrikker.¹³⁸

Fredrikstad ble besatt av tyske styrker om kvelden 12. april. Det fantes ikke norske militæravdelinger i byen denne dagen og det forekom derfor ikke kamphandlinger. Fredrikstad fikk under okkupasjonen liten eller ingen kontakt med direkte krigshandlinger.¹³⁹

Antall NS-medlemmer i Fredrikstad før okkupasjonen er usikkert, men det var færre enn ti, og det var ingen eller svært liten aktivitet i lokallaget (ene) på denne tiden. NS sto sterkere i de andre Østfoldbyene. Høsten 1940 var starten på en økt oppslutning om partiet med 156 nye medlemmer. NS-lokallaget i Fredrikstad hadde 206 medlemmer på det meste. Det utgjorde 1,9 prosent av befolkningen i byen.¹⁴⁰ Antall innbyggere i Fredrikstad under okkupasjonen

¹³⁷ FKAF: Bystyret 1938, sak nr. 96: Valg på ordfører og varaordfører.

¹³⁸ Svendsen, Åsmund 2004: 192, 193, 212, 216 og 217. *Østfolds historie*. Bind 4. Fylke i grenseland. Østfold fylkeskommune.

¹³⁹ Kraglund 1994: 44. *Heimen*. 1- 94.

¹⁴⁰ RA. Topografisk medlemsregister NS; NS-arkivet, Universitetet i Bergen; Dehli, Martin 1981: 51, 56 og 57. *Fredrikstad under krig og okkupasjon*. Utgitt av Fredrikstad kommune 1981.

varierte mellom 13850 og 14008.¹⁴¹ Større oppslutning om lokallaget skyldtes en mer aktiv propaganda etter 9. april. For det andre kan virkningen av Terbovens radiotale 25. september ha vært av betydning, han uttalte: «det er bare en vei å gå for det norske folk, og den går gjennom Nasjonal Samling». For det tredje, så tyske soldater ut til å vinne krigen utover høsten, da Frankrikes militære styrker ble knust på få uker.¹⁴² Som jeg har påvist, tar lokalhistorikeren Martin Dehli med NS-medlemmer både fra Fredrikstad og Glemmen til sammen 415 medlemmer i 1945. Glemmen var en egen kommune på denne tiden.¹⁴³ Aust-Viken som omfattet Østfold og Akershus med unntak av Aker, Asker, Bærum og Follo hadde 6 522 NS-medlemmer i perioden 1941/45. Det utgjorde 2,1 prosent av befolkningen.¹⁴⁴

Året 1940 ble toppåret for innmeldinger, da meldte 83 nye medlemmer seg inn i lokallaget. I 1941 kom 38 nye innmeldinger og i 1942 var det også et tilsig av 32 nye medlemmer. Nedturen for lokallaget startet i 1943 med åtte nyinnmeldinger og fem i 1944. 1945 ble det ikke registrert innmeldinger.

Ser vi hen til nabokommunene hadde de følgende antall innbyggere og NS-medlemmer: Tune: 9554 innbyggere, 204 medlemmer, det utgjør 2,1 prosent av befolkningen, Rolvsøy: 2765 innbyggere, 20 medlemmer, 0,5 prosent, Glemmen: 13 145 innbyggere, 118 medlemmer, 0,4 prosent og Kråkerøy: 4080 innbyggere, 33 medlemmer, 0,8 prosent av befolkningen, beregnet etter folketellingen i 1946.¹⁴⁵

Historikeren Martin Dehli skriver at NS- lokallaget i Fredrikstad besto av en liten gruppe medlemmer. De var nærmest usynlige i mellomkrigstiden. Det kan bekreftes ved at det bare var tre medlemmer registrert i lokallaget i 1933. Frem til okkupasjonen er det ifølge mine kilder ikke innmeldt nye medlemmer. Grunnlaget for å gjenreise lokallaget var derfor svært tynt før okkupasjonen. Først fra høsten 1940 er NS synlig med et betydelig oppsving av nye medlemmer som tidligere nevnt og det første offentlige møte i Bibliotekets festsal. Økt aktivitet gjenspeiles også i bybildet med offentlige møter og stevner som var besøkt både av

¹⁴¹ Dehli 1993: 670. Fredrikstads befolkning: 1940: 13941, 1941: 13850, 1942: 13950, 1943: 13903, 1944: 13929, 1945: 14008.

¹⁴² Dehli 1981 1993: 52 og 53.

¹⁴³ Dehli 1981: 53.

¹⁴⁴ Dahl, Hagtvat, Hjeltnes 2009: 164, 165 og 166; Myklebust 1994: 91.

¹⁴⁵ NS-arkivet, Universitetet i Bergen; Norges offisielle statistikk 11.2. *Folketellinger i Norge* 3. desember 1946, første hefte. Utgitt av Statistisk sentralbyrå 1950: 17 og 5.

generalsekretær Rolf Jørgen Fuglesang, senere partiminister, partifører Vidkun Quisling og kommissarisk minister Gulbrand Lunde, kultur- og folkeopplysningsdepartementet.¹⁴⁶

1.13.3 Tromsø

Bilde 5 - Tromsø kommune med nabokommuner utsnitt fra «Herredskart over Nord-Norge utgitt av Norges Geografiske Opmaaling 1918». Kommuneoversikt fra 1941. Kartverket.

Tromsø fikk bystatus i 1794 og fikk tilnavnet «Nordens Paris» som har sin opprinnelse fra tiden rundt 1840. Byen er også kalt «Porten til Ishavet», «Ishavsbyen», eller «Ishavets Hovedstad».¹⁴⁷ Historikeren Pål Christensen skriver at mellomkrigstidens vanskeligheter preget Tromsø med bedriftsnedleggelsler og arbeidsløshet.¹⁴⁸ I 1933 var hver femte tromsøværing uten arbeid.

Byen er landsdelens største og har gjennom mange år vært en viktig base for betydningsfulle ekspedisjoner til nordområdene. I 1936 ble kommunikasjonen forbedret ved at helårsvei ble ført frem til Tromsø. Større passasjerferger og bilferger kom i gang over Tromsøysundet, dermed fikk byen større nytte av landverts kommunikasjon. I tillegg var det daglige anløp av hurtigrute, lokalbåter og melkebåter. Tromsø fikk bussruter sørover til Narvik og fra 1938 ble

¹⁴⁶ Dehli 1981: 52 til 57; Når det gjelder NS topografisk medlemsregister minner jeg om påliteligheten er avhengig av ajourføringen til den enkelte lokallagsfører.

¹⁴⁷ Christensen, Pål og Pedersen, Gunnar 1995: 291. *Tromsø gjennom 10000 år. Ishavsfolk, arbeidsfolk og fintfolk 1900- 1945*. Tromsø kommune 1995.

¹⁴⁸ Christensen og Pedersen 1995: 213.

det etablert sjøflyrute med hangar og slipp på Skattøra.¹⁴⁹ Tromsø hadde i 1939/40 et folketall på 10 343.

Venstres sterke posisjon preget Tromsø by på 1930-tallet. Partiet hadde ordførervervet fra 1928 og frem til august 1941. Det norske Arbeiderpartiet (DNA) fikk på 30-tallet større oppslutning om sin politikk blant folk i Tromsø. Viktig i denne sammenheng var partiets utarbeiding av et politisk program som fikk slagordet: «Hele folket i arbeidet» fra 1933. Tiltaket skulle sette fart på økonomien og redusere arbeidsløsheten. Samtidig hadde borgerlige regjeringer avløst hverandre uten å kunne peke på noen vei ut av massearbeidsløshet og langvarig økonomisk krise.¹⁵⁰ DNA fikk ved kommunevalgene i 1934 inn 22 representanter i bystyret, og ved valget i 1937 fikk partiet 21 representanter. Venstre hadde 14 og 17 representanter i bystyret ved de samme kommunevalgene av totalt 52 bystyremedlemmer.¹⁵¹

Det borgerlige flertallet i bystyret sto sammen, noe som førte til at DNA fikk liten politisk innflytelse i byen. Venstres ordfører ble gjenvalgt på kommunestyremøte den 27. november 1940. Valg på ordfører og varaordfører ble avholdt før Innenriksdepartementet sendte ut rundskriv den 10. desember, der kommunene ble bedt om å utsette dette valget.

Hermetikkfabrikken Albatross var Tromsøs største industriarbeidsplass med cirka 200 ansatte i 1930-årene, størsteparten av dem var kvinner. Tromsø Skipsverft var en viktig hjørnesteinsbedrift som klarte å holde det gående i mellomkrigstiden selv om bedriften hadde vanskeligheter.¹⁵² På tross av problemer klarte Fellesslakteriet og Felleskjøpet å holde landbruket i gang. Det ble også igangsatt eksport av fersk, iset og saltet fisk. Tromsø Fryseri og Kjøleanlegg ble etablert i 1936, disse var til stor hjelp både for landbruket og fiskerinæringen.

Tromsø skiller seg fra Hamar og Fredrikstad på tre områder. For det første ved at byen hadde en valgt og syv NS-oppnevnte ordførere fra 1941 til okkupasjonens slutt. For det andre varte krigshandlingene lengst i Nord-Norge. Regjeringen, Kongen, Kronprinsen ankom Tromsø 1.

¹⁴⁹ *Guide ABC for Tromsø 1990*: 30. Tromsø Arrangement AS.

¹⁵⁰ Christensen og Pedersen 1995: 370 og 371.

¹⁵¹ Christensen og Pedersen 1995: 374.

¹⁵² Christensen og Pedersen 1995: 318 og 327.

mai 1940 og reiste neste dag til forskjellige steder i Troms innland for å unngå et eventuelt angrep fra tyskerne. Den 19. mai etablerte regjeringen Nygaardsvold seg i bispegården i Tromsø frem til de og kongen flyktet til Storbritannia 7. juni. For det tredje fikk Tromsøs befolkning en annen krigsopplevelse enn innbyggerne i Hamar og Fredrikstad våren og sommeren 1940. Det som skiller er at tyskerne besatte de sistnevnte byene raskt og temmelig fredelig. Hamar 10. og 18. april (to ganger) og Fredrikstad 12. april, mens Sør-Troms fylke og Tromsø ble preget av krigshandlinger frem til 9. juni da kampene mellom norske og tyske styrker ble innstilt.¹⁵³

Historikeren Vidar Eng (2006) peker på en tredeling av holdningene i Tromsø. Først de som var enige i regjeringens militære motstand som de understøttet ved konkrete handlinger. De andre var de som ikke var så engasjerte i krigen fordi de så for seg at regjeringen selv hadde ansvaret for tyskernes vellykkede angrep. Til slutt de som mente at krigføringen ville råke dem selv, og at regjeringen burde innstille militær motstand og finne en forhandlingsløsning med tyskerne. Konklusjonen til Eng er at det var god oppslutning om regjeringens motstandslinje mot den tyske okkupasenten. Han hevder at hoveddelen av befolkningen i Troms viste en adferd som var preget av patriotiske holdninger og handlinger, som stort fremmøte ved mobilisering, kampvilje ved fronten og krigsinnsats fra mannskap på frakt- og fiskebåter. En annen faktor betydde også mye for holdningene i Troms, de ble ikke utsatt for tysk «defaitistisk informasjon og propaganda».¹⁵⁴ Men selv om det var militære kamper i landsdelen, unngikk selv Tromsø dramatiske krigshandlinger og byen fikk derfor ingen alvorlige krigsskader. Kapitulasjonen ble undertegnet 10. juni og trådte straks i kraft. Kampene mellom norske og tyske styrker var innstilt fra midnatt 9. juni. Først natten til 13. juni kom cirka 150 tyske fallskjermjegere til Tromsø, De tok umiddelbart kontroll over byen der, og den tyske kommandanten krevde at befolkningen og byens myndigheter skulle rette seg etter hans direktiver.

Nasjonal Samlings lokallag i Tromsø ble stiftet i 1933 og fikk ved Stortingsvalget i 1933 en oppslutning på 2,7 %, deretter sank oppslutningen om partiet dramatisk, noe som førte til at det ikke ble stilt valglistene ved kommunevalgene hverken i 1934 eller 1937. Mitt

¹⁵³ Christensen og Pedersen 1995: 414, 418, 428 og 431.

¹⁵⁴ Eng, Vidar 2006: 9 til 13 og 107 til 112. *Holdninger i Troms til regjeringens krigspolitik 9. april til 9. juni 1940*. Masteravhandling i historie. Det samfunnsvitenskapelige fakultet. Universitetet i Tromsø, våren 2006.

kildegrunnlag viser at NS-lokallag hadde få medlemmer frem til okkupasjonen, bare seks var registrert som medlemmer.¹⁵⁵ I 1940 var NS ikke særlig ansett i byen. Fylkesfører Sigurd Fredriksen og medlem i NS fra 1933 skriver i brev til Sipo. u. SD at stemningen mot NS i Tromsø er mer fiendtlig enn andre steder, og viser blant annet til utgangsforbudet.¹⁵⁶ Fra 1940 satset Nasjonal Samling på å bygge opp fylkeslaget i Troms og lokallaget i Tromsø. Byen skulle være sentrum for partiaktivitetene i hele fylket. I løpet av høsten 1940 ble det avholdt flere vervings- og propagandamøter som bidro til at partiet fikk nye medlemmer. Tromsø hadde på det meste 312 NS-medlemmer. Det utgjorde 3 prosent av befolkningen i byen på 10 990, beregnet ut fra folketellingen i 1946.¹⁵⁷ En del av innmeldingene kan ha vært motivert ut fra jobbmulighet for okkupasjonsmakten eller NS. Av de 312 var 37 i tjeneste for okkupasjonsmakten eller ansatt ved Nasjonal Samlings fylkeskontor.¹⁵⁸

NS-lokallaget i nabokommunen Tromsøysund hadde til sammenligning 88 medlemmer. Det utgjør 0,8 prosent av en befolkning på 10 492.¹⁵⁹ I januar 1945 var det i Nordland og Troms fylker henholdsvis 0,9 og 1,0 prosent av befolkningen medlemmer av NS, godt under landsgjennomsnittet på 1,7 prosent. Finnmark fylke skiller seg ut med en NS-medlemsandel på 2,3 prosent.¹⁶⁰

Ser vi på Fredrikstad var oppslutningen om NS knapt synlig, og partiets aktivitet lå nede i byen de siste årene før okkupasjonen. I Hamar var derimot situasjonen en annen. Der var det stiftet et aktivt lokalparti og bygget opp et fungerende fylkeslag med særorganisasjoner der medlemmer drev propaganda for partiet i 30-årene.¹⁶¹ I Tromsø fikk lokallaget oppslutning i stiftelsesåret, deretter sank oppslutningen om NS dramatisk frem til okkupasjonen.

¹⁵⁵ RA. NS-topografisk medlemsregister for Tromsø. Eske 20: Tromsø.

¹⁵⁶ RA. L-sak. Troms politikammer: dom18/52; Christensen og Pedersen 1995: 370, 371 og 448.

¹⁵⁷ NS-arkivet, Universitetet i Bergen; Norges offisielle statistikk 11.2. *Folketellinger i Norge* 3. desember 1946, første hefte. Utgitt av Statisk sentralbyrå 1950: 17 og 5; Thørings privatarkiv, mappe statistikk, eske 3674; Tjelmeland, Halvard 1996: 36 og 37. *Fra byfolk og bona til tromsøværing 1945- 1996*. Tjelmeland viser til folketellingene som viser en stagnasjon i befolkningsveksten i Tromsø. I 1930 hadde byen 10 336 innbyggere og 10 990 i 1946.

¹⁵⁸ Den største gruppen kom fra yrker som husmor, hjemmевærende, ikke oppgitte, tilsammen 50 medlemmer. Kilder: NS-arkivet, Universitetet i Bergen; RA. PA-761; NS-topografisk medlemsregister. Eske 20: Tromsø.

¹⁵⁹ NS-arkivet, Universitetet i Bergen; Norges offisielle statistikk 11.2. *Folketellinger i Norge* 3. desember 1946, første hefte. Utgitt av Statisk sentralbyrå 1950: 17 og 5.

¹⁶⁰ Dahl, Hagtvet og Hjeltnes 2009: 164 til 167.

¹⁶¹ RA. L- sak. Hamar politikammer: sak nr. 192.

2 Nasjonal Samling og nyordningen

Etter det tyske overfallet på Norge 9. april fikk landet en tysk overhøyhet som ledet landet. Konge, Storting og Regjering ble avsatt. Norge ble et diktatur der Reichskommissariat (RK), Innenriksdepartementet og det statsbærende partiet Nasjonal Samling (NS) bygget opp en styringsstruktur som skulle omforme samfunnet, sentraladministrasjonen, fylkes- og kommuneforvaltningen etter nasjonalsosialistiske prinsipper. Den norske staten skulle, i tråd med tyske lederprinsipper, ledes etter fører- og ansvarsprinsippet, i en situasjon der invasjonsmakten hadde all makt sivilt og militært. Hvordan influerte fører- og ansvarsprinsippet og nyordningen på kommuneforvaltningen i Fredrikstad, Hamar og Tromsø med respektive fylker, Østfold, Hedmark og Troms? Jeg vil gå bredt ut og ta med temaer som beskriver en maktstruktur som skulle styre staten, NS, fylke og kommune etter tyske nasjonalsosialisters bestemmelser. Her inngår «Kommunalforordningen av 21. desember 1940 om endringer i kommunelovene av 10. juni 1938»¹⁶², ulike forordninger, rundskriv, og NS's hovedmål fra 1942¹⁶³ skulle bidra til å styre stat- og kommuneforvaltning som en førerstat. Videre redegjør jeg for partiets ideologi, konfliktlinjer og korrupsjonsanklager for å se om det i senere kapitler kan ses spor av disse momentene hos ordførerne. For det tredje behandles partiets program og NS-hovedmålet som partiets ordførere skulle bidra til å oppfylle. Deretter vurderer jeg Nasjonal Samlings forsøk på å erobre statsforvaltningen. Hirten er et tema, da de var synlige innslag i kommunene og fylkene ved gatemarsjer, og ved bruk av kommunens idrettsanlegg til idrettsstevner og sammenkomster. Frontkjempere er også omtalt fordi kommunene skulle innvilge skattefritak for denne gruppen. I Hedmark fylke foreslo fungerende fylkesmann fortrinnsrett for frontkjempere til ledige jobber i kommunene. Det er ikke funnet kilder som indikerer tilsvarende innspill i de to andre fylkene.

Vidkun Quisling hevdet at Nasjonal Samling skulle stå over staten fordi partiet var bærebjelken i nyordningen og staten kun var et verktøy for å effektivere partiets program som hadde utgangspunkt i partiets ideer for å reorganisere samfunnsmakten i Norge.¹⁶⁴ Etter Josef Terbovens radiotale 25. september ble Nasjonal Samling gjort til et statsbærende parti, og fikk

¹⁶² RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380, Eidsivating lagstol landssvikavdelingen, J. sak 5265/45.

¹⁶³ Nasjonal Samlings hovedmål fra 1942 er omtalt i kapittel 2.4.

¹⁶⁴ *Norges Nyreiseing*, Fuglesang 1942: 24.

dermed makt over statsapparatet slik at et nasjonalsosialistisk styre kunne etableres i landet.¹⁶⁵ Med staten forstås: «den institusjon som ivaretar den politiske makta i et samfunn».¹⁶⁶ Historikeren Ole Kristian Grimnes slår fast at Norge var det eneste tyskokkuperte landet der egne nasjonalsosialister fikk adgang til okkupasjonsstyret og statsmakten. Videre viser han til at befolkningen i Norge ble behandlet som «germanske». Derfor ble okkupasjonsmaktens «voldspolitik» ikke så brutal som i land der den tyske okkupasjonsmakten definerte befolkningen som ikke-germansk.¹⁶⁷ Både i Danmark, Nederland og Norge ble det etablert tyske sivile okkupasjonsstyrer. Men det var ulikheter, i Danmark forhandlet myndighetene med de tyske okkupantene. Det førte til at den demokratiske samfunnsformen og etablerte institusjoner i hovedsak ble videreført. I Nederland styrte den tyske okkupasjonsmakten ved å ta i bruk de øverste departementsrådene i landet. I Norge har vi sett at den tyske okkupasjonsmakten innsatte NS som en del av okkupasjonsstyret.¹⁶⁸

Quisling mente at staten må føres, ikke av flertallet av likeverdige stemmer, men av de dugeligste og de som var mest skikkede. I politikken og på samfunnets virksomhetsområder skulle alltid den faglige kompetanse tillegges større vekt enn lekmannens innsikt.¹⁶⁹ Partiet var på slutten av 1940 et godt utbygd parti med hjelp av RK. Det NS styrte Innenriksdepartementet fikk en nøkkelrolle med innføring av nyordning i fylke- og kommuneforvaltningen som ble iverksatt i et hurtig tempo. Ifølge historikeren Yngve Flo ble NS-ledelsen nøye overvåket av RK som var utøvende myndighet gjennom den norske statsforvaltningen. Det tyske nærværet i forvaltningen var et problem for NS' reformarbeid i starten av første fase og senere under okkupasjonen. Partiet måtte også ta hensyn til etablerte strukturer, embets- og tjenestemenn i departementene som var lunkne både i forhold til NS og tyskerne, for å unngå å støte denne viktige gruppen arbeidstakere fra seg. Dersom

¹⁶⁵ Andenæs, Johs. 1979: 26. *Det vanskelige oppgjøret*. Tanum-Norli. Oslo 1979.

¹⁶⁶ Bukve, Oddbjørn 2001: 15 og 16. *Kommunal forvaltning og planlegging*. 3. utgave. Det norske Samlaget. Oslo 2001. Bukve skriver at definisjonen «ikke går ut ifra oppgavene staten utfører, men ifra det midlet, politisk makt, som staten har for å gjennomføre de oppgavene den påtar seg. Hvilke oppgaver staten utfører, varierer fra tid til tid og fra sted til sted. Således har staten sin stilling i samfunnet endret seg med skiftende samfunnsformer».

¹⁶⁷ Grimnes, Ole Kristian 2010: 98. «Okkupasjon og politikk i Norge» i (Dahl m. fl.). *Danske tilstander Norske tilstander 1940-45*; Grimnes, *Norge under andre verdenskrig 1939-1945*. 2018: 218; Braut Simonsen 2016: 48-49.

¹⁶⁸ Braut Simonsen 2016: 48 og 49. Grimnes 2018: 105 til 111.

¹⁶⁹ Wyller 1953: 214.

Reichskommissar Josef Terboven mente at tyske interesser ble satt til side kunne han gripe direkte inn i prosessene i form av rådgivning, bestemmelser eller tvangsmidler.¹⁷⁰

Historikeren Helge Paulsen skriver at RK «var den faktiske overregjeringen», noe Quisling og partiet ikke ønsket. De viktigste avgjørelsene sto Terboven for, både før og etter Statsakten i februar 1942. Nasjonal Samlings forsøk på løsrivelse fra tysk overhøyhet lyktes aldri.¹⁷¹

Føreren av partiet, Vidkun Quisling, hadde til rådighet en «Riksledelse», der sjefene var direkte underlagt Føreren og mottok ordre fra ham. Generalsekretær Rolf Jørgen Fuglesang ledet partiarbeidet, under ham ble det etablert sentralavdeling, personalavdeling og opplæringsavdeling. Til «Riksledelsen» hørte tre avdelinger og et kontor:

- Propagandaavdelingen, Willy Klevenberg
- Frontkjemperkontoret, Bjørn Noreger
- Riksorganisasjonsavdelingen, Johan A. Lippestad
- Økonomiavdelingen, Ralph Fossum

NS-særorganisasjoner bestod av fjorten ulike organisasjoner som var ledet av landsledere.

NS var organisert i femten fylkesorganisasjoner, der fylkesfører hadde all politisk makt over medlemmene. Fylkesfører var utnevnt av Quisling, og sto direkte under ham. Hvert fylkeslag var inndelt i kretser og ledet av kretsfører. Under kretsene var det etablert lokallag ledet av lokallagsfører med egne lagstaber. NS hadde også en Utenriksorganisasjon som underlig nok var organisert under fylkesorganisasjonene i 1943, ifølge Ekker, Kolsrud og Lange. Det har sammenheng med at Utenriksorganisasjonens leder, Olaf Willy Fermann, hadde tittelen fylkesfører og som sådan var han direkte underlagt Quisling.¹⁷² Etter min oppfatning var dette spesielt, særlig sett i lys av at Innenriksdepartementet hadde sin egen Utenriksavdeling. Ifølge historikeren Nina Drolsum Kroglund ville Hagelin selv ta hånd om denne sektoren.¹⁷³ Kan det ses en maktkamp mellom Quisling og Hagelin eller var det et forsøk fra NS' side på å vise selvstendighet overfor Terboven?

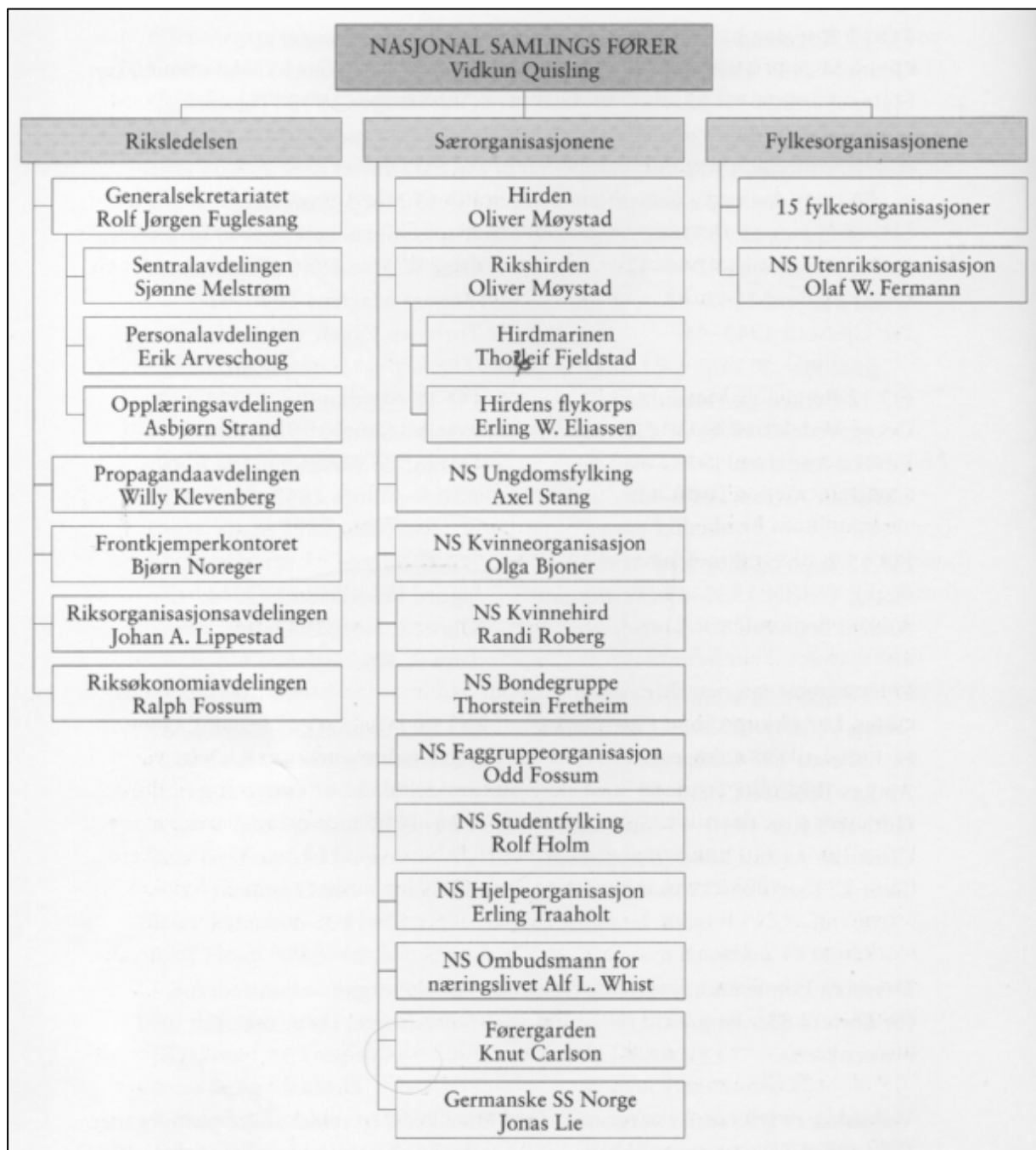
¹⁷⁰ Flo, Yngve 2015: 8 og 9: *Historisk tidsskrift*. Bind 94. Universitetsforlaget.

¹⁷¹ Paulsen, Helge 1976: 202 til 205. «Litt om forholdet mellom NS og Reichskommissariat i Norge 1940-45». i *Fra idè til dom*. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling. Danielsen, Rolf og Ugelvik Larsen, Stein. Universitetsforlaget.

¹⁷² Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen 1995: 98.

¹⁷³ Kroglund, Drolsum, Nina 2016: 166. *Hagelin* Quislings høyere hånd. 2016 Forlaget Historie & Kultur A/S.

Nasjonal Samling partiorganisasjon 1943:¹⁷⁴

Bilde 6 - Nasjonal Samlings partiorganisasjon 1943.

¹⁷⁴ Gismerøy, Ekker, Mette, Kolsrud, Ole og Lange, A. Åse (red.) 2011:12. *Nasjonal samling. Møteprotokoll 1934-45*. Riksarkivet. Oslo 2011.

2.1 Forordning om endringer i de norske kommunelovene av 10. juni 1938

Norges Kommunelover av 10. juni 1938 viser at departement og folkevalgte var opptatt av å ivareta det kommunale selvstyret og sikre innbyggernes medvirkning best mulig i norske kommuner og herreder. Selv under de vanskelige mellomkrigsårene, der sentrale styresmakter grep inn med tiltak overfor enkelte kommuner med blant annet direkte tilskudd, omfordeling av inntekter mellom grupper av kommuner og administrasjon av noen kommuner var det få krav om reformer av bestående lokalstyring.¹⁷⁵

De tyske styresmakter endret Norges kommunelover i tysk nazistisk retning for å få på plass nyordning av fylke og kommune-Norge i tråd med deres interesser og Nasjonal Samlings intensjoner om å styre offentlig forvaltning etter fører- og ansvarsprinsippet¹⁷⁶. Nemlig ved å innføre en ny forordning benevnt som, «Forordning» om endringer i kommunelovene av 10. juni 1938».¹⁷⁷ Forordningen skulle tre i kraft fra 21. desember 1940 og var et grunnkonsept som var svært avgjørende for innføringen av nyordningen og førerprinsippet i kommune- og fylkestingsforvaltningen.

Innenriksdepartementets kommissariske statsråd Albert Viljam Hagelin var som nevnt sentral ved gjennomføring av nyordningen. Sommeren 1940 ble han også nestkommanderende i NS med offisiell tittel som førerens stedfortreder. Han var utdannet operasanger og arkitekt og hadde tilbrakt mange år i Tyskland, men hadde ingen erfaring fra norsk politikk. Som forretningsmann i Tyskland hadde han bygget opp kontakter med fremstående tyskere høyt opp i NSDAP.¹⁷⁸ Hagelin ble regnet for å være en viktig rådgiver for Quisling og var handlekraftig, effektiv og tok raskt kontroll med implementeringen av nyordningen. Han poengterte at «innføringen av det nye kommunestyret var den viktigste og mest omfattende endring som er foretatt i vårt offentlige liv».¹⁷⁹

Ekspedisjonssjef i Kommuneavdelingen, Vries Hassel, fikk i oppdrag av Hagelin i desember 1940 å utarbeide detaljer i utkast til endringene som skulle erstatte de norske kommunelovene

¹⁷⁵ Baldersheim, Offerdal og Strand 1979: 6.

¹⁷⁶ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380, Eidsivating lagstol landssvikavdelingen, J. sak 5265/45.

¹⁷⁷ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380, Eidsivating lagstol landssvikavdelingen, J. sak 5265/45.

¹⁷⁸ Hitlers parti, Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP).

¹⁷⁹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 846; RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380.

fra 10. juni 1938.¹⁸⁰ Modellen som Vries Hassel la til grunn, for sitt arbeide var den tyske kommuneloven «Gemeindeordnung» (DGO) som regulerte styringen av tyske by- og landkommuner. Vries Hassel mente at han utarbeidet betydelige forbedringer i forhold til den tyske modellen. DGO innebar fører- og ansvarsprinsippet, der kommunens øverste leder var en person med tittel kommunalfogd for landkommuner, i byene borgermester eller overborgermester.¹⁸¹ I henhold til den tyske kommuneloven hadde Det nasjonalsosialistiske tyske arbeiderparti, Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) avgjørende myndighet i Tyskland. Vries Hassel fikk koblet inn fylkesmennene på lik linje med fylkesførerene, eller foran disse, ved at fylkesmannen skulle godkjenne ordførerens vedtak i alle saker av betydning. Han fikk også inntatt i bestemmelsen «at et kommunalråd bestående av rådgivere skulle speile næringsstrukturen i kommunen og oppnevnes blant tidligere velgere, mens tilsvarende råd i Tyskland i hovedsak besto av kommunale fagsjefer».¹⁸² I Norge ble rådgiverne kalt formenn og hadde liten eller ingen betydning for ordførerens vedtak.

Vries Hassel utarbeidet den 7. desember 1940 utkast til retningslinjer som skulle inngå i nyordningen av kommuner og herreder. Forslaget bestod av fem hovedpunkter i denne rekkefølgen:¹⁸³

1. Det kommunale selvstyret skulle beholdes.
2. Førerprinsippet skulle innføres.
3. Lederen av kommunene og andre i kommunens tjeneste skulle arbeide med full kraft for Nasjonal Samlings propaganda og retningslinjer.
4. De ulike næringer i kommunen skulle være representert i kommunestyret.
5. Det skulle også gjennomføres sterkere statskontroll av kommunen.

¹⁸⁰ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380. Eidsivating lagstol landssvikavdelingen. J. sak 5265.

¹⁸¹ Lorentzen, Svein 1973: 107, 108 og 109. *Norsk lokalforvaltning under førerprinsippet. Okkupasjonstidens kommunale nyordning 1940 – 1945*. Hovedoppgave i historie høsten 1973. Universitetet i Bergen.

¹⁸² RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380, bilag 26; Lorentzen 1976: 143 til 146.

¹⁸³ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380.

Under landssvikersaken mot Vries Hassel forklarte han punkt nr. 1 med at «den kommunale selvforvaltning beholdt omtrent de samme forvaltningsområder som hittil og de samme forvaltningsgrener».¹⁸⁴ Her er det med andre ord ingen særlige argumenter for det tradisjonelle kommunale selvstyret, men først og fremst at en vil opprettholde det administrative nivået og enhetene. Hans motiv for denne fremstillingen kan være en form for etterrasjonalisering av eget arbeid. Jeg vil hevde at under punkt nr. 1 unnlates å fortelle hele betydningen av innholdet slik at det oppstår et feilaktig inntrykk. For det første ser vi brudd med tidligere forvaltning av kommunene fordi rollen til ordføreren ble definert på nytt som det fremgår av punktene 2. og 3. For det andre endres de demokratiske spillereglene, votering opphørte, nå gjaldt fører- og ansvarsprinsippet. Det innebar at NS skaffet seg kontroll over den kommunale forvaltningen. For det tredje var næringsrepresentasjon i kommunestyret nytt, det skulle speile profesjonsstrukturen i kommunen. For det fjerde hadde formenn ingen eller liten innflytelse på ordførerens vedtak. En viktig endring var dessuten en sterkere statskontroll. I praksis innebar det at partiet klarte å realisere partiprogrammets kapitel I. pkt. 4.: «Det kommunale selvstyre omlegges, og kommunene undergis effektiv statskontroll». Dette er også et av de mest klare brudd med tenkingen fra før krigen, der partipolitikken og partilistene dannet basisen for sammensetningen av formannskap og kommunestyre.

Det er som nevnt grunn til å hevde at DGO var et forbilde for Kommunalforordningen fra desember 1940.¹⁸⁵ La oss derfor ta et blikk på den tyske forordningen. Historikeren Yngve Flo viser til Anthony McElligott som har analysert DGO i 2006.¹⁸⁶ McElligott hevder at DGO i ettertid ofte er blitt oppfattet som et tiltak for å forme en totalitær stat. Det var en forventning i NSDAP, men også utenfor partiet at lovverket skaper orden og ensretting i en kaotisk lokalforvaltning med store forskjeller. Men ordningen oppfylte ikke forventningene, det var strid mellom byråkrati og parti, mangel på kvalifisert personell og overbyråkratisering i den tyske kommunale forvaltningen. Dette ble ytterligere forsterket ved krigsutbruddet og først erkjent av tyskerne høsten 1942. Flo skriver at det er usikkert om tyskerne hadde planer om en enhetlig modell for det lokale styret etter seier i Europa. Det er mer trolig at NSDAP's styringsprinsipp ville prege modellene, men i første omgang være forskjellige. Under krigen

¹⁸⁴ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380 fra Eidsivating lagmannsrett 9. oktober 1948, side 25.

¹⁸⁵ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380: 26, bilag 71c.

¹⁸⁶ McElligott, A. *The German Local Government Statute, 1935-1945 and the Crisis of Self-Government and Local Administration*, i B. De Wever et Al. (red.), *Local Government in Occupied Europe*, Gent 2006 (sitat s. 31).

varierte tyske fremgangsmåter for å reformere politisk-administrative styringssystemer i okkuperte land med fokus mot reformer og lokal tilpassing, og ikke mot langsiktige planer for hvordan styresmaktene hadde tenkt situasjonen skulle være etter tysk seier.¹⁸⁷

Vries Hassels utkast ble bearbeidet i Kommunalavdelingen, og presentert den 18. desember 1940 for Landrat dr. Rudolf Schmidt¹⁸⁸ i RK av innenriksråd Dahl og Vries Hassel. Dahl hevdet etter okkupasjonen at han ikke tok del i utarbeidelsen av kommunalforordningen, bortsett fra at han var til stede i Stortinget to ganger, der Vries Hassel og Landrat Schmidt gjennomgikk forslaget på tysk. Utkastet ble imidlertid også gjennomgått og signert av Dahl, selv om han i desember 1945 mente at han ikke var med på utarbeidelsen av forslaget.¹⁸⁹ Etter min oppfatning har han gjort seg kjent med kommunalforordningen, det er usannsynlig at en så viktig forordning ikke leses gjennom av innenriksråden som var øverste administrative sjef i departementet. Deretter ble utkastet behandlet på en konferanse med RK den 18. desember, der Dahl også deltok.¹⁹⁰ Samme dag reiste både Dahl og Vries Hassel til Skaugum og presenterte forslaget for Terboven og Quisling. Den 21. desember 1940 ble kommunalforordningen underskrevet av Hagelin og parafert av generalsekretær Fuglesang.¹⁹¹

Selv om Terbovens RK satt med makten og tok alle vesentlige avgjørelser med utarbeidelsen av Kommunalforordningen / nyordningen fikk NS som statsbærende parti en sentral rolle i dette arbeidet ved at den øverste politiske og administrative ledelse i Innenriksdepartement og parti var involvert i saksbehandling og «godkjenning» av Kommunalforordningen. Dessuten fikk NS gjennomslag for partiprogrammet kapittel I, pkt. 4. der det står at: «kommunene undergis effektiv statskontroll».

Det kan ikke ses bort fra at Vries Hassel hadde tenkt at formennene skulle få en større betydning enn det som ble realiteten i praktiseringen av kommunalforordningen. Det fremgår av en tale han holdt våren 1941 og en artikkel i *Kommunalt Tidsskrift* fra januar 1943. Han

¹⁸⁷ Flo, Yngve 2015: 9 og 10. *Historisk tidsskrift*. Bind 94. nr. 1-2015.

¹⁸⁸ Dr. Rudolf Schmidt var okkupasjonsmaktens ekspert på kommunal forvaltning og «Berater» (tyske fagfolk) i forbindelse med innføring av nyordningen, han hadde bakgrunn fra Innenriksdepartementet i Berlin. Kilde: Rønning 1977: 25 og 26. Landrat: Tysk stillingsbetegnelse på den øverste leder av en Landkreis. (Samling av flere kommuner). Kilde: *Der Neue Knaur*. Lexikon in 10 Banden 1975: 3552.

¹⁸⁹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088. Bilag: 40:6, Dahls notat om personlige forhold; Bilag 82: 9, byråsjef Dypsjord beretning fra september 1946. Bilag: 111: 21 og 22, tiltale og dom mot Thorleif Dahl i 1949.

¹⁹⁰ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088, bilag 82: 9.

¹⁹¹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380.

framholdt: «Jeg skulle tro at en formann i dag har større personlig innflytelse på de vedtak som gjøres enn et tidligere herredsstyremedlem».¹⁹² Begrunnelsen for Vries Hassels utsagn var at en klok ordfører ville ta hensyn til innspill fra dyktige formenn og at fylkesmannen skulle godkjenne alle viktige vedtak som blant annet skulle sikre følgende: «det tas tilstrekkelig hensyn til formennenes meninger».¹⁹³ Her tok Vries Hassel feil som vi senere skal se, dissenser fra formennene i bytinget ble i hovedsak ikke tatt hensyn til, hverken i Hamar, Fredrikstad eller Tromsø. Dette er også representativt for resten av landet under okkupasjonen. Nå gjaldt fører- og ansvarsprinsippet, som ga NS-ordførerne diktatorisk makt i alle kommunene i landet.

Ved årsskiftet 1940/41 nyoppnevnte Innenriksdepartementet cirka 760 ordførere og varaordførere, og av disse 760 var færre enn 200 medlem NS. I et rundskriv som ble utsendt etter ordre av Hagelin den 10. desember 1940 til fylkesmennene ble disse i hovedsak gjort kjent med innholdet av den kommende kommunalforordningen. Fylkesmennene ble bedt om snarest mulig, i konferanse med fylkesførerne, å fremlegge forslag til ordførere blant det departement kalte: «faglig og politisk kvalifiserte ansette menn som aktivt ville arbeide etter den nye tids retningslinjer, selv om de ikke var medlemmer av Nasjonal Samling».¹⁹⁴

I rundskriv den 2. januar 1941 fikk fylkesmennene i oppdrag å iverksette oppnevning av formenn til byting og herredsting. Formennene skulle i hovedsak utnevnes etter samme retningslinjer som ved oppnevning av ordførere og varaordførere. Den 24. juni 1941 sendte kommunalavdelingen i Innenriksdepartementet brev til samtlige fylkesførere, der de ble pålagt å skifte ut alle ordførere som ikke var NS-pålitelige ifølge departementet. Det vil si at de skulle være medlemmer av partiet. Det var særlig de som tidligere hadde vist kommunistiske tendenser som skulle skiftes ut. Trolig var også denne utsendelsen etter ordre fra Hagelin.¹⁹⁵ Jeg skal senere behandle dette under den enkelte kommune.

I 1941 kom en tilstramming når det gjaldt kravet til oppnevning av ordførere og formenn. Det ble innskjerpet og utdypet i rundskriv fra Innenriksdepartementet, undertegnet av Hagelin til

¹⁹² KS. *Kommunalt Tidsskrift* nr. 1. januar 1943: 3 til 8. Foredraget ble holdt i forbindelse med et kommunalkurs avholdt våren 1941 og ble kalt «Vår kommunalforfatning av 21. desember 1940». Vris Hassel skrev at han hadde fått mange innspill med anmodning om at foredraget burde offentliggjøres.

¹⁹³ *Kommunalt Tidsskrift* nr. 1. januar 1943: 7.

¹⁹⁴ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088.

¹⁹⁵ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380.

samtlige fylkesmenn og fylkesførere 16. juli 1941. Her ble prosedyrer for oppnevning av ordførere og formenn presisert, der kravet var faglig skikkethet og at de var partipolitisk pålitelige. Et nytt skarpt fremstøt kom fra Hagelin den 15. november 1941 ved et fortrolig rundskriv til samtlige fylkesmenn og fylkesførere, der de ble gitt ordre om å skifte ut alle ordførere som ikke var medlemmer av partiet. Purringen viser at utskiftingen har hatt manglende fremdrift og at påbudet skulle effektueres snarest.¹⁹⁶

I en beretning om Innenriksdepartementets situasjon datert 24. mars 1942 skriver innenriksråd Dahl til Quisling at det er foretatt en systematisk utskifting av ordførere, men han klargjør ikke om det omfattet alle kommunene. Departementsråden skriver videre om utskiftingene av ordførerne: de er for en stor del ikke fagfolk på kommunalforvaltningens område. Det har ført til at Kommunalavdelingen, «må følge ekstraordinært nøye med i den kommunale forvaltningen».¹⁹⁷ Hagelin var klar over at det kunne bli vanskelig å få et tilstrekkelig antall kvalifiserte NS-ordførere, og enda vanskeligere å fylle andre kommunale verv med folk som var tilhengere av partiet. Derfor ble fylkesmenn og fylkesførere bedt om å undersøke om det fantes ordføreremner i vedkommende fylkesorganisasjon. Vi skal senere se at det var vanskelig å fylle ordførervervet i Fredrikstad og særlig i Tromsø med kyndige partimedlemmer.

Hagelin utnevnte ordførere i hovedsak etter «tilråding» fra fylkesmann, fylkes- og kretsfører i NS.¹⁹⁸ Fra januar 1942 var det innenriksråd Dahl som avgjorde oppnevninger av ordførere, men unntak kunne forekomme. I Oslo ble oppnevningen av ordfører bestemt etter konferanse med Quisling.¹⁹⁹ I Østlandsfylkene ble det etter hvert opp mot hundre prosent som var NS-ordførere. På Vestlandet og i Nord-Norge var under halvparten NS-ordførere.²⁰⁰

Innenriksråd Dahl hevdet i et foredrag han holdt i Drammen i juni 1942 at lederprinsippet som ble innført i norsk forvaltning, ikke var importert fra utlandet eller var et nytt eksperiment i Norge. Tvert imot mente han at dette var en arv som var tatt opp. Ifølge Dahl: «har flere av våre viktige næringer som skipsfart, fangst, fiske og forretningsliv alltid vært

¹⁹⁶ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380.

¹⁹⁷ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4080. Beretningen fra Innenriksråd, Dahl til Quisling tar for seg hele Innenriksdepartementets virkeområde.

¹⁹⁸ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4080, bilag 63.

¹⁹⁹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4080, 82: 9.

²⁰⁰ Dahl, Hjeltne, Nøkleby, Ringdal, Sørensen 1995: 220.

utøvd under daglig praktisering av førersystemet og lederprinsippet».²⁰¹ Dahls forsøk på å legitimere innføring av det nazistiske begrepet fører- og ansvarsprinsippet i offentlig forvaltning, ble foretatt for å gi nyordningen et legalt preg. Etter min mening kan Dahls utsagn også ses som et retorisk grep som avdekker det nære samarbeidet Nasjonal Samling hadde med RK ved Landrat Schmidt. Nemlig tette bånd på sentralt hold som skulle videreføres lokalt, med de utfordringene det ville gi.

Kommunalforordningen fikk alvorlige konsekvenser for om lag 300 kommunale tjenestemenn. Med hjemmel i ovenstående forordning og rundskriv fra RK og Innenriksdepartementet ble de fjernet fra sine stillinger under okkupasjonen. Årsaker som ble fremholdt kunne være ulike. For rådmenns del kunne deres politiske holdning, eller det at NS ville ha partifolk inn i stillingene, være en grunn. Andre grunner kunne være utmeldelse av partiet, eller manglende deltakelse i politiske møter. De som måtte forlate sine stillinger ble erstattet av partimedlemmer eller folk som var lojale til NS.²⁰²

Nyordningen av kommunene ble gjennomført effektivt uten noen store innvendinger.²⁰³ Tilsynelatende kan det se ut som tempoet var høyt, motstanden og treneringen var små i den første fasen. Protester mot nyordningen kunne få alvorlige følger for den enkelte tjenestemann. Jeg har allerede nevnt at trusselbildet bestod blant annet av Terbovens forordning fra 4. oktober 1940 om å flytte eller avskjedige offentlige tjenestemenn som ikke støttet nyordningen. En annen forklaring er at det i denne fasen ikke var noe samlet forsvar for det kommunale selvstyret og 1940 var en tid som var preget av forvirring og usikkerhet. For det tredje kunne kollaborasjonshandlinger ikke utelukke motstandsvirksomhet. Ifølge Grimnes kan kollaborasjon, tilpasning og motstand benevnes mer som overlappende enn som gjensidig utelukkende sfærer. «Som sådan kunne kollaborasjon fungere bedre om det bare var tyske interesser som styrte». Se kapitel 1.7 der historikerne Hans Kirchhoff (dansk), Fritz Petrick (tysk), Ole Kristian Grimnes og Kjetil Braut Simonsen drøfter begrepet kollaborasjon.

Våren 1941 kom en reaksjon imot nyordningen i form av et protestbrev datert 3. april til Terboven som gjaldt NS Personalkontor Offentlig Tjeneste som skulle føre politisk kontroll

²⁰¹ *Norges Nyreiseing*. Thorleif, Dahl 1942:118.

²⁰² RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088, bilag 82: 7, 8. Dom 846, eske 2. Rettsbok: 20 til 39.

²⁰³ Danielsen, Rolf og Hovland, Edgar m/flere 1991: 293. *Grunntrekk i norsk historie*. Fra vikingtid til våre dager. Universitetsforlaget.

med offentlige ansettelser.²⁰⁴ Bak brevet sto 22 landsomfattende organisasjoner blant annet foreninger som organiserte kommuneansatte: *Norsk kommuneforbund*, *Norges lærerinneforbund* og *Norsk Lektorlag*. Brevet ble ikke besvart av Terboven. Neste fremstøt kom i brev til Terboven den 15. mai. Denne gangen var det 43 organisasjoner og foreninger som sto bak protesten og representerte over 700 000 medlemmer.

Nytt var at flere fagforbund som representerte kommuneansatte deltok i protesten, nemlig: Styret for Norges lærerlag, Kommunale funksjonærers landsforbund, De høyere skolers landslærer-forening og De høyere skolers lands-lærerinneforening. I brevet ble det blant annet protestert mot det presset som stats- og kommunenes tjenestemenn ble utsatt for angående innmelding i NS, og mot at medlemmer av partiet ble favorisert ved nyansettelser og forfremmelser. Kampen om organisasjonene var viktig fordi tyskerne og NS for første gang møtte motstand og nederlag.²⁰⁵ Terbovens svar på protestaksjonen var å sørge for arrestasjon av seks ledere og å overføre de frivillige organisasjonene til Innenriksdepartementet.²⁰⁶ Aksjonen førte til at store deler av befolkningen ble trukket inn i motstandskampen mot tyskerne.²⁰⁷

Okkupasjonsmakten ved RK «anmodet» 12. desember 1941 Innenriksdepartementet om at det innen februar 1942 skulle utarbeides et nytt lovutkast til ny kommunalforordning for by- og landkommuner (herreder). Innenriksdepartementet oppnevnte den 18. mai 1942 et utvalg med det mandat å revidere kommunalforordningen fra desember 1940. Utvalget bestod av høyesterettsdommer Arnvid Birger Liljedal Vassbotn²⁰⁸ som leder, med høyesterettsdommer A. M. Dahl og justisråd R. Kaare Larsen som medlemmer.²⁰⁹ Utvalget avgav sin innstilling 7. oktober 1943, 1 år og 6 måneder etter tidsfristen RK hadde satt for et ferdig lovutkast. Fungerende ekspedisjonssjef i Kommunalavdelingen, Arnold Dybsjord, som ikke var medlem av NS utarbeidet sine merknader til utvalgets lovforslag så sent som 6. januar 1945, over et år etter at etter utvalget hadde avgitt sin innstilling. Det var om lag tre år etter fristen RK hadde

²⁰⁴ Se nærmere presentasjon av NSPOT/NS-Personalkontor i kapitel 2.7 og 2.8.

²⁰⁵ Wyller 1958: 18 til 36.

²⁰⁶ Stugu 2012: 129.

²⁰⁷ Danielsen, Rolf og Hovland, Edgar m/flere 1991: 292.

²⁰⁸ Vassbotn ble utnevnt til minister og sjef for Innenriksdepartementet i november 1944. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 1822.

²⁰⁹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380, dokument 122.

fastsatt i brev av 12. desember 1941.²¹⁰ Ifølge Dybsjord, ble saken trenert av Kommunalavdelingen til tross for flere purringer både fra RK og innenriksråden.²¹¹

Hvordan var det mulig å trenere «anmodningen» fra tysk side og innenriksråden? En forklaring kan være at tyskerne stilte seg tvilende til om DGO var en tilfredsstillende ordning for kommunal forvaltning i Tyskland høsten 1942. Det er trolig at RK på dette tidspunktet var klar over innvendingene mot modellen og var avventende til om tyskkontrollerte områder ville bli organisert etter en ensartet modell, og ikke fant det formålstjenlig å legge et forsterket press på Innenriksdepartementet for å følge opp ordren fra 12. desember 1941. Det viktigste momentet er etter min oppfatning, Ole Kristian Grimnes inne på i boka *Norge under andre verdenskrig* (2018) der han viser til okkupasjonsmaktens styringsform allerede langt på vei var antatt «lenge» før krigen startet, og iverksatt i flere okkuperte land under krigen. Hitler ville trolig utsette spørsmål om styringsformer til etter krigen var over, ifølge Grimnes.²¹² Dette har antakelig også innbefattet DGO som var et viktig styringsdokument i Tyskland. En annen forklaring kan være at Kommunalavdelingen ved ekspedisjonssjef, Dybsjord klarte å skjule motstanden mot krav fra tysk hold. I hvilken grad han trenerte prosessen med lovutkastet er det vanskelig å dokumentere. Dybsjord slår fast i notat 7. september 1946 at «Avdelingen trenerte imidlertid saka, og ikke noe utkast ble levert», han begrunner ikke dette nærmere.²¹³ For det tredje dro utvalgsarbeidet ut i tid, noe som kan skyldes at lovforslaget fikk kritikk fra fylkesmenn og departementet, blant annet ble det anført følgende: Fylkesmannens ansvar ville bli redusert og føre til større makt fra sentralt hold. I praksis kunne NS' fylkesførere eller tillitsmenn i fylke / krets blande seg direkte inn i forvaltningen.²¹⁴ En fjerde årsak var motstand fra Norges Kommunesamband mot lovforslaget.²¹⁵ Det skjedde da ordførerne i landet var innkalt for å konstituere Norges Kommunesamband og blant annet behandle de nye kommunelovene i Oslo 9. og 10. oktober

²¹⁰ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088, bilag 82.

²¹¹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088, bilag 82: 9, 10; RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380, dokument 122.

²¹² Grimnes 2018: 85.

²¹³ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088, bilag 82: 9 og 10.

²¹⁴ Lorentzen 1976: 146 til 150.

²¹⁵ Ordførerne i landet var innkalt for å konstituere Norge Kommunesamband som var en sammenslåing av *Herredsforbundet* og *Byforbundet* 9. og 10. oktober 1944. Prosessen med fusjonering av organisasjonene startet våren 1942, vedtatt høsten 1944. Vedtektene ble approbert av Innenriksdepartementet 11. januar 1945. Kilder: *Kommunalt Tidsskrift* 1944, hefte nr.10, 11. og 12; Diverse pakke: Korrespondanse 1924-49. KS's hovedarkiv i Oslo.

1944. I møtet fattet ordfører og formann, Fritz Jensen vedtak om å anbefale Innenriksdepartementet å utsette gjennomføringen av de nye kommunelovene. Jensens vedtak kom som en følge av redaksjonskomiteens innstilling der det ble hevdet at viktige spørsmål på dette området fortsatt ikke var løst. Vedtaket ble fattet etter enstemmig innstilling fra redaksjonskomiteen, og det fremkom ikke dissenser til saken i protokollen fra landsmøtet.²¹⁶ I en tale til delegatene på landsmøtet framholdt innenriksråd Thorleif Dahl at «Kommunalforordningen fra 21. desember 1940» ikke var ment som endelig lov. Departementet hadde på dette tidspunktet fortsatt ikke slutført arbeidet med nytt lovutkast for by- og landkommuner. Ifølge Thorleif Dahl skyldtes det at yrkesorganisasjonene ikke var bygget opp og at man ønsket å skaffe seg erfaring med de enkelte «forsøksvise ordninger». Han slo fast at den foreløpige forordningen om endringer i kommunelovene av 10. juni 1938 bare var gjennomført som endringer i de eksisterende kommunelover.²¹⁷

Hagelin kom tidlig i et motsetningsforhold til Terboven som han mente blandet seg inn i hans lovgivervirksomhet, og opptrådte både overlegent og krenkende overfor sine ministere. Dessuten la Reichskommissaren begrensninger på Hagelins handlefrihet som Innenriksdepartementets øverste sjef. Konflikten med Terboven toppet seg sommeren 1943 i et notat til Quisling der Hagelin fremførte en skarp kritikk av Terboven. Hagelin ble samme sommer beskyldt for korrupsjon. For å undersøke dette nærmere nedsatte Quisling et utvalg som skulle granske anklagene. Hagelin ble stort sett renvasket for anklagene, men ryktene fortsatte både i NS og utenfor organisasjonen noe som svekket hans stilling i 1944. I tillegg var hans forhold til Quisling blitt betydelig forverret, noe som gjorde det bortimot umulig å fortsette som minister. I november 1944 søkte han om avskjed fra stillingen. I hovedsak var det hans motstand mot Terboven som utløste avskjed fra embetet.²¹⁸

Etter Hagelins fratredelse 8. november 1944 og tidligere permisjon ble kommissarisk høyesterettsdommer, Arnvid Birger Liljedal Vasbotten utnevnt til minister og sjef for Innenriksdepartementet fra 27. november 1944. Han var anerkjent som en dyktig jurist og forsøkte å lede departementets arbeid etter saklige hensyn. Dette førte til at Innenriksdepartementet fikk mer karakter av et fagdepartement. Han var en betrodd mann,

²¹⁶ KS: *Kommunalt Tidsskrift*, hefte nr. 11, november 1944.

²¹⁷ KS: *Kommunal Tidsskrift* 1944, hefte nr. 10: 140 til 144; Hefte nr. 11:152 og hefte nr. 12: 167.

²¹⁸ RA. L-sak. Oslo politikammer dom: 846; Kolsrud 2004: 193; Sørensen 1989: 209 til 216.

men sannsynligvis ikke noen fremtredende ledertype i Nasjonal Samling. Vasbotten medvirket til at flere av departementets ansatte ble fjernet av politiske grunner, andre ble presset til å søke nye stillinger eller godta sykepermittering.²¹⁹ Vasbotten holdt så sent som i februar 1945 en tale i forbindelse med at Stortingsbygningen ble tilbakelevert av tyskerne til norske «myndigheter». I talen slo han fast følgende: «en gang vil historien erkjenne og fastslå, som Quisling helt fra første øyeblikk av, at den tyske vernemakt kom hit, ikke som angriper og fiende, men i virkeligheten som venn for å ivareta sine egne rettmessige livsinteresser og derved beskytte også Norge mot følgene av det lumske engelske nøytralitetsbrudd og krigsspill».²²⁰ Her ser en den vanlige retorikk knyttet til at det er norske interesser som er i fokus for handlemåten. Som vi senere skal se, ble tilsvarende utsagn brukt av ordførere og andre topper i partiet for å legitimere at det som ble uttalt eller utført, var til det beste for Norge. Vasbotten gikk inn for Nasjonal Samlings mål gjennom hele okkupasjonstiden ved å la seg oppnevne til ulike stillinger i parti, domstol og departement. Han fremstår som en lojal medarbeider for Quisling.

2.2 Ideologiske spenninger og korrupsjonsanklager i NS

Ideologi sto sentralt i Nasjonal Samling, eksempelvis troen på rasenes ulikhet, og partiet forsøkte å få folk til å slutte opp om «den nye tid» og en opphøyd Fører med en helhetlig makt over parti og stat.²²¹ NS var utad preget av at det var et enhetlig parti under okkupasjonen, men det var stridigheter på ulike plan i organisasjonen mellom medlemmer, ledere og ulike organisasjonsledd.²²² Jeg vil presentere disse retningene og konfliktene for senere i avhandlingen å se hvordan de fremkommer i utvalgte fylker og kommuner. Når det gjelder Nasjonal Samlings ideologibegrep bruker jeg historikeren Ivo de Figueiredos definisjon: «Vi kan altså si at ideologi representerer et sett av ideer / verdier som tjener som en legitimerende ramme for organisert, politisk handling - med handling menes også meninger og ytringer. Innenfor denne definisjonen er det klart at Nasjonal Samling hadde en

²¹⁹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 1822.

²²⁰ *Fritt Folk* den 2. februar 1945.

²²¹ Dahl, Hagtvet og Hjeltnes 2009: 214.

²²² Christensen og Pedersen 1995: 456.

egen ideologi - av den kritisk – utopiske varianten».²²³ Figueiredo viser til Bernt Hagtvat og Rune Slagstad's terminologi, der de hevder at den kritisk - utopiske varianten betyr opposisjon til de bestående maktforhold.

Etter Nasjonal Samlings splittelse våren og sommeren 1937 som førte til utmeldelser og eksklusjoner ble partiet redusert til et lite antall medlemmer som fortsatte å være lojale mot Quisling. Historikeren Hans Olav Brevig skrev om disse: «Tilbake sto en liten sekt, en kjerne av beundrere som dyrket Føreren mer som profet enn som politisk leder. Disse kvinner og menn var beredt til fortsatt å følge ham».²²⁴ Etter stridighetene i 1937 forlot partiet ambisjonene om å vinne folkemassene og bygge opp en stor og lojal medlemsmasse. Partiet omdefinerte sin rolle der strategien om å være et masseparti ble dreiet mot å bygge et parti som skulle vinne medlemmer som representerte kvalitet og ikke kvantitet, et eliteparti.²²⁵

Hovedfienden til Nasjonal Samling var ifølge Figueiredo et trehodet uhyre nemlig: «Marxismen, liberal-kapitalismen og jødedommen, hvor de tre hodene var tilknyttet samme kropp, materialismen».²²⁶ NS mente at materialismen rettet seg mot liberal-kapitalismen som ifølge partiet var et samfunn preget av urettferdige og usolidariske holdninger, der de «dyktige» med makt kunne undertrykke andre, og at den skapte en underklasse, eller tapere, som kom til kort i kampen mot de hensynsløse kreftene i et samfunn. En slik sammenslutning muliggjorde fremveksten av marxismen som en motvekt mot materialismen. NS mente at marxismen var et nettverk som vokste over hele det internasjonale samfunnet, og at Moskva førte an. I denne marxistiske planen deltok også regjeringen Nygaardsvold, mente NS.²²⁷ Rasebegrepet pekte på de nordiske (ariske) folks overlegenhet, og folkefellesskapet pekte ut et samarbeid mellom dem som utgjorde et enhetlig, nordisk folk både historisk og kulturelt. NS så det som viktig å få med nordmenn i kampen mot det de kalte jødedommen og bolsjevismen.

Historikeren Øystein Sørensen (1989) har utarbeidet en modell som redegjør for vesentlige konfliktlinjer og allianser i partiet. Jeg vil presentere disse retningene, for senere i

²²³ Figueiredo 2002: 129. Nasjonal Samling 1937-1940, i Hans Olav Brevig og Ivo de Figueiredo: *Den norske fascismen. Nasjonal Samling 1933-1940*. Universitet forlaget. Oslo 1995.

²²⁴ Brevig 1979: 100.

²²⁵ Figueiredo 1995: 371, 372 og 373. *Historisk Tidsskrift*. Ideologiens Primat. Nasjonal Samling 1937 – 1940.

²²⁶ Figueiredo 1995: 375.

²²⁷ Figueiredo 1995: 374 - 378.

avhandlingen å se hvordan de fremkommer i kommunene Hamar, Fredrikstad og Tromsø med respektive fylker. Sørensen tar utgangspunkt i to akser, nasjonalisme kontra pangermanisme og sosialisme kontra pro-kapitalisme.²²⁸

	Nasjonalisme	Pangermanisme
Sosialisme	Melsom	Riisnæs
Prokapitalisme	Blehr	Dysthe

Tabell 1 - Sørensens modell over ideologiske spenninger i Nasjonal Samling.

Den første gruppen som var nasjonalistisk og sosialistisk, med utgangspunkt i en gammel venstrefløy med utspring i den radikale Elverums-gruppen og i det kommissariske LO anført av Odd Erling Melsom fra 1942. Det var kamp om førerskapet i Hedmark fylkeslag i 1930-årene mellom den mer borgerlige NS-kretsen på Hamar og NS i Elverums-distriktet som utgjorde en venstrefløy innenfor partiet. Ledelsen i Hamar gikk inn for at NS skulle føre en borgerlig politikk og erobre stemmer fra Høyre og Bondepartiet. NS-folk fra Østerdalen ønsket å få med seg småbrukere, skogs- og jordbruksarbeidere. De så på fylkeskretsen som konservativ, og mente at Hamarkretsens sosiale status var en hindring for å nå frem til disse velgerne.²²⁹ Elverums-gruppen ble startet på midten av 1930-tallet, Melsom var den fremste ideologen under okkupasjonen.²³⁰ Som jeg har vært inne på hadde han viktige oppgaver i NS som presseleder i det kommissariske LO, dessuten var han redaktør både for avisen *Norsk Arbeidsliv* og senere hovedorganet til Nasjonal Samling, *Fritt Folk*. Denne retningen i partiet var «sosialistisk» og arbeidervennlig, men også nasjonalistisk. Melsom mente at nordmenn selv skulle bestemme i Norge.²³¹ Melsom kan neppe karakteriseres som anti-tysk, men mer opptatt av å innlemme arbeidere i utviklingen av landet, der NS hadde en førende rolle. Om NS-ordføreren i nabobyen Hamar var preget av denne retningen skal vi se nærmere på i kapittel seks.

²²⁸ Sørensen 1989: 288.

²²⁹ Dahl, Hagtvet og Hjeltnes 1990: 169..

²³⁰ Pryser, Tore 1991: 38. *Venstrestrømninger i NS under krigen*. Nytt lys på okkupasjonshistorien. Den norske historiske forening.

²³¹ Sørensen 1989: 288 og 289.

En annen fraksjon i partiet valgte en nasjonalistisk og pro-kapitalistisk retning med næringsminister Eivind Blehr som talsmann. Denne fløyen delte Melsoms erkjennelse om at NS selv skulle bestemme landets fremtid. Men i motsetning til Melsom-fraksjonen godtok Blehr-retningen en kapitalistisk samfunnsøkonomi, der bare staten satte rammer for økonomisk utvikling, mens det for øvrig skulle være en svak styring fra statens side.²³²

Den tredje fløyen var i utgangspunktet pangermansk, der rasetanken, ideen om felles germansk samhold- og nasjonalsosialistisk førerstat var retningsgivende. Men retningen var også preget av sosial radikalisme, anti-kapitalisme, sosialisme og arbeidervennlighet. Denne fløyen sto justisminister Sverre Riisnæs for.

En fjerde retning representerte direktør Roald Dyste. Han var medlem av Norsk-Tysk Selskap og hadde gode kontakter i Rikskommissæriatet. Han tilhørte den pangermanske opposisjon og pro-kapitalistiske opposisjonen i partiet, men ble ekskludert fra NS, arrestert og overført til konsentrasjonsleir 17. november 1944 der han satt frem til frigjøringen. Foranledningen var et brev Dyste sto bak, som ble kjent for Quisling. Innholdet ble oppfattet som høyforræderi.²³³

Ifølge Sørensen utgjorde retningene ideologiske poler i Nasjonal Samling.²³⁴ Historikeren Hans Fredrik Dahl skriver at det gjennom hele okkupasjonstiden var stridigheter mellom en pangermansk retning representert ved Jonas Lie og Sverre Riisnæs, og en norsk nasjonal side bestående av Vidkun Quisling, Gulbrand Lunde og Rolf Jørgen Fuglesang.²³⁵

Vi skal senere se at de fleste stridighetene i NS' omtalte fylker, kommuner og byting i hovedsak skyldes personlige motsetninger, og i mindre grad bar preg av ideologiske konflikter.

Det var ikke bare ideologi som førte til interne spenninger i partiet, også mistanke om korrupsjon og slendrian var tema i organisasjonen.²³⁶ Det kan ses da kansellijef Ørnulf Lundesgaard, tidligere fylkesfører i Hedmark og Oppland,²³⁷ skrev i en hemmelig partisak til

²³² Sørensen 1989: 289 og 290.

²³³ Sørensen 1989 283 til 295.

²³⁴ Sørensen 1989: 290, 291 og 259.

²³⁵ Jensen og Dahl 2005: 17.

²³⁶ Korrupsjon kan defineres som misbruk av offentlig posisjon til egen vinning.

²³⁷ Ørnulf Lundesgaard var utdannet tannlege og trofast medlem av NS fra 1933 frem til okkupasjonens slutt. Han var fungerende fylkesfører i Hedmark fra februar 1940, fast fylkesfører fra juni. Fra 1. juli 1941 ble Hedmark sammenslått med Oppland, der Lundesgaard var fylkesfører i begge fylker frem til 1. februar 1942.

Quisling om slendrian og korrupsjon i offentlig forvaltning den 9. juni 1942. Lundesgaard var en lojal tilhenger av Quisling, men det forhindret ham ikke fra å ta opp kritikkverdige forhold i partiet. I brevet pekte han blant annet på at en stor del av befolkningen regnet Nasjonal Samling som et korrupt parti. Lundesgaard skrev at riksøkonomisjef John Thronsen²³⁸ burde fratre stillingen som fylkesfører i Stor-Oslo og helst ikke inneha andre stillinger enn ved riksøkonomiavdelingen. Thronsen hadde som riksøkonomisjef nest høyeste myndighet etter Quisling innenfor finansielle og forvaltningsmessige virksomhetsområder i parti og særorganisasjoner. Han måtte forlate partiet etter korrupsjonsanklager i 1943. Det ble ikke ført tilfredsstillende bevis for å reise tiltale mot Thronsen.²³⁹

Det er grunn til å spørre hvor etterrettelig informasjonene fra Lundesgaard var, all den tid det ikke ble ført avgjørende momenter for korrupsjonsanklagene mot Thronsen. Som vi har sett, ble det også fremført anklager fra flere hold i partiet mot Hagelin om korrupsjon, uten at dette ble dokumentert godt nok. Generalsekretær Rolf Jørgen Fuglesang fikk derimot full støtte fra Lundesgaard som skrev at generalsekretæren var definitivt ubestikkelig.²⁴⁰ Generalsekretæren var meget tydelig da han i boken *Norges nyreisning* (1942) hevdet at forsøk på å utnytte partiet til egen vinning: «må slå ned med hard hånd».²⁴¹ Den største interne utfordringen for Nasjonal Samling under okkupasjonen var korrupsjonsanklager, fordi det skapte «ødeleggende personfronter innad» skriver historikeren Hans Fredrik Dahl.²⁴²

Tyskerne var godt orientert om intrigene i NS og skrev om dette i «*Meldungen aus Norwegen*».²⁴³ Historikeren Tore Dyrhaug skriver med utgangspunkt i disse rapportene om «ukulturen» representert ved Hagelin og riksøkonomisjef Thronsen. Tyskernes syn i denne

Utnevnt til kansellisjef ved Føreren og Ministerpresidentens kanselli fra 1. februar 1942 til frigjøringen. Lundesgaards høye rang (foran generaløyntant og riksadvokat) harmonerte i det praktiske arbeid ikke med stillingens betydning, han hadde representasjons- og formidlingsoppgaver, og ikke noen selvstendig myndighet. Men det forhindret ham ikke fra å skrive notater til Quisling der han kritiserte problemer både i NS og stat. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3336.

²³⁸ John Thronsen hadde middelskole og utdanning fra Skiensfjorden mekaniske fagskole. Han var medlem av NS fra 1933 og medlem av NS-kamporganisasjon fra 1936. Han regnet begge medlemskap som opphørt våren 1943. Var riksøkonomisjef fra oktober 1940 til våren 1943. Han fungerte i enkelte perioder som fylkesfører i Oslo- 1941/42 etter beordring av Hagelin. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3523.

²³⁹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3523.

²⁴⁰ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088, bilag 63. Rolf Jørgen Fuglesang hadde viktige stillinger som statsrådssekretær, senere partiminister og satt som generalsekretær fra 1934 til okkupasjonens slutt.

²⁴¹ Lunde, Fuglesang med flere 1942: 21.

²⁴² Dahl, Hans Fredrik 1992: 167. «Ledelse i en førerstat». *Nytt Norsk tidsskrift*. Årgang 9. nr. 2 1992.

²⁴³ *Meldungen aus Norwegen* var tittel på hemmelige rapporter som ble forfattet under okkupasjonen av avdeling III av Det Tyske Sikkerhetspolitiet, Sipo. und SD i Oslo.

saken var at det kunne være behov for en opprydding av disse og andre uryddige forhold i partiet.²⁴⁴

2.3 Nasjonal Samlings partiprogram - et ideologisk verktøy

Jeg vil presentere Nasjonal Samlings program for senere å se i hvilken grad programmets målsetninger ble gjennomført i mine utvalgte byer og fylker. Nasjonal Samling ble stiftet 17. mai 1933 med Vidkun Quisling som partileder. Partiets program ble godkjent av Quisling 15. februar 1934, og NS var et lovlig parti frem til 8. april 1940. Etter denne dato ble medlemskap i NS eller annen organisasjon som yttet okkupasjonsmakten bistand, erklært som straffbar handling ifølge Landssvikanordningen av 15. desember 1944.²⁴⁵ Anordningen var utarbeidet av Hjemmefronten og oversendt til Regjeringen i London for videre forberedelse av Justisdepartementet, i motsetning til tidligere anordninger som var forberedt av Regjeringen i London.²⁴⁶

NS-programmet fra 1934 var styrende for partiets aktivitet under hele okkupasjonen. De skulle bygge et solidarisk norsk folkesamfunn, der fellesinteressen skulle stå over egennytten. Målet for partiprogrammet fra 1934 var: «Nasjonal enhet uten klassemotsetninger og partier, et solidarisk norsk folkesamfunn bygget opp organisk på yrkeslivets grunn med et sterkt og stødig styre: Et faglig folkestyre». Partiet var nasjonalistisk, hovedfiendene var marxismen, liberalismen og jødedommen. De mente at det liberalistiske samfunnet var både usolidarisk og urettferdig, der det var fritt frem for alles kamp mot alle representert ved jødedommen og marxismen. Handlekraft i et politisk system fant Quisling i en nasjonalistisk og solidarisk samfunnsanordning, der førerprinsippet og «korporativ samfunnsordning» var

²⁴⁴ Dyrhaug 1985: 37,48,58.

²⁴⁵ Det står følgende i: «*Provisorisk anordning om tillegg til straffelovgivningen om forræderi av 15. desember 1944. (Landssvikanordningen.)*» Kapittel 1. Straffebestemmelser. § 2. 1. «Den som etter 8. april 1940 har vært medlem eller søkt om eller samtykket i å bli medlem av: a) Nasjonal Samling eller organisasjon knyttet til den. I § 3. står det følgende: «Forbrytelse mot § 2 straffes med fengsel eller tvangsarbeid inntil 3 år, bøter, tap av almen tillit (tillitstap), jfr. § 11, eller begrenset rettighetstap, jfr. § 12, eller med flere av disse straffer».

²⁴⁶ Andenæs, Johs 1979: 52 til 55, 114 til 124, *Det vanskelige oppgjøret*. Rettsoppgjøret etter okkupasjonen. Tanum-Norli. Oslo 1979. Andenæs hevder at denne anordningen var omstridt blant annet fordi den ikke ble kunngjort før etter frigjøringen. Justiskomiteen skriver blant annet: «Denne rettarbota vart ikke kunngjort, so nokon verknad i krigstid gjorde ho ikke...».

styringselementene for staten og samfunnet for å overvinne svakhetene med daværende samfunnsordning.²⁴⁷

Partiprogrammet fra 1934 gikk inn for etablering av korporativ, næringsbasert representasjon. Dette var et styringssystem for arbeidsliv og politisk representasjon basert på offentlig godkjente fagforbund (yrkeslaug), som erstatning for valg med allmenn stemmerett. Etter partiets mening var en forsamling av arbeidstakere og arbeidsgivere som i fellesskap styrte den økonomiske politikken, bedre enn parlamentarismen med et Storting som hadde utgangspunkt i politiske partier.²⁴⁸ I programmet ble det formulert at alle skulle ha «rett og plikt» til arbeid, der den enkeltes rettigheter ble sett i sammenheng med plikter. Merkesaker var partiets ideer om sosialpolitikk, og at kommunene skulle underlegges en effektiv statskontroll.

Allerede i 1934 fikk Quisling ideen om å opprette et Riksting med innflytelse til å styre landet. Formuleringen «ting» ble ofte brukt i partiets språk, det ble arrangert «partiting» og «riksting».²⁴⁹ Rikstingets hovedoppgave skulle være å organisere næringslivet, inkludert løsning av lønns- og arbeidskonflikter. Dette var en moderat versjon etter mønster av italiensk og tysk styreform, der korporative organer hadde all makt. Quislings mening var at Rikstinget skulle avlaste Stortinget.

Historikerne Hans Olaf Brevig og Ivo de Figueiredo (2002) skriver at det nye Rikstinget skulle bygges opp av syndikater²⁵⁰ (laug) av arbeidstakere og arbeidsgivere, der en igjen delte inn laugene i selvstendige konføderasjoner (laugsgrupper). Den korporative samfunnsordning var forutsatt underlagt det offentlige, staten. Korporatisme bygget på en ide der et samfunn og en stat var en organisasjon som hadde samfunnsmessige oppgaver rettet mot næringer og organisasjoner som skulle samordnes etter en korporativ samfunnsordning.²⁵¹ Dersom dette ble resultatet, og desto større omfang ordningen fikk var benevnelsen korporatisme en forkledning for et diktatur.²⁵²

²⁴⁷ Brevig og de Figueiredo 2002: 142 og 143.

²⁴⁸ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen 1995: 226.

²⁴⁹ Brevig og de Figueiredo 2002: 43.

²⁵⁰ Wyller 1953: 12 og 242. Laug omtales også som faglige- eller sammenslutninger av organisasjoner.

²⁵¹ Dahl, Ottar 1995: 46. *Fra konsensus til katastrofe*. Kapitler av fascismens historie i Italia. Det blå bibliotek; Brevig og de Figueiredo 2002: 141 – 143; Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen 1995: 226.

²⁵² Wyller 1953: 12 og 14.

Høsten 1934 klargjorde Quisling modellen nærmere, tinget skulle bestå av næringsting og en kulturting. Etter det dårlige Stortingsvalget i 1936 inntok Quisling en mer radikal retning og tok til orde for at Stortinget skulle erstattes av et Riksting som skulle være rådgivende for Føreren i viktige saker.²⁵³ Partiet forsøkte i løpet av 1942 å realisere rikstingplanene etter statsakten på Akershus 1. februar og Lov om parti og stat fra 13. mars 1942, men Hitler avsto Quislings oppfordring.

Jeg vil her presentere Nasjonal Samlings program kapitel nr.1: Staten og samfunnet, punktene nr. 1. og 2. Hensikten med presentasjonen er å vurdere i senere kapitler om NS-ordførere fikk større handlekraft ved en ensretting av kommuneforvaltningen basert på nedenstående ideer, overført fra øverste styringsnivå til kommunen og sett i lys av førerprinsippet og nyordningen. Det er tvilsomt om nyordningen ga større handlekraft for NS-ordføreren sett i forhold til den demokratiske styringsmodellen før okkupasjonen - dersom en måler handlekraft i antall produserte vedtak, og kanskje også bedre avgjørelser basert på flerpartisystemets synspunkter og voteringer. Jeg vil behandle dette nærmere i kapitlene om kommunal ledelse og forvaltning i de tre byene. Andre programposter behandles senere i avhandlingen der det vurderes i hvilken grad partiet klarte å innfri sitt program. Begge de to nevnte punktene er basert på en korporativ statsmodell. La oss se nærmere på første punkt: Her hevdes det følgende: «En handlekraftig nasjonal riksregjering uavhengig av partipolitikk».²⁵⁴ NS så politikk som føring av folket for å skape et best mulig samvirke mellom landets muligheter og folkets evner, for å utvikle muligheter som ikke var utnyttet for så å føre disse sammen til en felles verdiskapning. Nasjonal Samling mente at tidligere politikk var partipolitikk, og så det forrige systemet som identisk med partistrid. Partipolitikken i alle land hadde vist manglende dugelighet. Derfor var programmets første punkt en beskrivelse av den eneste måten et samfunn kunne styres på.²⁵⁵ En viktig funksjon for en nasjonal riksregjering var å vise handlekraft ved å være uavhengig av partipolitikk. Statsviteren Thomas Christian Wyller skriver i *Statsvetenskaplig tidsskrift* 1953, at handlekraft først og fremst skulle oppnås ved at regjeringen var behersket av en politisk retning.²⁵⁶ Quisling hevdet at NS var en åndelig

²⁵³ Stugu, Ola Svein 2012: 127. *Norsk historie etter 1905*. Veggen mot velstandslandet. Det Norske Samlaget; Brevig og de Figueiredo 2002: 141.

²⁵⁴ Brevig og de Figueiredo: 2002: 139.

²⁵⁵ *NS månedshefte*. Tidsskrift for Nasjonal Samling nr. 2. 15. juli 1941.

²⁵⁶ Statsviteren Thomas Chr. Wyller skriver om NS' forsøk på å nyordne den norske staten i korporativ retning under krigen og frem til Statsakten 1. februar 1942.

bevegelse og ikke noe parti, selv om organisasjonen sett utenfra ble oppfattet som et politisk parti som forkastet demokratiske styreformer.²⁵⁷ Med Quislings mangel på «politisk virkelighetsoppfatning» og en forestilling om en egen opphøyet posisjon i partiet er det ikke utenkelig at han så for seg en regjering uavhengig av Stortinget og med seg selv som sjef.²⁵⁸ Her tok antakelig Quisling sikte på en regjering som var dominert av én politisk retning. Synspunktet kunne gjennomføres uten hensyn til partipolitikk og med folk fra eget parti som ikke var bundet av partipolitiske hensyn, i tråd med Quislings antidemokratiske holdning til det norske demokratiet.²⁵⁹

Quisling mente at en regjering oppgave var å lede landet etter visse store linjer. Han hevdet at regjeringene i det norske demokratiet hadde vært lite handlekraftig, noe som skyldtes partipolitikken, og at de hadde hatt for mye å gjøre og derved mistet oversikten ved å gå inn i mindre saker som ikke burde legges under deres område. En sterk regjering måtte derfor skapes ved at den skulle befris fra sekundære forpliktelser ved delegering av statens myndighet til organisasjoner. Quisling var opptatt av at sosiale, økonomiske og kulturelle oppgaver var av sekundær karakter og derfor kunne løses av underordnede myndigheter på faglig grunnlag.²⁶⁰ Med dette grepet skulle regjeringen styrkes og bevare kontrollen med sine underliggende instanser.

Under punkt nr. 2. i NS-programmet fra 1934 står det: «Nasjonens kultur- og næringsliv organiseres i selvstyrende legaliserte yrkeslaug som danner bindeleddet mellom den enkelte og staten, under statens kontroll. Et Riksting av yrkeslaugene organiseres og gis innflytelse på rikets styre».²⁶¹ Partiet mente at næringsinteressene og næringsorganisasjonenes gjensidige stridigheter og roller som maktfaktorer bak de ulike partier skapte problemer, i stedet for naturlig samhandling som var kravet fra tidens utfordringer. Antakelig var tanken at Rikstinget skulle organisere næringslivet inspirert etter mønster av italiensk og tysk styreform, der korporative organer hadde makten.

²⁵⁷ Wyller, Chr. Thomas: 1953: 13. *Fra okkupasjonsårenes maktkamp*. Nasjonal Samlings korporative nyordningsforsøk 9. april 1940 - 1. februar 1942. Tanum, Oslo 1953.

²⁵⁸ Brevig og de Figueiredo: 2002: 41.

²⁵⁹ Wyller 1953: 222 og 242.

²⁶⁰ Brevig og de Figueiredo 2002: 41.

²⁶¹ *NS månedshäfte*. Tidsskrift for Nasjonal Samling nr. 2 den 15. juli 1941; Wyller 1953: 10.

Hvordan mente så partiet at folkets vilje skulle komme til uttrykk gjennom disse to punktene? Svaret på det var: «Nasjonenes kultur- og næringsliv skulle organiseres i selvstyrende yrkeslaug». Ifølge partiet skulle dette skje ved at ethvert menneske i fremtiden ut fra sitt yrke ville være tilsluttet et yrkeslaug. Kulturlivet ville ha forskjellige laug, og gjennom sine laug skulle kulturarbeiderne velge sine representanter til landets kulturting, som var ment å stimulere og fremme nasjonens kulturspørsmål. Så skulle næringslivet på sin side danne forskjellige yrkeslaug. Behov og spørsmål som vedrører næringslivet, var ment å skulle avgjøres i dette organet.

NS så for seg at Kulturting og Næringsting i et felles møte danner Rikstinget og ved denne konstruksjonen får innflytelse på rikets styre. Rikstinget skulle erstatte tidligere Storting: «og ha seg underlagt landets lovgivende og bevilgningsmessige spørsmål». Alt som ikke var avgjort i underliggende instanser, skulle behandles av Rikstinget.²⁶² Selve utredningene skulle gjøres av det respektive Kulturtinget eller Næringstinget og dermed på et faglig grunnlag. Selve beslutningene skulle realiseres av regjeringen, som ville ha den utøvende myndighet. Partiet mente at selve regjeringen skulle være sammensatt av departementenes fagsjefer som oppnevnes av Kulturtinget for landets kulturliv og av Næringstinget for næringslivet. En slik konstruksjon skulle være grunnleggende for at den faglige innsikten skulle gjøre seg gjeldende på alle nivåene. Det ble også klargjort at fremtidige valg basert på partipolitisk grunnlag skulle opphøre. Valg skulle skje på grunnlag av landets næringsliv og kulturliv. Ifølge partiet var dette to felter hvor: «hele folkets interesser møtes». På basis av dette skulle partipolitikken forsvinne, og dermed dens «ulykker». I stedet fikk en fellesskapets ordning basert på yrkesfaglige prinsipper ifølge NS.²⁶³ Høsten 1942 ble Kulturtinget konstituert, og det besto til 1945. Rikstinget og Næringstinget ble det derimot aldri noe av.²⁶⁴

Ifølge Wyller baserte Quisling seg på laugsvesenet som grunnlag for NS's sosiale system. Det betyr at nasjonen skulle gjennomorganiseres i sammenslutninger som nærmest skulle være en type statsorganer.²⁶⁵ Staten skulle på denne måten delegerer en del av sin myndighet til organisasjonene, men allikevel være en stat der regjeringen skulle ha full kontroll. I Quislings

²⁶² *NS-månedshäfte*. Tidsskrift for Nasjonal Samling. 15. juli 1941. nr. 2.

²⁶³ *NS-månedshäfte*. Tidsskrift for Nasjonal Samling. 15. juli 1941. nr. 2.

²⁶⁴ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal og Sørensen 1995: 226.

²⁶⁵ Wyller 1953: 231. *Norsk Statsvitenskapelig tidsskrift*. Hovedtrekk av Nasjonal Samlings ideer om stat og samfunn 1933 - 40.

ideologi ses først og fremst en eliteteori, der partiet er den statsbærende klasse med fører- og ansvarsprinsippet som en trosbekjennelse og en opphøyet Fører som styrer staten og samfunnet.²⁶⁶

2.4 Nasjonal Samlings forhold til den norske statsforvaltning

I en tale Quisling holdt i Fredrikstad i november 1940, hevdet han at Nasjonal Samling brukte statsforvaltningen for det som er folkets interesser, der man på denne måten skulle få bedre økonomiske vilkår. Ved å gjennomføre nyordningen ville landet få kraft til autonomi, men nyordningen skulle ikke gjennomføres etter et tysk forbilde og mønster. Det skulle tas hensyn til det Quisling kalte det «særpregede norske». Med det mente Quisling å bygge et nytt samfunn i overensstemmelse med bondens tradisjoner, som skulle være tilrettelagt etter det han benevnte «det moderne livs krav».²⁶⁷ Han hevdet at det dreide seg om inngående forandringer på ulike sektorer av samfunnslivet der en sosial og økonomisk solidarisering av samfunnet inngikk.²⁶⁸ Quislings proklamasjon om at nyordningen ikke skulle gjennomføres etter et tysk forbilde, er etter min mening et retorisk grep han inntok for å vise at han ville ivareta det «Særpregede norske». NS skulle få økt legitimitet i befolkningen, og han ville selv slå fast at den store lederen i Norge var Quisling. Føreren ønsket å fremstå som formidler mellom folket og statsledelsen. Utsagnet til Quisling peker etter min oppfatning mot NS 's fire hovedmål som ble vedtatt i 1942. Her står det blant annet, «å erobre det norske folk for partiets ideer, samfunnsmakten og bli den store formidler mellom folket og statsledelsen». Jeg har som forannevnt pekt på at «endringer i de norske kommunelovene av 10. juni 1938» var inspirert av det tyske DGO og ikke det særpregede norske, men naturligvis etter fører- og ansvarsprinsippet som var det bærende lederprinsippet for tyskerne. Med dette ble fører- og ansvarsprinsippet innført for å nyordne kommunal- og fylkesforvaltningen. Det kan stilles spørsmål om Quisling var kjent med DGO da han holdt talen i Fredrikstad den 25. november 1940? Var proklamasjonen «å ta hensyn til det særpregede norske» et forsøk på å markere Førerens og NS sitt syn i forkant av den kommende nyordning av kommuner og herreder?

²⁶⁶ Wyller 1953: 252, 253 og 254.

²⁶⁷ «Klare linjer» av Statsråd Vidkun Quisling og *Nationen* 27. februar 1933. Kilde: Brevig og de Figueiredo 2002: 212 til 215; Sørensen 1989: 37. *Det typisk norske*.

²⁶⁸ *Fredrikstad Blad* den 25. november 1940.

Generalsekretær Fuglesang utdypet dette med en tilsvarende retorikk som Quisling. Han hevdet at partiet var bæreren av ideen, og det organet som skulle realisere og bringe ideen frem til konkret handling og suksess i samfunnet. Han mente at partiet måtte få oppslutning av eliten og dyktige folk som kjempet partiets sak frem til suksess for gjennom dette å oppnå en realisering av partiets vilje. De politiske førerne i partiet skulle være idealistiske, vise offervilje og sette inn all sin kraft for å virkeliggjøre partiets ambisjoner.²⁶⁹

La oss ta et sideblikk på «Nasjonal Samlings fire hovedmål i 1942».²⁷⁰ Dette for å vurdere i senere kapitler om partiet nådde målene i den kommunale forvaltningen i Hamar, Fredrikstad og Tromsø med respektive fylker.

1. Å erobre det norske folk for partiets ideer
2. Å erobre samfunnsmakten
3. Å bli den store formidler mellom folket og statsledelsen
4. Å gjennomføre nyordningen på alle områder av det norske samfunnslivet

For å nå det første målet var partiet avhengig av å ha medlemmer og grupper som arbeidet aktivt over hele landet gjennom partiets roder, lokallag, kretser, fylker, særorganisasjoner og til den øverste ledelsen av partiet. Partiets andre mål var å vinne samfunnsmakten, med det mente Fuglesang å erobre statsapparatet for å få gjennomført nyordningen i samfunnet. Et spørsmål en kan stille var om Fuglesang i denne sammenheng så for seg at NS skulle få større innflytelse på tyske styresmakter i Norge etter Statsakten på Akershus 1. februar 1942? Landet fikk nå en ren NS-regjering der Quisling ble utnevnt til Ministerpresident og kunne undertegne forordninger i samråd med NS-ministrene, men Reichskommissariat skulle godkjenne disse før de ble offentliggjort.²⁷¹

²⁶⁹ *Norges Nyreising*, Fuglesang 1942: 19 til 30.

²⁷⁰ *Norges Nyreising*, Fuglesang 1942: 22.

²⁷¹ Støen 2013: 5.

2.5 Oppsummering

Historikeren Helge Paulsen skriver at Quisling i detaljspørsmål sto noe friere etter Statsakten på Akershus 1. februar 1942. Fortsatt lå makten hos Terboven og i Reichskommissariat.²⁷² En mulig forklaring for det tredje, meget ambisiøse målet og det viktigste etter mitt syn er følgende: Fuglesang og partiet så sin posisjon og deltakelse i administrasjonen av landet som en mulighet til å bli den store formidler mellom folket og statsledelsen, og at dette førte til en avhengighet av partiet og dermed økt legitimitet for NS. Det fjerde målet nådde NS ved å innføre nyordningen i stats- og kommuneforvaltningen allerede 1941/42. Ifølge generalsekretæren kunne man bare lykkes ved å bruke statens apparat og organisasjon til å gjennomføre og kontrollere at nyordningen ble realisert. Fuglesang hevdet at det ikke betydde at partiet hadde vunnet samfunnsmakten. Makten kunne ikke oppnås før alle offentlige tjenestemenn på alle nivåer aksepterte partiets ideer og mål. Partiet måtte derfor sørge for oppslutning fra alle offentlige tjenestemenn eller skifte ut de som ikke var positive til partiets ideer. Sålede kunne partiets fjerde mål innfris, ifølge Fuglesang.²⁷³

Fuglesangs ideer ble formalisert ved «Lov om parti og stat» fra 12. mars 1942, der det under § 1. står: «Nasjonal Samling er det statsbærende parti i Norge og fast forbundet med staten».²⁷⁴ Ved denne loven ble det slått fast at partiet og staten var knyttet sammen til en helhet, der Nasjonal Samling var garantist for en konstruksjon som de mente ville være til gagn for nordmenn og deres fremtid.

Selv om partiet var godt organisert var det ikke tilstrekkelig stort til at stats- og kommuneforvaltningen kunne erobres fullt ut av politisk pålitelige mennesker med medlemskap i partiet. I gjennomsnitt var det bare seks prosent av de offentlige tjenestemenn som var medlem i NS.²⁷⁵

Ser vi hen til det sentrale departementet for nyordningen, Innenriksdepartementet bestod bemanningen av 303 ansatte, og av disse var 68 (23 prosent) medlemmer av NS i 1942.²⁷⁶ Det ses derfor en sviktende realisme i utsagnet til Fuglesang da han uttalte at alle offentlige

²⁷² Paulsen 1976: 202 til 205; Se også Wyller 1958: 81 til 99.

²⁷³ *Norges Nyreiseing*, Fuglesang 1942: 22 til 28.

²⁷⁴ *Norges Nyreiseing*, Fuglesang 1942: 27. og 28.

²⁷⁵ Nøkleby 1985: 65.

²⁷⁶ RA. L-sak. Oslo politikammer dom: 4088, NS-statistikk januar 1942.

tjenestemenn som ikke går positivt inn for idéen til NS skal skiftes ut.²⁷⁷ Trekker vi parallell mellom totalitære stater som Sovjetsamveldet under Stalin, Tyskland under Hitler og partiet Nasjonal Samling ses det et maktsystem der administrasjonen oppfattes som personlig tjener for styresmaktene. Regimet hadde tydeligvis tro på at tjenestemenn utgått fra NS ville være partipolitisk aktive og derved administrative støttespillere for partiet.²⁷⁸ Grunnlag for dette var troskapsløftet til Vidkun Quisling som alle medlemmene avga ved å melde seg inn i NS, og fører- og ansvarsprinsippet i organisasjoner og offentlig forvaltning som Nasjonal Samling nyordnet etter 1940. Partiet fremholdt at for å kunne gjennomføre nyordningen kunne det bare skje gjennom statsforvaltningen. Derfor skulle partiet bruke statens administrasjon for å gjennomføre og overvåke at nyordningen ble gjennomført.

Nasjonal Samling var en sterk maktfaktor under hele okkupasjonen ved at de tok i bruk en rekke virkemidler. Partiet utstedte forordninger, endret lover og oppnevnte partitro personer til nøkkelstillinger. I tillegg utøvet partiet politisk press, sensur, overvåking, drev propaganda og en omfattende skoling av medlemmer. Motstanden mot regimet ble undertrykket ved NS's tette samarbeid med okkupasjonsmakten og politimyndighetene. Partiets godt utbygde organisasjonsapparat, ledet av generalsekretær, partiminister Fuglesang fungerte som bindeledd til staten og var også et sentralt maktmiddel.

²⁷⁷ *Norges Nyreiseing*, Fuglesang 1942: 23.

²⁷⁸ Jacobsen 1997: 108 til 114. Jacobsen, Dag Ingvar (1997) *Administrasjonens makt*. Om forholdet mellom politikk og administrasjon, og administrasjonens rolle som politisk aktør. Fagbokforlaget 1997. Jacobsen viser til totalitære regimer som for eksempel Sovjetunionen ledet av Lenin og Stalin, der det ble forventet partipolitisk aktivitet fra en administrasjon som var rekruttert ut fra partipolitiske hensyn.

3 Nasjonal Samlings propagandavirksomhet

Propagandavirksomhet ble drevet i stor målestokk av NS og tyskerne under hele okkupasjonen og krevde et stort organisasjonsapparat blant annet en effektiv distribusjonskanal. Her fikk kommunene en viktig arbeidsoppgave. Historikeren Lovisa Bergman (2019) skriver om tysk propaganda i *Okkupant om okkupert*, og viser til Sigurd Skirbekks, definisjon: «Bevisst manipulering av folks følelser og tanker ved hjelp av sterke virkemidler for å fremme bestemte oppfatninger og handlingsmønstre».²⁷⁹ Vi skal se nærmere på denne virksomheten, for å forstå hvordan dette influerte på kommuneforvaltningen i de tre byene. Jeg har nevnt at begrepet propaganda brukes i forbindelse med alt påvirkningsmateriale eller all massekommunikasjon for å påvirke eller manipulere mottakernes holdninger, i den hensikt å endre deres adferd. Historikeren Hans Fredrik Dahl hevder at propaganda ble brukt i stort omfang under andre verdenskrig av alle parter under krigen. Hensikten var å demoralisere fienden, propaganda i hjemlandet skulle mobilisere innbyggerne til å motstå forsakelse og oppmuntre til forskjellige former for motstandsvirksomhet.²⁸⁰ I Danmark drev man blant annet det som ble kalt svart propaganda, som var utformet av engelskmenn under andre verdenskrig og ble formidlet gjennom radio fra en hemmelig radiostasjon i England. Trykksakene ble utarbeidet samme sted og smuglet inn til Danmark via Sverige eller droppet fra fly. Et slagord var blant annet «Vi er Danske» og «Vi vil vinne». Det ble oppmuntret til motstandsvirksomhet i alle former og budskapet ble formidlet over hele landet.²⁸¹ Historikeren Lovisa Bergmann (2019) viser blant annet til historikeren Martin Moll som beskriver tyskernes propaganda mot innbyggerne i Danmark, Nederland og Norge under okkupasjonen i tre faser. En fase med indirekte sympatibygging under sosiale arrangement, deretter underbygges de økonomiske fordelene, for så omtrent i 1941, peker Moll på en mer utfordrende propaganda fra tysk side. Der befolkningen må velge side, skal de være for eller mot tyskerne. Tredje fase preges av angripende propaganda mot eksilregjeringene, der

²⁷⁹ Bergmann 2019: 27. Bergmann skriver at definisjonen er en av mange og viser til «Propaganda», *Store norske leksikon*.

²⁸⁰ Dahl, Hans Fredrik 1995: 330. *Norsk krigsleksikon 1940-45*. Redaksjon: Hans Fredrik Dahl m/flere.

²⁸¹ Bennet, Jeremy 1979: 92. «Black Propaganda» («Sort propaganda»). *Besættelsen 1940-45. Politik, motstand, befrielse*. Redaksjon: Jørgen Hæstrup. Hans Kirchhoff, Henning Poulsen og Hjalmar Petersen. 3. reviderte utgave af *Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor*. Det ble brukt sterke virkemidler i trykksakene ved eksponere hodeløse tyske soldater ved Stalingrad og fremstille Hitler som gal i brosjyrene. Noen brosjyrer var også rettet mot tyske soldater i Danmark for å demoralisere soldatene. Kilde: Jeremy Bennett.

tyskerne også bygget opp en frykt for russisk fremgang i krigen.²⁸² Hitler selv, «mente at propaganda blant annet skulle være rettet mot massene, lettforståelig og spille på det emosjonelle».²⁸³

RK og NS-propaganda ble fremført og vist på partistevner, parader, gatemarsjer, møter, taler, plakater, radiosendinger, film, flygeblader, høytalerbudskap, brosjyrer, bøker og presse. Tiltakene hadde til hensikt å fremstille partiets politikk best mulig for befolkningen, skape samhold innad og vise styrke utad og øke medlemsoppslutningen om partiet. NS fikk etter Terbovens tale 25. september

Bilde 7 – Ny propagandakanal: Utstillingsvindu fra en butikk i Sarpsborg under okkupasjonen. Foto: Fotograf Clas Henriksen, Østfold Fylkesbildearkiv.

1940 en viktig funksjon med å nazifisere Norge selv om det var en arbeidsdeling mellom okkupant og okkupert.²⁸⁴ Det kan ses ved at det ble opprettet et Kultur- og folkeopplysningsdepartement 25. september 1940 som først og fremst skulle være et redskap for NS og propagandadepartement for partiet. Som sjef oppnevnte Terboven kommissarisk statsråd, Gulbrand Lunde, som fikk hovedansvaret for den norske delen av propagandaen i Norge.²⁸⁵

Nasjonal Samlings propagandaopplegg førte blant annet til at kommuneforvaltningen ved ordfører og rådmann ble propagandakanal for styresmaktene. Kommuneforvaltningen fikk ansvaret for utsendelse av NS-plakater til forskjellige etater og sørge for at disse ble satt opp på synlige steder for publikum. Påbud om oppsetting av plakater fra sentralt holdt til kommunen var et jevnlig fenomen under hele okkupasjonen. Hærverk mot NS-plakater var tydeligvis et omfattende problem for nazimyndighetene. Fra sommeren 1944 kom en skjerpet

²⁸² Bergman 2019: 8 og 9.

²⁸³ Bergmann 2019: 27.

²⁸⁴ Grimnes 2010: 99. *Danske tilstander Norske tilstander 1940-45*. Forskjeller og likheter under tysk okkupasjon 1940-45. Redaksjon: Hans Fredrik Dahl, Hans Kirchhoff, Joachim Lund og Lars-Erik Vaale. Forlaget Press 2010.

²⁸⁵ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3470.

lovhjemmel som slo fast at de som utøvde hærverk mot NS-plakater skulle straffes tilsvarende en som ødela offentlige kunngjøringer.²⁸⁶ Kommuneledelsen i de tre byene ble pålagt å abonnere på ulike NS-tidsskrift og fordele disse mellom etatene. Kommunenes ordførere ble også pålagt å kjøpe inn Quislings bok *Russland og Vi* og fordele denne blant kommunens ansatte. Dette sa ordfører i Hamar nei til, men ombestemte seg senere da fylkesmannen «anbefalte» innkjøp av boka.²⁸⁷ Her ser vi et tydelig utslag av fører- og ansvarsprinsippet styrte innkjøpet. Vi skal senere se at to funksjonærer i Fredrikstad kommune ble suspendert fordi de nektet å være til stede ved en overføring av Quislings tale til kommuneansatte. Møter i bytinget var en viktig kanal for propagandaen til NS, der pressen var invitert for å skrive positivt om det som var utrettet på kommunalt hold. Møtene fikk bred omtale i avisene både før og etter bytingsmøtene, i Hamar, Fredrikstad og Tromsø. Avisene var organ for NS til krigens slutt og ble styrt av sensur og kontrollert av NS og RK.

RK og NS brukte pressen meget aktivt i propagandaen for å karakterisere partiet og tyskerne i positive sammenhenger. I flere brev fra Innenriksdepartementet til fylkesmennene som gjelder kommuneforvaltningen ble det gitt direktiver som skulle hindre at media fikk informasjon som kunne skade NS. Eksempel på dette var at det ikke skulle sendes ut meldinger til pressen om hvilke personer som ikke ønsket oppnevning i verv som ordfører og varaordfører. I rundskriv den 15. februar 1941 til fylkesmennene fikk disse forbud mot å utsende pressemeldinger om å bekjentgjøre nyoppnevning av formenn til bytinget. Hensikten med dette var å forhindre at opplysninger i pressen skulle vise hvilke formenn som etter oppnevning hadde nektet å motta vervet.²⁸⁸ Utnevning til formannsvervet var lite populært både i Hamar, Fredrikstad og Tromsø. Mange søkte fylkesmannen om å slippe å tiltre vervet, men uten å få godkjent søknaden.

²⁸⁶ Nasjonal Samling sørget for lovhjemmel som gjelder dette propagandatiltaket: I den alminnelige, borgerlige straffelov av 22. mai 1902 § 345 ble det føyet til et nytt annet ledd: Lov nr. 2 av 25. mai 1944 om oppslag av plakater. Her ble det blant annet redegjort for straffereaksjoner mot de som ødela plakater. I et *særtrykk av Bestemmesler om plakatoppdrag fra oktober 1944*, ble spesifisert under punkt 3. hvor plakater skulle settes opp. Alle kontorer som ekspederte offentlige saker: Blant annet offentlige kontorer, jernbane, post, telegraf, banker, forsikringselskaper. Vinmonopolets utsalg, apotek og rutebilstasjoner var også oppslagspliktige. Kilde: Rådmannens arkiv, Hamar.

²⁸⁷ Andresen. W. Ørnulf 2007:75-76. *Hvordan styrte Nasjonal Samling den kommunale forvaltningen i Hamar fra 1940 til 1945*. Masteroppgave i historie. Institutt for historie. Universitetet i Tromsø 2007; HKA: Ordførerens vedtaksprotokoll 1942, sakene 127 og 245.

²⁸⁸ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380.

Saker som derimot viste fremganger som kunne knyttes til partiet, for eksempel kommunens bedring i likviditet fra 1941, ble bekjentgjort på konferanser og i media. Oppmerksomheten partiet fikk rundt nyordning av kommunen, førte også til en ikke tilsiktet oppmerksomhet fra RK som reiste krav om bidrag til blant annet «krigsfinansiering» fra kommunene og økt refusjon til staten for politiet.²⁸⁹ Det medvirket til at innenriksråd Thorleif Dahl den 7. mars 1942 sendte ut et fortrolig rundskriv til ordførerne som kunngjorde at det skulle vises tilbakeholdenhet med å informere media om kommunenes økonomi. For å skape minst mulig blest om kommunenes økonomi ble fylkesmennene bedt om ikke å omtale kommuneøkonomien i sine månedsrapporter. Det ble ytterligere innskjerpet av Innenriksdepartementet, for å avverge nye krav fra RK om blant annet krisebidrag. For å motvirke dette begynte RK gjennom sine Dienststellen selv å innhente informasjon direkte fra kommunene.²⁹⁰ Her ser vi at kommunens økonomistatus ble brukt som et utstillingsvindu sett i forhold til den kommunale nyordningen. Deretter måtte propagandatiltaket nedtones helt, fordi det kunne skade kommunens økonomi. La oss se nærmere på hvordan propagandaapparatet var bygget opp av de nazistiske myndighetene i Norge.

Først til den tyske Presseabteilung i Norge, som var underlagt en avdeling i RK, kalt Volksaufklärung und Propaganda, disse organisasjonene skulle fronte tysk propaganda i Norge. Gjennom disse organisasjonene utøvde Terboven sin makt ved å gi nøyaktige påbud om hva pressen skulle skrive, eller han fastslo hvilke temaer som ikke skulle omtales. Det tyske sikkerhetspolitiet (Sipo.u.SD) rapporterte daglig til Terboven som utmålte straffer for redaktører og journalister som ikke fulgte direktivene. Reaksjonene kunne variere fra advarsler, - og bøter, - til fengsling og stopping av avisene. Direktivene ble i hovedsak sendt ut fra Norsk Telegrambyrå (NTB) til pressen etter at tyskerne og NS tok kontroll over pressebyrået 27. september 1940.²⁹¹

Det norske Pressedirektoratet ble etablert 26. september 1940 og var underlagt Kultur- og folkeopplysningsdepartementet. Direktoratet tok hånd om blant annet innholds regulerende direktiver for pressen, som i hovedsak vedrørte innenrikspolitikken i Norge. De hadde også

²⁸⁹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088, bilag 82.

²⁹⁰ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088, bilag 82: 17, 18. Brev fra Innenriksdepartementet 14. oktober, 18. november 1940 og 15. februar 1941.

²⁹¹ Wernersen, Camilla Helena 2006: 37 til 38. «... Illojalitet vil bli bedømt og straffet deretter». Norsk presse under nazistisk sensur. Masteroppgave ved Institutt for medier og kommunikasjon. Universitetet i Oslo.

fullmakt til skifte ut redaktører og journalister som var kritiske til naziregimet og innsette vennligsinnede tilhengere i avisredaksjonene. Andre sterke virkemidler direktoratet kunne bruke, var begrensning av papirtilførsel, eller produksjonsmidler, eller å nedlegge aviser. Partiets propagandatillitsmenn ble brukt til overvåkning av pressen for å kontrollere at de fulgte opp NS's politiske målsetninger.²⁹²

Den første propagandasjefen i NS var Walter Fyrst.²⁹³ Han markerte partiet med helt nye virkemidler som fargeplakater og bruk av høytalere for å vinne tilhengere, uten at det førte til større oppslutning ved Stortingsvalget 1933.²⁹⁴

Etter Walter Fyrst fulgte Halldis Neegard Østbye som ledende propagandamedarbeider i Nasjonal Samling. Østbye var journalist og tilhørte Quislings nærmeste krets, hun var en meget produktiv medarbeider som skrev om blant annet idrett, kvinneklær, film, jøder og rasehygiene og fremsto som antisemittisk i sine artikler.²⁹⁵

Fra september 1940 var Wilhelm Tyrholm Klevenberg daglig leder av Nasjonal Samlings og statens propaganda-avdelinger. Han hadde også oppsynet med fylkeskontorenes propaganda.²⁹⁶ Ved utgangen av arbeidsåret 1942/43 var samtlige fylkesområder innlemmet i organisasjonen. Fylkespropagandaledere var ansatt i Kultur- og folkeopplysningsdepartementets stab. Det var også propagandaleder på krets- og lokallagsnivå og i NS's særorganisasjoner. De hadde blant annet til oppgave å distribuere plakater og lysbilder til de lokale kinoene.²⁹⁷ Plakater var spydspissen i NS- propagandaen og ble produsert i store opplag.²⁹⁸ Som redegjort for var det bygget opp en stor virksomhet der aktørene i hovedsak var lønnet av staten. Dette er et eksempel på at staten og partiet sto sammen om propagandaen.

²⁹² Wernersen 2006: 38 til 40.

²⁹³ Walter Fyrst var propagandasjef i NS 1933-34, ekskludert for illojalitet i 1935. Meldte seg på nytt inn i NS 1940. Som filmregissør var hans mest kjente film «Unge viljer» fra 1943. Kilde: Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal og Sørensen 1995: 129.

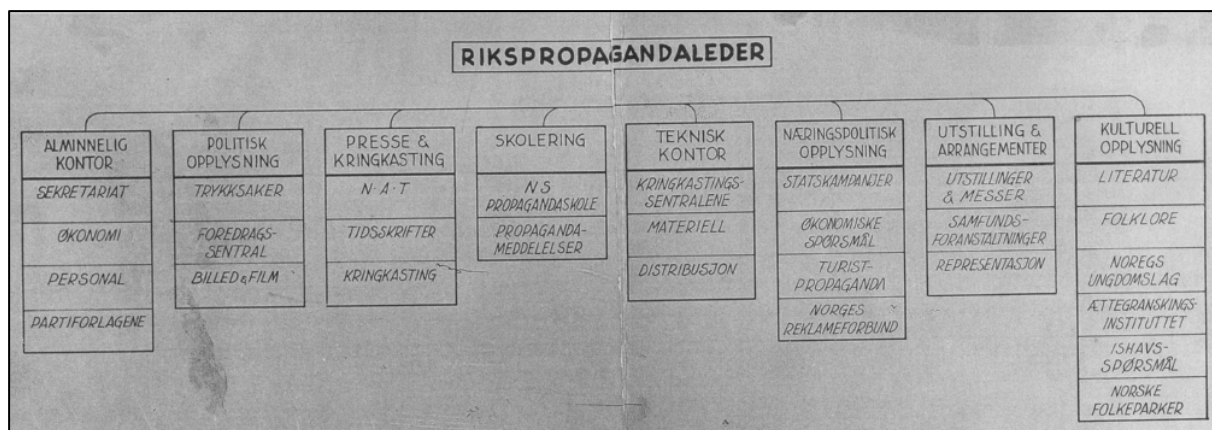
²⁹⁴ Jensen og Dahl 1988: 294.

²⁹⁵ RA. PA 755- Halldis Neegard Østbye, eske 5, utkast NS-historie.

²⁹⁶ Klevenberg var utdannet dekoratør fra Reiman Schule i Berlin og ledet propaganda-avdelingen frem okkupasjonens slutt. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3470.

²⁹⁷ Dahl: 2005: 12; RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3470, rapport fra Rikspropagandaledelsen for 1942-43, 15. juli 1943 til Quisling.

²⁹⁸ Jensen og Dahl 1988: 300 til 309. Det ble utformet og distribuert 261 forskjellige plakater, mange i store opplag under okkupasjonen.

Bilde 8 - Nasjonal Samlings Rikspropagandaledelse 1943.²⁹⁹

NS's Presse- og Propagandaavdeling var benevnt som Rikspropagandaledelsens hovedavdeling og besto sommeren 1943 av åtte forskjellige kontorer. Fem var underlagt partiet og ble ledet av kontorsjefer, tre tilhørte departementet og ble ledet av byråsjefer. I juli 1943 arbeidet i alt femti funksjonærer i avdelingen. Fem av kontorene tilhørte partisektoren, de andre tilhørte departementet.³⁰⁰

Norsk Artikkeltjeneste (NAT) var Nasjonal Samlings politiske pressebyrå, tjenesten produserte om lag 700 artikler i løpet av arbeidsåret 1942-43, med politisk og ideologisk innhold.³⁰¹ Rikspropagandaledelsen redigerte og publiserte også: *Mumin, Nordlander, Gjallarhorn og Nytt fra Norge*. Tidsskriftene ble utgitt fra 1941/42 til 1943/45.³⁰²

I rapport til Quisling i juli 1943 gjorde Klevenberg rede for økonomisituasjonen i Presse og propagandaavdelingen og fremtidig propagandastrategi der han pekte på at samarbeidet med okkupasjonsmakten kunne vært bedre.³⁰³ For årene 1942/43 dekket departementet i hovedsak, utgiftene til propagandaarbeidet for partiet og statens propagandaavdelinger. I tillegg ble det bevilget kroner 50 000 per måned i gjennomsnitt fra Riksøkonomisjefen, til sammen kroner 600 000 for 1942/43. Kroner 100 000 av dette beløpet ble fordelt på fylker, trykking av

²⁹⁹ RA. PA-0759/1/ib/L0028. Mappe: Notater til minister fra 1. januar 1944.

³⁰⁰ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3470.

³⁰¹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3470; Wernersen 2006: 39 til 40.

³⁰² RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3470.

³⁰³ Eidsivating lagmannsrett uttalte om rapporten til Klevenberg fra 15. juli 1943 til Quisling følgende: «gir et godt bilde av propagandaapparatets organisasjon, omfang og virksomhet». Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3470.

plakater og særorganisasjoner. At partiet i det vesentligste brukte Kultur- og folkeopplysningsdepartementets propagandaavdeling og pressedirektoratet til å bære kostnadene med partiets propaganda var i tråd med departementets tilblivelse og ikke minst var det i samsvar med NS sitt syn på parti og stat. For det dreide seg om et departement som skulle stå i spissen for et Norge der politikken som rådde var nasjonalsosialistisk, det skulle overvåkes og sensureres.³⁰⁴

Etter min mening ser det ut til at utfordringen for Klevenberg var uoverkommelig. Hans utfordring var å utmale tyskerne som «venner», samtidig som de samme «venner» sto for alvorlige overgrep, terror og forfølgelse mot nordmenn som var kritiske til tyskerne og NS. Anskueliggjøring av propagandaen, sett i et positivt lys, måtte i så fall baseres på løgn og utelatelse av faktiske forhold.

Propagandaen ble anlagt på bred front gjennom presse og radio med full kontroll av styresmaktene der tyskerne og Nasjonal Samlings, triumfer og nederlag skulle fremstå best mulig for opinionen i Norge. Men NS og RK mistet en viktig propagandakanal da alle radioapparatene i Norge ble beslaglagt av Sipo i august-september 1941 for å blokkere for at nordmenn skulle høre på BBCs kringkastingssendinger fra London.

Regjeringen Nygaardsvold bygget under okkupasjonen opp en norsk informasjonstjeneste i London 21. februar 1941, som skulle informere om Norge og andre saker for å motvirke propaganda fra nazimyndighetene i Norge. De norske sendingene fra London Radio kringkastet nyheter og foredrag som var populære blant befolkningen. Ikke alle leverte inn radioen, de fortsatte å høre på sendingene og kunne informere andre «jøssinger»³⁰⁵ om nyhetene og foredragene fra London.³⁰⁶ Sendingene hadde stor betydning for illegale aviser, samt at de inneholdt kodete meldinger til hjemmefronten og fortalte om eksilregjeringens virksomhet og tyskernes ugjerninger i landet. Det var ved krigens slutt cirka 80 stillinger ved informasjons-kontoret.³⁰⁷

³⁰⁴ Kolsrud 2004: 217 til 228.

³⁰⁵ Jøssing begrepet ble lansert av en svensk redaktør etter hendelsen i Jøssingfjord 16. februar 1940. Flere norske ville ikke skyte på engelskmennene som bordet skipet Altmark. Jøssing ble senere brukt som skjellsord av nazistene. Blant motstandsfolk i Norge ble begrepet brukt som et hedersuttrykk. Kilde: Skodvin, Magne 1991: 182. *Norsk historie 1939 – 1945. Krig og okkupasjon*. Det Norske Samlaget. Oslo 1991.

³⁰⁶ Dehli 1981: 65 til 69. Det var strenge straffer dersom en ble tatt for å holde unna radioer fra myndighetene.

³⁰⁷ Kolsrud 2004: 60 til 66.

Til tross for partiets mange propagandatiltak ser disse aktivitetene ikke ut for å ha gitt større oppslutning fra befolkningen om partiets ideer, tvert imot ses en nedgang i antall nye medlemmer fra 1942/43 i Fredrikstad og Tromsø, Hamar hadde imidlertid en stabil medlemsoppslutning frem til 1945. Som vi senere skal se, var det få ansatte i kommuneforvaltningene som ble medlemmer av NS i de tre byene.

3.1 Propaganda i praksis: Lokale aktiviteter

At Nasjonal Samlings arrangementer påvirket kommuneforvaltningen direkte er det neppe grunnlag for å hevde, men at partiet gjennom sine aktiviteter var en del av bybildet i de tre byene og synlige i gater, på torg og idrettsanlegg ved Hirdens gate-marsjer, taler og appeller i de tre kommunene, er en kjensgjerning. Jeg velger å ta opp dette temaet i avhandlingen for å få frem Nasjonal Samlings mangfold og hvordan partiet fremsto i Hamar, Fredrikstad og Tromsø. Ikke minst var arrangementene et ledd i NS-propagandaen for å fremstille partiets politikk best mulig for befolkningen, skape samhold innad og vise styrke utad. Men det var også en bakside, nemlig synlighet som stemplet deltagerne som viste sin oppslutning om nasjonalsosialismen, altså frivillig ideologisk kollaborasjon. Arrangementene skulle bidra til økt rekruttering for lokallagene i fylkene. Arrangementene ble forhåndsomtalt i NS-pressen, dernest fortalte pressedekningen som regel om stort oppmøte, vellykkede taler og appeller.

Jeg tar med en del avisomtaler fra disse aktivitetene. Ved større arrangementer deltok det som regel fremtredende partiministere og topper fra partiet som skulle stimulere til oppslutning om partiets politikk og medlemsverving. Jeg tar for meg et utvalg av arrangementene for å få frem bredden i propagandaen og temaene. Vi skal se nærmere på tiltakene, og om det kan ses økt rekruttering til partiet. Virkemidlet var en positiv og omfattende presseomtale av partiets mange store og små arrangementer. Men avisenes skildring av partiets mange propagandatiltak ser ikke ut til å ha gitt større oppslutning fra befolkningen om partiets ideer, tvert imot ses, som nevnt ovenfor, en nedgang i antall nye medlemmer fra 1942/43 i Fredrikstad og Tromsø. Hamar lokallag hadde derimot en stabil medlemsoppslutning. Det kan ikke ses bort fra at disse «møtene» hadde preg av en sosial sammenkomst for NS-folk. De hadde sikkert ikke så stor omgangskrets blant den øvrige befolkningen.

3.2 Hamar

Fra 1937 og gjennom hele okkupasjonen ønsket Hamar lokallag av NS å skape oppmerksomhet og interesse for partiets politikk. I 1942 arrangerte NS et stort stevne og partiting for Oplandene på Hamar, i forbindelse med Jonsok på Domkirkeodden med Vidkun Quisling i spissen. Samtidig ble det avholdt politisk møte hvor de fremste NS-prominenser, som kulturminister og propagandasjef Gulbrand Lunde, riksleder for kvinneorganisasjonen Olga Bjoner³⁰⁸ og Quisling selv, talte. Til Jonsokstevnet i 1942, 1943 og 1944 ble det produsert en plakat med et opplag på 1000 eksemplarer av lokallagets eget propagandakontor.³⁰⁹ Sommeren 1942 ble det på Hamar også avholdt Arbeids-Fylkingens idrettsstevne som samlet omkring 800 deltakere.

Den 25. mars 1944 ble det proklamert at det skulle arrangeres stort NS-tillitsmannsmøte og kretsting i Hamar for lagførere med staber, roder og gruppeførere. Fylkesfører Aass holdt foredrag om den politiske situasjonen i Norge og utlandet. De enkelte fagledere skulle redegjøre for sine arbeidsoppgaver i partiet.³¹⁰ *Hedemarkingen* omtalte arrangementet og skrev at det var et kretsting i samarbeidets og kameratskapets tegn.³¹¹

I en artikkel i *Hedemarkingen* sto det at Hamar lokallag hadde arrangert en vellykket frontkjemperfest med stor tilslutning i Festiviteten i Hamar. Møtet besluttet å sende telegram til Quisling der frontkjemperne proklamerte følgende: «Frontkjemperne og medlemmer av NS i Hamar samlet til møte hilser vår Fører og lover fortsatt kompromissløs innsats for vår felles sak. Heil og Sæl, Hamar lag».³¹²

Hedemarkingen omtalte den 26. juni 1944 det siste Jonsokstevnet på Hamar 24. – 25. Avisen slår fast på første side, at stevnet var en stor suksess og en strålende kameratkveld på Domkirkeodden.³¹³ I velkomsttalen uttalte lagføreren i Hamar lag av NS blant annet. «Vi er ikke er så mange som vi burde være, men tapre og bevisste kjemper vi sammen for orden,

³⁰⁸ Olga Bjoner var sentral i arbeidet med partiets ideologi og medlem av NS fra oktober 1940. Hun var en viktig drivkraft i oppbyggingen av bondebevegelsens kvinneaktiviteter i 1920- og 1930 årene. Kilde: Svendsen 2004: 283.

³⁰⁹ Jensen, Tom B. og Dahl, Hans Fredrik 1988: 160 og 217. *Parti og plakat NS 1933-1945; Hedemarkingen* den 26. juni 1944.

³¹⁰ *Hedemarkingen* 25. mars 1944.

³¹¹ *Hedemarkingen* 1. april 1944.

³¹² *Hedemarkingen* 8. juni 1944.

³¹³ *Hedemarkingen* 26. juni 1944.

rettferd og fred».³¹⁴ Det er rimelig å anta at stemningen i lokallaget var for nedadgående i juni 1944. Her kan vi se et utslag av at tyskeres sensursystem hadde mindre kontroll med lokalstoffet til avisen. Hamar lokallag avholdt også temamøter om kapitalisme og bolsjevisme, dessuten kretstillitsmannsmøte og juletefest.³¹⁵ Arrangementene viser at det ble arbeidet aktivt i NS' lokallag i Hamar og i fylkeslaget i perioden 1941 til 1944. Stevnene krevde planlegging, aktiv innsats fra medlemmene og bruk av partiets økonomiske ressurser til reiser, opphold og annonsering.

3.3 Fredrikstad

De store arrangementene i Fredrikstad og Østfold viser hvor aktive lokallag og fylkeslag var i deres forsøk på å skape oppmerksomhet rundt partiets aktiviteter. Det første store arrangementet i Fredrikstad fant sted i oktober 1940 der det ble holdt taler av fylkesfører Ole Martin Hoff og sveitfører Gunnar Lie fra Hirten. Propagandamøtet fikk bred omtale i *Fredriksstad Blad*, som refererte de enkelte talernes budskap. Avisen orienterte om Hirdens plass i det norske samfunnet, historiske tilbakeblikk, fiendebilde og politikk. Samtlige talere ble hilst med kraftige bifall, skrev avisen som var et presseorgan for NS.³¹⁶ Senere i oktober arrangerte Fredrikstad krets av NS et møte der blant annet generalsekretær Rolf Jørgen Fuglesang orienterte om «den nye tid» og appellerte til publikum om å slutte opp om NS. I november ble det avholdt to møter, Quisling var hovedtaler på det siste møtet.³¹⁷

Året 1941 ble innledet med et større møte i februar, lagt til kinoen Blå Grotte. Her deltok tillitsmenn fra NS, ordførere og lensmenn i et antall på 400. Etter særmøtet ble salen fylt av 600 innbyggerne fra byen, skrev NS-avisen. Til forsamlingen talte konstituert statsråd Gulbrand Lunde under temaet: «Det som står i Nasjonal Samlings program er folkevilje». På samme møte benyttet fylkesfører Ole Martin Hoff anledningen til hylle Quisling ved å uttale: «I kampen for folkets eksistens setter vi alt inn under den beste Fører Norge har hatt».³¹⁸ Her

³¹⁴ *Hedemarkingen* 24. juni 1944.

³¹⁵ *Hedemarkingen* 22. mai 1944; *Hamar Stiftstidene*, 16. november, 23. desember 1942.

³¹⁶ *Fredriksstad Blad* 5. oktober 1940.

³¹⁷ *Fredriksstad Blad* 7. og 25. november 1940. Møtet den 25. november der Quisling var hovedtaler er nærmere omtalt i kapitlet 2. 3. «NS' forhold til parti og stat».

³¹⁸ *Fredriksstad Blad* 17. februar 1941.

bruker Hoff etter min mening en retorikk som skulle vise hva som gavnet landet under Quislings lederskap.

Det første store NS-stevne ble arrangert i byene Moss og Fredrikstad i januar 1942. Hovedattraksjonen på møtene var politiminister Jonas Lie. I Fredrikstad skildret han levekårene i Russland. Lie beskrev levekårene som svært dårlige for landets innbyggere og mente at tyskerne var sterkere enn russerne og krigen var avgjort. Lie benyttet anledningen til lovprising av Quislings bok *Russland og Vi* der han pekte på faren som truet landet vårt. Lie avsluttet foredraget med å hevde at Quisling var en garanti for vår frihet.³¹⁹

En stor NS-begivenhet for Østfold (Aust-Viken) i 1942 var Borgartinget som ble arrangert i juni. *Fredriksstad Blad* påstod at cirka 6000 mennesker hadde vært til stede på folkemøte i Sarpsborg, som ble holdt i Kulåsparken. Antall tilhørere kan være blåst opp av avisen. Her talte både minister Gulbrand Lunde og Quisling og avisen slo fast: «Den endelige seier kan imidlertid jøssingene ikke hindre – understreket Føreren». Folkemøtet ble betegnet som en hendelse uten sammenlikning i Aust-Vikens historie.³²⁰ I løpet av høsten ble det hevdet fra partihold at flere store NS-arrangementer bidro til å styrke Nasjonal Samlings utvikling i Fredrikstad.³²¹

Måles utsagnet i forhold til nyinnmeldte medlemmer, ser vi at nedgangen for partiet startet 1942. Da meldte 32 personer seg inn i lokallaget, økningen i 1940 og 1941 hadde en større tilgang på henholdsvis 83 og 38 nye medlemmer.³²²

3.4 Tromsø

Det daglige partiarbeid begynte først å bli synlig i 1941 gjennom ulike arrangementer og verveaksjoner i Tromsø og fylket. Det var behov for å skaffe partiet oppmerksomhet og å drive et aktivt rekrutteringsarbeid. De skulle vise resultater ved å rekruttere medlemmer som stilte seg positive til nyordningen for å oppnevnes til ulike verv og posisjoner både i partiet og

³¹⁹ *Fredriksstad Blad* 24. januar og 27. januar 1942.

³²⁰ *Fredriksstad Blad* 22. juli 1942.

³²¹ *Fredriksstad Blad* 12. september 1942.

³²² RA. PA 761. Topografisk medlemsregister: Eske 1: Fredrikstad.

kommunen. Sommeren 1941 arrangerte NS's fylkeslag den første Sommerleiren i Nord-Norge på Moen i Målselv, for om lag 100 medlemmer. Sommerleiren ble avholdt over fire dager ifølge avisen *Tromsø*. Det ble holdt taler av fylkesfører Sigurd Fredriksen og sentral GSSN-ideolog, Rolf Wessel-Karlsen.³²³ Temaene var hyllest til Quisling og politiske taler som redegjorde for fylkes-, krets- og lagsarbeidet. Det ble hevdet at oppbyggingen av partiet snart ville være «fullført».

På Bardufoss flyplass var det annonsert offentlig møte for anleggsarbeidere og bygdefolket, der det ifølge avisen *Tromsø* møtte frem om lag 2000 anleggsarbeidere samt bygdefolk. Etter møtet ble det hevdet at mange, av arbeiderne meldte seg inn i NS. Avisas påstand om at mange meldte seg inn i partiet etter møtet er heller tvilsomt sett i forhold til Topografisk medlemsregister for Tromsø, men de kan ha meldt seg inn i andre i lokallag i juli / august 1941.³²⁴ Avisen skrev at arbeidsfolk var blitt oppmerksomme på NS, og skrev: «veien som fører fram til økonomisk frihet og folkelykke, hvor klasse og partiforskjellen er utvisket, hvor egoisme og egennytte er sjaltet ut til fordel for fellesnytt». ³²⁵ Utsagnet til avisen *Tromsø* var i tråd med partiprogrammet og viktig å fremheve for om mulig å skaffe sympati og oppslutning om Nasjonal Samling fra arbeiderklassen i Troms.³²⁶ Historikeren Stugu mener at felles opplevinger under okkupasjonen ga grunnlag for nedbygging av klasseskille og motsetninger fra før krigen.³²⁷

Tromsø lag av NS avholdt et møte i september 1941 i en angivelig fullsatt sal, der anledningen var ettårsdagen for maktovertakelsen.³²⁸ Lokallaget arrangerte i september protestmøte, der tema var torpederingen av hurtigrutebåtene «Barøy» og «Richard With». Her kom fylkesfører Fredriksen med kraftig fordømmelse av Englands handlemåte.³²⁹ Tromsø lag av NS avholdt utover høsten/vinteren 1941, flere møter der temaene blant annet var orientering om senkningen av «DS Vesteraalen» og økonomi i Nord-Norge.³³⁰ Disse sakene

³²³ Rolf Wessel-Karlsen hadde utarbeidet instruksjonshefter for Germanske SS Norge (GSSN). Kilde: Kvistad 2011: 712.

³²⁴ RA. NS-Topografisk medlemsregister for Tromsø.

³²⁵ *Tromsø* 26. juli 1941.

³²⁶ NS programmet hadde som mål: *Nasjonal enhet uten klassemotsetninger og partier, et solidarisk folkesamfund bygget opp på yrkeslivets grunn med, sterkt og stødig styre – et faglig folkestyre.*

³²⁷ Stugu 2012: 148.

³²⁸ *Tromsø* 27. september 1941.

³²⁹ *Tromsø* 29. september 1941. Avisen skrev at om lag «200 uskyldige kvinner, barn og menn fant sin våte grav».

³³⁰ *Tromsø* 24. oktober og 7. november 1941.

var aktuelle propagandasaker for NS der de kunne peke på «förræderiet» til regjeringen Nygaardsvold.

Året 1942 var et aktivt år for NS i Tromsø og Troms fylkeslag der det ble arrangert ulike tiltak for å verve nye medlemmer og fremstille partiet mest mulig positivt. I februar var det overføring av Statsakten, der også fylkesfører Fredriksen talte i Tromsø kinosal. Her ble regjeringen Nygaardsvold fordømt som landsförrædere og for at de rømte landet i farens stund.³³¹ Tromsø lag av NS holdt to møter i februar med blant annet foredrag av fylkesfører Fredriksen. Han slo fast at medlemskap i NS forpliktet til innsats for partiet hver dag, og at den som ikke klarte det, fortjente ikke å kalle seg NS-medlem. Fylkespropagandaleder Hjalmar Høyem, (senere ordfører i Tromsø i 1942 i om lag to måneder) reiste i februar på foredragsturne til Storsteinnes, Moen i Målselv, Bardufoss, Øverbygd og Setermoen. Ifølge avisen *Tromsø* førte dette til flere nyinnmeldinger.³³² I mai holdt lokallaget møte i Verdensteatret, som *Tromsø* betegnet som en strålende suksess.³³³ Nasjonal Samlings- Ungdomsfylking arrangerte det første stevne i Nord-Norge på Tromsø idrettsplass i slutten av juli.³³⁴ Justisminister Sverre Riisnæs besøkte byen i begynnelsen av august med dertil hørende foredrag i kinolokalet.

Bruker vi antall nye medlemmer som måleparameter ser vi at det var en nedgang med 47 nyinnmeldinger, mot toppåret 1940, der laget fikk 79 nye medlemmer.³³⁵ Men det viser at det var en vekst på 10 – 12 prosent i 1942, hvilket kan karakteriseres som bra for NS' lokallag i Tromsø.

Tromsø lokallag gjennomførte et vellykket møte ifølge partiavisa *Tromsø* den 4. mars 1943 som ble åpnet av lagfører Anders O. Gagnås. Kveldens hovedtaler var domprost Jørgen Sivertsen³³⁶ som forrettet over temaet bolsjevisme og kristendom. Han avsluttet talen med å hevde: «Vi står her overfor en forferdelig makt som det gjelder å verge seg mot med all kraft.

³³¹ *Tromsø* 2. februar 1942.

³³² *Tromsø* 7. 21, og 27. februar 1942.

³³³ *Tromsø* 16. mars og 1. mai 1942.

³³⁴ *Tromsø* 4. juli og 29. juli 1942.

³³⁵ RA. PA-0761 NS Riksøkonomiavdeling: serie Fkc (topografisk medlemsregister): i eske 20: Tromsø.

³³⁶ Domprost Jørgen Sivertsen ble 27. januar 1943 oppnevnt som varaformann til bytinget i Tromsø. Kilde: Statsarkivet i Tromsø. Boks 2422, utskrift møte mellom fylkesfører Hoff og fungerende fylkesmann Paulsen 27. januar 1943.

Vi i Nord-Norge betakker oss for å få denne pesten innover oss». ³³⁷ Propagandaen mot bolsjevismen var en viktig markør for partiet og tyskerne, der også den geistlige delen i NS argumenterte for å vise at de var politisk skolerte og korrekte.

Lokallaget avholdt flere møter utover høsten og vinteren med blant annet politiske foredrag og frontkjempermøte med en norsk legionær som hadde tjenestegjort i Waffen SS. Han skildret det harde frontlivet i Russland der: «Tromsøs befolkning fikk høre sannheten om bolsjevismen». ³³⁸ Vi ser her at også frontkjempere som øyenvitner ble brukt til å fremheve Nasjonal Samlings korstog mot bolsjevismen.

I løpet av 1944 er det tydelig at antall arrangementer ble færre, da organisasjonen og medlemmene begynte å merke slitasjen som okkupasjonen medførte. Håpet om seier skrumpet både for tyskerne og NS, selv om avisen *Tromsø* skrev om vellykkede møter og påsto godt fremmøte.

Tromsø- og Tromsøysund lag av NS arrangerte tre møter til sammen i mars og april 1945. Avisen *Tromsø* refererte og skrev om vellykkede møter som samlet flere deltakere enn lokallagene hadde forutsett. På møtet ble, posthumt frontkjempermerket utdelt til en fallen legionær, og minnetale ble fremført for de pårørende. Det andre marsmøtet var visstnok også godt besøkt, der temaene var samfunnssaker og fri handelsvirksomhet. Aprilmøtet tok for seg fylkesmannens arbeidsområde og partiutnevning. Avisen skrev ikke noe om deltakelsen på dette tidspunktet. ³³⁹ Det siste NS-møtet det ble annonsert for i *Tromsø*, skulle avholdes hos fylkesfører Rigstad Kristiansen den 3. mai, men ble ikke omtalt av avisen og sannsynligvis ikke holdt. Fra 8. mai var *Tromsø* ikke et offisielt organ for Nasjonal Samling. Anstrengelsene for større synlighet og økt oppslutning fra befolkningen kan ikke betegnes som en suksess. De siste seks nyinnmeldinger fikk NS lokallag Tromsø i 1944, og det utgjør en medlemsvekst på 2 prosent. Totalt hadde lokallaget 312 medlemmer på det meste. Det utgjør 3 prosent av befolkningen.

Historikeren Lovisa Bergmann viser til tyskeren, Moll som hevder at det «finnes «ingen allment godkjent metode for å måle virkningen av propaganda. Bergmann mener dessuten at

³³⁷ *Tromsø* 5. mars 1943.

³³⁸ *Tromsø* 7. og 9. mai, 23. juni, 1. og 9. september 1943.

³³⁹ *Tromsø* den 7. mars, 10. mars og 28. april 1945.

en analyse som omfatter virkningen av propaganda, bør omfatte alle elementer som påvirket mottakerne, og om hvordan de selv responderte propagandabudskapet.³⁴⁰ Jeg har tatt som utgangspunkt om at antall medlemmer økte i NS, år for år som kan være en indikator på virkningen av propagandaen. En annen indikator er kanskje vel så viktig, hvordan ble den tyske krigslykken fremstilt i pressen, kringkasting, og andre ulike propaganda tiltak? Videre studier om norsk og tysk propaganda under okkupasjonen er vanskelig å studere og ligger ikke innenfor rammen av denne avhandlingen. Men at styresmaktene ved NS, RK og den tyske militærmakten hadde stor tro på virkningen av propagandaen er tydelig. Det ble nedlagt store ressurser, både økonomiske, og ikke minst av alle tyskerne og nordmennene som arbeidet dette på feltet, under hele krigen.

3.5 Oppsummering

Det kan ikke ses bort fra at Jonsok-samlingene i Hamar 1942, 1943 og 1944 bidro til en stabil oppslutning om lokallaget, sett i forhold til NS-lagene i Fredrikstad og Tromsø. Jonsok-samlingene ble avholdt med Quisling som toppattraksjon, og også andre parti-koryfæer var å til stede. Om den siste samlingen i 1944 skrev NS-organet *Hedemarkingen* at det var en stor suksess og kameratkveld. På samme samling talte også lokallagsføreren i Hamar, han var ikke preget av samme optimisme da han uttalte at det burde være flere som støttet partiet.

Lokallaget arrangerte partimøter med ulike temaer om kapitalisme og bolsjevisme, med Hirdmønstringer og oversending av obligatorisk telegram til Føreren der det ble forsikret om lojalitet og støtte.

Både i 1940 og 1941 ble det holdt møter i Fredrikstad der Gulbrand Lunde og Quisling holdt appeller og talte. Lokallaget holdt temamøter som behandlet kampen mot bolsjevismen, jødene og England. Jonas Lie talte på nyåret i Fredrikstad om levekår i Russland, han avsluttet talen med en hylling til Quisling. Den største begivenhet i Aust-Viken noensinne var ifølge *Fredriksstad Blad*, Borgartinget som fant sted i Sarpsborg sommeren 1942. Her var partipressen sensurert eller instruert om hva de skulle skrive eller det vises en manglende realisme. Tilstede på Borgarting et var både Gulbrand Lunde og Quisling. Føreren fremhevet

³⁴⁰ Bergmann, Lovisa 2019: 6 og 7.

under talen blant annet at jøssingene ikke var i stand å hindre en endelig seier. Partiet mente at møtevirksomheten bidro til å styrke Nasjonal Samling i Fredrikstad og Sarpsborg.

NS-lokallag begynte først i 1941 å bli synlig i Tromsø og fylket, ved rekruttering og ulike arrangementer med sommerleirer i Målselv som det største tiltaket. 1942 ble et aktivt år for partiet både i lokallaget, fylkeslaget og Nasjonal Samlings Ungdomsfylking (NSUF).

Lokallaget i Tromsø arrangerte flere møter i byen som ble betegnet som vellykket. I Tromsøs partilag av NS var kampen mot bolsjevismen en viktig kampsak i 1943. Det kan ses når både biskop og frontkjemper redegjør for hvilken fare bolsjevismen utgjør for land og folk. I årene 1944 og 1945 kan det ses en slitasje hos lokallagets medlemmer, til sammen for begge årene ble det avholdt seks møter.

Felles for de tre byene og fylkene var at avisene dekket de store propaganda-arrangementene bredt og grundig, altså *Hedemarkingen*, *Fredriksstad Blad* og *Tromsø*. Som vi har sett var disse avisene offisielle organer for NS. Disse avisene førte en omfattende propaganda som varte under hele okkupasjonen. Det er derfor all grunn til å være kritisk til stoffet som ble formidlet, hva var sant og ikke sant. Avisene skildret arrangementene som en stor suksess, at møtene ble holdt i samarbeidets og kameratskapets tegn og de ble avsluttet med en hylling av Quisling. Kampen mot bolsjevikene var et felles møtetema i byenes tre lokallag. Den store ressursbruken ser ikke ut til å ha gitt økt oppslutning fra befolkningen om partiets ideer.

1942/43 var starten på tilbakegangen i NS, landet sett under ett. Medlemsoppslutningen i Hamar var stabil gjennom hele okkupasjonen. Det kan skyldes store arrangementer som Jonsok-samlingene. I Fredrikstad var det i 1940 og 1941 en tilgang av medlemmer på henholdsvis 83 og 38 nye medlemmer, i 1942 startet nedgangen med 32 nye medlemmer. I Tromsø var det en vekst på 10 – 12 prosent i 1942 hvilket kan karakteriseres som bra for NS. Felles for avisene *Hedemarkingen*, *Fredriksstad Blad* og *Tromsø* var at de gjennomgående benevnte arrangementene som vellykkede.

De omtalte arrangementene forteller om hvordan NS arbeidet for å styrke partiet gjennom økt synlighet og propaganda og derigjennom vokse. Det var en vanskelig balansegang for økt synlighet kunne også føre til motsatt virkning. Nemlig å bidra til å tydeliggjøre hvem som var tilhengere av okkupasjonsmakten, nasjonalsosialismen og at de ble oppfattet som ideologisk

kollaboratører som sto på okkupasjonsregimets side. Det kunne føre til styrket motstand mot okkupasjonsregimet fra byenes øvrige befolkning.

Jeg har målt fremgang for NS i henhold til økt medlemsoppslutning om partiet ved bruk av Propaganda. Når det gjelder påvirkning på kommuneansatte er det tvilsomt om Propagandaen fikk ett ønsket resultat, da det var få av de tilsatte som var medlemmer av NS i de tre byene. Dette skal behandles i senere kapitler. Krigens gang med store seiere for den tyske krigsmakten i Europa, kan ha vært av betydning for oppslutning om okkupasjonsregimet. Som jeg har redegjort for var det størst medlemsøkning i årene 1940/41/42/43 i lokallagene i de tre byene, om dette er representativt i landet for øvrig er ikke undersøkt i denne avhandlingen. Historikeren Lovisa Bergmann hevder at Propaganda i Hitlers Tyskland var en viktig markør, der erfaringene fra første verdenskrig lå til grunn, og «viste at informasjon og tolking styrt av propaganda var vesentlig for indre stabilitet og militær fremgang».³⁴¹

³⁴¹ Bergmann, Lovisa 2019: 27

4 Nye NS-organisasjoner

I dette kapitlet redegjør jeg for organisasjoner med tydelig institusjonelt nazifiserings preg, der NS ville skaffe seg innflytelse og kontroll med personalpolitikken i offentlig forvaltning. Partiet etablerte NSPOT, NS-Personalkontor, Sambandsmenn og Fagkartotek i departementene. Disse institusjonelle organisasjonene skulle arbeide med nazifisering gjennom personaltiltak, dvs. å bevirke til nyansettelser og forfremmelser for at offentlige ansatte skulle støtte opp om nasjonalsosialismen. Hovedmålet var å få lojale NS-medlemmer og / eller personer som sympatiserte med partiet tilsatt i offentlige stillinger og politiske verv som et ledd i «å erobre samfunnsmakten». Hirten er også et tema, da den var godt synlig i kommunene og fylkene ved gatemarsjering, og ved bruk av kommunens idrettsanlegg til idrettsstevner og sammenkomster. Til slutt er Frontkjempere omtalt fordi kommunene måtte innvilge skattefritak for disse dersom det ble reist krav om det.

4.1 Nasjonal Samling Personalkontor for Offentlig Tjeneste

Nasjonal Samling Personalkontor for Offentlig Tjeneste (NSPOT) ble opprettet i januar 1941 på initiativ fra kommissarisk statsråd, Albert Viljam Hagelin. Dette var i realiteten et NS-partikontor som formelt var tilknyttet Innenriksdepartementet. Hovedmålet med etableringen var å skaffe NS, og ikke minst Hagelin, kontroll med tilsetting av personer i ledende posisjoner i stats- og kommuneforvaltningen, der de skulle gå inn for den nye tid og være lojale mot partiets program og målsetninger.³⁴² Min gjennomgang av kommunearkivene i Hamar, Fredrikstad og Tromsø viser at slike saker ble behandlet rutinemessig med et standardisert skjema fra NSPOT der det ble opplyst at man intet hadde å bemerke til tilsettingen.³⁴³ Sverre Vrecko Petersen³⁴⁴ ble engasjert som sekretær og daglig leder av NSPOT fra 1. november 1940 til 1. juli 1941. Kontoret ble ledet av innenriksråd Thorleif

³⁴² RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088, bilag 24.

³⁴³ Ved min gjennomgang av kommunearkivene i de tre byene fra 1940 til 1945 er det ikke funnet tilsetninger der NSPOT har motsatt seg dette. Det tyder på at Fylkesfører på forhånd hadde innhentet opplysninger om de som søkte stillingene, altså at de var politisk godkjent for stillingen slik retningslinjene krevde ved tilsetninger; Wikstrand, Andresen 207: 79.

³⁴⁴ Sverre Vrecko Petersen var medlem av NS etter 8. april og frem til frigjøringen. Han var blant annet tolk for Sipo. u. SD og abonnementssjef i *Fritt Folk*. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3859.

Dahl fra høsten 1940 til sommeren 1942, etter dette tidspunktet ble kontoret underlagt generalsekretær Fuglesang.³⁴⁵ Kontoret hadde som oppgave å fremskaffe informasjon fra partipersonalkontorene for å foreta politisk bedømmelse av alle som skulle tiltre offentlige stillinger. Ansvar for dette var tillagt fylkesfører. Retningslinjer for hvordan man skulle bedømme offentlige tjenestemenn, ble gitt i begynnelsen av 1941. Det skulle innhentes politisk godkjenning på forhånd for alle tilsetninger. Her tok NS sikte på at politisk tilhørighet skulle være avgjørende for å bli ansatt eller gjøre karriere i stat- og kommuneforvaltningen. Dette omfattet også vanlige kommunale kroppsarbeidere, frem til slutten av 1942.³⁴⁶ Denne praksisen ble omgjort i forordning av 23. mars 1943, som slo fast at stillinger der det ble utført kroppsarbeid eller tilsvarende, ikke lenger skulle underkastes en politisk bedømmelse.

Uttalelser fra NSPOT ble sjelden overprøvd av Innenriksdepartementet. Åpenbart var det enighet om at NS-folk skulle foretrekkes og at det i nøkkelstillinger skulle være NS-medlemmer. Men det forekom at personer som var bedre kvalifiserte ble foretrukket fremfor NS-folk.³⁴⁷ Jeg viser i denne sammenheng til denne avhandlingen. For eksempel stilling som ekspedisjonssjef i Innenriksdepartementet, Kommunalavdelingen (Dybsjord) og bokholderstilling i Tromsø kommune, (Olsen). Begge ble tilsatt i disse stillingene til tross for at de ikke var NS-medlemmer, her var deres kompetanse avgjørende.³⁴⁸

Innenriksråd Thorleif Dahl hevdet at kontorets dokumentasjonsarbeid var upresist, og at saksbehandlingen ikke var god nok. Kontoret ble også kritisert for at saksbehandlingen tok for lang tid, og for at kontakten med partiets tillitsmenn burde vært bedre.³⁴⁹ Dette førte til stridigheter mellom Innenriksdepartement og partiet, som ønsket at personalsaker skulle behandles i samsvar med partiets målsetninger. Innenriksdepartementet ville derimot at sakene skulle preges av en departemental praksis. Thorleif Dahl var interessert i å få NSPOT bort fra departementet, og håpet at sein og tilfeldig saksbehandling og derav påfølgende skadevirkninger ville føre til at kontoret ble underlagt partiet ved generalsekretær Fuglesang. Her ser vi en intern konfliktlinje mellom partiets førende menn. Det var stridigheter mellom

³⁴⁵ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088, bilag 24 og 111.

³⁴⁶ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 2250; RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088, bilag 24.

³⁴⁷ RA. L-sak. Oslo politikammer dom: 4088, bilag 82.

³⁴⁸ RA. L-sak. Oslo politikammer dom: 4088; RA. L-sak. Troms politikammer dom: 3/51; RA. L-sak. Troms politikammer: dom 21/52.

³⁴⁹ RA. L-sak. Oslo politikammer dom: 4080, bilag 24.

departementssjef Hagelin og innenriksråd Dahl om hva som gavnet departementet. Det var også maktkamp mellom departementssjefen og generalsekretæren i partiet om hva som styrket partiets rolle i personalpolitikken for offentlig sektor.

4.2 Nasjonal Samlings Personalkontor

Fra september 1942 ble NSPOT overført fra Innenriksdepartementet til NS 's Personalkontor og underlagt generalsekretariatet. Nå skulle NS-personalkontor overta arbeidsområdet fra NSPOT og arbeide med tilsetninger, forfremmelser og avskjedssaker i offentlig forvaltning. Fuglesang ble «seierherre i dragkampen» med Hagelin, men uenigheten førte til at NSPOT først ble underlagt Fuglesang i juni 1942.³⁵⁰ Bakgrunn for omorganiseringen var at generalsekretæren ville overføre kontrollen av NSPOT til partisekretariatet, fordi det blant annet var strid mellom partiets personalkontorer og Innenriksdepartement om organiseringen av kontorene.

I instruks fra 2. desember 1942 bestemte Fuglesang at NS-personalkontor og fylkesføreren også hadde rett til innsyn i alle saker som gjaldt oppnevning til offentlige verv for å avgi en politisk bedømmelse.³⁵¹ For å få effektivitet i organiseringen av arbeidet, besluttet partiet at tjenesten skulle desentraliseres. Saksbehandlingstiden skulle ned.³⁵²

Fra desember 1942 ble den sammenslåtte personalavdelingen ledet av Erik Arveschaug frem til okkupasjonens slutt.³⁵³ Han fikk en erfaren partifunksjonær (Berater) fra Tyskland til å bistå seg i den første tiden han ledet avdelingen, Hans arbeidsoppgaver besto blant annet i å

³⁵⁰ RA. L-sak. Oslo politikammer dom: 4080.

³⁵¹ RA. PA-782. Eske 9. Mappe: Generalsekretariatet, personaltjenesten - oppgaver og instruksjer. Rundskriv nr. 4/1942.

³⁵² RA. PA 782 Oversiktsmateriale, samlet av politiets landssvikavdeling. Eske 9. Mappe: Generalsekretær, personaltjeneste - oppgaver og instruksjer. Rundskriv nr. 4: Instruksjer i personaltjenesten.

³⁵³ Erik Arveschoug var tidligere bokhandler og tiltrådte 2. januar 1941 som sekretær og leder for et nyopprettet personalkontor i partiet som til å begynne med bare behandlet tilsetninger i NS. Den 15. desember 1942 ble han utnevnt til sjef for NS- Personalavdeling med generalsekretæren som øverste sjef og stabslederen som nærmeste overordnede. Personalavdelingen vokste under okkupasjonen og var i 1945 utbygd med følgende kontorer: 1) Partipersonalkontoret behandlet alle strykninger og eksklusjoner av medlemmer. 2) Kontoret for utnevninger, særorganisasjoner og samband med oppgave å tilrettelegge alle beordringer og utnevninger av tillitsmenn 3) NS Personalkontor for Offentlig Tjeneste, se ovenfor om arbeidsoppgaver. 4) Kontoret for avstamningssaker, dette kontoret behandlet slektregistre. De fire kontorene ble styrt av respektive kontorsjefer. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 2250, bilag 3 og 47.

vurdere om søkere til offentlige stillinger hadde den rette politiske innstillingen til NS. Avdelingen skulle også vurdere spørsmål om avskjed og forfremmelser etter retningslinjer fra overordnet hold. Mer alvorlige personalsaker ble behandlet av generalsekretærens kontor.³⁵⁴ Dette følges opp i rundskriv den 24. februar 1943 til fylkespersonalledere fra NS-Personalavdeling som tok over virksomhetsområdene til NSPOT. Her proklameres det at faste stillinger i offentlige institusjoner skal bedømmes av personalavdelingen etter at fylkesførerne hadde gjort en forhåndsvurdering av søkerne.³⁵⁵ Rundskrivene fra desember 1942 og februar 1943 viser at Nasjonal Samling etablerte styringssystemer for å få kontroll over tilsetting i faste stillinger, forfremmelser, avskjeder og utnevninger til politiske verv i stats- og kommuneforvaltningen.

I november 1943 fikk NS-personalavdelingen i oppdrag å gjennomføre en kartlegging av alle ansattes politiske ståsted i departementene. «NS-sambandsmenn» i departementene ble bedt om å utarbeide en oversikt over tilsattes personalia, de i tillegg skulle det gjøres en politisk vurdering av hver enkelt tjenestemann. Kartleggingen skulle ferdigstilles innen årets utgang.³⁵⁶ Personalavdelingen behandlet i løpet av okkupasjonen om lag 32 000 saker.³⁵⁷ Tilsetting av medarbeidere for fylkes- og kommunale kontorer og forslag til ordfører, varaordfører og andre offentlige verv, både lønnet og ulønnet, skulle også gå gjennom en politisk bedømmelse ved personalavdelingen.³⁵⁸

Tar vi for eksempel rådmannstillinger, så var cirka 40 av landets 60 rådmannstillinger besatt av NS-folk i april 1943.³⁵⁹ De som ble fjernet fikk ikke anledning til å uttale seg. Først fra våren 1942 ble det gitt adgang for berørte til å kommentere anklagene. Noen fast prosedyre for dette forelå ikke.³⁶⁰

³⁵⁴ RA. L-sak- Oslo politikammer: dom 2250

³⁵⁵ RA. PA-782. Eske 9. Mappe: Generalsekretær, personaltjenesten - oppgaver og instruksjer.

³⁵⁶ RA. PA 759 NS - Generalsekretariat 1942 - 1944. Brev 20. november 1943 fra Personalavdelingen til NS – Sambandsmann.

³⁵⁷ RA. L-sak. Oslo politikammer dom: 2250.

³⁵⁸ RA. Generalsekretariatet PA 759. Eske 2. Mappe: Sentralavdelingen. Sambandskontoret. Reglement for ordning av fylkesforvaltningen. Forordning 23. mars 1943. *Regler for politisk bedømmelse av personer i offentlig tjeneste*. Signert Hagelin.

³⁵⁹ Mindre kommuner og herreder hadde en kontorsjef som øverste administrative leder.

³⁶⁰ RA. PA 782 Oversiktsmateriale, samlet av politiets landssvikavdeling. Eske 9. Mappe: Generalsekretær, personaltjeneste - oppgaver og instruksjer. Rundskriv nr. 4: Instruksjer i personaltjenesten.

Vi ser at NS bygde opp en stor personalorganisasjon som håndterte et betydelig omfang av saker der statsmakten og partiet sto sammen for å overvåke og påvirke offentlige ansettelse i tråd med nazi-regimets ideer og instruksjoner. Her er vi inne på det Fuglesang skrev under NS' hovedmål i 1942, punkt tre, «å bli den store formidler mellom folket og statsledelsen». Partiet ønsket en rolle som buffer mellom tyske styresmakter og det som gavnet landet. (Kapitel 2.4). Dette innebar et brudd med tidligere sedvane i Norge. NS-Personalkontoret skulle fortsette arbeidet til NSPOT der personalsaker ble gitt en politisk vurdering, for å styrke kontakten mellom departementene og NS. Og for å sørge for at partifolk ble ansatt i departement, fylke- og kommuneforvaltning som skulle bidra til å «erobre samfunnsmakten», pkt. 2. Det var som nevnt det andre hovedmålet til NS i 1942. Kapitel 2.4.

4.3 Departementenes sambandsmenn og Fagkartoteket i Innenriksdepartementet

Ovenstående institusjoner ble opprettet av NS for å få kontroll over personalpolitikken i offentlig sektor i den hensikt å rekruttere flest mulig NS-medlemmer til ledige stillinger i departementene. Selv om dette ikke berørte kommunal forvaltning direkte, velger jeg å gi et riss av disse organisasjonene ut fra følgende resonnering: En økt medlemsmasse av partitro ledere og andre stillinger i departementene ville i større grad påvirke planer og avgjørelser i departementene til gagn for partiets målsetninger, men til ugunst for blant annet kommunal forvaltningen sett i forhold til kommunenes demokratiske tradisjoner før okkupasjonen. Det ble viktig å innsette NS-personer i ledende stillinger for å få best mulig kontroll med hele den offentlige sektor gjennom lojale støttespillere.

En «Sambandsmann» i departementet skulle være bindeleddet mellom parti og departement. Han skulle formidle alle forespørsler fra partiet, - eller generalsekretariatet til de enkelte avdelinger, og påse at henvendelser ble behandlet forholdsvis hurtig ved å purre på saker som tok for lang tid. Han skulle videre holde partiet orientert om alle saker som departementet behandlet.³⁶¹ Eksempel på saker kunne være om en person skulle avskjediges, eller det på forhånd var bestemt hvem som skulle tilsettes i «ledige» stillinger. Samtlige sambandsmenn i

³⁶¹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3322.

departementene kunne bli innkalt til fellesmøter i generalsekretariatet, der det ble redegjort for saker som var til behandling i departementene. Det kunne også bli gitt retningslinjer for hvordan beslutninger skulle treffes.³⁶²

Generalsekretær Fuglesang skriver i *Lov om parti og stat* blant annet at: «parti og stat er uløselig knyttet sammen til et hele, og vi skal sørge for at dette uløselige forhold vil bestå til beste for det norske folk og dets framtid». Som vi alt har sett ble loven iverksatt den 12. mars 1942 og bidro blant annet til legitimering av NS 's tette oppfølging av departementenes ansvars og arbeidsområder også innenfor personalpolitikken. Loven kan også ses i lys av at partiets mål var å omstyrte landets lovlige demokratiske forfatning. Etablering av sambandsmenn i departementene og loven bidro til at partiet langt på vei hadde myndighet til å «diktere» departementets beslutninger i enkeltsaker. Dette var nytt og innebar brudd med tidligere sedvane. Dette var enda et ledd i saksbehandlerkjeden til partiet. NS ønsket således flest mulig trofaste NS-tilhengere ansatt i stat og offentlig forvaltning.

En annen type politisering av personalpolitikken var «Fagkartoteket» (personalkartoteket) i Innenriksdepartementet som ble opprettet sommeren 1941.³⁶³ Kartoteket var ifølge ekspedisjonssjef Olav Anton Aalholm³⁶⁴ en upolitisk institusjon som ble opprettet i kommuneavdelingen og senere overført til sentralavdelingen / sentralkontoret i samme departement. Denne avdelingen var Innenriksdepartementets politiske kontor, hvor alle politiske saker ble forberedt og saksbehandlet.³⁶⁵ Fagkartoteket ble underlagt byråsjef Svend Nicolai Getz³⁶⁶ og senere utbygget av Aalholm. Grunnlaget til «Fagkartoteket» var

³⁶² RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3322.

³⁶³ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3975.

³⁶⁴ Olav Anton Aalholm var medlem av NS fra juli 1941 til frigjøringen. Han var jurist og ansatt i Justisdepartementet, kommuneavdelingen som sekretær. Fra oktober/november 1940 arbeidet Aalholm for innenriksråd Thorleif Dahl der han var behjelpelig med å organisere det nye Innenriksdepartementet, først som byråsjef, senere ekspedisjonssjef ved det nyopprettede Sentralkontoret som hadde følgende saksoppgaver: Riksforvaltning, prinsipielle forvaltningsspørsmål utenfor det økonomiske området, fagkartoteket over personer tilknyttet offentlig tjeneste, forvaltningsskolen, tjenestemannsretten, statskalenderen, departementets organisasjon, budsjett, personal- og fellesområder. Sommeren 1943 ble Sentralkontoret og Den alminnelige avdelingen slått sammen med Aalholm som sjef. Den alminnelige avdelingen hadde følgende saksområder: Statsborgerforhold, lensmennene, fylkesmennene, alkohollovgivning, folkeregister saker og fellesområder. Fra 1. desember 1941 ble Aalholm ekspedisjonssjef. I begynnelsen av 1942 ble han også oppnevnt som «Sambandsmann» i Innenriksdepartementet. Han etterfulgte innenriksråd Thorleif Dahl i denne funksjonen. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3322.

³⁶⁵ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3322.

³⁶⁶ Getz tjenestegjorde som soldat under kampene i april – mai 1940 og var tysk krigsfange til 13. mai 1940, da han ble frigitt. Medlem av NS fra oktober 1940 frem til frigjøringen. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3975.

spørreskjemaer som ble utsendt til stats- og kommunetjenestemenn. Skjemaene inneholdt spørsmål om opphav og politisk innstilling, og i henvendelse til den enkelte tjenestemann ble det opplyst at det var en frivillig sak om en ville svare eller ikke.³⁶⁷ Det ble i tillegg innhentet informasjon fra vedkommendes overordnede, fra straffe- og bøtere register og fra kredittinstitusjoner. Fagkartotekets dokumentasjon var tenkt brukt i forbindelse med den påtenkte forvaltningsskolen.³⁶⁸ Som nevnt hevdet Aalholm at «Fagkartoteket» var en upolitisk institusjon, men det ble etter bestemmelse fra departementets sjef utvidet til å brukes i forbindelse med samtlige ansettelsessaker i Innenriksdepartementet.³⁶⁹ Ergo var det ikke en upolitisk institusjon all den tid NS brukte på å innsette NS-tro ansatte. «Fagkartoteket» skulle brukes til kartlegging både faglig og politisk av offentlige tjenestemenn.³⁷⁰ Det kan derfor tenkes at tiltaket kunne berøre fylkes- og kommunale tjenestemenn som eventuelt søkte om opptak til Forvaltningsskolen med tanke på å kvalifisere seg til videre stillinger i offentlig sektor. Høyesterett uttalte den 15. november 1947 at saker som Aalholm tok standpunkt i, var preget av saklighet og begrenset til å følge forslag og påbud gitt av ledelsen i departementet.³⁷¹ Forvaltningsskolen ble aldri noen realitet under okkupasjonen grunnet manglende kvalifiserte lærerkrefter.³⁷² De fire nye personalinstitusjonene til Nasjonal Samling: NSPOT, NS-Personalkontor, Sambandsmenn og Fagkartoteket viser fire ledd i den politiske personaltilsetnings-kjeden for å få på plass NS-tro medlemmer i ledige stillinger / nyopprettede stillinger i offentlig tjeneste, jevnfør de fire hovedmålene til NS, se kapittel 2.4.

4.4 Hirdens organisering, ideologi og etterretningstjeneste

For å få frem Nasjonal Samlings omfattende maktstruktur vil jeg også omtale Hirden, selv om denne organisasjonen ikke hadde noen direkte berøringspunkter til kommunal forvaltning. Ved sin tilstedeværelse i bybildet var Hird-medlemmene som tidligere nevnt svært synlige gjennom gatemarsjer, og iderettstevner der de tok i bruk idrettsanleggene til kommunene etter

³⁶⁷ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3975.

³⁶⁸ NS ønsket en Forvaltningsskole i tråd med partiprogrammet og skulle være et redskap for å styrke partiet ved å utdanne medlemmer til jobber i offentlig forvaltning Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3975.

³⁶⁹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3322.

³⁷⁰ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3322; Oslo politikammer: dom 3975.

³⁷¹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3322, Norges Høyesterett dom den 15. november 1947.

³⁷² RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3975.

at partiet hadde nazifisert styringen av idretten i Norge høsten 1940 /vinteren 1941. Hirten var organisert militært, og skulle opprinnelig være Nasjonal Samlings vakt- og ordensavdeling.

Hirten besto av Rikshirten, som var delt i fylking, regiment, sveit (krets), tropp og lag, samt Kvinnehird, Guttehird og Småhird. I mai 1942 ble Hirdens Flykorps, opprettet, der ideen var å utdanne flygere. Resultat var magert, da bare to eller tre fikk flygerutdannelse. Hirdmarinen skulle gi sjømilitær opplæring.³⁷³ Hirdens Bedriftsvern (HBV) hadde som oppgave å holde vakt ved norske bedrifter som arbeidet for den tyske krigsindustrien for å hindre sabotasje fra norske eller allierte styrker. I tilfelle en aksjon fra motstandsbevegelsen ble aktualisert skulle Hirdens Alarmenhet (HAE) stilles under kommando av Sipo. u. SD. Alarmenheten kunne bare kalles inn med samtykke av Quisling.³⁷⁴

Fra november 1940 var Thorvald Thronsen³⁷⁵ stabssjef og daglig leder av Hirten. Han fungerte også som sjef for Rikshirdens Etterretningstjeneste og formidlet rapporter fra denne organisasjonen til Quisling eller Stapo.³⁷⁶ Rikshirten hadde den 25. november 1942 en styrke på totalt 8408 mann som var fordelt på alle fylker i Norge.³⁷⁷ Idrett ble tillagt stor vekt i Hirten. Stabssjef Thorvald Thronsen redegjorde for dette til avisen *Hedmark* i mai 1943. Her uttalte han blant annet at hirdidretten var en verneidrett, der målsetningen var å gjøre hirdmennene skikket til sin oppgave, der trening og konkurranse skulle styrke lagsamholdet, deltakernes fysiske evne, og dermed Hirdens slagkraft.³⁷⁸ Verneidrett ble ut fra propagandahensyn omtalt som en sport der hensikten for det meste var å forberede Unghirten og Nasjonal Samlings Ungdomsfylking (NSUF) til militær innsats ved fronten og aktivitetene

³⁷³ Blindheim 1974: 86 til 95.

³⁷⁴ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 14/52; Blindheim 1974: 96.

³⁷⁵ Thorvald Thronsen, medlem av NS fra 1933 frem til frigjøringen. Han fungerte fra høsten 1940 som hirdsjef i Oslo og fra 15. november 1940 som stabssjef (nestkommanderende) for Hirten til 1. februar 1944 med avbrudd fra februar 1941 til januar 1942, da han tjenestegjorde i Waffen SS som Obersturmführer (overløytnant) i tysk krigstjeneste ved Østfronten. Fra februar 1944 til krigens slutt var han sjef for 1. Hirdregimentfordeling som hadde sitt hovedsete på Reistad gård ved Drammen. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: Anr. 2826.

³⁷⁶ RA. L-sak. Oslo politikammer: Anr. 2826.

³⁷⁷ Hirten var fordelt på 9 forskjellige enheter (avdelinger) som ifølge styrkeliste den 25. oktober 1942 hadde en oppsetning som var inndelt i følgende kategorier: Aspiranter, hirdmenn, hirdskole, permitterte, Waffen-SS, Norges-SS, Norske Legion, Arbeidstjeneste, Politiet. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: Anr. 2826, styrkeliste for Rikshirten 25. oktober 1942 og oppgave over Rikshirdens styrke i de enkelte fylker og i hele riket, den 25. oktober 1942.

³⁷⁸ *Hedmark* 31. mai 1943; Nilssen, Risto 1995: 49.

kunne fungere som en forberedelse til vernedyktighetsleirene.³⁷⁹ Dette var også i tråd med partiprogrammet kapitel III, punkt 21. om å «opphjelpe sunn folkeidrett».

Hirdfører Oliver Møystad, (øverste hirdsjef var Quisling) ble den 10. oktober 1942 intervjuet av *Hamar Stiftstidende*.³⁸⁰ Her uttalte han at Hirdens oppgave var å gjøre nordmenn rasebevisste. Møystad proklamerte at Hirden skulle kjempe med: «hensynsløs fanatisme for et renslig samfunnsliv». Avslutningsvis slo Møystad fast at det som først og fremst var Hirdens oppgave, var «forpliktelsen til å holde det nordiske blodet rent som ennå ikke er sølt bort med oppblanding».³⁸¹ På et hirdidrettsstevne i Oslo høsten 1943 erklærte han blant annet at det var viktig å motstå «forjødning og bolsjevisering».³⁸² Eksemplene her viser at, den tyske okkupasjonsmaktens og NS's ideologi smeltet sammen. Møystads raseideologiske argument var på dette tidspunktet en viktig kampsak for Hirden. Når det gjaldt hans utsagn om bolsjevismen var det en tilnærming til NS's partiprogram og ikke minst et viktig moment etter Tysklands overfall på Sovjetunionen i juni 1941.³⁸³ I sine taler fremstår Møystad som en tydelig NS-mann med en ideologi i tråd med den tyske.³⁸⁴ Tyskernes misnøye med Møystad førte til at han ble permittert den 30. mars 1944 og endelig avskjediget 1. juli, fordi han sto for en nasjonalistisk linje.³⁸⁵

Historikeren Braut Simonsen hevder at Hirden våren 1943 kunne bistå politiet og viser til hemmelig statssak der Opo skulle styrkes ved hjelp av Hirden for å opprettholde ro i Norge. Planen ble aldri gjennomført.³⁸⁶ Den 14. august 1943 kom en forordning fra Quisling som bestemte at Hirden skulle omgjøres til en del av rikets væpnede makt, underkastet den militære straffelov. Det ble besluttet at Hirden skulle få våpenopplæring i den tyske leiren ved

³⁷⁹ Kvistad 2011: 700, 701 og 707.

³⁸⁰ Oliver Møystad var fra Elverum. Møystad fortalte til *Hamar Stiftstidende* 10. oktober 1942 at han hadde gjennomført middelskole, gymnasiet, krigskolen og tatt ingeniørutdanning i Dresden. Han drev gårdsbruk og var skogeier.

³⁸¹ Resten av avsnittet er hentet fra intervjuet med Møystad 10. oktober 1942.

³⁸² *Hedemarkingen* den 18. oktober 1943.

³⁸³ *Nasjonal Samlings program*, skrevet og vedtatt 1934, kapitel V. "Forsvaret og utenrikspolitikken", punkt 30.

³⁸⁴ Moren 1994:12 skriver at: «Denne sosialismen ble av NS-folk definert som knyttet til helhet og ikke til del, det vil si til nasjon og bygd, og ikke til klasse».

³⁸⁵ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3550; Avisen *Hedemarkingen* skrev en knapp melding den 1. april 1944 at Møystad var innvilget permisjon fra stillingen som Hirdfører.

³⁸⁶ Braut Simonsen 2016: 123.

Holmestrand, men under norsk ledelse. Totalt ble det gitt våpenopplæring til 1500 -1800 hirdmenn.³⁸⁷

I august 1944 ble Hirden omorganisert. Hensikten var å desentralisere kommandomyndigheten og innskrenke stabenes antall og styrke. Landet skulle inndeles i 3 forskjellige fordelingsdistrikter.³⁸⁸ En Fordelingsfører skulle lede hver sin Hirdfordeling. Regimentsinndelingen skulle inntil videre opphøre.³⁸⁹ Statspolitisjef Karl A. Marthinsen overtok som ny sjef for Hirden. Han fulgte opp tidligere hirdfører Møystads uttalelser om fiendebilder og ideologi.³⁹⁰

Quisling opprettet i mai 1941 en politisk Etterretningsavdeling ved Rikshirden. Avdelingen skulle overvåke reaksjoner på egen propaganda og sørge for innsamling av fiendtlig propaganda som skulle videreformidles til partiet.³⁹¹ Samtlige fylkesførere ble orientert om tiltaket i et strengt fortrolig brev fra generalsekretær Fuglesang i mai 1941.³⁹² Etableringen ble signert av Quisling og parafert av Fuglesang 7. mai 1941.³⁹³ Samtlige fylkesførere ble samme måned orientert om at avdelingen var opprettet. Det ble understreket i brevet at saken skulle behandles strengt fortrolig.³⁹⁴

Til midlertidig leder for etterretningsavdelingen ble Alf Fredrik Gysler³⁹⁵ utnevnt i mai 1941, han skulle være underordnet Hirdens stabssjef og var personlig ansvarlig overfor Quisling.³⁹⁶

Gysler forklarte i vitneavhør etter krigen at organisasjonen aldri ble ordentlig utbygd, noe som i hovedsak skyldes uenighet mellom lederne i NS.³⁹⁷ Oliver Møystad var Hirdsjef fra

³⁸⁷ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3550; RA. L-sak. Sarpsborg politikammer: anr.1080/45; *Fredrikstad Blad* 7. november 1946.

³⁸⁸ Første fordelingsdistrikt omfattet Buskerud, Vestfold, Telemark, Aust- Agder, Vest Agder, Rogaland, Hordaland med Bergen, Sogn og Fjordane. Andre fordelingsdistrikt omfattet Møre og Romsdal, Sør-Trøndelag med Trondheim, Nord-Trøndelag, Nordland, Troms og Finnmark. 3. Fordelingsdistrikt omfattet Akershus med Oslo, Østfold, Hedmark og Oppland.

³⁸⁹ RA. L-sak. Oslo politikammer: Anr. 2826.

³⁹⁰ *Hedemarkingen* 21. august 1944. Martinsens tale til deltakerne på hirdkurs i Hamar den 20. august 1944.

³⁹¹ RA. PA 759 NS-Generalsekretariat, eske 2. Mappe: Sentralavdeling. Etterretningskontoret.

³⁹² RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3336, brev til samtlige fylkesførere fra generalsekretær Rolf Fuglesang den 10. mai 1941; PA 759 NS-Generalsekretariatet, eske 2. Mappe: Sentralavdeling. Etterretningskontoret.

³⁹³ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4414.

³⁹⁴ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3336.

³⁹⁵ Alf Fredrik Bødtker Gysler var medlem av NS etter 8. april 1940 frem til frigjøringen. Medlem av Kamporganisasjonen, sveitfører i Hirden fra 9. mai 1940 og arbeidet fra 10. november 1940 til 1943/44 som avdelingssjef i Hirdstaben. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4414.

³⁹⁶ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4414, bestemmelse av Quisling 7. mai 1941.

³⁹⁷ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4414.

januar 1942 til mars 1944, han forklarte under rettsoppgjøret at han ikke hadde noe å gjøre med Hirdens Etterretningstjeneste. Han ble trodd av påtalemyndigheten som under rettsoppgjøret trakk tiltalebeslutningen på dette punktet.³⁹⁸ I oktober 1945 skrev Ragnvald Kranz³⁹⁹ sin «*Historikk over statspolitiet*». Han kjente til Hirdstabens etterretningsavdeling, men hadde aldri kontakt med denne organisasjonen. Det viser at denne organisasjonen ble en etterretningsorganisasjon uten et operativt innhold. I direktivet fra hirdsjef Marthinsen datert 8. august 1944 ble fordelingsfører pålagt å rapportere hver måned til Quisling og Marthinsen om alt som var av interesse for dem og NS.⁴⁰⁰

4.5 Frontkjempere og frontsøstre

Det kan ikke unnlates å ta med en kort redegjørelse om Frontkjempere og Frontsøstre i NS som var norske frivillige i tysk krigstjeneste på Østfronten fra 1941 til 1945, selv om de ikke fikk andre berøringspunkter med kommunal forvaltning enn skattefritakelsen for Frontkjempere (krigsfrivillige) når de vendte hjem til Norge etter endt krigstjeneste som soldater i Waffen SS, Den norske legion, Pansergrenaderregiment «Norge» og den tyske vernemakt.⁴⁰¹ Det førte til at ordførerne i de tre byene fattet vedtak i bytinget om slikt skattefritak for frontkjempere. I 1943 anmodet konstituert fylkesmann Arthur Troller i Hedmark om at frontkjempere kunne få fortrinnsrett til ledige stillinger i hedmarkskommunene. Om dette forsøket ble realisert, vites ikke.

Frontkjemperne var trolig den gruppen i NS som sto for den sterkeste støtten til partiet ved å kjempe frivillig for en sak de trodde på og som kunne føre til farlige krigsskader og død. Men det kunne også være andre motiver for eksempel eventyrlyst og prestisje innad i partiet. Partiets ledende menn, blant andre politiminister Jonas Lie og justisminister Sverre Riisnæs så det som svært viktig å gå i spissen for Hirden ved å gjøre fronttjeneste på Balkan. Lie deltok

³⁹⁸ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3550.

³⁹⁹ Ragnvald Kranz var leder av Statspolitiets Osloavdeling og hadde tjenestegjort som politifullmektig ved overvåkingstjenesten i Oslo fra sommeren 1940. Fra juni 1941 ble avdelingen opptatt som Statspolitiets Oslo avdeling. Kilde: Ragnvald Kranz *Historikk over Statspolitiet*, utarbeidet i Oslo kretsfengsel 25. oktober 1945. RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3525.

⁴⁰⁰ RA. L-sak. Oslo politikammer: anr. 2826.

⁴⁰¹ PS. Finans- og tolldepartementet, skatteavdelingen. Rundskriv av 14. august 1943. Om skattefritaking for krigsfrivillige.

ved fronten og Riisnæs var plassert ved en Propagandaavdeling. Det viser at de sluttet seg til prinsippet om en «kjempende forvaltning», inspirert av Reichsführer SS Heinrich Himmler, som mente at fronterfaring var et krav for å avansere i SS'-hierarkiet.⁴⁰² Mange av frontkjemperne ble overført til Leningradfronten der de ble kampfeller med tyskerne og fikk «ilddåpen», ble såret eller falt i kamp mot bolsjevismen. Historikeren Tore Pryser skriver: «ingen nordmenn i uniform gjennomgikk så harde krigsopplevelser som disse frontkjemperne». Av ca. 5-6000 ved fronten mistet nær 900 eller vel 15 prosent livet. Mange ble dessuten såret».⁴⁰³ Hvis en sammenlignet med Danmark, så ble det tatt opp cirka 6000 danske menn i Waffen SS, og av disse omkom mellom 1 500 og 2 200. Historikeren Michael H. Clemmesen opplyser at antallet er usikkert på grunn av kaoset som rådet de siste månedene av krigen. Opptaket var frivillig, om lag 12 000 danske menn, søkte, og bare omtrent 6000 fikk opptak, da Waffen SS var en eliteorganisasjon.⁴⁰⁴ I NS var det en stor innsats for å verve frontsoldater til Østfronten. Quisling selv oppfordret ofte flere til å melde seg til frontinnsats,⁴⁰⁵ og de ble hyllet av sine egne som de modigste og beste soldatene.⁴⁰⁶ Frontkjemperne fikk etter krigen strenge straffer.

I 1944 hadde Hamar NS-lokallag 20 frontkjemperne, det utgjør 0,3 prosent av befolkningen. Bladet *Birkebeineren* opplyser at oversikten om frontkjemperne ikke er fullstendig.⁴⁰⁷ Forfatter Willy Flock hevder at omlag 35 fra Hamar deltok på tysk side under krigshandlingene på Østfronten, 0,6 prosent av befolkningen.⁴⁰⁸ Til sammenlikning viser oversikten over frontkjemperne i Hedmark og Oppland at landkommunen Elverum hadde 25 frontkjemperne, 0,2 prosent av befolkningen. Lillehammer hadde 21 frontkjemperne, 0,3 prosent av befolkningen.⁴⁰⁹ Historikeren Inger Bjørnhaug hevder at 35 menn fra Lillehammer gjorde fronttjeneste, 0,5 prosent av befolkningen. 9 kvinner var sykepleiere i tysk tjeneste.⁴¹⁰ En frontsoldat fra Hamar som falt 1944, ble hyllet som en helt og ble betegnet som den beste av

⁴⁰² Emberland og Kott 2013: 208 og 209.

⁴⁰³ Pryser 2000: 38.

⁴⁰⁴ Clemmesen, Michael H.: 253 til 255. *Danmarks krigshistorie 1814 – 2008. Bind 2*. Redaksjon: Frantzen, Ole, L., Clemmesen, Michael H., Wegner, Friis, Thomas. Gades Forlag. Danske frontkjemperne deltok i SS Standarte Nordland og Division Wiking, de kjempet i Ukraina, Kaukasus og ved Leningrad-fronten.

⁴⁰⁵ Dahl, Hans, Fredrik 1992: 507, 514 og 515.

⁴⁰⁶ *Fritt Folk* den 12. desember 1942. Tale av fylkesmann Hans S. Jacobsen i Moss, der hyllet han frontkjemperne og deres pårørende.

⁴⁰⁷ *Birkebeineren* nr. 3. mars 1944.

⁴⁰⁸ Flock 1989: 82.

⁴⁰⁹ *Birkebeineren* nr. 3. mars 1944.

⁴¹⁰ Bjørnhaug 2000: 171.

alle i bladet *Fylkingen*.⁴¹¹ Ifølge historikeren Martin Dehli var det i alt 23 frontkjempere som sognet til Fredrikstad og nærmeste omegn.⁴¹² Ser man Dehlis antall frontkjempere i forhold til Fredrikstads befolkning er det knapt 0,2 prosent. Det var 23 frontkjempere fra Tromsø.⁴¹³ Det utgjør 0,2 prosent av befolkningen i Tromsø. Troms hadde til sammen 53 frontkjempere.⁴¹⁴

Av de tre byene hadde Hamar det største antall frontkjempere under okkupasjonen med om lag 35 som utgjør 0,5 prosent av befolkningen. Fredrikstad og nærmeste omegn 23, utgjør cirka 0,2 prosent. Tromsø med 23 frontkjempere, tilsvarer om lag 0,2 prosent.⁴¹⁵

Norske kvinner ble rekruttert til front søster -tjeneste. Deres bakgrunn kunne være sykepleiersker, hjelpepleiersker, eller lotter med korte sanitetskurs som deltok i tysk krigstjeneste. Cirka 1000 kvinner meldte seg til denne tjenesten og sto tilsluttet Tysklands Røde Kors. Norges Røde Kors sørget for utreise. De som kom tilbake til Norge fikk strenge straffer, fengsel eller straffarbeid i tre år eller mer.⁴¹⁶ Hamar lokallag hadde tre front søstre som hadde deltatt i fronttjenesten frem til mars 1944.⁴¹⁷ I Tyske Røde Kors deltok fem kvinner fra Hamar.⁴¹⁸ I Fredrikstad og Tromsø er det ikke funnet kilder som viser at kvinner deltok i tilsvarende tjeneste.

4.6 Oppsummering

Nyetablerte institusjoner som NSPOT, NS-Personalkontor, Sambandsmenn, Fagkartoteket og Innenriksdepartementet ble brukt aktivt ved ansettelse og karriere vurderinger. Disse organisasjonene skulle sørge for at flest mulig tilhengere av NS fikk nøkkelposisjoner i stat, kommune og organisasjoner der de fikk mulighet til å gjøre karriere etter politisk tilhørighet som overstyrte kompetanse, men det kunne forekomme unntak som vi senere skal se. De nye

⁴¹¹ *Fylkingen*, nr. 3. 1944. Bladet ble utgitt av fylkesungdomsstaben i Hedmark og Opplands fylkesorganisasjon.

⁴¹² Dehli 1993: 60.

⁴¹³ Skjønsvjell 2005: 21.

⁴¹⁴ Skjønsvjell 2005: 21.

⁴¹⁵ Flock, Willy 1989: 82. *Hamar Vårt Hamar*. Førkrigstid og okkupasjon. Lokalhistorisk forlag. Espå 1889: Dehli, Martin 1993: 60. *Fredrikstad bys historie*. Bind IV. Fredrikstad i krigstid og krisetid 19; Skjønsvjell, Jan 2005: 21. *Frontkjempere fra Troms - Bakgrunn og motivasjon*. Mastergrads avhandling ved Universitetet i Tromsø. Institutt for historie 2005.

⁴¹⁶ Moseng 2012: 432, 433 og 447.

⁴¹⁷ *Birkebeineren* nr. 3. mars 1944.

⁴¹⁸ Flock 1989: 82; *Birkebeineren* nr. 3. mars 1944.

institusjonene skulle også sikre at offentlig ansatte personer var overbeviste NS- medlemmer eller var villige til å innordne seg nasjonalsosialistiske krav og ideologisk kollaborasjon som tilhører frivillig kollaborasjon. Øvrige typer av kollaborasjon kan finnes både i den frivillige og den påtvungne. Institusjonene hadde også til formål å kartlegge politiske holdninger og drive politisk press mot ansatte i stat og kommune som ikke underordnet seg nyordningen. Det viser at NS tok kontroll ved å institusjonalisere personalpolitikken i stat- og kommunesektoren. Dette var brudd med sedvane i offentlig forvaltning. Viktige aktører på individplanet var fylkesfører, fylkesmann og NS-ordfører som skulle godkjenne at personer innehadde en nasjonalsosialistisk innstilling både når det gjaldt stillinger og oppnevning til verv i offentlig sektor.

Vi har sett at Hirten skulle være et redskap for partiet og delta som vaktmannskap, propagandere ved partimarkeringer, styrke samholdet og fremstå som rasebevisste. En overvåkningsavdeling i Hirten ble forsøkt etablert uten suksess, tiltaket opphørte i løpet av høsten 1943 og ble aldri noe operativt organ for NS.

Nasjonal Samling med hjelp av tyske rådgivere fremstår på slutten av 1940 med et omfattende partiapparat basert på en betydelig økonomisk bistand fra tyskerne. Historikeren Svein Lorentzen hevder at Nasjonal Samling mottok cirka 3, 9 millioner kroner (1940-nivå) i støtte fra Reichskommissariat i perioden mai 1940 til mars 1941.⁴¹⁹ Jeg har gjort et omfattende søk i Riksarkivet uten å finne dokumentasjon for hvordan pengene var fordelt på de ulike aktivitetene i partiet.⁴²⁰ Selv om NS hadde lav oppslutning i det norske folk ble partiapparatet utbygd kraftig fra sommeren 1940, der generalsekretær Fuglesang hadde et sikkert grep om ekspansjonen av partiet. Danmarks Nationalsosialistiske Arbeiderparti (DNSAP) mottok fra august 1940 regelmessig tysk økonomisk støtte på om lag DKK 200 000 per måned under hele besættelsen (okkupasjonen). Partiet var preget av stor beundring for Hitler-Tyskland og hadde et nært samarbeid med tyske styresmakter under hele besættelsen. I 1939 stemte 31 000

⁴¹⁹ Lorentzen 1973: 182; Paulsen 1976: 211.

⁴²⁰ Forfatter av denne avhandlingen ble invitert av Riksarkivet til selv å søke etter dokumentasjon i Reichskommissariat «Oberkasses» pakke 3 til 37 fra 1940 til mars 1941, uten å finne kilder om hvordan pengene var fordelt på de ulike aktivitetene i partiet. I brev fra Riksarkivet datert 15. august 2012 står det blant annet at materialet etter «Oberkasse» ikke er katalogisert, og de antar at dokumenter må finnes der. De opplyser også at de ikke har noen nøkkel til å identifisere enkeltsaker i denne serien.

velgere på partiet (1,8 %). 1943 var det 43 000 som stemte DNSAP (2 %). Det ga fortsatt tre representanter i Folketinget.⁴²¹

⁴²¹ Redaksjon: Hæstrup, Jørgen, Kirchhoff, Hans, Poulsen, Henning og Petersen, Hjalmar. *Besættelsen 1940-45. Politikk, motstand, befrielse*: Kapittel DNSAP. Politikens Forlag 1979. 3. reviderte utgave; Fører for DNSAP var Frits Clausen. NS-Fører, Vidkun Quisling og Clausen kjente hverandre fra 1930-årene, partiens programmer var omtrent likelydende. Kilde: Dahl, Hans, Fredrik og Kirchhoff, Hans 2010: 9 til 11. *Danske tilstander Norske tilstander*. «Forskjeller og likheter under tysk okkupasjon 1940-45». Redigert av Dahl, Hans, Fredrik, Kirchhoff, Hans, Lund, Joachim og Vaale, Lars-Erik. Forlaget Press 2010.

5 Statspolitiet og andre politimyndigheter

Politidepartementet ble ledet av politiminister Jonas Lie, omorganisert etter tysk mønster og opprettet 25. september 1940.⁴²² Dette departementet var det av departementene som ble sterkest nazifisert, ifølge historikeren Ole Kristian Grimnes.⁴²³ Hele 42 prosent av alle politifolk i Norge meldte seg inn i Nasjonal Samling, mot bare seks prosent i gjennomsnitt blant andre offentlige tjenestemenn.⁴²⁴ Politimyndighetene utgjorde et betydelig maktapparat for tyskerne og NS. Det nye Stapo, Grepo, (Grensepolitiet), det norske Sipo og det tyske Sipo. u. SD skulle samarbeide om å beskytte NS og de tyske makthaverne i Norge. Dette fikk følger for innbyggerne i Norge, men også for enkelte fylkes- og kommuneansatte omtalt i denne avhandlingen som opponerte mot nazi- regimets nyordning. Altså en politimakt som hadde som sin fremste oppgave å beskytte NS og forfølge motstandere av partiet og tyske styresmakter. Dette politikorpset sto klart til å bruke maktmidler som pågripelser av mistenkte, samt forhør og arrestasjoner av de som ble definert som motstandere av nyordningen. Nemlig et politikorps som var politisert og lojalt mot styresmaktens forordninger og bestemmelser. I instruks fra Stapo-sjef Karl Alfred Marthinsen til politikorpset på forsommeren 1941 skrev han at den «vesentligste arbeidsoppgaven for Stapo var å sikre og støtte NS». Historikeren Braut Simonsen peker på et hemmelig brev fra Marthinsen til embetsmennene i Stapo datert 5. august 1942, der han blant annet skrev «at det ikke måtte la seg stanse av juridiske bindinger». Braut Simonsen skriver også at Stapo var hovedaktør i det «det nazistiske undertrykkelsesapparatet på norsk side, og ikke Politidepartementet mellom 1940 og 1945» Stapo skulle også samarbeide tett med det Sipo.u. SD og eller med Gestapo.⁴²⁵ Grepo hadde en tilsvarende instruks fra 29. desember 1941, «støtte og beskytte det statsbærende parti» ... og «etterforske i alle saker som det øvrige Stapo»... Stapo var en avdeling i Sipo, som var forankret som hovedavdeling i Politidepartementet. Fra januar 1942 kom Grepo i funksjon som egen enhet underlagt Stapo.⁴²⁶ Vi ser her at både Stapo og Grepo hadde samme funksjon, nemlig beskyttelse av det

⁴²² Dahl, Hans Fredrik m/flere 1995: 325. *Norsk Krigsleksikon 1940-45*. J.W. Cappelen's Forlag a/s.

⁴²³ Grimnes, Ole Kristian 2018: 320, 321. *Norge under andre verdenskrig 1939-1945*. Aschehoug.

⁴²⁴ Nøkleby 1985: 65.

⁴²⁵ Kolsrud 2004: 233; Olsen 2009: 1; Veum, Erik 2012: 38. *Nådeløse nordmenn Statspolitiet 1941-1945*. Kagge Forlag; Grimnes, Ole Kristian 2018: 150; Braut Simonsen 2016: 87, 128 og 129.

⁴²⁶ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3721.

statsbærende partiet NS og tyske styresmakter, i tett samarbeid med (Sipo) og det tyske Sikkerhetspolitiet (Sipo. u. SD). I tillegg kom Det norske ordenspolitiet (Opo) som var organisert etter tysk mønster, og som bistod de forannevnte politiorganisasjoner. For eksempel i Fredrikstad støttet Opo Stapo ved å arrestere seks lærere som nektet å melde seg inn i Lærersambandet som ble etablert av Quisling i februar 1942.

Disse politimyndighetene kunne gripe direkte inn for å bistå ordfører og fylkesfører i saker som vedrørte fylkes- og kommuneforvaltning i de omtalte byer med respektive fylker. I Hamar var det etablert lokalt Stapo -kontor, i Fredrikstad hadde Sipo. u. SD kontor, og i Tromsø hadde både Stapo og Sipo. u. SD avdelinger. I tillegg kom det nye Opo og lensmenn i omliggende distrikter. Det lokale nærværet ga disse politimyndighetene en god oversikt over kommunens innbyggere, og offentlig ansatte i kommune- og fylkesforvaltning, Oversikten ble oppnådd ved at polititjenestemennene tok i bruk postkontroll, avlytting av gudstjenester, angiver-virksomhet og oppsikt med folk som de mente sto i opposisjon til nyordningen, og ikke minst med kjente motstanderes omgang med befolkningen for øvrig. Utgjorde disse politiorganisasjonene en trussel mot offentlig ansatte i kommune- og fylkesforvaltningen som utviste motstand mot nyordningen? Dette vil jeg drøfte ved først å gi en kort oversikt over politiets hovedorganisasjon i Oslo, deres arbeidsoppgaver og myndighetsutøvelse. I det påfølgende vil jeg redegjøre nærmere for hvilke berøringspunkter og overvåkingsaktiviteter Stapo og Sipo. u. SD befattet seg med i forhold til embets- og tjenestemenn i de nevnte fylker og kommuneforvaltninger, og ikke minst hvilke konsekvenser dette fikk for motstandere av nyordningen i kommune- og fylkesforvaltning, også i de nevnte politietater.

Allerede den 25. oktober 1940 kunngjorde general Wilhelm Rediess, øverste sjef for SS og tysk politi i Norge, at norsk politi var underlagt ham. Dette var starten på omorganisering av den norske politistyrken, som skulle innpasses i det tyske politisystemet når det gjaldt kommandostruktur, opplæring og praktisk politiarbeid. Politistyrken skulle også sentraliseres og militariseres etter tysk modell for å bidra til å gjøre det til en del av SS i løpet av 1941. Planendringen ble avtalt mellom Reichsführer- SS und Chef der Deutschen Polizei Heinrich Himmler og politiminister Jonas Lie, og presentert av Lie og Terboven for tyske og norske politimyndigheter i oktober 1940. Endringen skulle iverksettes fra 1. juli 1941. I 1940 var politistyrken på knappe to tusen mann, i 1943 var det flere enn fem tusen mann. Spesielt var at nye norske Opo-aspiranter fra 1941 ble utdannet etter mønster av tysk ordenspoliti

(Orpo).⁴²⁷ Landet ble delt inn i seks politidistrikter med politipresidenter som øverste sjef.⁴²⁸

Høsten 1940 og våren 1941 var det et kraftig trykk fra Politidepartementet om at politi-embets- og tjenestemenn skulle melde seg inn i NS, de ble presset mer enn andre grupper.⁴²⁹ I spissen for kravet om innmelding sto politiminister Lie, som i desember 1940 proklamerte «at politiet med hele sin kraft går inn for den politiske nyordningen». Historikeren Kjetil Braut Simonsen hevder at «det hersker liten tvil om at Lie spilte en sentral rolle» med å rekruttere politifolk til NS, selv om Simonsen viser til at aksjonen ble drevet frem av partimedlemmer på grunnplanet i partiet.⁴³⁰

Stapo hadde sin opprinnelse i det gamle «Utrykningspolitiet», og ble omorganisert etter tysk mønster. Stapo ble opprettet 1. januar 1941 med hovedkontor i Oslo og fikk i løpet av sommeren og høsten seks regionavdelinger og fire lokale kontorer spredt rundt i landet.⁴³¹

Fra 10. mars 1941 overtok Karl Alfred Marthinsen som øverste sjef, og han bygget opp Stapo.⁴³² Høsten 1943 overtok Marthinsen stillingen etter Oliver Møystad som både var hirsdsjef og sikkerhetspolitisjef. Dermed ble Marthinsen øverste sjef med tittelen politigeneral og sjef for det norske Stapo og Sipo.⁴³³ Stapo's arbeidsområde var i hovedsak statsfiendtlig

⁴²⁷ Emberland og Kott 2013: 171, 204 til 208 og 405.

⁴²⁸ Lie, Jonas 1942/43: 282. *Politiet og dets oppgaver*. Det nye Norge. Andre del. Utgitt av Nasjonal Samlings Propaganda-avdeling 1942/43; Grimnes, Ole Kristian 2018: 150.

⁴²⁹ Ringdal 1987: 42.

⁴³⁰ Emberland og Kott 2013: 405; Simonsen, Stein Braut 2016: 160, 161. *Nazifisering, kollaborasjon, motstand*. En analyse av Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet), 25. september 1940 – 8. mai 1945. Universitet i Oslo. Det humanistiske fakultet.

⁴³¹ Kolsrud 2004: 232 til 237; Olsen, Kåre 2009. *Historikk- Redegjørelse om Statspolitiet*. Riksarkivet, artn: S-1329. Katalog 1269/01. Kåre Olsen skriver i ovenstående *Historikk* følgende: «Stapos organisasjonsmessige struktur festet seg aldri skikkelig i løpet av krigsårene. Det ble gjennomført flere omorganiseringer med ulike modeller for ansvarsfordeling mellom ulike enheter innen etaten, men i praksis synes det som om dette ikke alltid ble fulgt opp i det daglige arbeidet».

⁴³² Statspolitiets avdelinger ble lokalisert til Oslo og Aker, Stavanger, Bergen, Trondheim, Tromsø og Kirkenes, under avdelingene ble det etablert lokalkontorer i Hamar, Kristiansand, Haugesund og Narvik. Kilde: Kåre Olsens 2009: *Redegjørelse om Statspolitiet*. Riksarkivet; Karl A. Marthinsen hadde erfaring som etterretningsoffiser fra Øst-Finnmark. Han ble likvidert i februar 1945. Etter han overtok Henrik Rogstad stillingen som sjef for Sikkerhetspolitiet. (Tidligere fylkesfører i Sør-Trøndelag). Kilder: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3721; Kolsrud 2004: 232 til 234; Tidligere politifullmektig i Stapo, Ragnvald Krantz 1945: 60 og 61. *Historikk over statspolitiet* utarbeidet i Oslo kretsfengsel 25. oktober 1945; RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3525. Både Søvik og Krantz risikerte harde straffer under landssvikeroppgjøret, derfor må disse samtidskildene vurderes kritisk. Se Grimnes 1977: 32 og Braut Simonsen 2016: 67, 288 til 293.

⁴³³ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3550; RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3721.

virksomhet som sabotasje, opprør, spionasje, flyktnings-saker, illegale aviser og våpenbruk. Stapo var en avdeling i Sipo, forankret som hovedavdeling i Politidepartementet.

Sjef for Opo var Egil Olbjørn. Han ble opptatt i SS, september 1940 av SS-Obergruppenführer Heinrich Heydrich i RSHAs hovedkvarter ved besøk i Tyskland. RSHA var spydspissen i den nazistiske masseutryddelsespolitikken.⁴³⁴

Politiinspektør Erling Arnljot Søvik ble i desember 1941 utnevnt til sjef for det nyopprettede Grensepolitiet (Grepo, og sto for oppbyggingen av Grepo.⁴³⁵ Fra januar 1942 kom Grepo i funksjon som egen enhet underlagt Stapo.⁴³⁶

På de neste sider sees organisasjonskartene slik de ble beskrevet av tidligere statspolitileder og sjef for Grepo, Erling Arnljot Søvik den 17. oktober 1945.⁴³⁷

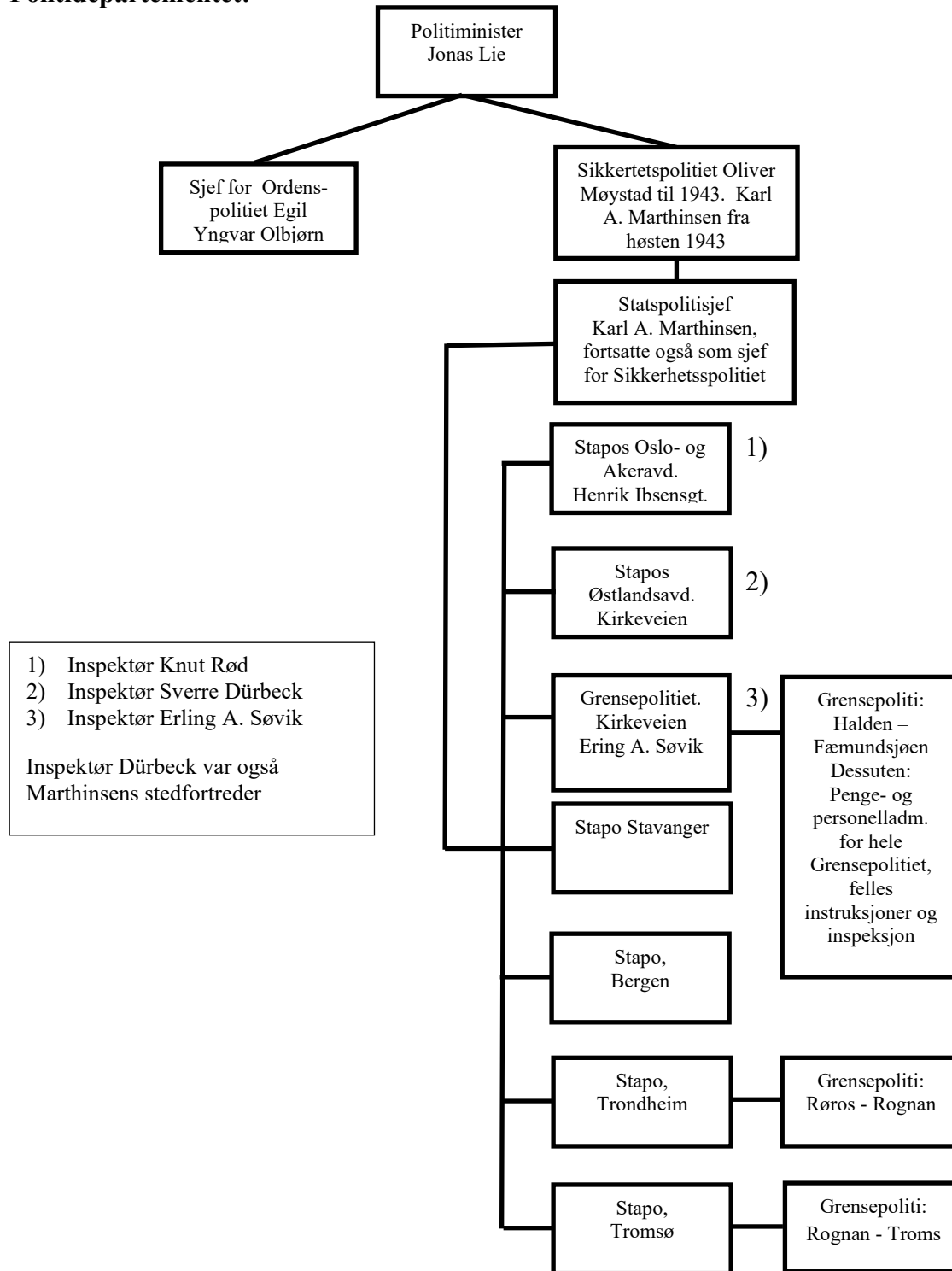
⁴³⁴ Emberland og Kott 2013: 170 og 171, 204 til 208.

⁴³⁵ Grensepolitiet var organisert i grupper med hvert sitt geografiske område med en bemanning på om lag 20 mann på de største gruppene/stedene og ned til 2 til 1 mann. Alle gruppene hadde tyske kontaktpersoner for hver gruppe ved grensen mot Sverige. Fra 29. desember 1941 var det grupper i Halden, Ørje, Kongsvinger og Flisa. Halden-gruppen hadde den største bemanningen med 18 mann og var ansvarlig for blant annet Fredrikstad, Rolvsøy og Hvaler. Det ble antakelig fra høsten 1941 etablert en gruppe i Skibotn. Ny utvidelse fra januar 1942: Ørje, Kongsvinger, Trysil, Røros, Stjørdal og Lier/Nordli. Ny utvidelse 27. juli 1942: Hattfjelldal. Forsterking av Hattfjelldalgruppen og Mosjøen den 16. oktober 1942. Etter planen skulle følgende grupper etableres straks etter 16. oktober, i Salten, Fauske, Rognan, Narvik, Målselv, Bardu, og Tromsø. En videre utbygging skulle skje i Lyngen, Kautokeino og i Sør-Varanger. Ny ordre om organisering 14. mai 1943: Halden, Mysen, Bjørkelangen, Kongsvinger, Kirkenær, Elverum, Nybergssund, Røros, Levanger, Formofoss, Hattfjelldal, Salten, Narvik, Troms og Lyngen. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3721.

⁴³⁶ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3721.

⁴³⁷ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3721; RA. L-sak. Oslo politikammer dom: 3525.

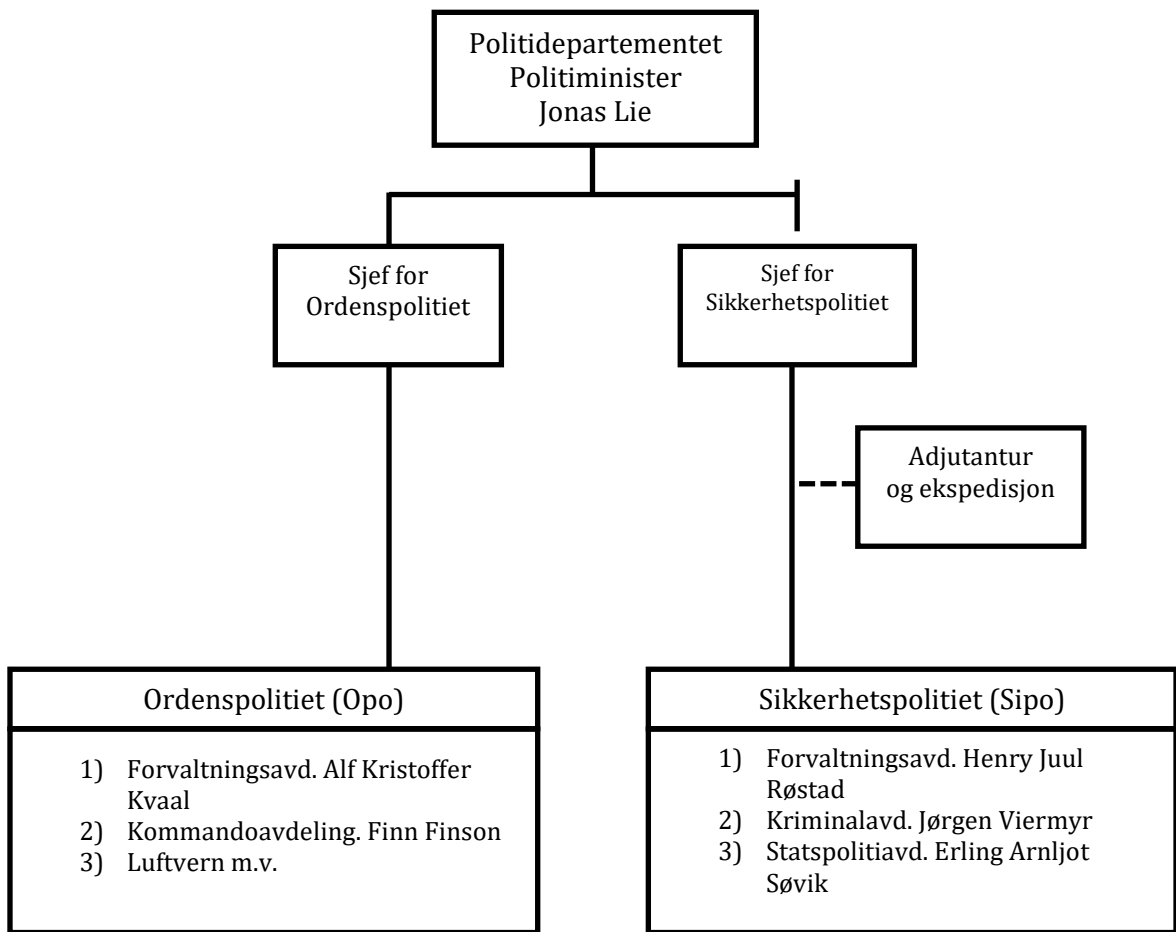
Politidepartementet:

Bilde 9 - Organisasjonskartet viser hvordan politidepartementet organiserte politiet fra 1. august 1941 til 1. oktober 1943. Kilde: Erling Arnljot Søvik.⁴³⁸

⁴³⁸ RA. L-sak. Oslo politikammer dom 3721.

Politidepartementet:

Bilde 10 - Politiminister, Ordenspolitiet og Sikkerhetspolitiet fra 1. oktober 1943 til 8. mars 1945.

Da Karl A. Marthinsen høsten 1943 overtok stillingen som leder for Sipo, ble virksomheten som Staposjef og leder for Sipo slått sammen og forent i Marthinsens person. Han fikk tittelen politigeneral. Lederne for Opo og Sipo var ifølge tidligere politisjef Erling Arnljot Søvik likestilt og direkte underlagt politiminister Jonas Lie.⁴³⁹ Administrasjonen arbeidet med saksforberedelser og ekspedering av Politidepartementets korrespondanse innenfor sine fagområder til politipresidenter, politimestere, Stapo, departementer og andre myndigheter.⁴⁴⁰

⁴³⁹ RA. L-sak. Oslo politikammer dom: 3721, dokument 32.

⁴⁴⁰ RA. L-sak. Oslo politikammer dom: 2721.

I Hamar hadde Stapo eget kontor, hvor det var ansatt en politibetjent og to konstabler, fra juli 1943 til kontoret ble nedlagt i september 1944.⁴⁴¹ Arbeidsområder var blant annet hemmelig brevkontroll, etterforskning av politiske saker, lytting til gudstjenester, ransaker og pågripelser.⁴⁴²

I Fredrikstad var det ikke etablert Stapo -avdeling eller kontor. Men tyskerne hadde sitt eget politi i byen, nemlig det tyske «Sikkerhetspolitiet» (Sipo. u. SD.) og Gestapo som var den eksekutive delen av Sipo u. SD. Gestapo skulle en gang per måned rapportere inn til hovedkvarteret i Oslo, blant annet om motstand mot okkupasjonsmakten og NS i Fredrikstad-området og Østfold (Aust-Viken). Det skulle også rapporteres om forsyningssituasjonen, opplysninger om illegalt arbeid, rekruttering av angivere og NS's arbeide og partimedlemmenes holdninger. Gestapo avhørte og arresterte norske patrioter i området, deriblant seks lærere.⁴⁴³

Sipo. u. SD og Stapo hadde avdelinger i Tromsø som omfattet fylkene Troms, Finnmark og deler av Nordland. Stapo-avdelingen hadde underkontorer i Narvik og Kirkenes. En politibetjent ved Stapo-avdelingen i Tromsø hadde som sitt spesialområde å etterforske politiske saker som ble meldt inn fra partiorganisasjonen.⁴⁴⁴ I motsetning til Nord-Norge var Stapo's organisasjonsmodell og geografiske område relativt uavklart i Oslo under okkupasjonen, men også Østfold og Fredrikstad var underlagt det som ble kalt Osloavdelingen eller Østlandsavdelingen.⁴⁴⁵

I de tre neste underkapitlene redegjør jeg nærmere for hvordan politiet var organisert regionalt og lokalt, benevnt av meg som «nærpoliti», og i hvilken grad deres innflytelse gjorde seg gjeldende overfor partiet, offentlig ansatte og befolkningen.

⁴⁴¹ Olsen 2009: 8.

⁴⁴² RA. L-sak. Hamar politikammer: prøveløslatelse 127.

⁴⁴³ Dehli 1993: 51, 69, og 96

⁴⁴⁴ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 14/51.

⁴⁴⁵ Olsen 2009: 3; Kranz 1945: 55 og 56.

5.1 Hamar og Hedmark (Oppland) fylke

Politimester i Hamar, Reidar Beichmann satt i stillingen frem til høsten 1944. Han var ikke medlem av NS. Grunn til at han beholdt stillingen så lenge var en tilsynelatende lojalitet til ordre fra Politidepartementet. Det som førte til Beichmanns avskjed var en underskriftsaksjon i desember 1944 til fordel for motstandsmann og lege Helge Imerslund, som var arrestert og fengslet i juli samme år.⁴⁴⁶ Flere av de som underskrev, ble arrestert av Gestapo, deriblant politimesteren.⁴⁴⁷ Etter Beichmann fulgte Erling Kr. G. Berglund Pedersen⁴⁴⁸ som politimester i Hamar. Han anmodet Sipo. u. SD om å etterforske sakene som Beichmann ikke hadde etterforsket. Det førte til at en rekke personer ble arrestert.⁴⁴⁹ Beichmann ble etter okkupasjonen gransket, men fikk tilbake stillingen som politimester i Hamar.⁴⁵⁰ Eva Kløvstad fra Hamar, sjef for Milorg distrikt 25, forteller i samtale med forfatter av denne avhandlingen at Beichmann var en god leder av politikammeret i Hamar med tanke på Milorgs motstandskamp.⁴⁵¹

⁴⁴⁶ Lege Helge Imerslund var sentral i motstandsarbeidet i Hamar og på Hedemarken, han drev med illegale aviser, flyktningeruter og organiserte motstanden mot den kommissariske ledelsen i legeföreningen. Imerslund døde i 1974, begravet i Hamar. Kilder: Lunde: 1998: 48, 100, 101 og 107; Gjerdåker 1998: 71, 78 og 80; www.geni.com/people/Helge-Imerslund.

⁴⁴⁷ Lunde 2005: 244.

⁴⁴⁸ Berglund Pedersen var medlem av NS fra 1940 til okkupasjonens slutt. Hadde tjenestegjort i Den Norske Legionen, bakgrunn som lensmannsbetjent og politifullmektig i Hamar. Kilde RA. L-sak. Hamar politikammer: Prøveløslatelse nr. 84.

⁴⁴⁹ Lunde 1998: 46 og 47.

⁴⁵⁰ Gjerdåker 1998: 113.

⁴⁵¹ Samtale med Eva Kløvstad den 24. juni 2013.

Bilde 11 - Eva Kløvstad (Jørgensen) nr. 4 fra venstre i sammen med motstandskjempere rett før defilering i Hamars gater 9. mai 1945. Foto utlånt av Kløvstad.

Ole Elgaaen var Stapo-sjef for Hamar-kontoret fra mars til oktober 1943.⁴⁵² Arbeidet besto av arrestasjon av nordmenn, lytting til gudstjenester, pågripelser, oppdrag for Sipo, hemmelig postkontroll og etterforskning av saker der det var mistanke om ulovlig besittelse av våpen eller radio.⁴⁵³

Fra oktober 1943 ble Hamarkontoret ledet av statspolitibetjent Inge Torvald Lindvig⁴⁵⁴ frem til september 1944. Under Lindvigs periode hadde kontoret til sammen tre ansatte som deltok i aksjoner sammen med Grepo og det tyske Sipo. u. SD.⁴⁵⁵ Som fungerende leder for kontoret hadde Lindvig ingen selvstendig avgjørelsesmyndighet. Sakene ble etter slutført

⁴⁵² Ole Elgaaen var tidligere førstebetjent ved Statspolitiet i Trondheim. Medlem av NS fra oktober 1940. Betjent ved Senja politikammer fra januar 1944 til okkupasjonens slutt. Kilder: RA. L-sak. Senja politikammer: dom 32/45; Veum 2012: 46.

⁴⁵³ Statsarkivet, Hamar. Arkiv boks: Hamar politimester embete - Statspolitiet 1942 og justisprotokoll for Statspolitiet, Hamarkontoret fra 1. april 1943; RA. L-sak. Senja politikammer: dom 32/455

⁴⁵⁴ Inge Torvald Lindvig var lagfører i Vestre Gausdal lag av NS fra august 1940 til februar 1942. Medlem av NS fra 1933. Ble ansatt ved Stapos hovedkontor i Oslo fra oktober 1942, fungerende leder for Hamarkontoret fra oktober 1943 til september 1944. Kilder: RA. L-sak. Gudbrandsdal politikammer sak: 3020; Veum 2012: 347.

⁴⁵⁵ RA. L-sak. Gudbrandsdal politikammer: sak 3020; Hamar politikammer: betinget dom nr. 49b; Hamar politikammer: prøveløslatelse 127.

etterforskning oversendt til Stapo's hovedkontor i Oslo, eller det som ble kalt «Osloavdelingen» for avgjørelse. Lindvig bekreftet at han samarbeidet med fungerende fylkesfører Anton Brynhildsvold og senere fylkesfører Axel Aass.⁴⁵⁶ Lindvig mottok klage fra Aass som dreide seg om mangelfull ledelse av kontoret som i hovedsak skyldtes Lindvigs alkoholforbruk.⁴⁵⁷ At dette ble sett på som alvorlig fra partihold kan ses i forordning fra Quisling nr. fire fra 1942: «Medlemmer av NS som viser seg synlig beruset på offentlig sted, ute eller inne, blir ekskludert av partiet».⁴⁵⁸ Saken endte med at Lindvig fikk en streng advarsel av Stapos øverste ledelse ved Erling Arnljot Søvik. Dette synliggjør fylkesførers makt også sett i forhold til Stapo.⁴⁵⁹

Statspolitibetjent Oddvin Kaare Levernes⁴⁶⁰, ansatt ved samme kontor utførte etterforskningsarbeid i politiske saker, passkontroll, arrestasjon av nordmenn mistenkt for illegal virksomhet, samt kirkekontroller. Kirkekontroller ble utført ved at han møtte frem til gudstjenester. Avlytting av en gudstjeneste kunne for presten føre til anmeldelse, sikring eller utvisning fra fylket dersom han fremførte kritikk mot nazi-regimet.⁴⁶¹ Levernes deltok i grov mishandling av vergeløse landsmenn som var fengslet i Hamar kretsfengsel. Kretsfengselet var beslaglagt av tyske myndigheter, sjef var tyskeren Johannes Thureau frem til okkupasjonens slutt. Han var underlagt Sipo. u. SD på Lillehammer. Thureau ble dømt til 10-års tvangsarbeidsstraff etter okkupasjonen.⁴⁶²

Ole Magnus Berger⁴⁶³ var konstabel med arbeidsoppgaver som de andre ved kontoret, blant annet overvåking av kjente motstandere av NS, og han skulle rapportere om deres mulige motstandsarbeid og hvilke personer de hadde relasjoner med i Hamar.⁴⁶⁴

⁴⁵⁶ RA. L-sak. Gudbrandsdal politikammer: sak 3020, rapport til Hamar politikammer, bilag 22.

⁴⁵⁷ RA. L-sak. Gudbrandsdal politikammer: sak 3020; Oslo politikammer: dom 3721.

⁴⁵⁸ RA. PA782- Eske 9. Mappe: Propaganda avdeling / rundskriv fra Quisling nr. 4 /1942 og nr. 7 samme år.

⁴⁵⁹ Erling Arnljot Søvik var sjef for grensepolitiet fra høsten 1941, fra februar 1945 politioberst for stats- og kriminalpolitiet. Han førte forhandlinger med hjemmefronten og instruerte norske politikamre under fredsslutningen i mai 1945. Kilde: Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen 1995: 412.

⁴⁶⁰ Odd Kaare Levernes var medlem av NS fra 1942 til okkupasjonens slutt. Tjeneste i Stapo fra juli 1943 i Hamar, fra oktober 1944 ved Grepo i Elverum, først som politikonstabel senere som betjent. Kilde: RA. L-sak. Hamar politikammer: betinget dom nr. 49b.

⁴⁶¹ RA. L-sak. Gudbrandsdal politikammer: sak 3020.

⁴⁶² RA. L-sak. Hamar politikammer: betinget dom nr. 49b.

⁴⁶³ Olav Magnus Berger var medlem av NS fra 15. juni 1942; Kilde: RA. L-sak. Hamar politikammer: prøveløslatt 127.

⁴⁶⁴ RA. L-sak. Hamar politikammer: prøveløslattelse 127.

Ordføreren anmodet Stapo om bistand for å overvåke og skygge rådmannen, som høsten 1944 måtte flykte til Sverige. Den lovlig ansatte fylkesmann i Hedmark ble arrestert av politiet og innsatt på Grini, senere utvist fra Hedmark fylke. Åtte lærere / lektorer ble arrestert i mars 1942 av Stapo og Sipo. u. SD. og overført til fange-leire i Lillehammer, på Grini eller i Kirkenes. Først i november 1942 kom de siste lærerne tilbake til Hamar. Grunnen for frihetsstraffen var at de nektet å melde seg inn i det nazifiserte Lærersambandet.

5.2 Fredrikstad og Østfold fylke (Aust-Viken)

Politimester i Fredrikstad var Håkon Brede Kristoffersen.⁴⁶⁵ Han tok over stillingen etter Thorvald Hundsal.⁴⁶⁶ Kristoffersen suspenderte høsten 1941 til februar 1943 en rekke politimenn fra deres stillinger ved Fredrikstad politikammer etter at de hadde meldt seg ut av NS. Senere forsøkte han å få de samme politifolkene gjeninnsatt i stillingene. Hvorfor han opptrådte så vinglende eller sjølmotsigende, fremgår ikke av kildene.

Kristoffersens kontakt med NS'-særkretsene (to særkretser på denne tiden) i Fredrikstad besto i å ha mottatt et brev fra kretsførerne i Fredrikstad sendt via politiminister Jonas Lie, der det ble krevd at en politioverbetjent måtte fjernes fra tjenesten. Overbetjenten fikk avskjed sommeren 1942, begrunnet med at han hadde uheldig politisk innflytelse på politikorpset i Fredrikstad. At kretsførere hadde en betydelig politisk makt, vises tydelig ved at de kunne få gjennomslag for slikt krav. Med unntak av ovenstående tok Kristoffersen ikke politiske hensyn i tjenesten, og ved ansettelser gikk han inn for de som ikke var medlemmer av NS. Han motarbeidet flere ganger Untersturmführer Karl Haas, som ble kalt den farligste Gestaposjefen i Fredrikstad under hele okkupasjonen.⁴⁶⁷ Første episode var da Haas forsøkte å innføre tortur i Fredrikstad hjelpefengsel. Med en gang Kristoffersen fikk greie på dette, henvendte han seg til departementet for å få greie på om det var han som var fengslets sjef, eller om det sto under tysk ledelse. Da det ble opplyst at Kristoffersen var sjefen, aksjonerte

⁴⁶⁵ Kristoffersen var medlem av NS og dommerfullmektig på Ringerike fra 1925 – 1927, journalist i Skien, politifullmektig i Bergen til 1932 og journalist i inn- og utland til 1940. Konstituert politifullmektig i Larvik fra juli 1940. Kilde: RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 53 B.

⁴⁶⁶ Dehli 1981: 56 og 557.

⁴⁶⁷ Dehli 1981: 51. Karl Haas ble omtalt som meget brutal og kunne bruke fysisk vold mot både tyske tjenestemenn i SD og nordmenn. Kilde: Dehli 1981: 50.

han straks og nektet Haas videre fangemishandling. Den andre hendelsen fant sted ved Fredrikstad fergested, da Haas trakk en revolver og skjøt vilt om seg fylla. Kristoffersen skrev anmeldelse på Haas for begge overgrepene, og ba om at han måtte fjernes fra sin stilling. Klagen ble tatt til følge av tyske myndigheter. Etter frigjøringen uttalte Landssvik-retten følgende: At Kristoffersen hadde utført, «landsgagnlige handlinger». Politimesteren flyktet til Sverige den 18. august 1943.⁴⁶⁸ Under læreraksjonen 1942 arresterte Opo i Fredrikstad seks lærere / lektorer, til sammen ble 43 lærere fra Østfold arrestert av Stapo eller Sipo. u. SD. Disse fikk tilsvarende behandling som kollegaene i Hamar, grunnet at de nektet å melde seg inn i Lærersambandet.

Nils Vangen⁴⁶⁹ ble konstituert politimester i Fredrikstad fra september 1943 til frigjøringen. Byretten uttalte etter frigjøringen at han støttet NS og tyskerne på forskjellige vis, men forsøkte allikevel å beskytte norske interesser. Han fremmet ikke saker mot de som unnlot å møte frem til Borgervakt. Og ved å hindre arrestasjon av gisler, unnlot han å fremme straffesaker som kunne få konsekvenser den enkelte.⁴⁷⁰

Nasjonal Samling ved fylkesførerene i Østfold (Aust-Viken) fikk assistanse fra Stapos hovedkontor i Oslo, eller det som ble kalt Osloavdelingen. Fylkesfører Hoff meldte mange personer til Opo, Sipo.u. SD og Stapo. Grensepolitiet i Halden var underlagt Stapo, og hadde den største bemanningen langs grensen mot Sverige med 18 mann som tjenestegjorde der. De var ansvarlige for kontroll av pass, legitimasjon, grenseboerbevis og reisekontroll blant annet i Fredrikstad, Rolvsøy og Hvaler.⁴⁷¹

Sipo. u. SD med Gestapo-avdeling hadde eget kontor i Fredrikstad som arresterte, forhørte, torturerte og fengslet motstandsfolk. Herfra ledet Sipo. u. SD arbeidet med overvåking av befolkningen i hele Østfold frem til okkupasjonens slutt. Sipo. u. SD rapporterte en gang i måneden til Gestapos hovedkvarter i Oslo om stemningen blant befolkningen og andre

⁴⁶⁸ Kristoffersen var redd for å komme i samme situasjon som politifullmektig Eilifsen som ble dømt til døden for ordrenektelse. Byretten i Fredrikstad betegnet dødsdommen mot Eilifsen som mord i juni 1949. RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 53 B; Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal og Sørensen 1995: 76, 78 og 79.

⁴⁶⁹ Nils Vangen var jurist, tidligere politikonstabel i Oslo og politifullmektig i Fredrikstad fra august 1940. NS-medlem fra 1940. Kilde: RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 1.

⁴⁷⁰ Borgervakt ble innført 1943 av Sipo. u. SD med NS lokallag som administrator. Sivile ble pålagt å være vakter ved tyske anlegg, offentlige bygninger og kommunikasjoner. Kilde: Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, og Sørensen 1995: 50.

⁴⁷¹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3721.

forhold av interesse for organisasjonen. Det var ulike Gestaposjefer i Fredrikstad under okkupasjonen, den mest fryktede var Karl Haas som jeg har omtalt tidligere. Den siste Siposjefen i Fredrikstad var August Haberstroh, han anvendte ikke tortur under forhør.⁴⁷²

5.3 Tromsø og Troms fylke

Hans Egil Fiane⁴⁷³ ble sommeren 1941 utnevnt til politipresident i det nyopprettede Tromsø politipresidium, han var sjef for politikamrene i Nordland, Troms og Vest-Finnmark. Fiane var NS-medlem og som sådan er det rimelig anta at han i utgangspunktet støttet det nasjonalsosialistiske systemet? Men Fiane gikk konsekvent inn for å hindre overgrep mot befolkningen i hele regionen fra tysk og NS's side. Fianes motstandslinje førte til at han utsatte seg for betydelig fare, som kunne føre til fatale følger, jamfør Eilifsen saken i Oslo.⁴⁷⁴ Noen eksempler på dette er: Fiane advarte folk om at de var ettersøkt av politiet og tyskerne. Han hadde lensmennes fullt tillit i sin region, og kunne derfor overtale lensmenn i Målselv til å utstede ulovlige grense-passersedler gjennom den tyske sperresonen for å gjøre det lettere å flykte over til Sverige. Fianes kollaborasjonshandlinger var glidende og inneholdt betydelige elementer av tilpasning og motstandsvirksomhet som er overlappende for å hindre eller bremse okkupasjonsregimet overgrep mot befolkningen i Nord-Norge.⁴⁷⁵

I en rapport fra fylkesfører Tore Rigstad Kristiansen den 19. februar 1945 til Nasjonal Samlings Riksledelse heter det «samarbeidet med Fiane mangler fullstendig, han vil unngå partiet».⁴⁷⁶ I mars 1945 ble Fiane beordret til politimester i Tønsberg, en stilling som var rangert under politipresidentstillingen. Det var politiminister Jonas Lie som sto bak forflytningen av Fiane.⁴⁷⁷ Etter frigjøringen ble det reist sak mot Fiane, først i Tromsø byrett som frifant ham for landssvik. Deretter ble saken behandlet i Hålogaland lagmannsrett som frikjente ham. Retten uttalte i desember 1948 følgende om Fiane: «ikke tvilsomt at han har

⁴⁷² Dehli1981: 49, 50 og 51.

⁴⁷³ Hans Egil Fiane var medlem av Nasjonal Samling. Utdannet jurist og hadde tatt over jobben som politimester etter Leiv Øie i Tromsø den 1. april 1941. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3/49.

⁴⁷⁴ Politifullmektig Gunnar Eilifsen ble idømt dødsstraff for ordrenekt og henrettet i august 1943.

⁴⁷⁵ Braut Simonsen 2016: 26 til 31.

⁴⁷⁶ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 3/49.

⁴⁷⁷ RA. L-sak Oslo politikammer: dom 4175.

gjort Gangs dåd for landet som langt oppveier skadevirkningen av hans innmelding i NS».⁴⁷⁸ Som jeg har nevnt kan kollaborasjon ses både i frivillig, «ideologisk kollaborasjon» og kollaborasjonshandlinger under tvang. Fianes kollaborasjonshandlinger utelukket ikke tilpasning, motstand og hadde preg av glidende overganger som betegnes som overlappende. På slutten av hans tid som politipresident så han det som utelukket å fortsette med motstand og tilpasning til okkupasjonsregimet og derav flyktet han til Finnmark. Fiane tok stor personlig risiko, jamfør politifullmektig Gunnar Eilifsen i Oslo som ble dømt til dødsstraff for ordrenekt og skutt 16. juli 1943.

Da politifolk og funksjonærer ved Tromsøkontoret fikk greie på at Gard Holtskog⁴⁷⁹ skulle etterfølge Fiane førte det til at 35 av totalt 50 ansatte den 6. mars 1945 skrev under et telegram til Politidepartementet. I telegrammet sto det at de ikke hadde tillit til Holtskog. Dette må betegnes som oppsiktsvekkende.

Før Holtskog ble politipresident i Troms politipresidium, hadde han stått bak grove overgrep som angiveri, mishandling av arresterte landsmenn og medvirket til å dømme en nordmann til døden ved Politiets særdomstol.⁴⁸⁰ Han deltok i staben til Jonas Lie under tvangsevakueringen av befolkningen fra Finnmark og Nord-Troms høsten/vinteren 1944. Protesten fra de ansatte førte ikke frem, og Holtskog var på plass i stillingen fra 3. april 1945. Holtskog sendte den 12. april en rapport til politiminister Jonas Lie, som inneholdt skarp kritikk av forholdene i

Bilde 12 - Kommissarisk politimester Gard Holtskog i Sarpsborg og tyske offiser. Senere ble Holtskog politipresident i Troms, Nordland og Vest-Finnmark. Fotograf: Clas Henriksen. Østfold Fylkesbildearkiv.

⁴⁷⁸ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 3/49.

⁴⁷⁹ Gard Herbjørn Holtskog var medlem av NS. Tjenestegjorde som konstituert politifullmektig i Akershus, adjutant for Jonas Lie, generalsekretær i NRK, politimester i Sarpsborg og politipresident i Kirkenes. Holtskog satt lengst fengslet av de som ble dømt for landssvik. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4175; RA. Arkivmagasinet 2/2015.

⁴⁸⁰ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4175. Politiets særdomstol ble opprettet i august 1943: Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer dom 3721.

Tromsø som han karakteriserte som en «jøssingby». Holtskog opprettet stab i Tromsø, og meddelte at ordrenektelse ville bli behandlet etter den militære straffelov. Hans overgrep kan karakteriseres ut fra Eidsivating lagmannsrett dom den 26. november 1948. Dommen lød på tvangsarbeid i 20 år og han ble fradømt retten til å praktisere som sakfører for alltid. Høyesterett omgjorde dommen 21. januar 1950 til tvangsarbeid på livstid, men han ble benådet i 1957.⁴⁸¹

Statspolitiets avdeling i Tromsø ble etablert i juli 1941, med underkontorer i Narvik og Kirkenes. Geografisk arbeidsområde var Nord-Norge med unntak av Helgeland politidistrikt, senere ble Bodø politidistrikt overført til Trondheim. Det var i løpet av okkupasjonen ansatt sytten tjenestemenn ved Tromsøavdelingen. Ved kontorene i Narvik og i Kirkenes var det tilsatt seks betjenter på hvert sted. I tillegg var Grepo-grupper stasjonert i Rognan, Saltdal, Narvik, Moen i Målselv og i Skibotn.⁴⁸²

Avdelingen i Tromsø ble ledet av jurist og politifullmektig, Jacob Carl Lothe.⁴⁸³ Lohtes motvilje mot tyskerne, hans sabotering av arbeidet i Stapo og at han ga Hjemmefronten informasjon om personer som skulle arresteres, ble av retten etter krigen sett på som formildende omstendigheter. Lothe tok ikke egne initiativ, handlet bare etter ordre og selv da undergravde han arbeidet i Stapo.⁴⁸⁴ Han søkte avskjed i september 1944, søknaden ble innvilget seks måneder senere. Lohtes kollaborasjonshandlinger utelukket ikke motstand, tilpasning og preges av glidende overganger som var overlappende.⁴⁸⁵ En kan spørre om Lothe var en «overbevisst» nasjonalsosialist. Med hans opposisjon mot styresmakten til tross for ideologisk kollaborasjon, altså frivillig kollaborasjon, medlemskap i NS, KO og Rikshirden, er det underlig at han kunne arbeide for Stapo i cirka fire år? Lothe ble dømt til tvangsarbeid i 5 fem år ved Eidsivating lagmannsrett, mai 1946. Løslatt i juli 1948.

⁴⁸¹ Holtskog ble fratatt bevillingen som sakfører for bestandig, flyttet til Danmark etter løslatelsen. Kilder: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4175; Veum 2012: 477 til 483; RA. Arkivmagasinet 2/15; Pryser, Tore 2010: 114. *Svik og gråsoner*. Norske spioner under 2. verdenskrig. Spartacus forlag as.

⁴⁸² RA. L-sak. Troms politikammer: dom 14/51.

⁴⁸³ Leder av Stapoavdelingen i Tromsø Jacob Carl Lothe var jurist, medlem av NS, KO og Rikshirden. Politifullmektig i Stapo fra 15. juli 1941 til 1. juli 1942 og politiinspektør fra samme dato til 30. april 1945. Kilder: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 985; Veum 2012: 348.

⁴⁸⁴ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 985.

⁴⁸⁵ Se Grimnes 2009: 487, 488 og 1999: 47 til 58; Braut Simonsen 2016: 26 til 31.

Politifullmektig Sigurd Hagen⁴⁸⁶ ble utnevnt til ny avdelingsleder for Stapo i Tromsø fra oktober 1943 til mars 1945. En annen sentral statspolitimann i Tromsø var Per Mortensen,⁴⁸⁷ som arbeidet med politiske saker og ledet etterforskningen i saker som ble anmeldt av NS og tyske Sipo. u. SD.⁴⁸⁸ Avdelingen sendte rapporter til politimestrene som deretter utarbeidet stemningsrapporter til Sipo. u. SD, der det ble redegjort for nordmenns holdninger.⁴⁸⁹

Tromsøavdelingen drev med kartlegging av motstandere mot NS-regime og okkupasjonsmakten.⁴⁹⁰ Hvordan disse kartleggingene var tenkt brukt er uklart ifølge mine kilder. Statspolitibetjent Knut Henrik Tosse Voigt,⁴⁹¹ deltok i transport av jøder til Oslo, de skulle sendes videre til Tyskland, ingen kom tilbake. Voigt var til stede ved gudstjenester for avlytting av prestenes forkynnelse i Tromsøområdet og deltok i hemmelig postkontroll der han rapporterte flere av brevskriverne.⁴⁹² Lederne av Tromsøavdelingen, Lothe, Hagen og Mortensen oppmuntret ikke til å bruke fysisk mishandling som avhørsmetode ifølge mine kilder.⁴⁹³ Både kinobestyreren og AT-bestyreren i Tromsø kommune ble innkalt til forhør hos Stapo. Sistnevnte hele fire ganger, og han var til og med medlem av NS. Fylkesmannen i Troms / Finnmark ble arrestert av Sipo. u. SD og satt fengslet under hele okkupasjonen. Lærere og lektorer som gruppe var de som fikk hard medfart under lærerstreiken i mars 1942. Hele 21 av lærerstanden i Tromsø og Tromsøysund (nabokommune) ble anbrakt av politiet i fangeleiren, Sydspissen.

⁴⁸⁶ Sigurd Hagen. Medlem av Nasjonal Samling fra september 1940. Tjenestegjorde som overbetjent fra 1. juli 1941, senere politifullmektig ved Statspolitiet i Tromsø. Fra mars 1945 beordret som politifullmektig ved Politidepartementet. Kilder: RA. L-sak. Troms politikammer: dom 23/52; *Tromsø* den 4. mai 1946; Veum 2012: 487.

⁴⁸⁷ Per Mortensen. Medlem av Nasjonal Samling fra mai 1941. Fungerte fra juni 1941 til okkupasjonens slutt som fylkespersonalleder i Troms. Tjenestegjorde i Statspolitiet fra mai 1941, først som politibetjent, deretter førstebetjent og siden overbetjent til frigjøringen. Kilder: RA. L-sak. Troms politikammer: dom 14/51; *Tromsø* den 3. mai 1946; Veum 2012: 490.

⁴⁸⁸ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 14/51; *Tromsø* den 4. mai 1946.

⁴⁸⁹ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 14/51; *Tromsø* den 4. mai 1946.

⁴⁹⁰ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 23/52.

⁴⁹¹ Voigt var medlem av NS og Germanske SS-Norge. Ansatt i Stapo fra 1. april 1942, forfremmet til Statspolitibetjent 1. mai samme år. Han samarbeidet med Sipo. u. SD og Abwehr. Kilde: RA. L-sak Troms politikammer dom: 1hnr. 1a/52; Veum 2012: 491.

⁴⁹² RA. L-sak. Troms politikammer: dom 1hnr. 1a/52.

⁴⁹³ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 12/52.

5.4 Oppsummering

Det nye Politidepartementet skulle omorganisere norsk politi og sørge for at denne etaten fungerte etter et nasjonalsosialistisk forbilde. Det betydde at både gamle og nye politietater ble (re)-etablert og bygget opp etter tysk mønster der både Sipo, Stapo, Grepo og Opo ble et eksekutivt redskap for å beskytte NS og den tyske okkupasjonsmakten. I tillegg skulle særlig Stapo og Grepo samarbeide tett med Sipo. u. SD. Militariseringen av politiet betydde skjerpning av disiplinen, og at ordre skulle følges. Historikeren Ole Kristian Grimnes skriver i *Norge under andre verdenskrig 1939 – 1945* at tyskernes politikk for politi, domstoler og straff sett under ett, fremstår som terrorpolitikk der hensikten var å skape frykt slik at nordmenn ikke skulle «gjøre motstand mot tyske okkupasjonsinstitusjoner og NS-staten».⁴⁹⁴

Politisering av politiet kunne ses når politiminister Jonas Lie la press på den enkelte polititjenestemann for at han skulle melde seg inn i NS. Men likevel ser vi at flere polititjeneste- og embetsmenn, NS-medlemmer omtalt i dette kapitlet både motarbeidet og saboterte ordrer fra øverste politimyndighet. Derved utsatte politimennene seg for stor fare som kunne føre til fatale reaksjoner mot dem selv. Flere av de omtalte politiembets- og tjenestemennene sto for en nasjonalsosialistisk holdning og støtte ved sitt NS-medlemskap, altså ideologisk kollaborasjon som var frivillig. Til tross for det ser vi at deres kollaborasjonshandlinger inneholdt både tilpassing, samhandling og glidende overganger til sivil motstandsvirksomhet mot NS og okkupasjonsmakten.

Geografisk område har vært tre fylker og byer. Om disse er representative for landet forøvrig er vanskelig å vurdere. Denne avhandlingen viser at landet under okkupasjonen, særlig fra 1943, fikk et styrket politikorps der organisasjonen bar preg av å være et politisk politi som skulle sørge for at forordninger og direktiver ble fulgt både på system- og individnivå. Etablering av lokale kontorer og avdelinger i de tre byene medførte at de fikk inngående kjennskap til motstandsvirksomheten i de tre byene med fylker.

Etter min oppfatning utgjorde det lokale nærværet en forsterket trussel mot motstandsvirksomhet av nyordningen i den offentlige forvaltning. Politisering av politimyndighetene kan også ha tjent en annen hensikt, nemlig som en advarsel til offentlig

⁴⁹⁴ Grimnes, Ole Kristian 2018: 133. *Norge under andre verdenskrig 1939-1945*. Aschehoug 2018.

ansatte / befolkningen som ikke tilpasset seg eller ytet skjult eller åpen motstand mot regimet. Motstand mot regimet kunne få alvorlige følger, alt fra forhør, avskjed, deportasjon, fengsling eller at en måtte flykte til Sverige eller Finnmark. En kan også merke seg at de som fikk avskjed ikke kunne oppnå andre stillinger i offentlig forvaltning under okkupasjonen.

Det norske og tyske politiets lokale tilstedeværelse i de tre byene særlig Stapo og Sipo. u. SD's tette overvåking og vilje til maktmisbruk både mot mulige og definerte motstandere av nyordningen i kommune- og fylkesforvaltningen, fungerte også som en advarsel mot de som planla motstandshandlinger mot okupasjonsregimet. Mine funn viser utvilsomt at den frykt og terror som disse politiorganene spredde i nærmiljøet, fikk følger for politiske motstandere som planla eller deltok i aksjoner mot nyordningen. Dette var tilfelle både i politiet, - og i kommune- og fylkesforvaltningen i Hamar, Fredrikstad og Tromsø med respektive fylker.

Stapo og Sipo.u.SD samarbeidet med enkelte fylkesførere og ordførere i Hamar, Fredrikstad og Tromsø for å overvåke offentlig ansatte som ble definert som motstandere av NS og tyskerne. Metodene var overvåking, forhør av mistenkte og i enkelte tilfeller pågripelse med fengsling, innsettelse i fangeleir, eller det fremtvang flukt til Sverige eller Finnmark. Rammede yrkesgrupper av interesse for denne avhandlingen, var: To lovlig tilsatte fylkesmenn, henholdsvis i Hedmark og Troms / Finnmark, og -rådmann i Hamar. En politiembetsmann flyktet til Sverige, en flyktet til Finnmark, begge var NS-medlemmer. De var henholdsvis fra Fredrikstad og Tromsø. Politimesteren i Hamar ble fengslet av Sipo.u.SD, han var ikke NS-medlem. To tjenestemenn i Tromsø kommune, «Kino- og Arbeidskontorbestyrer» var innkalt til forhør hos Stapo. Et stort antall lærere fra de tre byene med fylker ble innsatt i ulike fangeleirer fordi de nektet å melde seg inn det nazistiske Lærersambandet. Idrettsledere i Hamar ble fengslet fordi de motsatte seg å arrangere skøyteløp under det nazifiserte nye Idrettsforbundets retningslinjer.

Direkte stasjonering av politimannskap i Hamar, Fredrikstad og Tromsø førte til «forsterket overvåking» som igjen ga politiet et ytterligere innsyn i lokale motstandsforhold. Nærpolitiets organisering, altså lokale kontorer og avdelinger tilhørende Stapo og Sipo. u. SD: Hamar: Kontoret ble ledet av Stapo-betjent Inge Thorvald Lindvig fra oktober 1943 til september 1944. Han foreslo at to prester skulle forvises fra Hamarområdet. Paradoksalt nok advarte Lindvig rådmannen i Hamar om at han sto under overvåking av Stapo, men uten å gå til aksjon mot ham. Arbeidet besto i hovedsak av arrestasjon av nordmenn, lytting til

gudstjenester, forslag om å forvise prester, overvåking av kjente motstandere, oppdrag for Sipo, hemmelig postkontroll og etterforskning av saker der det var mistanke om ulovlig besittelse av våpen eller radio. Det ble utøvd fysisk vold av To Stapo-betjenter mot arrestanter i Hamar Kretsfengsel. Politimesteren i Hamar ble arrestert av tyske Sipo.u.SD i 1944 da han gikk i forbønn for arresterte norske motstandsmenn i Hamarområdet. Oppsiktsvekkende er fylkesfører Aass' inngripen mot lederen av Stapo-kontoret i Hamar, det resulterte i advarsel for tjenesteforsømmelse og overføring til hovedkontoret i Oslo for Stapo-betjenten.

Begge politimesterne i Fredrikstad ser ut for å ha uavklarte holdninger til sitt medlemskap i NS. Deres ideologiske kollaborasjon var frivillig, men det ses elementer av kollaborasjon som finnes både i den frivillige og påtvungne kollaborasjon som kunne skifte mellom saksfeltene. Håkon Brede Kristoffersen suspenderte flere politimenn og ved nyansettelser gikk han inn for å ansette tjenestemenn som ikke var medlemmer av NS. Under lærerstreiken i 1942 deltok Opo i arrestasjon av seks lærere i Fredrikstadsområdet. Etter at Kristoffersen sommeren 1943 flyktet til Sverige ble Ivar Vangen utnevnt til politimester. Han støttet NS og tyskerne på forskjellige vis, men fremmet ikke straffesaker som kunne få konsekvenser for nordmenn.

Stapo hadde ikke kontor eller avdeling i Fredrikstad. Skulle Stapo involveres måtte det tas kontakt med hovedkvarteret i Oslo. Men Sipo.u.SD hadde eget tjenestested i Fredrikstad med Gestapo-avdeling som utgjorde en konstant trussel for opponenter mot naziregimet i Fredrikstad og Østfold fylke der mistenkte og definerte motstandere ble forhørt, arrestert og fengslet.

Stapo i Tromsø drev med kartlegging av motstandere av NS-regimet både i Troms og Finnmark, og utarbeidet stemningsrapporter til tyske Sipo. u. SD. Tilsvarende Hamar og Fredrikstad, så samarbeidet fylkesførerne i Tromsø med Stapo og Sipo. u. SD når det gjaldt anmeldelser og sanksjoner mot motstandere av NS. Stapo-fullmektigene (NS-medlemmer) ved Tromsøavdelingen ble beskyldt for manglende interesse og liten fremdrift i arbeidet fra statspolitisjef og politigeneral Marthinsen og politipresident Gard Holtskog. Politipresident Hans Egil Fiane ble anklaget av selveste politiminister Lie for å være passiv, ble overflyttet til Tønsberg og degradert til politimester. Fiane flyktet til Finnmark.

For Stapobetjent i Hamar, Lindvig, politimesterne i Fredrikstad, Kristoffersen, Vangen og politipresidenten i Troms, Fiane og politifullmektig Lohte, i Tromsø /Troms ser vi at deres

kollaborasjonshandlinger ikke utelukket motstandshandlinger og tilpasning. De beveget seg mellom disse sfærene som var overlappende selv om de var tilhengere av nasjonalsosialismen og medlemmer av NS. Bakgrunn for deres kollaborasjonshandlinger og motstand tyder på at deres «ideologiske kollaborasjon», eller overbevisning, var svekket avhengig av ulike saksfelt eller til og med hadde opphørt helt eller delvis. Det kan heller ikke sees bort fra at de bedømte sitt medlemskap i NS som et papirmedlemskap og derfor mente det var legitimt å motarbeide partiets forordninger og bestemmelser. Dette kapitlet viser at politiets lokale organisering og tette overvåking var av sentral betydning for å overvåke innbyggerne. Politimyndighetenes handlinger kunne også fungere som en advarsel til offentlig ansatte og befolkningen som gikk med tanker om motstand mot regimet, og slik sett virke forebyggende med tanke på motstandshandlinger mot naziregimets nyordning. Karl A. Marthinsen var den mest sentrale norske politisjefen etter Jonas Lie. Han hadde tette forbindelser til tyske Sipo. u. SD, og sto i spissen for Stapo og norske Sipo. Han ledet et politi som hadde som sin fremste oppgave å beskytte NS og okkupasjonsmakten. Han oppfordret Stapo til ikke å ta hensyn til juridiske bindinger, og var utvilsomt en hensynsløs politisjef. Det synliggjøres ved at han ble likvidert av hjemmefronten i Blindernveien, i Oslo den 8. februar 1945. Øverste SS- og politisjef i Norge var tyskeren Wilhelm Rediess, han sto direkte under Heinrich Himmler i Tyskland.⁴⁹⁵

⁴⁹⁵ Grimnes 2018: 129, 128.

6 Nyordningen og dens følger for ledelse av fylke og kommune

Terboven inviterte Nasjonal Samling inn i okkupasjonsstyret for landet, der fylker og kommuner fikk nye roller for å omforme disse forvaltningsnivåene etter nasjonalsosialistiske retningslinjer. Jeg har valgt å konsentrere meg om fylkesmannens funksjonsområde, dernest fylkesførers, ordførers og rådmenns roller sett i det samme perspektivet. Jeg vil også streife Arbeidstjenestens (AT) etablering og organisasjon som ble underlagt kommuneforvaltningen på deler av det operative planet. De lovlig tilsatte fylkesmenn var i 1940 et viktig bindeledd mellom sentralt, regionalt og lokalt nivå. Under okkupasjonen ble de nødt til å utføre påbud eller handlinger som hadde karakter av tvangspålagt kollaborasjon med tyskerne og NS, for å sikre norske interesser best mulig. De senere NS-oppnevnte fylkesmennene preget embetet ved ideologisk kollaborasjon som var frivillig. I november 1940 ble fylkesmennene pålagt å føre en skarp kontroll med by- og herredstyrenes og formannskapenes virksomhet. Avvik fra den «nye tids retningslinjer» skulle rapporteres til Innenriksdepartementet.⁴⁹⁶ Fylkesmennene skulle i samarbeid med Nasjonal Samlings fylkesførere utarbeide forslag over personer som var kvalifisert til stillinger som ordfører og varaordfører.⁴⁹⁷ Fylkesmannen hadde rådgivende myndighet overfor departementet.⁴⁹⁸ Samtlige 16 fylkesmenn utførte oppdraget de var pålagt av Innenriksdepartementet i desember 1940.

Fjorten fylkesmenn som ikke var medlem av NS ble gradvis skiftet ut, og de siste forlot embetet 1. februar 1942.⁴⁹⁹ Av disse gikk fylkesmann Jonas Pedersen i Aust-Agder av for aldersgrensen, og en meldte seg inn i NS, fylkesmann Jens Hundseid i Buskerud. Han var

⁴⁹⁶ HKAF: Innenriksdepartementet hadde opprinnelig bestemt at møteprotokoller fra by-herredsstyrer og formannskap skulle sendes i 2 eks. til Innenriksdepartementet i oktober 1940. Kilde: Rådmannens hoved arkiv, jnr. 591/1940.

⁴⁹⁷ Fylkesførerne var partiets øverste representant i fylkesorganisasjonsområdet. De sto over fylkesmannen i rang og hadde øverste politiske kontroll med fylkets offentlige myndigheter. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer dom: 846, eske 4, diverse skriv fra Innenriksdepartementet. *Førerens og Ministerpresidentens vedtak om fylkesførers stilling*. 18. desember 1943.

⁴⁹⁸ *Innstilling fra undersøkelseskommissjonen av 1945*: 347.

⁴⁹⁹ Fylkesmenn som fratradte fra 10. oktober 1940 til 1. februar 1942: K. O. Bergsvik, Hordaland, Johan Cappelen, Sør-Trøndelag, Håkon Five, Nord-Trøndelag, Trygve Utheim, Møre og Romsdal, Ingolf Elster Christensen, Oslo og Akershus, Alfred Ihlen, Oppland, John Norem, Rogaland, Gjert Lindebrække, Bergen og Hordaland, Hans Seip, Telemark, Karl Hess Larsen, Nordland, Hans Gabrielsen, Troms/Finnmark, Lyder Døsch Bull, Østfold, Jonas Pedersen (aldersgrense), Aust-Agder, Hagbarth Lund, Vest-Agder, Knut

tidligere stortingsrepresentant, partiformann for «Bondepartiet» og statsminister 1932 / 33. Fylkeskontorsjefstillingene var også viktige å erobre for NS. I mars 1943 var 13 av 16 fylkeskontorsjefer medlemmer av NS.⁵⁰⁰ Som vi senere skal se hadde fylkesmannsembetene i Hedmark, Troms og Østfold / Aust-Viken kontorsjefer som var medlemmer av NS. De var «nestledere» i den fylkeskommunale forvaltningen. De kunne også bli utnevnt til vikar / fungerende for fylkesmannen når han hadde sykdomsforfall eller det kom til utskifting av politiske årsaker.

Nasjonal Samlings Fylkesfører var fortsatt partiets øverste representant i et fylke, og skulle gjennomføre Nasjonal Samlings program og politikk med alle midler som sto til rådighet.⁵⁰¹ Fylkesførerne omtalt i denne avhandling sto i en særstilling. Vi skal senere se at de kunne gå imot tyske styresmakter, egne partifeller og partiets organisasjonsstruktur stort sett uten represalier fra Quisling, med unntak av sanksjoner som forflytning til annet fylke eller utnevning til annen stilling i partiet.

Det var tette bånd mellom RK og NS om hvordan nyordningen skulle iverksettes på sentralt hold og videreføres lokalt med de utfordringene det ville gi. Dessuten hevdet NS at parti og stat skulle oppfylle hver sine oppgaver og derfor ikke sammenføres, men være i samsvar med hverandre.⁵⁰² Statens apparat var et viktig virkemiddel for å gjennomføre og kontrollere at nyordningen ble realisert. Generalsekretær Rolf Jørgen Fuglesang hevdet i 1942 at det ikke betydde at partiet hadde vunnet samfunnsmakten. Makten kunne ikke erobres før alle offentlige tjenestemenn på alle nivåer aksepterte partiets ideer og mål. Partiet måtte sørge for oppslutning fra kommunalt hold ved å skifte ut tjenestemenn som ikke støttet partiets ideer og målsetninger. Det ville i så fall ta tid å skifte ut kommunale tjenestemenn som ikke støttet styresmaktens nazifiseringstiltak. De som eventuelt skulle erstatte dem, hadde ofte som viktigste kvalifikasjon NS-medlemskap, en tysk nasjonalsosialistisk tilslutning og de sto for en ideologisk kollaborasjon som var frivillig. Men uansett skulle de sette seg inn i

Nordanger, Hedmark og Johannes Bassøe, Vestfold. Kilde: *Innstilling fra undersøkelseskommissjonen av 1945*. Fylkesmennene og nyordningen av kommunene 1940: 349.

⁵⁰⁰ Ekker Gismerøy, Mette, Kolsrud, Ole og Lange A. Åse: 2011: 159. *Nasjonal Samling Møteprotokoll 1934 – 1945*. Riksarkivet Oslo 2011; Innenriksråd Dahl skrev i sin rapport til Quisling 24. mars 1942 blant annet: «de fleste av fylkeskontorsjefstillingene tilhører nå NS». Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088, «Rapport til Quisling 24. mars 1942» og bilag 82.

⁵⁰¹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 840, eske 4. diverse skriv fra Innenriksdepartementet. *Førerens og Ministerpresidentens vedtak om Fylkesførerens stilling*, fra 18. desember 1943.

⁵⁰² *Norges Nyreiseing*, Fuglesang 1942: 22 til 28.

mangslungne interne arbeidsoppgaver i kommune / herred. Vi skal senere se at kommuneforvaltningen hadde sterke innslag av kontinuitet og sedvane til tross for nyordning og fører- og ansvarsprinsippet. Selv om de oppnevnte ordførerne hadde en veldig makt, kunne de ikke unngå å få med kommuneansatte som var motstandere, lunkne eller nøytrale til det tyske okkupasjonsstyret og NS. De ble pålagt så å si «over natten» å konvertere til et politisk totalitært system som sto i sterk motsetning til den norske demokratiske kommunemodellen som bygget på partilister, valg og avstemninger. Som vi senere skal se, var det forholdsvis få kommunalt tilsatte i de tre byene som fikk «sparken» av NS og RK, det var også få ansatte som var medlemmer av NS. Av topplederne, altså rådmennene, var det rådmannen i Fredrikstad som fikk avskjed, men bare etter selv å ha uttalt at han ikke kunne støtte NS sin politikk. I hans sted ble NS-ordføreren også oppnevnt til rådmann. Han måtte bruke etatsjefer som ikke var NS-medlemmer, som saksbehandlere for å få utredet de mange kommunale saker og forslag til vedtak som tjente kommunen. Dette førte til at nazifiseringen av kommunen (fylket) ikke ble så effektiv som NS og RK hadde sett for seg. Det kan heller ikke ses bort fra at kollegial solidaritet hos de ansatte i de tre kommunene førte til at det forekom motstandsvirksomhet. Det forekom særlig i Tromsø, også fra NS-medlemmer. Det samme var også tilfelle i Fredrikstad, til den lovlig tilsatte rådmannen fikk sparken i november 1941. Rådmannen i Hamar flyktet til Sverige høsten 1944.

Før okkupasjonen var det «Kommuneloven av 10. juni 1938» som styrte hvordan valg av ordfører og varaordfører skulle foretas. Det var bystyrets oppgave, og valg skjedde som regel på det siste møtet i desember før det kommende år. Den som fikk flest stemmer, var valgt som ordfører eller varaordfører, dersom flere hadde fått samme stemmetall, skulle valget avgjøres med loddtrekning. Bystyre og formannskap fattet vedtak i møter ledet av ordfører eller varaordfører, eventuelt av en annen valgt blant medlemmene dersom begge hadde forfall. Viktig fundament var regler for kommunestyrets voteringer og flertallsvedtak. Ordføreren kunne kalle inn bystyre og formannskap når han fant det nødvendig, når formannskapet vedtok det eller hvis fylkesmannen mente det var nødvendig. Møter i bystyret ble vanligvis holdt for åpne dører, men enkelte saker kunne behandles for lukkede dører, dog først etter man hadde fattet vedtak om dette. Bystyret eller formannskapet kunne ikke fatte gyldige

vedtak uten at minst halvparten av representantene var tilstede, det krevde et flertall av avgitte stemmer, eventuelt noe annet om dette var bestemt ved lov.⁵⁰³

Under nyordningen fattet NS-ordførerne i de tre byene de fleste av sine vedtak uten å legge sakene frem for formennene i bytinget. Når det gjaldt dissenser fremført av formennene i bytinget tok ordførerne i hovedsak ikke hensyn til disse. Det kunne de gjøre i medhold av fører og ansvarsprinsippet og «Kommunalforordningen fra 21. desember 1940» som var et sentralt styringsdokument for kommuneforvaltningen. Innenriksråd Thorleif Dahl skriver i boken *Det nye Norge* (red. N.N. Østbye) 1943 - *Omlegging av det kommunale selvstyret* at dersom det ikke var samsvar mellom NS-ordførers vedtak i bytinget og formennenes mening, skulle dissensen føres til protokoll slik at myndighetene kunne kontrollere kommunens disposisjoner. Innenriksråd Thorleif Dahl mente at en fornuftig ordfører skulle legge stor vekt på samarbeidet med formennene, et oppsiktsvekkende utsagn etter min mening. Altså et skinn-demokrati som ikke levde opp til virkeligheten slik min avhandling viser for byene Hamar, Fredrikstad og Tromsø, og landet ellers.⁵⁰⁴

Tanken til NS var at ordføreren skulle få nødvendig informasjon om forskjellige synspunkter fra formennene. Uansett hadde ordføreren personlig ansvar overfor et høyere nivå, henholdsvis fylkesmann og Innenriksdepartement. Legitimitet for det autoritære førersystemet og nyordningen mente Quisling kunne bygges på Grunnloven. Han tok utgangspunkt i at Kongen i statsråd lyttet til råd fra rådgiverne, men selv tok avgjørelsen. Gyldigheten ble bekreftet ved hans signatur og kontrassegnert av en fra Kongens råd.⁵⁰⁵ Ledelsesmodellen tok utgangspunkt i NS som et statsbærende parti, som igjen var uløselig bundet til okkupasjonsmakten med Josef Terbovens totale sivile maktmonopol i Norge. Nasjonal Samlings ordførere bidro til å endre det kommunale demokratiet på en ulovlig måte. Deres ideologiske (frivillige) kollaborasjon besto i at de lot seg utnevne og medvirket til å innføre nyordningen i kommunalforvaltning under den tyske okkupasjonsmaktens beskyttelse. De ble derfor dømt som landssvikere etter okkupasjonen.

⁵⁰³ Odeltings proposisjon nr. 1 1938. 2. Lov kommunestyre i byene, sidene 19 til 51.

⁵⁰⁴ Innenriksråd Thorleif Dahl 1943: 286 til 295. *Omlegging av det kommunale selvstyre*. «Det nye Norge», utgitt av NS-propaganda-avdeling, (red. N.N. Østbye) 1943. Blant annet hevder Thorleif Dahl at ordfører bør «oppmuntre formennene til frimodige ytringer – men i samarbeidets ånd».

⁵⁰⁵ Dahl, Hans Fredrik 1992: 156 og 157.

I mars 1942 sendte innenriksråd Thorleif Dahl ut et rundskriv til alle fylkesmennene der han minnet om kommunalforordningen av 21. desember 1940, § 11.⁵⁰⁶ Grunnen var at ordførerne ikke hadde vist tilstrekkelig oppmerksomhet til paragrafen. Der sto det at ordførere skulle legge frem for formennene alle saker som tidligere var avgjort av herreds- eller bystyret, og hvor avgjørelsen ikke kunne overlates til formannskapet ifølge kommunelovene av 10. juni 1938. Thorleif Dahl understreket at det var for å sikre at vesentlige saker fikk en forsvarlig håndtering. Ordføreren kunne benytte seg av kommunalforordningens § 11 til å fatte vedtak uten at formennene var tilstede når saken måtte avgjøres innenfor gitte frister. Etter at ordføreren hadde benyttet seg av unntaksparagrafen, skulle formennene orienteres i første bytingsmøte etter at vedtak var fattet. Han skulle begrunne hvorfor paragrafen var blitt brukt, så fremt det ikke fremgikk av sakens innhold. Vi skal senere se at flere av ordførerne i denne avhandlingen ikke alltid fulgte denne prosedyren. En forklaring på manglende oppfølging av § 11 er at fører- og ansvarsprinsippet ga dem en forestilling om at de sto over denne paragrafen, og deres autoritet kunne bli svekket sett i forhold til at vedtaket allerede var fattet, uten involvering av formenn i bytinget. Som vi senere skal se, fikk slike avvik ingen konsekvenser for ordfører. Se kapitel 6 - 7 - 8 og 9. NS-ordførerne oppnevnte etter eget skjønn en rekke kommunale organer. Disse styrever, nemnder, råd, tilsyn og komiteer blir bare omtalt dersom de har relevans for avhandlingen, for eksempel forsynings- og brenselnemnd.⁵⁰⁷

Før okkupasjonen skulle rådmenn føre tilsyn med kommunens forvaltning og delta i formannskaps- og bystyremøter, i kommunale utvalg, komitéer, styrever samt rådsforhandlinger. En rådmann kunne ikke avgi stemme uten at han var valgt til medlem av kommunalt organ.⁵⁰⁸ Nærmere presisering av rådmannstillingen kunne gis i form av instruks eller forskrift fra kommunestyret. Under nyordningen skulle rådmannen være lojal til nazi-regimets forordninger og rundskriv. Sanksjonering fra RK overfor en rådmann kunne være avskjed eller suspensjon. Jeg skal nå se på hvordan de lovlig tilsatte rådmenn i de tre byene

⁵⁰⁶ HKAF: Boks J. 1942 rådmannen, jnr. 524-1942, rundskriv fra Innenriksdepartementet jnr.957/42 K. 3. til samtlige fylkesmenn datert 26. mars 1942.

⁵⁰⁷ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380, J. sak 5265. *Forordning om endringer i kommunelovene av 10. juni 1938*. Det var ikke anledning til å nekte utnevningen til ordfører eller formann, med unntak av aldersgrense 65-år, sykdom eller etter bestemmelser i særlover. Dersom en ønsket fritak skulle det søkes om dette hos fylkesmannen. Kilde: ovenstående «Forordning».

⁵⁰⁸ «Lov om kommunestyret i byene» av 9. juni 1938. Kapittel 5. § 39., § 40. og § 41.

forsøkte å skaffe seg et handlingsrom innenfor den tvangspålagte kollaborasjon med okkupasjonsmakten og Nasjonal Samlings ordførere. Det kunne de ved å vise til sedvane i kommuneforvaltningen, forsøke å definere egen rolle, legge betingelser eller føringer i saksbehandlingen, fremme forslag til ordfører om vedtak og iverksette disse, og dermed påvirke eller bidra til å «styre» kommuneforvaltningen. Rådmannens innsikt, eller om en vil ekspertmakt, i kommuneforvaltningens saksområder, som budsjett og regnskap, ga viktige styringspremisser som det for uerfarne NS-ordførere var krevende å overprøve. Ett eksempel på dette finner vi i Fredrikstad, hvor rådmannen var utnevnt av Innenriksdepartementet, samtidig var han også NS-ordfører. Han brukte etatsjefene som ikke var NS-medlemmer, til saksutredninger, det ville være for arbeidskrevende å ha detaljkunnskaper om de mange kommunale saker.

6.1 Arbeidstjenesten (AT) - arbeidsmobilisering

Departementet for Arbeidstjeneste og Idrett skulle lede Arbeidstjenesten (AT), der kommissarisk statsråd Axel Stang var sjef. Som nevnt hadde dette departementet en sentral rolle for å forsøke å etablere en nasjonalsosialistisk omforming av Norge.⁵⁰⁹ AT ble under okkupasjonen etablert over hele landet og inndelt i seks distrikter. Departementet skulle også stå i spissen for å styre norsk idrett. Se omtale av «Idrettsstreiken» og «Arbeidskontorene» i kapitlene 7, 8 og 9 om kommunal ledelse og forvaltning i de tre byene Hamar, Fredrikstad og Tromsø.

Karl Frølich-Hanssen ble utnevnt, med tittel general, til sjef for Arbeidstjenesten våren 1941. Han var tidligere oberst i Hæren. Fra 1942 overtok han også som sjef for «Norges Kvinnelige Arbeidstjeneste». Departementet utformet en lov om ungdomstjeneste i februar 1942. Loven vekket sterk motstand blant befolkningen og førte til at gjennomføringen av tiltaket aldri ble noen realitet. Loven dreide seg om at norske barn helt ned til 10-års alderen skulle gjøre tjeneste i Nasjonal Samlings Ungdomsfylking (NSUF).

Frølich-Hanssen holdt en propagandatale i Universitetets Aula, i Oslo den 8. mai 1942 for å illustrere AT-organisasjonens virke og politiske standpunkter. I talen proklamerte han at

⁵⁰⁹ Grimnes 2018: 70.

ungdommen hadde rett og plikt til å tjene land og folk med spaden som våpen - en ærestjeneste. Han hyllet arbeidet med jorden og hevdet at den norske ungdommenes arbeid med jordarbeidet, gavnet den enkelte manns effektivitet. Og ikke minst hele nasjonenes slagkraft, og at «nyreisningen» av landet fremfor alt er nyreisning av Norges ungdom. AT skulle være av oppdragende betydning, en skole for norsk ungdom og skape en sunn sjel i et sunt legeme. Han hevdet at tjenesten dreide seg om bistand til norske bønder for dyrking og innhøsting av landbruksprodukter, altså matauk, til befolkningens beste, og som sådan stanse det han kalte sultspøkelset.⁵¹⁰ Han skrev tilsvarende i boken *Norges Nyreisning «Arbeidstjenesten»* (1942).

Befalingsmennene som ledet mannskapene i arbeidsleirene brukte «tysk hilsen» seg imellom. Menige mannskaper var unntatt fra dette ritualet. Det var fysisk trening, leiertjeneste, hilseøvelser og indre tjeneste. Det ble utdelt bøker / tidsskrift til mannskapene: «AT-sangboken», «Ord- for dagen», «AT-Årbøker» og «AT-bladet», som skulle motivere ungdommene til arbeidsinnsats. AT-årbøkene rapporterte om arbeidet som var utført rundt omkring i fylkene, blant annet i Østfold og Hedmark. Det ble også fremholdt verdier som samhold, kameratskap og at ærlig arbeid skulle skape et rikere Norge. Dette til det beste for oss selv og kommende slekter. Årbøkene inneholdt oversikt over hvilke arbeidsoppgaver som var utført: For eksempel grøfting, nydyrking, opparbeide kulturbeiter, elvereguleringer, veiarbeid, luking, ny-dyrking, stubbebryting, skoghogst og innhøstning. Og det som NS-betegnet som «den kulturelle fostring».⁵¹¹ Ole Kristian Grimnes skriver at AT-avdelinger deltok ved ulike store NS-arrangementer, for eksempel ved statsakten på Akershus, og andre parader. Offiserene eller befalet som ledet de forskjellige leierne var motstandere av at det skulle holdes ideologiske foredrag for mannskapene, og sjefen selv, Frølich-Hanssen var imot at NS og SS skulle få adgang til leierne for å drive propaganda eller verving for

⁵¹⁰ RA. L-sak. Oslo politikammer, dom: 4136 - 121/49. L-saken besto av fem bokser med sakspapirer, og ulik litteratur: AT- sangbøker, ord for dagen, års-bøker og tidsskrifter. Frølich-Hanssen var tidligere oberst og medlem av NS fra 22. oktober 1940 til okkupasjonens slutt. Han ble dømt til 7-års fengsel av Norges Høyesterett 27. april 1948, og fradømt oberststillingen for alltid. Frølich-Hanssen deltok i kampene mot tyske soldater ved Glomma / Askim i april dagene 1940.

⁵¹¹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4136-121/49; *AT-Årbøker*: 1941/1942/1943, Jfr. L-Sak 4136-121/49; Grimnes, Ole Kristian 2018: 317 til 320; Sanengen, Alf 1950: 319 til 348. *Kampen mot A-T og arbeidsmobiliseringen*. I «Norges krig 1940-1945». Hovedredaktør Sverre Steen. Bind III. Frølich-Hanssen 1942: 184 og 185. *Norges Nyreisning*. «Arbeidstjenesten»; Frølich-Hanssen 1942/43: 242 til 256. *Det nye Norge*. Bind 2. «AT- en mektig manifestasjon av den nye tids idealisme».

styresmaktene. Hvor mange av mannskapene som ble motivert til å melde seg inn i NS er usikkert ifølge Grimnes.⁵¹²

Det var Administrasjonsrådet som for å hjelpe til i jord- og skogbruksarbeidet etablerte AT sommeren 1940.⁵¹³ Det ble også organisert frivillig arbeidstjeneste for kvinner sommeren 1940. Fylkesmann i Hedmark, Knut M. Nordanger oppnevnte et utvalg på tre kvinner for å lede arbeidet med å etablere ordningen i Hedmark fylke. De skulle følge samme retningslinjer som for menns arbeidstjeneste.⁵¹⁴

I de tre årene 1941, 1942 og 1943 ble det innkalt cirka 40 000 ungdommer fordelt på om lag 50 AT-leirene, det utgjorde nesten halvparten av rulleførte årskull. Tiltaket ble møtt med motstand fra befolkningen fordi prosjektet var bygd opp etter tyske bestemmelser fra 1940. Mange fryktet at det dreide seg om verving til krigsinnsats. Etter motstand fra Hjemmefronten og Milorg, særlig fra 1944 ble AT ingen understøttende ressurs for tysk krigføring på Østfronten slik Nasjonal Samling hadde sett for seg.⁵¹⁵

Med forordning fra 27. mars 1941 som ble iverksatt 27. mai samme år ble mannlige borgere tvangsutskrevet til tvungen arbeidstjenestetjeneste, i første omgang til jord- og skogbruk. Den 9. juli samme år ble en ny forordning utsendt som fastsatte at Arbeidsdirektoratet kunne innkalle arbeidsføre til å arbeide i utvalgte områder innenfor en bestemt tidsperiode.⁵¹⁶ Nytt fra mars og april 1941 var at arbeidsplikten var et obligatorisk prosjekt for hele landet, med unntak av Finnmark. Nå gjaldt tvungen registrering og tjenesteplikt og Nasjonal Samling hadde dette som en av sine programposter. Vi skal senere se at NS-ordførerne ansatte bestyrere for de fusjonerte arbeidskontorene i kommuneforvaltningen som var medlemmer av NS. Disse skulle administrere AT-virksomheten innenfor de fusjonerte arbeidskontorenes utskrivingsområder i kommunene. De som ble utskrevet gjorde blandet annet tjeneste på tyske

⁵¹² Grimnes, Ole Kristian 2018: 317 – 319.

⁵¹³ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen 1995: 29; NS-Program, kapitel I. Staten og samfundet, punkt 7. «Frivillig arbeidstjeneste innføres for all frisk ungdom for å styrke solidaritetsfølelsen og som et ledd i arbeidet for å bygge landet».

⁵¹⁴ HKAF: Brev til ordførerne i Hedmark 12. juli 1940, rådmannen i Hamar j.nr.0629 - 1940.

⁵¹⁵ Grimnes, Ole Kristian 2018: 317 til 319; Kvistad 2011: 614 til 622. Organiseringen av AT krevde en forholdsvis stor administrasjon med om lag 100 personer fordelt på seks avdelinger og atten kontorer tilknyttet Departementet for arbeidstjeneste og idrett; Dahl m/ flere 1995: 28-29.

⁵¹⁶ Grimnes, Ole Kristian 2018: 203 til 207, 317 til 319; Kvistad, John Mikal 2011: 472 til 496, 605 til 622.

anlegg. I 1943, ble hele 85 000 innkalt til dette arbeidet⁵¹⁷, fordelt på ulike våpengrener og den tyske bygge- og anleggs organisasjonen Todt. I 1944 var det om lag 100 000 arbeidere og funksjonærer som ble omfattet av tvangsutskrivningen.⁵¹⁸ Antallet varierte fra år til år. Arbeidsmobiliseringen ble blandet sammen med AT-tjenesten og folk trodde at dette var en plan for at norsk ungdom skulle bli innkalt til frontinnsats, hvilket aldri ble en realitet.

Ifølge Ole Kristian Grimnes var AT en statlig nyskapt sivil institusjon i regi av NS og ble aldri noen understøttende organisasjon i en fremtidig hær. Dette slår også Hans Fredrik Dahl med flere fast.⁵¹⁹ Arbeidsmobiliseringen har jeg omtalt om de fusjonerte AT-kontorene i Hamar, Fredrikstad og Tromsø i kapitlene 7, 8 og 9.

6.2 Fylkesmannens rolle

Kapitlet tar for seg fylkesmannens arbeids- og ansvarsområde før og etter nyordningen ble iverksatt. Stillingen som statens Fylkesmann, første representant har bestått helt siden eneveldets dager, hans plikt til å stå for offentlige tiltak har sin opprinnelse i amtmannsinstruksen fra 1685.⁵²⁰ Fylkesmannen er den fremste statlige representant i fylket og skal sørge for at Stortingets og Regjeringens vedtak blir fulgt opp. Fylkesmannen skal fungere som et mellomledd, et formidlings- og samordningsorgan mellom de sentrale myndigheter og underordnede myndigheter. I 1935 kom en ny fremstilling som gjaldt frem til 2. verdenskrig. Den supplerer tidligere arbeidsoppgaver for fylkesmannen. Her nevnes hovedarbeidsområder som blant annet tilsyn med offentlig ansatte, domstolen, lensmenn, fengselsvesenet, helsevesenet, veg og hans plikter overfor kommunene.⁵²¹

Fylkesmennene fikk en nøkkelrolle enten de var lovlig tilsatt, eller oppnevnt av okkupasjonsmakten. Høsten 1940 fikk fylkesmannen ordre fra Innenriksdepartementet om å oppnevne kandidater til ordfører og varaordfører i samråd med Nasjonal Samlings fylkesfører.

⁵¹⁷ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen 1995: 27, 28, 29; Grimnes 2018: 203 til 207; Wikstrand, Andresen 2007: 80 og 81;

⁵¹⁸ Grimnes, Ole Kristian 2018: 203 til 207.

⁵¹⁹ Dahl m/ flere 1995: 27, 28, 29; Grimnes, Ole Kristian 2018: 204, 317 til 319.

⁵²⁰ NOU 1976: 17. Den lokale statsforvaltningen. *Oversikt over den lokale statsforvaltningen i 1975*. III. Fylkesmannsembetene.

⁵²¹ *Fylkesmannsbok*, 1995: 24, 25, 44 og 45. En orientering om arbeidet i fylkesmannsembetene. Utgitt av Administrasjonsdepartementet i mai 1995.

Valg til kommunale verv skulle nå opphøre. Selve oppnevningen skulle Innenriksdepartementet stå for. Dersom fylkesfører og fylkesmann ikke ble enige, skulle fylkesmannen bringe saken inn for departementet til endelig avgjørelse. Deretter skulle han oppnevne formenn med varaformenn til byting / herredsting for en toårsperiode i samråd med fylkesfører og NS-ordfører når denne var utpekt. Under nyordningen av offentlig forvaltning var statens hovedkontrollorgan fortsatt fylkesmannsembetet, som skulle føre tilsyn med kommunenes forvaltning og økonomi. Fylkesmannen var også sjef for fylkeskommunens egen forvaltning.⁵²² Han skulle godkjenne vedtak som var fattet av ordførerne, blant annet i finansielle saker, og kunne innvilge permisjon for en rådmann i inntil fire uker.⁵²³ Andre ansvarsområder var fylkets matforsyning, skogbruk, strømforsyning, helse, skole og fylkesøkonomi. Fylkesmennene skulle rapportere hver måned til Innenriksdepartementet om tilstanden i sine fylker. Gjenpart av disse rapportene ble oversendt til RK.⁵²⁴ Det viser at RK ville ha kontroll med hvordan fylkesmannen utøvde sitt arbeids- og ansvarsområde. Også om han var lojal til tyske og norske forordninger.

En gang i året skulle fylkesmannen innkalle til Fylkesting hvor ordførere og fylkesfører skulle være tilstede. Han skulle også innkalle til møte med fylkesformennene ved påbud i loven, minst tre av fire formenn skulle delta i møtet. Han instruerte om hvordan eventuelle regnskapsoverskudd skulle disponeres, om vedtak fattet av ordfører ble godkjent eller ikke. Dersom vedtakene ikke harmonerte med forordninger og rundskriv, kunne fylkesmannen be om tilleggskommentarer eller endring av ordføreres vedtak i tråd med gjeldende bestemmelser. Andre viktige saker var kommunenes budsjett, regnskap og skatt. Fylkesmannen fikk via Innenriksdepartementet også retningslinjer som skulle følges opp av ordfører, om hvordan han skulle avholde bytingsmøtet.⁵²⁵ De lovlig utnevnte fylkesmennene som ikke var NS-medlemmer, ble som nevnt gradvis presset ut fra 10. oktober 1940 til 1. februar 1942. De nyutnevnte fylkesmennene var medlemmer av NS, og som sådanne var

⁵²² RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380, «Forordning om endringer i kommunelovene av 10. juni 1938»; Innenriksråd Thorleif Dahl 1942/43: 299, 298 og 300. *Det nye Norge*. Bind 2. «Omlegging av det kommunale selvstyret».

⁵²³ HKAF: Rådmannen i Hamar, ekspedisjon til fylkesmannen, boks 1.B.2. Innenriksdepartementets rundskriv nr. 64, datert 17. november 1944.

⁵²⁴ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088, bilag 82; Rapportenes innhold bestod blant annet av informasjon om matforsyning, brensel- og helsesituasjonen. Hendelser i forskjellige politidistrikt, produksjonen i jord - og skogbruket.

⁵²⁵ RA. L-sak. Oslo politikammer dom: 4380. *Forordning om endringer i kommunelovene av 10. juni 1938. Fra 21. desember 1940.*

deres politiske overbevisning forankret i nasjonalsosialismen, og derfor en frivillig ideologisk kollaborasjon. Som vi senere skal se, forhindret ikke det fylkesmenn omtalt i denne avhandling, Solgaard Jacobsen i Østfold / Østre Viken og Vries Hassel i Hedmark, fra å fremføre en åpen og kraftig kritikk både mot tyskerne og NS. Her bruker jeg historikeren Grimnes begreper om kollaborasjonshandlinger, tilpassing og motstand som han betegner som overlappende handlinger og veksling mellom flere nivåer, to eller tre samtidig.⁵²⁶ Vries Hassels kritikk førte til hans øyeblikkelige avskjed. Solgaard Jacobsen fortsatte i fylkesmannstillingen til okkupasjons slutt. I de tre neste underkapitlene drøftes fylkesmannens arbeidsområder før og etter at nyordningen ble etablert i Hedmark / Oppland, Østfold (Aust-Viken) og Troms.

6.3 Fylkesmenn i Hedmark

Fylkesmann Knut M. Nordanger i Hedmark var tidligere stortingsmann og Arbeiderpartiets nestor i kommunalforvaltning. Han satt nest lengst av de lovlig utnevnte fylkesmennene under okkupasjonen. En grunn til at Nordanger satt i stillingen så lenge og ikke valgte å gå av i protest, var at han mente det var den beste måten å ivareta fylkesforvaltningens virksomhet på.⁵²⁷ Hvis han forlot stillingen, kunne fylket risikere å få en person som ikke var kvalifisert for stillingen og som ville tjene NS's og RK's interesser i større grad, enn fylkets interesser. Det var også en erkjennelse blant fylkesmennene om at de burde stå i embetene så lenge som mulig for å bistå fylket under de krevende forholdene som rådde, for å få «hjulene til å gå rundt».⁵²⁸ Altså en administrativ kollaborasjon som var uønsket men nødvendig.

En slik kollaborasjon ses når fylkesmann Nordanger i Hedmark i desember 1941 utsteder et rundskriv til alle ordførerne i Hedmark, der han viser til fylkesfører Ørnulf Lundesgaard. I brevet ber fylkesmannen om at ordførerne utarbeider en kartlegging over «alle som var i arbeid, dvs. arbeidere, funksjonærer og hjelpemannskap, lokallagsførerne skulle undersøke samme gruppes politiske holdninger til NS». Undersøkelsen er tidligere omtalt i min masteravhandling fra 2007. *Hvordan styrte Nasjonal samling den kommunale forvaltningen i*

⁵²⁶ Grimnes 2009: 487; Simonsen 2016: 26 til 31.

⁵²⁷ *Innstilling fra undersøkelseskommissjonen av 1945*: 349.

⁵²⁸ *Innstilling fra undersøkelseskommissjonen av 1945*: 349.

*Hamar fra 1940 til 1945.*⁵²⁹ Jeg tar med en forkortet versjon, undersøkelsen var to-delt, en arbeidsmarkedsundersøkelse, og en politisk, ideologisk del. Nytt i denne avhandlingen er at jeg har forsøkt å finne ut om noen ble stilt til ansvar for kartleggingsundersøkelsen under landssvikeroppkjøret, og om kartleggingen fikk noen konsekvenser for de personer som ble registrert av ordfører. Eller var dette en papirundersøkelse? Ordføreren skulle redegjøre for navn på bedriften, adresse, telefon, og navn på bedriftsledere, deretter antall ansatte fordelt på funksjonærer og arbeidere samt kjønnsfordeling per 1. april 1940 og for 1. desember 1941.⁵³⁰ Undersøkelsen slo fast at det var skapt 518 nye arbeidsplasser for menn i perioden 1. april 1940 til 1. desember 1941, fordelt på ulike bransjer, i samme periode var det en liten nedgang for kvinner.⁵³¹

Lokallagsfører skulle ha svar på følgende: «Om bedriftens leder var medlem av NS, sympatisør, nøytral eller motstander av NS, hvor mange NS-medlemmer bedriften eventuelt hadde, og hvordan denne fordelingen var på menn og kvinner.»⁵³² Altså en politisk og ideologiske kartlegging.

Den 22. januar 1942 iverksatte ordføreren i Hamar, Einar Grill Fasting sin del av kartleggingen og ba om vedlagte skjema skulle utfylles og returneres i slutten av februar.⁵³³ Deretter ble resultatet av kartleggingen 30. mars oversendt til lagfører Ragnvald Johansen⁵³⁴ i Hamar, fylkesmannen i Hedmark og Nasjonal Samlings fylkeskontor.⁵³⁵

⁵²⁹ Ørnulf, Wikstrand Andresen 2007: 58 til 60. *Hvordan styrte NS den kommunale forvaltningen i Hamar fra 1940 til 1945*. Masteroppgave i historie. Institutt for historie. Universitetet i Tromsø 2007.

⁵³⁰ HKAF: Sammenstilling av yrkesgrupper, funksjonærer og arbeideres holdninger til NS etter foranledning av Nasjonal Samlings fylkesfører. Jfr. rundskriv fra fylkesmannen av 8. desember 1941. Kilde: Boks administrasjon.

⁵³¹ HKAF: Sammendrag av yrkesgruppeoppgaver for Hamar by, rundskriv fra fylkesmannen 8. desember 1941. Kartleggingen for ordførers del ble avsluttet i februar 1942 og oversendt lokallagsfører i Hamar, Ragnvald Johansen; Kilde: Wikstrand Andresen 2007: 58 og 59.

⁵³² HKAF: Brev fra fylkesmann og fylkesfører i Hedmark til alle ordførerne den 8. desember 1941.

⁵³³ HKAF: Sammendrag av yrkesgrupper for Hamar by, jfr. rundskriv fra fylkesmannen 8. desember 1941. Skjemaet viste fagbransjer- og antall bedrifter: 12 industri, 44 håndverk, 11 bekledning, 37 levnetsmidler, 3 grafiske, 3 lær/skomaker, 1 husflid, 15 frisører, 32 snekkere, 246 handel, 14 agenter, 7 bank og forsikring, 17 samferdsel/telegraf, 42 hotell/restaurant, 9 jurister/fengselsvesen, 34 folkehelse/leger, 13 tannleger/sykepleie/tanntekn./apotek, 26 aviser/journalister/film/teater, 12 diverse.

⁵³⁴ Ragnvald Johansen var lagfører for Nasjonal Samlings lokallag Hamar fra 30. mars 1941 til 30. juni 1943 og NS-medlem fra 23. september 1940 til kapitulasjonen. Formann i Hamar byting fra 1. januar 1943 til frigjøringen. Kilde: RA. L-sak. Hamar politikammer: prøveløslatt 128.

⁵³⁵ Wikstrand Andresen 2007: 58 til 60.

I hvilken grad var de enkelte førerne innblandet i den politiske og ideologiske delen av undersøkelsen? Først til lagfører i Hamar, Ragnvald Johansen. Under landssvikerrettssaken mot Johansen fremkom ingen dokumentasjon der det ble ført bevis for at han deltok i den delen som impliserte politisk overvåking.⁵³⁶ For det andre var heller ikke kretsfører for Hedemarken krets, Ivar Sundgård, tiltalt for å ha deltatt i undersøkelsen under landssvikoppgjøret.⁵³⁷ Også i viktige saker i bytinget som departementet anså som sentrale (oppnevning av domsmenn), kunne kretsfører legge saken direkte frem i bytinget.⁵³⁸

Det kan ikke ses bort fra at lagfører i Hamar har besvart de spørsmålene som omfattet den politiske delen av undersøkelsen, og sendt svar direkte til fylkesfører eller fylkesmann i Hedmark. I mine kilder er det ikke funnet dokumentasjon som kan bekrefte dette. For det tredje, under landssviksaken mot daværende fylkesfører Ørnulf Lundesgaard i Eidsivating lagmannsrett forelå det ikke tiltale eller domsslutning som omfattet denne undersøkelsen. For det fjerde kan manglende dokumentasjon for utfylling av den politiske delen av kartleggingen være at ordføreren, som allerede hadde utført sin del av jobben, ikke så noen grunn til å etterlyse lokallagsførerens videre oppfølging av oppdraget. For det femte var «oppdragsgiverne» ved fylkesmannen allerede avsatt, og fylkesføreren utnevnt til kansellist hos Quisling og flyttet til Oslo. De var som sådan ikke aktuelle til å følge opp den politiske delen av spørreundersøkelsen. For det sjette er det mulig at fungerende fylkesfører Anton Brynhildsvold ikke var orientert om den politiske delen av undersøkelsen, og derfor ikke purret lagfører, eller at undersøkelsen rett og slett ble sett på som lite viktig av den nye fylkesledelsen. For det syvende er det ikke funnet kilder som indikerer noen konsekvenser for motstandere av partiet. Derved fantes intet grunnlag for tiltale, og dette ble således ikke omtalt i rettsdokumentene for tidligere fylkesfører, kretsfører og lokallagsfører. Dette materialet, nemlig den politiske delen av undersøkelsen, var så sensitivt og kompromitterende at det ble brent den 7. mai 1945. En tidligere kvinnelig funksjonær på NS-fylkeskontoret i Hamar fortalte til redaktør Willy Flock (1989) i boken *Hamar Vårt Hamar. Førkrigstid og okkupasjon*, at det ble brent en del papirer som kunne skape vanskeligheter for NS.⁵³⁹ Jeg har nøye studert de landssvikersakene som omfatter lokallagsfører, kretsfører og fylkesfører, uten

⁵³⁶ RA. L-sak. Hamar politikammer: prøveløslatt 128.

⁵³⁷ Ivar Sundgård var kretsfører i Hedemarken krets av NS fra juli 1941 til 30. juni 1943. Krets 15 omfattet Nord- og Sør- Hedmark med Hamar by, i alt 7 NS-lag. Kilde: RA. L-sak. Hamar politikammer: prøveløslatt 193.

⁵³⁸ Eksempler på kretsforenes makt: Se kapittel 2.8.

⁵³⁹ Flock 1989: 177.

å finne tiltale eller dom i henhold til disse sakene.⁵⁴⁰ Et annet spørsmål en kan stille er hvorfor fylkesmann Nordanger bidro til å legitimere undersøkelsen som hadde elementer av politisk overvåking, der NS' fylkesfører var oppdragsgiver? Var det en uønsket administrativ kollaborasjon fra fylkesmannens side? Nordanger, måtte gå av 25. januar 1942. Han administrerte Hedmark fylke helt frem til alle kommuner, med unntak av Alvdal og Folldal, var overtatt av NS. Han ble i april arrestert som gissel, og satt som fange på Grini fangeleir et halvt år, før han ble løslatt og utvist fra Hedmark fylke. Han bosatte seg deretter i Eidsvoll kommune.⁵⁴¹ (Akershus fylke). Altså et alvorlig maktovergrep basert på opportuniste fra nazi-regimets side, slik jeg ser det. Uansett fikk undersøkelsen ikke noen politisk eller praktisk konsekvens for innbyggerne som ble omfattet av den politiske delen av undersøkelsen. Selve arbeidsmarkedsundersøkelsen ga nyttig informasjon til kommunen.⁵⁴² Nordangers implisering og kollaborasjon fikk ingen betydning for karrierens hans, allerede rett etter okkupasjonen fortsatte han i stillingen som fylkesmann i Hedmark.

Ekspedisjonssjef i kommuneavdelingen i Innenriksdepartementet, Ole Vries Hassel ble ifølge han selv beordret og presset til å overta fylkesmannsembetet i Hedmark den 19. januar 1942 av kommissarisk statsråd Albert Viljam Hagelin.⁵⁴³ I april møtte Vries Hassel for første gang et samlet ordførerkorps på Hedmark fylkeslags «Ting» på Sjusjøen Høyfjellshotell.⁵⁴⁴ For å vise hvilke saker som opptok fylkesmannen, tar jeg med noen momenter fra hans åpningstale. Han fremholdt blant annet at arbeidsledigheten var redusert, forsorgsutgiftene (fattigforsorg) var betydelig lavere enn tidligere i kommunene i Hedmark. De økte skatteinntektene skulle brukes til å betale ned på gjeld som fortsatt var stor for den enkelte kommune. Ifølge *Hamar Stiftstidende* var det allmenn tilslutning til utsagnet fra Vries Hassel. Han hevdet at kommunenes driftsbudsjett burde holdes lavt, og minnet om at arbeidet med gjenoppbyggingen etter krigen ville medføre store kostnader.⁵⁴⁵ Fylkets økonomi ble kommentert der det fremkom et overskudd fra 1941 på kroner 300 000, men ved nærmere

⁵⁴⁰ Jeg har studert følgende saker i RA, uten å finne denne saken omtalt i tiltalen mot dem i rettsdokumentene: L-sak. Hamar politikammer, prøveløslatt: 128, L-sak. Hamar politikammer, prøveløslatt: 193 og L-sak. Oslo politikammer, dom: 3336. Derimot fant jeg kartleggingsundersøkelsen i Hamar kommunens arkiv, men bare den delen som var upolitisk (arbeidsmarkedsundersøkelse) besvart av ordfører Grill Fasting.

⁵⁴¹ Lunde: 1998: 80.

⁵⁴² RA. L-sak. Oslo politikammer dom 3336; Andresen, Wikstrand 2007: 58 til 60.

⁵⁴³ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380.

⁵⁴⁴ Fylkestingets møte ble avholdt den 20. april 1942. *Hamar Stiftstidende* hadde den 21. april en omfattende omtale av arrangementet.

⁵⁴⁵ *Hamar Stiftstidende* den 21. april 1942.

gjennomgang bortfalt beløpet ifølge fylkesmannen. Driftsbudsjettet for året 1942/43 viste en netto utgift / inntekt på kroner 2 511 881, det var ifølge fylkesmann en økning på om lag 14 prosent sammenlignet med budsjettåret 1941/42.⁵⁴⁶ Vries Hassel kom videre inn på den politiske situasjonen i fylket der han uttalte: «Forholdene har vært preget av absolutt ro, fylkets befolkning har med fornuft og sindighet tatt de vanskeligheter som krigen har ført med seg». Han opplyste at skolene i fylket var kommet i gang, bortsett fra enkelte klasser. I denne forbindelsen kom han med kritikk mot lærerne. En av ordførerne takket fylkesmannen og uttrykte: «fylkestingets glede over å kunne se Vries Hassel i fylket». Han forsikret at fylkesmannen ville bli møtt med sympati og tillit ut til fylkets aller ytterste grenser».⁵⁴⁷ Senere skal vi se at tillitserklæringen var av liten betydning, da Vries Hassel om lag et år og seks måneder senere rettet sterk kritikk mot tyskerne og Quisling.⁵⁴⁸

Som fylkesmann støttet Vries Hassel fjellkommunene i Nord-Østerdalen ved å gå inn for endring av fylkesskatten der begrunnelsen var kulde og vanskelige dyrkingsforhold. Han ønsket også at ordførerne skulle senke skatten i denne regionen, begrunnet med deres vilje til nedbetaling av kommunegjelden, og tok som eksempel Tynset kommune som i 1943 hadde en gjeld på kroner 300 000 hvorav om lag 100 000 ble nedbetalt i 1942. Hans engasjement for regionen sett i forhold til flatbygdene i Hedmark betegner historikeren Trond Ivan Hagen som «ganske oppsiktsvekkende». Vries Hassel var kritisk til Innenriksdepartementets forsøk på å trekke forsyningsnemndene vekk fra ordførernes kontroll, da han mente at ordførerne som var ansvarlige for kommunenes totale økonomi, burde ha innflytelse på nemndenes effektivitet og økonomi. I brev til Forsyningsdepartement, som hadde instruksjonsmyndighet over nemdene, hevdet fylkesmannen at det i flere kommuner hadde vært uttrykt mistillit fra ansatte i forsyningsnemndene mot ordførerne fra NS. Fylkesmannen uttalte også at det var uklare kompetanseforhold mellom prispolitiet, forsyningsinspektøren og fylkesforsyningsnemnda.⁵⁴⁹

Vries Hassels brudd med partiet kom som følge av et brev han sendte til Hagelin og justisminister Sverre Riisnæs i august 1943, med kopi til flere ordførere og fylkesmenn. I brevene kom han med kross kritikk av Nasjonal Samling og tyskernes handlinger som hadde ført til befolkningens motstand og vrede mot myndighetene. Han mente også at lojaliteten til

⁵⁴⁶ Hedmark fylkestings forhandlinger 1942, sak nr. 31.

⁵⁴⁷ *Hamar Stiftstidende* den 21. april 1942: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380

⁵⁴⁸ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380, avskrift av brev til innenriksministeren 16. august 1943.

⁵⁴⁹ Hagen 1997: 123, 131 til 134.

Quisling var svekket og antydnet at NS burde gi fra seg makten for om mulig å få på plass et styre som befolkningen kunne være mer tilfreds med. Quisling reagerte svært negativt på handlemåten til Vries Hassel, og innkalte ham til Slottet i Oslo, der han måtte stå til rette for Quisling, Hagelin, Riisnæs, fylkesfører Aass og andre partitopper. I møtet ble han beskyldt for sterk illojalitet, og ble pålagt å søke om avskjed fra fylkesmannsembetet omgående. Han fratrådte stillingen formelt 30. september 1943.⁵⁵⁰

Det synes klart at Vries Hassel gradvis utviklet sin i opposisjon til partitoppene og tap av troen på NS. For det første var hans samarbeid med innenriksråd Thorleif Dahl vanskelig fordi Vries Hassel med sin lange fartstid fra 1927 som byråsjef i Justisdepartementet, Kommuneavdelingen, kan ha ment at hans kompetanse på kommunalforvaltning var høyere enn departementsrådets. Dernest ble han tvangsbeordret til fylkesmann og måtte overta embetet innen fem dager, til tross for at han protesterte til Hagelin, uten å bli hørt. For det tredje ser vi at han stilte seg kritisk til fylkesmannens svekkede myndighets- og ansvarsområde, og mente at også opposisjonelle kunne brukes til ulike styrer og verv. Det toppet seg for Vries Hassel i august 1943, da Quisling mente at han utviste sterk illojalitet ved å sende ut ovennevnte brev. Dette førte til hans avskjed i unåde.⁵⁵¹

Som tidligere antydnet, ser det ut til at Vries Hassel ikke hadde full oversikt over hva fører- og ansvarsprinsippet betydde i praksis for kommuneforvaltningen, da han som tidligere ekspedisjonssjef i Innenriksdepartementet, kommunalavdelingen ble beordret av Hagelin til å utarbeide lovutkast til kommunalforordningen av 21. desember 1940.⁵⁵² Noe reelt valg hadde han neppe, bortsett fra å søke avskjed. Men det kan heller ikke ses bort at han så en mulighet til en senere karriere og derfor utviste lydighet overfor Hagelin.

⁵⁵⁰ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380, avskrift av brev fra fylkesmann i Hedmark 16. august 1943.

⁵⁵¹ Norges Høyesterett endret den 4. november 1950, Eidsivating lagmannsrett dom v 9. oktober 1948 fra 3 år og 6 måneder til 3 år og 1 måned tvangsarbeid for Vries Hassel, samt rettighetstap for et tidsrom på 10 år. Vries Hassel ble ikke fradømt retten til å fungere som sakfører. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380.

⁵⁵² RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380. Ifølge Vries Hassel klaget han til Hagelin om at han ikke ville motta stillingen fordi han kjente den tidligere fylkesmann Knut M. Nordanger (som fikk avskjed av politiske årsaker, ikke NS-mann) fra tidligere. Dessuten ønsket Vries Hassel ikke å bli «sparket» fra Innenriksdepartementet. Han satt som fylkesmann i Hedmark fra 19. januar 1942 til 30. september 1943.

Arthur Troller⁵⁵³ ble konstituert som fylkesmann i Hedmark fra september 1943 til januar 1944. Han hadde bakgrunn som varaordfører i Hamar, og hadde jobbet som kontorsjef og stedfortreder for fylkesmannen. Han sto for den daglige forvaltning som blant annet godkjenning av ordførernes vedtak og rapporterte til Innenriksdepartementet om tilstanden i fylket. I november 1943 sendte han ut brev til fylkets ordførere der han foreslo å gjennomføre en ordning som skulle bidra til at hjemvendte frontkjempere kunne få mulighet til å tiltre ledige stillinger i kommunene. Det er ikke funnet kilder som viser at forslaget ble realisert.⁵⁵⁴ Det var det eneste nyordningstiltak som ble forsøkt etablert i den korte perioden han fungerte som fylkesmann i Hedmark. Hvorfor Troller fikk en så kort periode som konstituert fylkesmann kan skyldes at etterfølgeren hadde en bredere erfaring og «lang» fartstid som fylkesmann fra Vestfold.

Hedmark fylkes siste NS-oppnevnte fylkesmann ble Halvor Hektoen.⁵⁵⁵ Han var en erfaren fylkesmann som kom fra samme embete i Vestfold fylke. Han utførte sitt arbeid som fylkesmann i Hedmark fylke på en ryddig måte ifølge Eidsivating lagmannsrett. Han engasjerte seg aktivt i fylkenes økonomi, og blandet seg ikke inn i politikk, med unntak av bevilgninger til NS-organisasjoner. Han engasjerte seg ikke i politisk propaganda, og hadde ingen økonomiske eller personlige fordeler som fylkesmann i Hedmark.

Hedmark fylke ved fylkesutvalget oppnevnte i august 1945 et utvalg som fikk i oppdrag å granske fylkesmennenes forhandlingsprotokoll og møtebok for årene 1941 til 1945.⁵⁵⁶ NS-fylkesmenn utrettet i hovedsak en saklig embetsutførelse i Hedmark fylke. Som nevnt var det noen unntak. Utvalget fra august 45 slo fast at det var få vedtak som en vil tilråde omgjort, bortsett fra ulovlige bevilgninger.⁵⁵⁷

⁵⁵³ Troller hadde utdanning fra Forsvaret, blant annet krigsskolens nederste avdeling og var vernepliktig løytnant i 1920. Medlem av NS fra høsten 1940. Ble oppnevnt til varaordfører i Hamar 3. januar 1941 og innehadde vervet frem 1. januar 1943. Kilde: RA. L-sak. Hamar politikammer: sak nr. 60.

⁵⁵⁴ RA. L-sak. Hamar politikammer: sak nr. 60.

⁵⁵⁵ Hektoen var kaptein i hæren og medlem av NS fra 8. april 1940 til kapitulasjonen. Fylkesfører i Vest-Agder fra 1. desember 1940 til 12. august 1941. Beordret til fylkeskontorsjef i Hedmark 1. oktober 1941. Utnevnt til konstituert fylkesmann i Vestfold fra 25. januar 1942 til 1. februar 1944. Kilde: RA. L-sak. Hamar politikammer: betinget dom 49.

⁵⁵⁶ RA. L-sak. Hamar politikammer: betinget dom 49, sak fylkeskommunale vedtak under okkupasjonen.

⁵⁵⁷ RA. L-sak. Hamar politikammer: betinget dom 49; Statsarkivet på Hamar: Hedmark fylkestings forhandlinger den 19. september 1945. Sak nr. 13. «Fylkeskommunale vedtak under okkupasjonstiden».

NS-fylkesmennene i Hedmark fikk et forholdsvis godt skussmål for sin utførelse som fylkesmenn, med unntak av ovenstående merknader. Fylkesmann Vries Hassel skiller seg fra samtlige øvrige fylkesmenn i Norge ved sin tidligere sentrale stilling i Innenriksdepartementets, Kommunalavdeling og hans opprør mot Quisling, NS og tyske myndigheter som førte til avskjed med øyeblikkelig virkning.

6.4 Fylkesmenn i Østfold

Dette kapitlet handler om fylkesmannsembetet i Østfold under okkupasjonen. Kan det ses noen tilnærminger som er like eller særegne sammenlignet med Hedmark fylke? Som ny fylkesmann i Østfold ble Lyder Døscher Bull utnevnt noen dager før tyskernes overfall på Norge. Han var tidligere ekspedisjonssjef i Justisdepartementet, Kommunalavdelingen fra 1933.⁵⁵⁸ Ved tiltredelsen uttalte han ifølge *Fredriksstad Blad* i august 1940 at Østfold var et av landets beste fylker og at forholdene i kommunene var tilfredsstillende tatt i betraktning de ekstraordinære forholdene som rådde.⁵⁵⁹

Bull var motstander av NS, og mente det var viktig at han sto i fronten for fylkesadministrasjonen så lenge som mulig for å begrense nyordningen mest mulig. Et eksempel på tvungen kollaborasjon som Bull måtte forholde seg til, var da han skrev et fortrolig brev til rådmannen i Fredrikstad og kunngjorde at all propaganda til fordel for kongehuset kunne straffes med tukthus inntil tre år.⁵⁶⁰ Bull meldte seg ikke inn Nasjonal Samling og som følge av dette trakk han seg fra embetet 1. desember 1941. I *Fredriksstad Blad* kunne en lese at Bull var «entlediget fra sitt embete og var stillet til disposisjon for Innenriksdepartementet».⁵⁶¹

Lyder Døscher Bull ble etterfulgt av NS-ordfører i Moss, cand. oecon Hans Solgaard Jacobsen, medlem av NS fra 28. september 1940. Han startet i fylkesmannsembetet 1. desember 1941 og satt som fylkesmann frem til frigjøringen. Jacobsen hadde studert

⁵⁵⁸ Kolsrud 2004: 199.

⁵⁵⁹ *Fredrikstad Blad* den 5. august 1940.

⁵⁶⁰ FKAF: Brev 5. november 1940, j.nr. 1920. (Forordning av 7. oktober 1940 fra Reichskommissar). Innenriksdepartementet innskjerpet forordningen ovenfor rådmannen.

⁵⁶¹ *Innstilling fra undersøkelseskommisjonen av 1945*: 349; *Fredrikstad Blad* den 2. desember 1941

sosialøkonomi ved et universitet i Tyskland på slutten av 1920-årene, og hadde studieopphold både i Tyskland og USA. Under overskriften «Hvorfor Nasjonal Samling?» skrev han at partiet: «hadde fått den historiske oppgave å representere nasjonalsosialismens ide i vårt folk, en ide som er - eller skal bli - det virkelige livsprinsipp for hvert folk». Han utalte også at «i våre rekker kan en utrette mer både for folk og land enn å stille seg utenfor partiet».⁵⁶² Selv om han ble utnevnt til fylkesmann fortsatte han som redaktør av tidsskriftet *Ragnarok*, og han drev også forlaget «Kaban».⁵⁶³ Særegent var også at Jacobsen drev eget skipsmeglerfirma og spedisjonsfirma under hele okkupasjonen.⁵⁶⁴

Ragnarok, var kritisk til Nasjonal Samling både før og under okkupasjonen med artikler som flere ganger påpekte korrupsjonstendenser og misbruk av makt i NS's styring av Norge. Jacobsen var pålagt å sende inn fortrolige stemningsrapporter til Innenriksdepartementet om forholdene i Østfold / Aust-Viken hver måned tilsvarende som for andre fylkesmenn i Norge. Her ble det redegjort fra de forskjellige politidistriktene i fylket, rapportene omtalte antall forbrytelser, om folks holdninger til NS, ernæringsforhold, jordbruk, industriproduksjonen og brenselssituasjonen i fylket. Som andre fylkesmenn oppnevnte Jacobsen ordførere, varaordførere til byting og herredsting i samråd med Innenriksdepartement, NS- fylkesfører, samt formenn til byting / herredsting i samråd med fylkesfører og ordfører.⁵⁶⁵

Jacobsen orienterte i desember 1942 på et ekstraordinært fylkesting om det han kalte den nye storbyen Borg. Her så en for seg en foreløpig utvidelse av kommunene Fredrikstad og Sarpsborg, men det gjensto flere vanskelige utredninger fordi regionen omfattet kommunene Tune, Kråkerøy og Glemmen. Fylkesmannen avsluttet orienteringen med å hevde at han var lovet bistand fra Quisling og Innenriksdepartementet for å utrede saken videre. På samme fylkestingsmøte ble det vedtatt å slå sammen Moss- og Jeløy til en kommune.⁵⁶⁶ Han var tydeligvis opptatt av at en del kommuner i Østfold burde sammenslås da han lanserte storbyen

⁵⁶² RA. L-sak. Moss politikammer: sak 488; *Fredrikstad Blad* den 2. desember 1941 og 25. februar 1943.

⁵⁶³ Tidsskriftet *Ragnarok* ble utgitt 1934 til 1945 av Hans Solgaard Jacobsen på hans eget forlag Kaban. *Ragnarok* var nasjonalsosialistisk og tysk orientert, med utgivelse hver måned. Kilde: RA. L-sak. Moss politikammer: sak 488.

⁵⁶⁴ RA. L-sak. Moss politikammer: sak 488.

⁵⁶⁵ RA. L-sak. Moss politikammer: sak 488, månedsrapport nr. 27 den 15. februar 1942.

⁵⁶⁶ *Fredrikstad Blad* den 16. desember 1942.

Borg. Solgaard Jacobsen kan betegnes som en fremsynt fylkesmann, selv om forslaget ikke ble noen realitet under okkupasjonen, med unntak for kommunene Moss- og Jeløy.

Et oppsiktsvekkende behandlingsopplegg for rusmisbrukere ble lansert i mai 1944, da han sendte brev til ordførerne i Østfold om et tiltak hvorigjennom «arbeidsskye» burde isoleres i arbeidsleir ledet av tyskerne. Her dreide det seg om personer som ikke arbeidet og i tillegg var alkoholisererte. Han ba ordførerne undersøke med politiet og edruelighetsnemnda i kommunene om det var personer som kunne identifiseres inn under denne gruppen.⁵⁶⁷ Samtlige trettito ordførere i Østfold besvarte henvendelsen, der de uttalte at de var enige med fylkesmannen, med unntak av en som stilte seg mer tvilende til en slik «arbeidsleir». Ordføreren i Fredrikstad mente at det i kommunen var ti personer som kunne være «kvalifisert» til et slikt opphold.⁵⁶⁸ I oktober meddelte fylkesmannen at det ikke ble noe av tiltaket fordi tyskerne ikke ville anlegge leiren uten utgifter for det offentlige. Jacobsen var tydeligvis tilhenger av at «dagdrivere» med overdrevet alkoholforbruk kunne rehabiliteres gjennom et krevende behandlingsopplegg.

Som fylkesmann hadde Jacobsen i hovedsak gått inn for å ivareta norske interesser på beste måte uttalte landssvikerretten, blant annet forsyningsmessig og ved å kritisere tysk skadehogst i skogene og hindre utskrivning av norske kvinner til arbeid i tyske forlegninger.⁵⁶⁹ Men mest av alt engasjerte han seg sterkt sammen med fylkesføreren i Hedmark og Oppland, Axel Aass i mars 1943 mot tyske bestemmelser der gisseltaking for personer som flyktet til Sverige skulle ha tilbakevirkende kraft i tre måneder, noe som kom en rekke personer over hele landet til gode.⁵⁷⁰ Jacobsens og Aass's ideologiske kollaborasjon med tyskerne var frivillig, men også preget av motstandsvirksomhet, en pragmatisk kollaborasjon som finnes både i frivillig og påtvungen kollaborasjon. Altså glidende overganger mellom handlingene.⁵⁷¹

Solgaard Jacobsen skiller seg fra andre fylkesmenn. Han var utradisjonell ved å drive en omfattende forretningsvirksomhet under hele okkupasjonen, han kritiserte tyskerne for deres

⁵⁶⁷ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 3. juli 1944, sak 202. Brev fra fylkesmannen i Østfold til ordførerne i Østfold, den 28. mai 1944.

⁵⁶⁸ RA. L-sak. Moss politikammer: dom 488, brev fra fylkesmannen til ordførerne i Østfold den 20. oktober 1944.

⁵⁶⁹ Ringdal 1994: 403 og 405; RA. L-sak. Moss politikammer: sak 488.

⁵⁷⁰ RA. L-sak. Moss politikammer: sak 488.

⁵⁷¹ Simonsen 2016: 28 til 31.

rovdrift på fylkets naturressurser, han lanserte forslag om Borg storkommune, og han kritiserte Quisling og tyskerne i sitt tidsskrift *Ragnarok*. Og ikke minst markerte han seg gjennom sitt engasjement mot tyskernes forsøk på gisseltaking, og gjennom sine ideer om behandling av alkoholikere. Mye tyder på at han hadde mektige venner på topplanet i Tyskland, med Reichsfører - SS Heinrich Himmler som beskyttet ham.⁵⁷² Det kan illustreres ved at han satt i fylkesmannstillingen frem til okkupasjonens slutt.

6.5 Fylkesmenn i Troms

Kapitlet tar for seg forskjellige aspekter ved fylkesmannsambetet i Troms, og undersøker om det var noen særegne forhold sammenlignet med de to andre fylkene. Fylkesmannen i Troms, Gunnar Bjørn R. Norbye, fratradte embetet 20. april 1940 på grunn av sykdom. Umiddelbart overtok fylkesmannen i Finnmark, Hans Gabrielsen, det sivile ansvaret også for Troms.⁵⁷³ Han fungerte i stillingen frem til 20. mai, da regjeringen Nygaardsvold gradvis overtok styringen av Troms og Finnmark. Gabrielsen ble ansett for å skjøtte embetet godt og hadde også et overordnet ansvar for saker som var felles for de tre fylkesembetene i Nord-Norge og sto for kontakten med general Carl Gustav Fleischer, øverste militære sjef for landsdelen.⁵⁷⁴ Etter at de allierte trakk tilbake militærstyrkene fra Narvik, bestemte regjeringen Nygaardsvold den 7. juni seg for å flykte sammen med Kongen og kronprinsen til England for å fortsette selvstendighetskampen for Norge i utlendighet. Samme dag besluttet General Ruge som var øverstbefalende for de militære myndigheter i Norge, å hente fylkesmann Gabrielsen fra Finnmark, for at han igjen skulle overta øverste sivile myndighet i Troms. Den 14. juni 1941 ble Gabrielsen arrestert av Sipo u.SD, og han ble fjernet fra stillingen 1. august. Han var anklaget for fiendtlig opptreden mot okkupasjonsmakten og NS, og ble fengslet frem til 8. mai 1945.⁵⁷⁵ Her ser vi at motstandskamp mot nazi-regimet fikk alvorlige konsekvenser for

⁵⁷² Emberland og Kott 2013: 99 til 102.

⁵⁷³ På grunn av krigen var landsdelen avskåret fra det øvrige Norge, det ble derfor bygget opp det som ble kalt Nord-Norgeadministrasjonen, der fylkesmennene utøvet tilsvarende funksjoner som regjeringen vanligvis praktiserte. I spissen for styringsorganet sto fylkesmann Gabrielsen og general Fleischer. Nord-Norgeadministrasjonen ble nedlagt av tyskerne i juni 1941. Kilde: Christensen og Pedersen 1995: 406, 407, 408 og 455.

⁵⁷⁴ Eng 2006: 11 til 18.

⁵⁷⁵ Christensen og Pedersen 1995: 428 og 455; *Innstilling fra undersøkelseskommissjonen av 1945*: 349.

Gabrielsen, og en betydelig strengere strafferamme ble anvendt enn mot fylkesmannen i Hedmark.

Som ny fylkesmann i Troms ble juristen og medlem av NS, Søren Georg Daniel de Fine von Krogh Hasle utnevnt.⁵⁷⁶ Han fungerte i stillingen fra juli 1941 til februar 1942. Hasle arbeidet aktivt for innføring av nyordningen ved å avskjedige funksjonærer og tjenestemenn som motarbeidet NS. Blant annet ble forretningsfører for fylkets forsyningsnemnd, Hans Evenseth, avskjediget fordi han ikke hadde den rette politiske innstillingen ifølge fylkesmannen. Som hans etterfølger ansatte Hasle en NS-mann som kom helt fra Oslo. Det viser at Hasle mente det ikke fantes kvalifiserte og lojale medarbeidere i Nord-Norge som kunne tiltre stillingen. Fylkesmannen prøvde å avskjedige rektor Olaf B. Viig ved Tromsø offentlige høyere allmennskole fordi han ikke var politisk skikket til rektorstillingen. Hasle mente at skolen var «mer eller mindre» en jøssingskole. Skoledirektøren i Troms og Nordland, Mathias Hellebust, ble også forsøkt fjernet fra sin stilling, men forsøkene lyktes ikke i første omgang. Hellebust ble imidlertid avskjediget av departementet i april 1942.

De nazistiske myndighetene bestemte at det skulle være en skoledirektør i hvert fylke, altså Troms og Finnmark. Til ny skoledirektør i Troms ble Lars Nordmo utnevnt 1. mai 1942, han ble den siste NS-ordføreren i Tromsø.⁵⁷⁷ Som vi senere skal se, truet Hasle også rådmannen i Tromsø, Lars Thøring, med avskjed uten at han lyktes med dette. I februar 1942 reiste Hasle fra Tromsø for å overta stillingen som prisdirektør i Oslo. Jeg vil betegne Hasle som den mest aggressive fylkesmannen av alle fylkesmenn som er omtalt i denne avhandlingen. Hans adferd mot offentlig ansatte som var motstandere av nyordningen anskueliggjør dette.

Den 1. mai 1942 ble Thormod R. Ramstad konstituert som ny fylkesmann i Troms. Han fungerte i stillingen frem til 22. juli samme år. Han var medlem av Nasjonal Samling fra 15. oktober 1941 til okkupasjonens slutt.⁵⁷⁸ Han ble for sin korte periode som fylkesmann tiltalt under landssvikoppgjøret for medvirkning til forandring av statsforfatningen ved bruk av

⁵⁷⁶ Søren Georg Daniel de Fine von Krog Hasle var ekspedisjonssjef i Justisdepartementets lovavdeling fra juli 1943. Kilder: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3664; Veum 2012: 950.

⁵⁷⁷ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 45/51.

⁵⁷⁸ Thormod R. Ramstad var tidligere sakfører fra Vest-Lofoten, dommerfullmektig og konstituert sorenskriver i Lofoten, sener politifullmektig i Lofoten og Vesterålen. Fra 1. januar 1941 var han prispolitifullmektig samme sted. Overtok 6. mars 1941 som konstituert politimester i distriktet og samtidig oppsynssjef frem til 1. mai 1942, da han ble konstituert fylkesmann i Troms frem til 22. juli samme år. Kilde: RA. L-sak. Troms politikammer: dom 46/51.

ulovlige midler. Hålogaland lagmannsrett anså det imidlertid ikke godtgjort at han som fylkesmann hadde ment eller tenkt å bidra til forandring av statsforfatningen ved å ta i bruk ulovlige midler. Ramstad ble således under dette punktet i tiltalen frifunnet av retten, men han ble dømt for blant annet agitasjon til fordel for Nasjonal Samling og tyskerne i Lofotposten i desember 1942 og januar 1943. Han bevilget kroner 5 000 til Frontkjemperkontoret, senere anvist til utbetaling av hans etterfølger i embetet Marcus Bull.⁵⁷⁹ Til tross for sin korte tid som fylkesmann er det ikke noe som tyder på at Ramstad kom i konflikt med partitoppene. Han ble senere utnevnt til høye stillinger både som politipresident i Kirkenes, sorenskriver i Lyngen fra 1. april 1943 og frem til frigjøringen byfogd i Tromsø.⁵⁸⁰

Sakfører Markus Bull ble konstituert som ny fylkesmann i Troms høsten 1942.⁵⁸¹ Han gikk inn for nyordningen av kommunalforvaltningen ved å arbeide for gjennomføring av førerprinsippet og en nasjonalsosialistisk samfunnsendring i Norge, ifølge Hålogaland lagmannsrett.⁵⁸² Blant annet ved å hevde at statens tilsatte fullt ut skulle være opptatt av NS's ideer der partiet sto over staten.⁵⁸³ Utsagnet var i tråd med Quislings avslutningstale til delegatene på Førertinget i 1942, der han hevdet blant annet at staten er partiets redskap.⁵⁸⁴ Ifølge Hålogaland lagmannsrett hadde Bull som fylkesmann gått inn for nazifisering av landets kommunalforvaltning og iverksatte for eksempel kommunalforordning av 21. desember 1940 om endringer i kommunelovene og en rekke andre lover og forordninger. Ifølge retten hadde han medvirket til ulovlige forfatningsendringer ved å iverksette og gjennomføre de illegitime endringene som den ulovlige regjering av 25. september 1940⁵⁸⁵ og 1. februar 1942⁵⁸⁶ hadde bestemt. Bull propaganderte i foredrag og artikler for Nasjonal

⁵⁷⁹ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 46/51.

⁵⁸⁰ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 46/51.

⁵⁸¹ Markus Bull var tidligere konstituert som sorenskriver i Hammerfest før han ble konstituert som fylkesmann i Troms høsten 1942. Han var medlem av NS fra 9. november 1940 og medlem av Hirden fra mars 1942 frem til okkupasjonens slutt. Kilder: RA. L-sak. Troms politikammer: dom 65/51; *Tromsø* den 11. 12. og 13. mars 1944; *Nordlys* den 3. september 1945.

⁵⁸² RA. L-sak. Troms politikammer: dom 65/51; *Nordlys* den 22. juni 1945.

⁵⁸³ Bulls foredrag i Hammerfest 13. januar 1942 «Hva er rett», referert i *Finnmark Folkeblad* 15. og 16. januar 1942. Foredrag på «Vintersamlingen» til Troms fylkeslag 30. januar 1944 om fylkesmannens myndighetsområde og forholdet mellom parti og stat, referert i avisa *Tromsø* den 11, 12 og 13. mars 1944. Kilde: RA. L-sak: Troms politikammer dom: 65/51.

⁵⁸⁴ Ekker, Kolsrud og Lange 2011: 94.

⁵⁸⁵ Josef Terbovens utnevning av konstituerte statsråder 25. september 1940.

⁵⁸⁶ Statsakten på Akershus 1. februar 1942 representerte okkupasjonsmaktens overgang fra konstituerte statsråder til Quislings nasjonale regjering.

Samplings aktiviteter i *Finnmark Folkeblad* og avisen *Tromsø*.⁵⁸⁷ Bull skiller seg fra andre fylkesmenn da han høsten 1944 ble utpekt til stedfortreder for politiminister Jonas Lie under tvangsevakueringen av befolkningen fra Finnmark og Nord-Troms høsten 1944.

6.6 Fylkesførers rolle

I dette kapitlet behandles fylkesførerens betydelige maktgrunnlag og arbeidsoppgaver. Fylkesføreren sto, ifølge ministerpresidentens plasseringsregler for stat og parti av 1942, over fylkesmannen i rang, hadde den øverste myndighet over alle Nasjonal Samlings partiorganisasjoner og kunne gi disse direkte orde. Han var ikke underordnet andre enn Quisling.⁵⁸⁸ Fylkesførerne sto for en ideologisk kollaborasjon som hører til en frivillig kollaborasjon, der samhandlingen med okkupanten bygget på nasjonalsosialismen.⁵⁸⁹ I neste kapittel viser jeg til at det forekom unntak der båndet til ideologisk kollaborasjon skiftet mellom ulike saker. For eksempel Axel Aass i Hedmark / Oppland som startet en åpen motstandsaktivitet mot okkupasjonsmakten. I dette eksemplet ses kollaborasjonshandlinger som ikke utelukket motstand.⁵⁹⁰ Fylkesførerne kunne samarbeide med Statspolitiet (Stapo), og andre politimyndigheter, og fikk også et offentlig forvaltningsansvar som ble formalisert og styrket ved: *Førerens og Ministerpresidentens vedtak om Fylkesførerens stilling* fra 18. desember 1943. «Vedtakene var i henhold til lov av 12. mars 1942». Under paragraf åtte står det følgende: «Fylkesføreren kan på Førerens og Ministerpresidentens vegne henstille til Stapo å sikre personer for et tidsrom av inntil tre måneder». Fylkesfører hadde også «øverste politiske kontroll med alle fylkets offentlige myndigheter».⁵⁹¹ Denne formuleringen kunne etter min oppfatning bidra til strid mellom fylkesfører og fylkesmann, spesielt i saker med gråsoner mellom politikk og administrasjon. Selv om de skulle arbeide i nøye kontakt med hverandre, og uavhengig av fylkesmannen egentlig var statsforvaltningens øverste i fylket. Hvem hadde definisjonsmakten i eventuelle «gråsonesaker / dokumenter» eller drøftelser og ikke minst hvem tok Quisling parti for eller mot hvilket kanskje var det viktigste? Historikeren Svein Lorentzen hevder at NS-fylkesfører eller tillitsmenn i fylke eller krets

⁵⁸⁷ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 65/51; *Tromsø* den 11., 12. og 13. mars 1944.

⁵⁸⁸ RA. L-sak. Sarpsborg politikammer dom: Anr. 1064/45.

⁵⁸⁹ Simonsen 2016: 30.

⁵⁹⁰ Simonsen 2016: 28.

⁵⁹¹ RA. L- sak. Oslo politikammer: dom 840. Eske 4, diverse skriv fra Innenriksdepartementet.

kunne blande seg direkte inn i forvaltningen. Se eksempelvis det tidligere omtalte arbeidsoppdraget fylkesføreren i Hedmark «anmodet» fylkesmannen om angående kartleggingsundersøkelse i Hedmark. Fylkesføreren skulle rapportere til sentralt hold om partiets stilling, hendelser og stemningen blant kampefellene (medlemmer) og befolkningen. Rapportene var hemmelige. I min dokumentasjon finnes rapporter fra 1942 og frem til april 1945 som viser at fylkesføreren nedla betydelige ressurser på etterretning for å holde seg orientert om oppslutningen om motstanden mot NS og okkupasjonsmakten.⁵⁹² Fylkesførernes rapporter gir antakelig ikke et realistisk bilde av forholdene i partiet og hos befolkningen ellers. Det gjaldt å fremstå som den beste fylkesføreren, som ved energisk og målrettet arbeide lyktes med å oppfylle partiets målsetninger. Han kunne i liten grad unnskyldes seg med manglende tilgang på maktmidler.

Som vi senere skal se tok enkelte fylkesførere i bruk harde virkemidler mot motstanderne av partiet ved å anmelde folk til Nasjonal Samling, Stapo, Sipo.u.SD. eller andre politimyndigheter. Fylkesfører kunne også utstede «sikringspålegg», det vil si at han kunne «henstille til Stapo å sikre personer for et tidsrom av inntil tre måneder». Det hadde fylkesføreren myndighet til å gjøre i henhold til «Førerens og Ministerpresidentens vedtak om Fylkesførerens stilling».⁵⁹³ Fylkesføreren kunne også gripe direkte inn i den kommunale forvaltning og pålegge fylkesmann, ordfører, kretsfører og lokallagsfører forskjellige arbeidsoppgaver. Han skulle gjøre en forhåndsvurdering av søkere til offentlige stillinger, forfremmelser, avskjedigelser og utnevninger til politiske verv, for eksempel formenn til bytinget gjennom NSPOT og NS personalkontor fra 1942.

Rett før frigjøringen ble det makulert og brent dokumenter på fylkesførernes kontorer både i Hamar og Tromsø.⁵⁹⁴ Her har kildemateriale gått tapt.

De tre neste kapitlene tar for seg de enkelte fylkesførernes funksjon og maktutøvelse i Hedmark (Oppland), Østfold (Aust-Viken) og Troms, også på sektorer som ikke berører

⁵⁹² RA. PA-759 – Generalsekretariatet. Eske 1. Rapport 36. 30. august til 5. september 1942. Rapport 15. august til 14. april 1945.

⁵⁹³ *Førerens og Ministerpresidentens vedtak om Fylkesførerens stilling* fra 18. desember 1943. Vedtakene var i «medhold av lov av 12. mars 1942 om parti og stat gis følgende partiforordning» se blant annet §1, §2, §3, §4 og §8.

⁵⁹⁴ Flock 1989: 177; RA. L-sak. Troms politikammer: dom 30/49; *Tromsø* den 7. mai 1946.

kommuneforvaltningen direkte. Dette for få frem hele arbeidsområdet og hvilke maktmidler fylkesførerene kunne ta i bruk.

6.7 Fylkesførerene i Hedmark (Oppland)⁵⁹⁵

Fylkesførerene i Hedmark og Oppland synes å ha hatt mer utdanning enn gjennomsnittet av befolkningen på denne tiden. Jeg tar med fylkesførere fra 1938.⁵⁹⁶ De hadde følgende yrkesbakgrunn: Ørnulf Lundesgaard var, tannlege, Anton Brynhildsvoll var, landbruksskolelærer og Axel Aass var, siviløkonom. De kan betegnes som lojale medlemmer av Nasjonal Samling og aktive personer som nedla en betydelig innsats for partiet i begge fylkene i perioden 1938 til 1944. Oppland ble atskilt med egen fylkesfører i 1944. De var medlemmer av NS fra 1933, med unntak av Brynhildsvoll, fungerende fylkesfører som ble medlem i 1940. Med sin lange medlemstid hadde de fast utnevnte fylkesførerene en betydelig politisk tyngde i partiet.⁵⁹⁷

*Bilde 13
Fylkesfører Ørnulf
Lundesgaard,
senere kanslisjef
ved Førerens og
minister-
presidentens kansli*

Ørnulf Lundesgaard ble utnevnt til fungerende fylkesfører i Hedmark i 1938, senere Hedmark-Oppland. Sommeren 1940 ble han fast tilsatt i stillingen og bosatte seg i Hamar. Lundesgaard var en meget lojal tilhenger av Quisling og medlem av Nasjonal Samling fra 1933 til okkupasjonens slutt. Som fylkesfører arbeidet han særlig i den første tiden med å bygge opp partiorganisasjonen i Hedmark og Oppland. Senere kom han i konflikt med mer stridbare NS-folk i fylkene da de oppfattet han som for lite aktiv og pågående. Han tok stort sett saklige hensyn når han foreslo oppnevning av ordførere og varaordførere til Innenriksdepartementet, til sammen var det i Hedmark 32 kommuner. Til fylkesmannen fremsatte han forslag på formenn som skulle oppnevnes til byting og herredsting. I

⁵⁹⁵ Oppland ble utskilt fra Hedmark som eget fylkeslagslag med regjeringssekretær Finn Thrana som ny fylkesfører i 1944.

⁵⁹⁶ Christie Wilhelm Friman Koren Christie, overrettssakfører, var fylkesfører frem til 1936. Oliver Møystad, fylkesfører fra 1938, inginør, gårdbruker og skogeier av yrke og en betydningsfull tillitsmann for Nasjonal Samling i Hedmark. Senere ble han utnevnt til NS-Hirdsjef og sjef for Sikkerhetspolitiet (Sipo).

⁵⁹⁷ Myklebust og Hagtvet 1980: 466.

landssviksaken mot Lundesgaard forelå det ikke bevis på at han hadde blandet seg inn i kommunenes administrasjon. Med det unntak at han beordret ordføreren i Hamar til å gjennomføre en delvis politisk kartlegging av Hamar bedrifters tilsatte og ledelse som nevnt.⁵⁹⁸

Nasjonal Samling ville gjerne fremstille seg som et enhetlig parti under okkupasjonen, men det var strid på ulike plan i organisasjonen. Ørnulf Lundesgaard skrev i februar 1941, PM til Quisling om blant annet konflikter i fylkeslaget. Han fremholdt at ordfører Grill Fasting i Hamar og hans sønn følte seg ignorert av partiet og bekreftet at det var riktig. Men han ville ikke ta ansvaret for å involvere dem ytterligere i fylkesorganisasjonen. Lundesgaard fremholdt at når Grill Fasting etter hans forslag var utnevnt til ordfører burde det være en grei løsning som ville bidra til å skape ro i fylkeslaget, selv om ordføreren hadde mulige ambisjoner om å bli utnevnt til fylkesmann. Grill Fasting junior ble plassert i fylkestyret og oppnevnt som fylkesleder for NSUF.⁵⁹⁹ Han ble senere erstattet av sekretæren for fylkeslaget i Hedmark, Bjørn Østring.⁶⁰⁰ Lundesgaard fremholdt at med forskjellige rokeringer og utnevninger i fylkeslaget var forholdene lagt godt til rette for en god utvikling av organisasjonen.⁶⁰¹

I Hamar var det en strid mellom ordfører Grill Fasting og Lundesgaard som ikke kan plasseres i et ideologisk perspektiv. Fylkesføreren mente at rokeringene i fylkeslaget var til det beste for fylkesorganisasjonen. Det kan ikke ses bort fra personlige forhold og samarbeidsformer var av betydning, da Lundesgaard beskriver et vanskelig samarbeidsklima mellom ham og ordføreren i Hamar.⁶⁰² Tyskeren Heinz Schwarz forteller at Grill Fasting sto i en vedvarende opposisjon til både Lundesgaard og senere fungerende fylkesfører Anton Brynhildsvoll fordi begge fylkesførerne etter Grill Fastings mening ikke strakk til i Nasjonal Samling.⁶⁰³

⁵⁹⁸ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3336.

⁵⁹⁹ NS barne- og ungdomsarbeid ble organisert gjennom Ungdomsfylkingen. (NSUF)

⁶⁰⁰ Bjørn Østring ble landsleder for NS ungdomsfylking høsten 1940, senere dekorert frontkjemper i Den norske legion og stabsleder for Axel Stang. Østring fikk senere ansvaret for iverksetting av verneidrettskurs i Norge for medlemmer av Unghirden. I etterkrigstiden kontaktperson mellom tidligere NS-miljø, forskere og forfattere. Kilder: Kvistad 2011: 709; Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen 1995: 459; RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3336; dom 4380, tillitsmanns møte i F.O.4. 16. juni 1940.

⁶⁰¹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3336.

⁶⁰² RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3336, PM til Quisling.

⁶⁰³ RA. L-sak. Hamar politikammer: sak 192, bilag 58.

Quisling utnevnte i begynnelsen av februar 1942 Lundesgaard til sjef for Førerens og ministerpresidentens kanselli. Først stilte Lundesgaard seg nølende til å ta imot stillingen, men han aksepterte utnevnelsen som ble gjort gjeldende fra 1. februar 1942. Ved å motta utnevnelsen ble han en av Quislings nærmeste medarbeidere. Tidligere generalsekretær og partiminister Fuglesang forklarte under landsvikssvikrettssaken mot Lundesgaard i 1947 at grunnen til at han ble utnevnt til kansellisjef, var at de mente han ville gjøre en bedre jobb i indre etat enn i ytre etat.⁶⁰⁴

Fylkesorganisasjonsleder Anton Brynhildsvoll⁶⁰⁵ ble av Lundesgaard utnevnt til fungerende fylkesfører i Hedmark og Oppland fra mars 1942 til november samme år. Han var medlem av Nasjonal Samling fra juni 1940 til okkupasjonens slutt. Beordringen var midlertidig og det var ikke planer om å utnevne ham permanent til stillingen, fordi han ikke ble ansett for å ha de nødvendige lederegenskaper som krevdes av en fylkesfører. I sin periode som fungerende fylkesfører drev han imidlertid en omfattende propaganda for partiet. Videre arbeidet han aktivt for verving av frontkjempere.⁶⁰⁶ Hans engasjement for partiet tyder på at han så for seg en fast stilling som fylkesfører, og han ville vise at han var dugende til stillingen på tross av partiledelsens skepsis.

Axel Aass ble utnevnt som ny fast fylkesfører fra januar 1943 for Hedmark og Oppland og fortsatte som fylkesfører i Hedmark frem til okkupasjonens slutt. Oppland ble eget fylkeslag fra 1944. Til tross for sin unge alder var han allerede en erfaren fylkesfører med fartstid fra både Vestfold og Buskerud, og Vest-Viken. I en artikkel i avisa *Hedemarkingen* fra desember 1943 oppfordrer Aass til kamp mot tidligere medlemmer og andre som tenker å melde seg ut av partiet. Her slo han også fast at offentlige tjenestemenn som melder seg ut av partiet, kan miste sin stilling. I kommuneforvaltningen i Hamar var det åtte ansatte som var medlem av NS. Ingen av disse meldte seg ut av lokallaget, som hadde en stabil oppslutning både i 1944 og 1945.

⁶⁰⁴ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3336.

⁶⁰⁵ Anton Brynhildsvoll var landbruksskolelærer og medlem av Hirden fra høsten 1940 til 8. mai 1945. Lagfører for Vinger lokallag av NS fra 15. juli 1941 til 13. mars 1942. Fylkesorganisasjonsleder i Hedmark fra 15. juli 1941 til 13. mars 1942. Fungerende fylkesfører i Hedmark og Oppland 13. mars 1942 til 1. november 1942. Fra januar 1943 til 8. mai 1945 kretsfører for Glåmdal krets og fra januar 1943 til 15. april 1945 kretsfører for Østerdalen krets. Kilder: *Instruksjoner og meddelelser fra NS for Hedmark og Oppland*, 14. mars 1942; RA. L-sak. Østerdal politikammer: dom 625.

⁶⁰⁶ RA. L-sak. Østerdal politikammer: dom 625.

I 1942 fikk lokallagsførerne i Hedmark og Oppland ordre om å utarbeide jøssinglister, (navnelister) av fungerende fylkesfører Viig over de antatt sterkeste motstanderne av NS. Ordren var ikke undertegnet av Aass, men han kjente til listene og skjønnte at personer som var oppført der kunne bli utsatt for politisk forfølgning. Han kontaktet statspolitistjef Marthinsen og hevdet at listene ikke kunne brukes som grunnlag for å arrestere personer som var oppført, men bare som grunnlag for å vurdere politisk holdning. Aass sa, at så vidt han visste fikk tyskerne ikke informasjon om listene. Aass var på dette tidspunktet enda ikke utnevnt til fylkesfører i Hedmark og Oppland, men fant det betydningsfullt å engasjere seg i denne saken da han senere skulle bli fylkesfører for begge fylkene. Listene ble, etter ordre fra generalsekretæren i NS makulert 1943.⁶⁰⁷ Historikeren Hans Fredrik Dahl skriver at jøssinglistene så vidt vites ikke fikk noen benyttelse.⁶⁰⁸

Axel Aass fremstår som en handlekraftig fylkesfører og skiller seg ut fra de andre fylkesførerne i de tre fylkene når han mente det var viktig å fremme avvikende holdninger til tyskernes krav. Blant annet arbeidet han i mars 1943 sammen med fylkesmann Hans S. Jacobsen i Østfold / Aust-Viken energisk for å motarbeide påbud fra okkupasjonsmakten om at det skulle tas gisler for personer som i de tre tidligere måneder var flyktet til Sverige. Dette førte til klage fra Reichskommissar Josef Terboven som fremsatte krav om at Aass måtte fjernes som fylkesfører.⁶⁰⁹ Både Fylkesførerens og Fylkesmannens handlinger anskueliggjør at det i denne saken er «gråsoner mellom ideologisk kollaborasjon som var frivillig og kollaborasjon som kan inngå i motstand, og vekslingen mellom ulike typer handlinger».⁶¹⁰ Aass og Jacobsens initiativ overfor tyskerne førte sannsynligvis til at gisseltaking ikke ble gitt tilbakevirkende kraft. I Eidsivating lagmannsretts straffesak mot Jacobsen ble det nevnt at så mange som cirka 3000 personer over hele landet dro nytte av dette.⁶¹¹

Axel Aass kom i konflikt med Hamars ordfører, og de ble betegnet som personlige uvenner ifølge forfatteren Vegar Lunde.⁶¹² Ifølge kretsorganisasjonslederen i NS hadde Grill Fasting en tilbøyelighet til å komme i opposisjon til ledende partifolk.⁶¹³ Et eksempel på dette fant

⁶⁰⁷ Statsarkivet i Oslo. L-sak. Dom i sak 163/1949.

⁶⁰⁸ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal Sørensen 1995: 205.

⁶⁰⁹ Statsarkivet i Oslo. Eidsivating lagmannsrett Landssvikavdelingen, dom i sak av 19. mars 1948 163/1947.

⁶¹⁰ Simonsen 2016: 28.

⁶¹¹ RA. L-sak. Moss politikammer: sak 488.

⁶¹² Lunde 2001: 119.

⁶¹³ RA. L-sak. Hamar politikammer: sak nr. 192, bilag nr. 17.

sted i juni 1943, da Aass hadde innkalt Grill Fasting til et møte i forbindelse med at hans egen sønn og andre frontkjempere hadde beklaget seg direkte til Quisling om forholdene i Hamarområdet.⁶¹⁴ Her sto frontkjempernes handlemåte i strid med partiets direktiv om at en skulle gå tjenestevei i partiet. Det vil si at de først burde ta saken opp med lokallagfører, deretter kretsfører for så å fremme saken for fylkesfører Aass. Eller de skulle ha tatt saken opp direkte med Frontkjemperkontorets ledelse. Etter min oppfatning kunne slike utfordrende handlinger neppe fremme gode samhandlingsmønstre mellom øverste ledelse i Hedmark / Oppland og de som tok direkte kontakt med Quisling for å fremme egen sak.

Aass foretok på oppdrag fra Quisling sommeren 1944, med hjelp av lagføreren på Nes og NS-folk fra Ringsaker og Hamar, en grundig politisk kartlegging av innbyggerne på Helgøya som ligger i selve Mjøsa, der det bodde 28 familier.⁶¹⁵ I tillegg skulle det utføres en økonomisk kartlegging over gårdenes størrelse.⁶¹⁶ Resultatet rapporterte Aass til Føreren i brev den 14. august. Her bemerket Aass at befolkningen på Helgøya hadde en negativ innstilling til partiet. Han slo fast at det var en organisert motstand på øya, noe han meddelte Stapo. Aass foreslo blant annet at det burde innføres en ordning med grenseboerbevis. Han foreslo at Helgøya kunne brukes til forvisningssted for motstandere som ikke burde plasseres i interneringsleirer.⁶¹⁷ Dette hadde ikke Aass funnet på selv, ideen kom fra Quisling. I brevet til Quisling den 14. august 1944 foreslo Aass at det burde gås skrittvis frem på Helgøya. Forvisning av de 28 familier ble aldri gjennomført. Det kan ha sammenheng med at fylkesfører Aass var imot forvisning og at Quisling tok brevet til følge. Helgøya ble ved forskrifter fra politiminister Jonas Lie i 1944 gjort til forvisningssted for prester som motarbeidet regimet. Aass hadde ingen tilknytning til dette tiltaket.

En lignende kartlegging ble utført på sommeren 1944 i Kongsvinger, hvor lagføreren organiserte utsendelse av om lag tusen spørreskjemaer i hovedsak til politiske motstandere. Hensikten var å foreta en politisk kartlegging av innbyggerne i byen. Aass hevdet under rettsoppjøret at ingen registrering ble utført. Undersøkelsen førte ikke til noen spesielle tiltak

⁶¹⁴ Lunde 2001: 126.

⁶¹⁵ I kartleggingen skulle omfatte: navn, fødselsdato, yrke, bosted, arbeidssted og politisk innstilling. For eksempel om de var motstander, eller hard motstander, utpreget motstander, nøytrale eller svakt nøytrale til NS. Kilde: RA. L-sak. Hamar politikammer: avsonet dom nr. 9.

⁶¹⁶ Statsarkivet i Oslo. L-sak. Dom: i sak 163/1947 av 19. mars 1948.

⁶¹⁷ RA. L-sak. Hamar politikammer: avsonet dom nr. 9. Brev til Føreren og Ministerpresidenten 14. august 1944.

eller aksjoner. Det kan skyldes at tyskerne på dette tidspunktet var på vikende front i krigføringen noe som også var gjeldende oppfatning blant lokale NS-ledere.⁶¹⁸

6.8 Fylkesførerne i Østfold (Aust-Viken)

Kapitlet tar opp de samme temaene som er omtalt i forrige kapittel, fylkesførernes ledelse, organisasjonsbygging, konflikt internt i fylkeslaget og om det kan ses likheter og forskjeller i forhold til Hedmark / Oppland. Fylkesfører for Østfold var Gunnar H. A. Næss, som var lektor av yrke og medlem av Nasjonal Samling fra 1940.⁶¹⁹ Han var oppnevnt av partiet før 8. april 1940 og satt i stillingen frem til 20. august 1940.⁶²⁰ Næss arbeidet aktivt med å bygge opp organisasjonen i fylket, og kontaktet medlemmer og personer som sympatiserte med NS for å aktivisere disse i partiarbeidet. Senere overtok han etter anmodning fra partiet redaktørjobben i avisen *Den nye tid* i Sarpsborg.

Nasjonal Samlings fylkesstyremøte i Sarpsborg utpekte den 2. august 1940 fabrikkarbeider Olav Martin Hoff til midlertidig fylkesfører i Østfold. Han var tidligere kretsfører i Fredrikstad krets og medlem av NS fra 14. juni 1940 til okkupasjonens slutt.⁶²¹ Hvorfor fylkesstyret anbefalte ham til en så viktig stilling, fremgår ikke av mine kilder. Forslaget på Hoff som ny fylkesfører ble oversendt til Nasjonal Samlings hovedkontor i Oslo. Først den 20. september fikk han den formelle utnevnelsen fra Quisling. I perioden frem til den formelle oppnevningen var han fungerende fylkesfører.⁶²²

⁶¹⁸ Statsarkivet i Oslo. Dom i sak 163/1947 av 19. mars 1948.

⁶¹⁹ Gunnar H. A. Næss hadde filologisk embeteseksamen fra 1936. Medlem av Nasjonal Samling, NSKO og Hirden etter 9. april og frem til frigjøringen. I juni 1941 lot han seg oppnevne som kommissarisk leder for Norsk Lektorlag. Han var også redaktør av *Eidsvold blad* fra desember 1943 til frigjøringen. Kilde: RA. L-sak. Romerike politikammer: Anr. 1844/45.

⁶²⁰ RA. L-sak. Romerike politikammer: Anr. 1844/45.

⁶²¹ Hoff fortsatte som fylkesfører fra 25. april 1942 i Aust-Viken (Østfold og Romerike) til 30. oktober 1942. Fylkesfører i Troms fra november 1942 til mars 1944. Fra august 1944 til okkupasjonens opphør var Hoff landsleder for NS-Faggruppeorganisasjon (NSFO). Kilde: RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 498.

⁶²² RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 498.

Bilde 14 - Fylkesfører Olav Martin Hoff i Østfold med stab i første rekke, senere fylkesfører i Aust-Viken og Troms fylkeslag. Fotograf ukjent, Østfold fylkes bildearkiv.

Bilde 15 - Fylkesførernes sekretærer. Fotograf ukjent, Østfold fylkes bildearkiv.

Det kan ikke sees bort fra at Hoff's utnevning og lederegenskaper var gjenstand for diskusjon i partiet, og at Føreren var i tvil om at han var den rette mannen i en så viktig lederposisjon. Hoff hadde kort fartstid i partiet, og ikke samme formelle utdanningsnivå som fylkesførerne i Hedmark, der både Lundesgaard og Aass også var partiveteraner fra 1933. Som vi senere skal se, ble Hoff en omstridt person som fylkesfører. Etter en uke i stillingen sendte Hoff ut et opprop til innbyggerne i Østfold. Han omtalte Nasjonal Samling i positive vendinger, der det norske folket skulle ledes inn i den nye tid, og proklamerte at tidligere partier ikke eksisterte mer.⁶²³ Hoff's opprop ble offentliggjort i alle avisene i fylket, og i tillegg trykket opp i 10 000 flyveblad med innmeldingsskjema til Nasjonal Samling på baksiden. Som fylkesfører propaganderte han for oppslutning om NS i opprop, artikler, ved taler på lagsmøter og ved større arrangementer. Et eksempel er fra Sarpsborg der omlag 100 bønder deltok på et møte 29. september. Et annet er da «samtlige» lensmenn i Østfold var til stede på Schultz Hotell i Fredrikstad 1. november 1940 for å høre Hoff's utlegninger.⁶²⁴ Det å gjøre seg kjent med deler av politimyndighetene hadde etter min mening en tydelig motivasjon, nemlig rekruttering til NS og oppfølging av politiske motstandere.

Hoff anmeldte en rekke saker til politimyndighetene, Opo, Sipo.u.SD, Stapo og NS-Generalsekretær med anmodning om straffeforfølgelse, til sammen 36 anmeldelser fra 1941 til 1944.⁶²⁵ Et utvalg av disse sakene tas med: En handling som Hoff mente var meget provoserende var da fru Mary Gregertsen gikk med sørgeflor på armen i Askims gater, det medførte at Hoff oversendte en rapport om hendelsen til Sipo. u. SD. Kvinnen ble arrestert og innsatt i Eidsberg hjelpefengsel og straffet med tre ukers fengsel i mai 1941. Seks arbeidere ved Moss Glassverk ble arrestert av Sipo. u. SD. på grunn av at de stoppet arbeidet den 9. april 1941 mellom klokken 14.00 og 14.30 De ble fengslet og satt blant annet på Grini i cirka ti uker. I Fredrikstad hadde to personer ødelagt plakater med bilder av Quisling. De ble anmeldt, en fikk bot på kroner 150, saken mot den andre fikk ingen konsekvenser. Hoff anmeldte flere saker til Stapo i Oslo, som blant annet førte til at inspektør Håkon Opperud ble arrestert den 17. november 1942 og holdt fengslet i 3 måneder. Inspektøren ble betegnet som notorisk NS-motstander. Hoff's anmeldelser førte til at gårdbruker Halvor Arnesen, fra

⁶²³ *Fredrikstad Blad* den 27. september 1940.

⁶²⁴ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 498.

⁶²⁵ 19 anmeldelser Opo, 9 til Stapo, 4 til Sipo.u.SD og 4 til NS-generalsekretær. Kilde: RA. L-sak Fredrikstad politikammer sak: 498, melding nr. 186 23. a, b, c og d.

Rakkestad, som var erklært NS-motstander, ble arrestert av Stapo og holdt fengslet i elleve dager, men løslatt mot å underskrive en lojalitetserklæring.⁶²⁶

Hoff engasjerte seg også i propaganda-arbeide i forsøk på å verve frivillige til Den norske Legionen. Han var misfornøyd med sine egne kampfeller, nemlig kretsførernes innsats i Aust-Viken. I juli påtalte han deres manglende evne for å verve frivillige til Den norske Legionen. På et tidlig tidspunkt i karrieren kom Hoff i strid med fløyer i partiet som fremførte ulike anklager mot ham. Kampfellene rettet til dels sterk kritikk mot ham. En som kom i sterk konflikt med Hoff, var NS-ordføreren i Glemmen kommune, Sten Blom Westberg, som var gift med en jødinne. Westberg krevde at Hoff måtte fjernes som fylkesfører. Men Quisling støttet Hoff. Det førte til at Westberg ble ekskludert fra partiet i desember 1940.⁶²⁷ Andre anklager mot Hoff kom fra partifeller som mente at han var tidligere kommunist, hadde foretatt underslag av innsamlede midler og han hadde forsøkt å så splid i bevegelsen. Det førte til at Nasjonal Samlings Riksledelse igangsatte undersøkinger om ham. Resultatet var at beskyldningene mot Hoff formodentlig fantes grunnløse, da det ikke ble ført tilstrekkelig dokumentasjon for anklagene.

Allerede i 1941 fikk Hoff beskjed fra generalsekretær Rolf Jørgen Fuglesang om at han bare kunne fortsette i fylkesførerstillingen frem til sammenslåingen av Østfold og Romerike var fullført under navnet Aust-Viken. I november 1942 ble han forflyttet til Tromsø og utnevnt til fylkesfører i Troms fylkeslag.⁶²⁸ Det ble ikke fremført noen kritisk omtale i anledning av hans forflytning til Troms i *Fredriksstad blad*, tvert imot var omtalene preget av hylling av arbeidet Hoff hadde nedlagt for partiet.⁶²⁹ Kritisk omtale av fylkesføreren var utenkelig, fordi det kunne ses som en direkte kritikk av Quislings autoritet som opphøyet Fører. Han var nemlig ansvarlig for utnevnelsen av Hoff.

⁶²⁶ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 498.

⁶²⁷ Pryser, Tore 2010: 97 til 116. *Svik og gråsoner. Norske spioner under andre verdenskrig*. Spartacus Forlag 2010. Sten Blom Westberg var NS-ordfører i Glemmen kommune fra høsten 1940 til januar 1941. (Nabokommune til Fredrikstad). Westberg arbeidet for Abwehr i Oslo fra 1941 til okkupasjonens slutt. Han arbeidet for Referat III F i Oslo, som var kontraspionasjen. Han var en farlig agent som anga norske frihetskjemper til Sipo. Westberg ble av Eidsivating lagmannsrett dømt til 20 års tvangsarbeid den 2. februar 1949. Kilde: Pryser, Tore 2010: 97 til 116.

⁶²⁸ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 498.

⁶²⁹ *Fredrikstad Blad* den 27, oktober og 29, november 1942.

Etter Hoff ble Sverre Steen⁶³⁰ utnevnt som fungerende fylkesfører for Aust-Viken. På julemøtet i 1942 som samlet tyske gjester med ortskommandanten i spissen, og partimedlemmer fra lokallagene i Fredrikstad, Glemmen og Kråkerøy kom fungerende fylkesfører Steen i en tale med kritikk av avgående fylkesfører, da han ifølge *Fredriksstad Blad*: uttalte «Vi var langt på veg mot målet, men et mere intenst arbeid i 1942 ville ha brakt oss enda nærmere målet». Her fremførte Steen kritikk av partiarbeidet, synspunktet kan ses på som kritikk mot Hoff's ledelse og engasjement for partiet i Aust-Viken.

I april 1943 ble distriktsveterinær Oskar Hæreid,⁶³¹ utnevnt som ny fylkesfører i Aust-Viken. Han hadde erfaring som fylkesfører fra samme stilling for Sørlandet Stor-Fylke som omfattet både Aust- og Vest-Agder, samt Rogaland. «Som fylkesfører arbeidet han energisk for å fremme partiets formål».⁶³²

Hæreid ledet sitt første fylkesrådsmøte for Aust-Viken i mai 1943 Her understreket han: «betydningen av et tillitsfullt samarbeid mellom Nasjonal Samling og de tyske myndigheter».⁶³³ På møtet ble det informert om større arrangementer som fylkeslaget skulle gjennomføre våren 1943 over hele fylket. Han holdt flere foredrag som dreide seg om offentlig forvaltning. I et foredrag på «Førerskolen» på Jessheim den 22. april 1944 uttalte han at staten må erobres. Han hevdet at det kunne gjøres ved å sette inn partiets egne folk i alle statlige og kommunale stillinger.⁶³⁴ Ved dette utsagnet var han helt på linje med de andre topplederne i NS. Han fulgte opp tidligere taler ved å uttale til kommunale funksjonærer i Fredrikstad følgende: «Vi i Nasjonal Samling som stiller med stat og parti setter alle krefter inn for å berge landet».⁶³⁵ Her ser vi en retorikk som er preget av at partiet gjør det som er best for landet. Etter direktiv fra Innenriksdepartementet forsøkte Hæreid å tvinge om lag 100 tannleger i Østfold og Romerike til medlemskap i det nazistiske «Norges

⁶³⁰ Steen var kontorsjef fra Rakkestad kommune og opprettholdt sitt tidligere medlemskap i NS etter 8. april 1940 til okkupasjonens slutt. Kretsfører i Rakkestad krets av NS som omfattet kommunene Rakkestad, Degernes og Øymark. Han var også ordfører i Rakkestad etter henvendelse fra Hoff. Han ble ansatt som fungerende bestyrer ved Fredrikstad arbeidskontor fra februar 1944. Kilde: RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 62.

⁶³¹ Oskar Hæreid var distrikts-veterinær i Kviteseid og vernepliktig veterinærkaptein med eksamen og doktorgrad fra Tyskland i 1923. Kretsfører i Vest- Telemark fra desember 1940 til 20. august 1941. Fylkesfører i NS fra 20. august 1941 i Vest-Agder. Fra 31. januar 1942 ble han også fylkesfører for fylkene Vest- Agder og Rogaland, som ble kalt Sørlandet Stor- Fylke. Kilde: RA. L-sak. Sarpsborg politikammer: Anr. 1064/45.

⁶³² RA. L-sak. Sarpsborg politikammer: Anr. 1064/45.

⁶³³ *Folden* den 8. mai 1943.

⁶³⁴ RA. L-sak. Sarpsborg politikammer: Anr. 1064/45.

⁶³⁵ *Folden* den 1. juni 1943.

Tannlegeforbund». ⁶³⁶ Aksjonen betegnes som totalt mislykket da bare en tannlege meldte seg inn i forbundet.

Fylkesfører Hæreid kontaktet flere ganger Stapo for å ramme motstandere av NS og tyskerne. Høyesterettsadvokat Aars-Nicolaysen ble arrestert i 1944 og fengslet i 6 måneder, angivelig for å ha motarbeidet utskrivning til «nasjonal arbeidsinnsats» (AT) ved Borregård fabrikker. Hæreid foreslo at gårdbruker Asbjørn Solberg fra Rakkestad burde sikres. Dette begrunnet Hæreid med at Solberg var en skadelig motstander av NS. Det fikk som konsekvens at Stapo la saken til observasjon.

Det kan se ut til at Hæreid skapte ro i Aust-Vikens organisasjon. Han fremstår som en lojal tilhenger av partiet og Quisling. Tyskerne hadde tydeligvis en annen oppfatning. I en rapport fra *Meldung aus Norwegen 1940 – 1945* i august 1944, omtalte Sipo. u. SD, fylkesføreren meget negativt. De hevdet at Hæreid skadet Nasjonal Samling ved å rekvirere mat og alkohol under påskudd av representasjon, som i stedet ble anvendt til private fester. Denne kritikken ble fremmet ifølge tyskerne av den lokale NS-ledelsen og befolkningen ellers. ⁶³⁷

Hæreid benyttet de samme maktmetodene som Hoff, men i mindre grad i den perioden han var fylkesfører i Aust-Viken.

Dersom en bruker landssvikdommene som vurdering i forhold til nivå på maktbruk mot politiske motstandere av NS og tyskerne, tok fylkesførerne Hæreid og Hoff i Østfold / Aust-Viken, i bruk hardere maktmetoder enn fylkesførerne Aass og Brynhildsvoll i Hedmark / Oppland. Hæreid og Hoff ble dømt til henholdsvis 20 år og 15 års tvangsarbeid. Aass og Brynhildsvoll ble dømt til henholdsvis 10 år og 9 års tvangsarbeid. De fire ble også dømt til begrenset tap av tillit. ⁶³⁸ Nå er ikke denne sammenligningen uten videre representativ, da de

⁶³⁶ Tannlegene skulle betale en årlig lisensavgift under trussel om formuesinndragning på grunn av «folke- og statsfiendtlig virksomhet». Dette var bestemt av Innenriksdepartementet. Kilde: RA. L-sak. Sarpsborg politikammer: Anr. 1064/45.

⁶³⁷ Larsen, Stein Ugelvik, Sandberg, Beatrice og Dahm, Volker 2008: 1336. *Melding aus Norwegen 1940- 1945*. Nr. 71, 13. august 1944. Die geheimen Lagberichte des Befehlshabers der Sicherheitspolizei und des SD i Norwegen. Teilband III. R. Oldenbourg Verlag Munchen 2008.

⁶³⁸ RA. L-sak. Sarpsborg politikammer: Anr. 1064. RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: dom 498. Statsarkivet i Oslo: dom i sak 163. RA. L-sak. Østerdalen politikammer: dom 625. Utvalget av fylkesførere i respektive fylker er bestemt ut fra nivå på straffereaksjonen fra Eidsivatings lagmannsrett.

også hadde andre stillinger under okkupasjonen som inngikk i et helhetlig grunnlag for Eidsivating lagmannsretts avsagte dommer.

6.9 Fylkesførerne i Troms

Dette kapitlet behandler fylkesførernes ledelse av fylkeslaget, konflikter og organisasjonsbygging. Jeg vil også drøfte hvilken betydning det fikk for motstanden mot NS og tyskerne at det var fri presse og radiosendinger i Nord-Norge frem til kapitulasjonen den 9. juni 1940. Det kan ikke ses bort fra, slik jeg ser det at usensurerte nyheter bidro til at den kommunale forvaltning / innbyggerne i Tromsø senere kunne være mer forberedt på å motstå tyske krav og propaganda etter at landsdelen var okkupert. Dette sett i forhold til kommuneforvaltningen / befolkningen i Hamar og Fredrikstad. Fylkesfører i Troms Sigurd Fredriksen.⁶³⁹ skrev i brev desember 1940 til Sipo. u. SD. at stemningen mot Nasjonal Samling i Tromsø var skarpere enn andre steder, men den politiske utvikling var stort sett akseptabel. Motviljen mot NS uttrykte avisen *Tromsø* den 9. april. Der ble Nasjonal Samling beskyldt for forræderi.⁶⁴⁰ Selv hevdet Fredriksen at han følte seg så truet etter et folkemøte i Tromsø den 11. april at han besluttet rømme fra byen med familien til Karlsøy. Der ble han arrestert 13. april, transportert til Tromsø og fengslet i 40 døgn.⁶⁴¹

En annen årsak som medførte at Nasjonal Samling i Tromsø by og fylkesfører Fredriksen fikk negativ oppmerksomhet, var de frie radiosenderne i Bodø, Tromsø, og Vadsø som kringkastet nyheter og kunngjøringer fra Nygaardsvold-regjeringen og fylkesmenn. De formidlet antitysk propaganda og usensurerte nyheter, i motsetning til NRK og pressen i den okkuperte delen av landet, som allerede var kneblet av tysk pressesensur. Tromsø kringkaster ble styrket da regjeringen ankom Tromsø 1. mai, og det ble opprettet felles sendinger med Vadsø.⁶⁴² Viktige var også avisene i Tromsø, som enda ikke var rammet av tysk sensur og var lojale til regjeringen. *Nordlys ble* stengt i august 1940, senere flyktet nesten hele redaksjonen til

⁶³⁹ Sigurd Fredriksen var fylkesfører i Troms fra 1933 til mars 1942. Medlem av NS fra 1933 til okkupasjonens slutt, NS-ombudsmann, fylkesmedarbeider for Troms og autorisert Rikstaler. Kilder: *Nordlys* den 3. september 1945 og 8. september 1946; *Tromsø* den 6. 7. og 8. september 1945; RA. L-sak. Troms politikammer: dom 18/52.

⁶⁴⁰ *Tromsø* den 9. april 1940.

⁶⁴¹ RA. L-sak. Troms politikammer dom 18/52, brev fra Fredriksen til Justisdepartementet den 25. oktober 1941.

⁶⁴² Eng 2006: 30 og 31.

Sverige. Avisen *Tromsø* 's redaktør ble fjernet 7. november 1941, og avisen ble senere et organ for Nasjonal Samling.⁶⁴³

Bodø kringkasting pekte seg ut som nyhetssentrum ved sin store rekkevidde og kunne kringkaste nyheter til hele Nord-Norge. Bodø kringkaster bygget opp et toppet lag av journalister på meget kort tid som bidro til fem nyhetssendinger og åtte timers daglig drift i et unikt samspill med *Nordlands Fremtid*, *Nordlandsposten* og *Norsk Telegrambyrå* (NTB). Bodø ble bombet den 27. mai, etter bombingene ble senderen nedlagt.⁶⁴⁴ Tromsø kringkasting var den siste gjenværende sender som meddelte Nord-Norges kapitulasjon 9. juni, da var Vadsøs sender ødelagt av tyskernes bombing.⁶⁴⁵ Mye tyder på at de frie radiosendinger og den delen av pressen som var lojal mot regjeringen i om lag to måneder etter det tyske angrepet 9. april, bidro til skjerpet holdning fra befolkningen i Tromsø mot Nasjonal Samling og tyskerne, slik Fredriksen hevdet.

Fredriksen mente at fremgangen for Nasjonal Samling kunne ha vært større i fylket, men manglende økonomi bidro til å hemme propagandaarbeidet. Nasjonal Samlings nye lokaler i Tromsø ble sentrum for partiaktiviteten i fylket. Lokallaget i Tromsø hadde på det meste 312 NS-medlemmer, 65 av disse hadde adresse utenfor byen eller ukjent adresse. For å fylle opp partistillingene i Tromsø hadde partiet innhentet medlemmer utenfra.⁶⁴⁶

Fredriksen sluttet som fylkesfører i mars 1942 grunnet manglende tillit, han ble fjernet enten av tyskerne eller Nasjonal Samling. Ifølge Fredriksen selv kom han i et motsetningsforhold til tyskerne og ble utvist fra Troms fylke i februar / mars måned 1943 til Oslo. Der arbeidet han med økonomiske spørsmål for Nord-Norge på oppdrag fra minister uten portefølje og senere næringsminister Alf Whist til høsten 1943, da fikk han tillatelse til å reise tilbake til Tromsø.⁶⁴⁷ Fredriksen ble senere oppnevnt som formann til bytinget i Tromsø kommune.

Olav Martin Hoff, ble utnevnt til ny fylkesfører i Troms fra november 1942 etter overflytting fra Aust-Viken. I velkomsttalen til Hoff uttrykte avtroppende fylkesfører Fredriksen at fylkeslaget nå hadde fått en mann de kunne samarbeide med, og det ble vist til de store

⁶⁴³ Flo 2010: 244 og 345.

⁶⁴⁴ Aas, Steinar 2012: 1 til 7. Kapittel 4: *Motstand, ruin, okkupasjon og oppgjør – Bodø-pressen (1940 – 1945)*

⁶⁴⁵ Eng 2006: 30 og 31.

⁶⁴⁶ Christensen og Pedersen 1995: 453.

⁶⁴⁷ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 18/52.

oppgavene som partiet måtte ta fatt på.⁶⁴⁸ Hva Fredriksen bygget uttalelsen på, er i beste fall underlig, med tanke på Hoff's sorti fra fylkeslaget i Østfold / Aust-Viken, der han langt på vei ble «sparket» grunnet stridigheter med kampfeller. I Troms var Hoff til å begynne med en aktiv og synlig fylkesfører som holdt en rekke taler og gjennom avisartikler propaganderte for Nasjonal Samling og Quislings lederskap.

Hoff foretok våren 1943 en reise til Sør-Troms og fortalte til avisen *Tromsø* at det var fremgang for Nasjonal Samling i Troms. Han bygget sin uttalelse blant annet på at folk begynte å være mer realistiske i forhold til situasjonen de nå opplevde. Han hevdet at forståelsen for partiets vilje til å lede landet ut av vanskelighetene, var størst i den brede allmenheten.⁶⁴⁹ Hoff peker her på at NS vil gjøre det som er best for landet og vi ser også at han forsøker å hevde en av hovedmålsettingene fra 1942; «å bli den store formidler mellom folket og statsledelsen». (Kapittel 2.4).

Som fylkesfører innga Hoff flere anmeldelser til Stapo i Tromsø for å ramme motstandere av Nasjonal Samling. Jeg tar med to saker for å illustrere episodene. Han oversendte to sangtekster han mente var statsfiendtlige, med anmodning om at de skyldige forfatterne ble tiltalt og straffet. Den andre saken dreide seg om at det var rapportert rykter om statsfiendtlige tendenser i Tromsø. Sakene ble henlagt av Stapo. Men til tross for bra omtale og påstått fremgang for partiet, ble Hoff etter kort tid innblandet i konflikt med forskjellige fraksjoner innen fylkesadministrasjonen og partiet. Konflikten besto i sterk uenighet mellom fylkesorganisasjonslederne, fylkesøkonomileder og Hoff om hvordan tillitsmannsarbeidet skulle organiseres i fylket.

Konflikten dreide seg om det Hoff benevnte som «Gruppefører-Systemet». Hans modell var kjennetegnet av at alle gruppelederne skulle være i direkte kontakt med fylkesorganisasjonen.⁶⁵⁰ Modellen brøt med den tradisjonelle NS-organiseringen av arbeidsoppgaver og ansvar i fylkeslaget, kretsene og lokallagene. Modellen var ikke utprøvd, og heller ikke godkjent av ledelsen i NS-Riksorganisasjon. Det var også kritikk mot Hoff

⁶⁴⁸ En del av Hoff's taler ble gjengitt i dagbladet *Tromsø* den 1. februar 1943, 4, 19, og 29. januar 1944 og 1. februar 1944.

⁶⁴⁹ *Tromsø* den 3. april 1943.

⁶⁵⁰ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 498, rapport til Quisling, vedlegg 6, datert den 4. august 1944 og rapport utarbeidet av advokat Strøm til Quisling fra opphold i Tromsø 28. juli til 1. august 1944.

fordi Troms fylkesorganisasjon hadde for liten fremdrift i partiarbeidet og at han ikke maktet å være en samlende Fører. Bakgrunnen for kritikken baserte seg blant annet på gransking av partiforholdene 16. mai 1944, bemyndiget av Quisling.⁶⁵¹ I tillegg til denne konfliktlinjen var det ifølge tidligere hirsjef Steinnes to fraksjoner i Tromsø. Den ene parten med Fredriksen i spissen arbeidet for en selvstendig holdning der man ønsket minst mulig innblanding fra tysk side. Den andre parten støttet seg til tyske myndigheter. Denne fraksjonen lyktes ved hjelp av tyskerne, i å få Fredriksen beordret til Oslo. Den som sto i front mot Fredriksen var, ifølge Steinnes, fylkesmann Markus Bull.⁶⁵²

På grunn av stridighetene i fylkeslaget bestemte Quisling våren 1944 at det skulle oppnevnes en kommisjon, bestående av advokat Jan Strøm som leder, kretsfører Jon Skatvold og fylkeskontorsjef Thorleif Vik, som skulle klargjøre partiforholdene i fylkesorganisasjonen. Mandatet fra Quisling var å vurdere partiforholdene i Troms fylkeslag. I rapporten til Føreren fra advokat Strøm datert 4. august 1944 kan en lese blant annet følgende: «Jeg anser at hver dag Hoff blir i Troms som fylkesfører, som uheldig og skadelig for Partiet».⁶⁵³ Kommisjonen mente at fylkeslaget ble ledet svært dårlig, og kom til at det var skarpe motsetninger som i hovedsak var vokst frem av personlige årsaker.⁶⁵⁴ Dessuten fungerte lokallagene i Tromsø og Harstad lite tilfredsstillende, eller «lå nede» som følge av Hoff's nye organisasjonsmodell.⁶⁵⁵

Tyske myndigheter blandet seg direkte inn i disse stridighetene. RK, Dienststellen i Tromsø ved leiter dr. Stappenbaeck fremhevet følgende: RK kunne ikke samarbeide med Hoff. Stappenbaeck mente at dersom Hoff fortsatte i Troms, måtte fylkesmann Markus Bull fratresitt embete, fordi de to ikke kunne samarbeide. Den nye tyske berater, Gauhauptstellenleiter, Mattenklot viste til samtaler han hadde hatt med forskjellige tyske og norske myndigheter og uttalte at det beste var å skifte ut Hoff snarest, i tråd med advokat Strøms råd til Quisling i

⁶⁵¹ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 498. Advokat Jan Strøm hadde fullmakt fra generalsekretær og partiminister Fuglesang på vegne av Quisling til å innhente opplysninger i den utstrekning som han fant det nødvendig for å klarlegge kommisjonens rapport av 16. mai 1944 som Hoff mente var feilaktige. Etter samtaler og møter med partifolk skrev advokat Strøm den 4. august 1944 rapport til Quisling om partiforholdene i Troms fylkeslag. Kilde: RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 498, bilag 17c.

⁶⁵² RA. L-sak. Troms politikammer: sak 18/52, signert vitneforklaring fra Steinnes til Hålogaland lagmannsrett 7. september 1945.

⁶⁵³ Rapport til Quisling om partiforholdene i Troms Fylkesorganisasjon fra advokat Jan Strøm 4. august 1944.

⁶⁵⁴ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 498.

⁶⁵⁵ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 498, rapport fra advokat Jan Strøm til NS Fører, ministerpresident Vidkun Quisling om partiforholdene i Troms fylkesorganisasjon.

mai 1944.⁶⁵⁶ Konflikten ble også omtalt i *Meldung aus Norwegen* i august 1944. De tyske tjenestestedene i Tromsø anmodet om at Hoff ikke skulle gjeninntre i stillingen som fylkesfører på grunn av uroen som var skapt.⁶⁵⁷ Jeg finner det oppsiktsvekkende at tyskerne engasjerer seg direkte i denne striden, og like oppsiktsvekkende deres negative synspunkt, antakelig med god grunn, på en fylkesførers lederegenskaper. Den tyske intervensjonen rammet også Quisling, som var ansvarlig for utnevningen av Hoff. Det tyder på at Førerens autoritet og ministerpresidentens omdømme, sett fra tyske myndigheter i Troms sin side, var svekket i året 1944.

Konfliktene og mangelen på en samlet ledelse førte til at Hoff ble fjernet som fylkesfører i august 1944. Han fikk en annen stilling i partiet, som landsleder av NS-fagorganisasjonen (NSFO).⁶⁵⁸ Det viser viktigheten av å opprettholde ryet til fylkesføreren(e) i partiet og ikke minst Quislings eget suverene omdømme, han var ansvarlig for ansettelsen av Hoff.

Virksomheten til NSFO i 1944/45 lå nede og var langt fra så krevende som fylkesførerstillingen. Dessuten hadde NSFO mindre betydning for Nasjonal Samling etter at Odd Fossum ble kommissarisk landsleder for Landsorganisasjonen (LO) i september 1941.

Statsviteren Thomas Chr. Wyller skriver at Quisling ikke var i stand til å skaffe seg brukbare medarbeidere.⁶⁵⁹ Var utnevningen av Hoff et utslag av Quislings «manglende vurderingsevne» når det gjaldt å skaffe partiet et dugelig lederskap? Det kan, slik jeg ser det, også være et utslag av at Nasjonal Samling ikke hadde tilstrekkelig antall kompetente kandidater å velge mellom til viktige stillinger, og at organisasjonen var stor med mange nyinnmeldinger og ideologisk brokete.

Som ny fylkesfører i Troms ble veterinær Tore Rigestad Kristiansen⁶⁶⁰ utnevnt fra september 1944. Han var en aktiv fylkesfører som arbeidet med å styrke partiet ved blant annet

⁶⁵⁶ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 498.

⁶⁵⁷ Larsen Ugelvik, Sandberg og Dahm 2008: 1336. *Meldung aus Norwegen 1940- 1945*. Nr. 71, 13. august 1944. Die geheimen Lagberichte des Befehlshabers der Sicherheitspolizei und des SD in Norwegen. Teilband III.

⁶⁵⁸ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 498, advokat Jan Strøms rapport til Quisling om «Partiforholdene i Troms fylkesorganisasjon» den 4. august 1944.

⁶⁵⁹ Wyller 1953: 152.

⁶⁶⁰ Tore Rigestad Kristiansen var medlem av Nasjonal Samling fra 14. oktober 1940 og Hirden sommeren 1941. Han var utdannet agronom. Fra sommeren 1941 til mars 1942 fylkesorganisasjonsleder i Troms. Var en periode oppnevnt som NS-ordfører i Harran kommune. Fra våren 1943 til september 1944 kretsfører i Namdalen krets. Kilder: RA. L-sak. Troms politikammer: dom 30/49; *Tromsø* den 7. og 8. mai 1946.

konsolidering av partiarbeidet, planlegging av møter og foredragsvirksomhet. I en tale han holdt i april 1945 på medlemsmøte arrangert av Tromsø og Tromsøysund lokallag forkynte han: «Den internasjonale jødedom, kamuflert i bolsjevisme, høgfinans og frimureri, har nå samlet alle krefter til et siste avgjørende slag mot den nasjonale sosialisme, mot Europa, mot Tyskland som ved sin store fører Adolf Hitler var det land som først tok opp kampen mot det jødiske overherredømme og som først befridde seg for den jødiske pest». ⁶⁶¹ Her brukte fylkesføreren Quislings tale fra NS-stormønstringen i Trondheim den 6. desember 1942 som forbilde for sitt kraftige oppgjør med jødene.

6.10 Oppsummering

Politisk, administrativ og økonomisk kollaborasjon mellom tyske og norske myndigheter var nødvendig for at det norske samfunnet skulle fungere sånn noenlunde etter 9. april. Tyskerne ønsket å sikre herredømmet over okkuperte områder og bruke minst mulig ressurser for å minimalisere motstanden mot naziregimet. Nasjonal Samling så fører- og ansvarsprinsippet som den beste måten å styre det norske samfunnet på, fra topp til laveste ledernivå, der den enkelte Fører sto personlig til ansvar overfor de som hadde utnevnt ham. Ordningen skulle sikre en effektiv ledelse på alle nivåer av det norske samfunnet.

Nasjonal Samlings fylkesmenn hadde viktige nøkkelstillinger under okkupasjonen. Når de lot seg utnevne til embetene av nazimyndighetene var de positivt innstilt til nyordningen og innføring av fører- og ansvarsprinsippet som endret landets demokratiske samfunnsordning. Nå gjaldt nasjonalsosialismen som skulle gjennomsyre hele samfunnet der de nyoppnevnte NS-fylkesmennene var forankret i et politisk system bestemt av de tyske makthaverne og NS. Som sådanne bidro de til å sette norske lover ut av funksjon eller tilpasse lovene etter et nasjonalsosialistisk, tysk styresystem. Videre sluttet de seg til en diktatorisk styringsrett og opphevet kommunenes selvstyre. Og ikke minst sto de i spissen for «ideologisk kollaborasjon» som var en frivillig kollaborasjon mellom okkupasjonsmakten og NS-fylkesmennenes ansvarsområde. Ifølge Hålogaland lagmannsrett den 3. september 1945 var dette «brudd på vår forfatning slik den bygget på Grunnloven, senere lovgivning og

⁶⁶¹ Tromsø den 7. april 1945.

parlamentarisk praksis». ⁶⁶² Så vidt vites ble ingen av de nevnte fylkesmenn dømt for at de mottok fylkesmannsembetet.

Arbeidstjenesten (AT) var et tiltak der cirka 30 000 ungdommer ble innkalt i perioden 1941/42/43 for å arbeide med veibygging, jord- og skogbruk. Imidlertid ble AT møtt med motstand fra befolkningen, da man fryktet at det var en innkalling til krigsinnsats på tysk side, noe som ikke var tilfelle.

De lovlig tilsatte fylkesmennene Nordanger i Hedmark, Bull i Østfold og Gabrielsen i Troms / Finnmark fulgte Innenriksdepartementets ordre og utnevnte kandidater til vervene som NS-ordførere og varaordførere, da fylkesmennene hadde rådgivende myndighet. Utnevningen skulle så skje i samråd med fylkesføreren og Innenriksdepartementet. Trolig hadde de lovlig tilsatte fylkesmenn betenkeligheter med nyordningen og den tvangspålagte kollaborasjonen, fordi det opphevet tradisjonen med et politisk nøytralt embetsverk. Det ses også elementer av pragmatisk kollaborasjon for å trenere eller hindre okkupasjonsmaktens og NS's statsreform, nyordningen. De lovlig utnevnte fylkesmennene valgte foreløpig å bli i stillingene ut fra ønsket om å begrense styresmaktens nazifisering av fylkene. Eller om en vil benevne det som en «vente og se -holdning». Den danske historikeren Henrik Dethlefsen (1989) bruker begrepet «Attentisme», se kapittel 1.12. Fylkesmennenes markering var viktig sett i forhold til NS's fire hovedmål, punkt tre fra 1942, ⁶⁶³ nemlig å forhindre at partiet skulle oppnå: «Å bli den store formidler mellom folket og statsledelsen».

Nordanger skiller seg ut ved at han så sent som i januar 1942 ble avskjediget, fengslet i et halvt år og utvist til Eidsvoll kommune. Lyder Bull i Østfold ble utnevnt rett før overfallet på Norge, avsatt i desember 1941. Gabrielsen tok over i mai 1940 etter Norbye i Troms. Han ble fjernet av tyskerne i august og fengslet fra juni 1941 frem til frigjøringen. Det viser at motstand mot okkupasjonsmakten fikk alvorlige følger, særlig for fylkesmenn i Hedmark og Troms / Finnmark. De tre fylkesmennene ble gjeninnsatt i stillingene rett etter frigjøringen, det gir etter min mening grunnlag for å hevde at deres pragmatiske kollaborasjon ikke hadde karakter av interessemaksimerende holdninger eller handlinger.

⁶⁶² RA. L-sak. Troms politikammer: dom 65/51, Hålogaland Lagmannsrett den 3. september 1945.

⁶⁶³ Selv om denne målsetningen først ble formulert av Fuglesang i det «offentlige rom» i boken *Norges Nyreising* 1942: 19 til 30 er det nærliggende å anta at dette var diskutert internt i partiet før 1942.

Fylkesmann Hasle i Troms var den mest aggressive av de omtalte fylkesmennene ved innføring av nyordningen i kommuneforvaltningen, til tross for bare et år i stillingen. Han benyttet seg blant annet av maktmidler som avskjedigelse, eller forsøk på dette, av offentlig ansatte som han oppfattet som motstandere av nyordningen. Han «sparket» også den valgte ordføreren i Tromsø som ikke var NS-mann.

Særegent for fylkesmann Vries Hassel i Hedmark var hans lange tjenestetid som ekspedisjonssjef, deretter «arkitekt» for kommunalforordningen av 21. desember 1940, så fylkesmann mot sin vilje og til slutt hans kraftige oppgjør med Quisling og partiet, som førte til avskjed i august 1943. Under landssvikoppgjøret uttalte retten at han i hovedsak hadde forvaltet fylket ryddig, med unntak av hans medvirkning til å avskjedige en pastor i Hamar. Fylkesmann Hektoen overtok fylkesmannsembetet frem til frigjøringen, Eidsivating lagmannsrett mente Hektoen utførte embetet saklig, med unntak av bevilgning til NS-særorganisasjoner.

Solgaard Jacobsen ble utnevnt til fylkesmann i Østfold i desember 1941, og lik flere av de andre fylkesmennene administrerte han fylket godt ifølge min gjennomgang, noe som også bekreftes under rettsoppgjøret etter frigjøringen. Men han hadde gitt indirekte eller direkte bistand til fienden blant annet ved nazifisering av politiet i Østfold, bevilgning av støtte til NS-særorganisasjoner og verving til krigsdeltakelse på tysk side. Jacobsen skiller seg fra de andre fylkesmennene ved at han under hele okkupasjonen drev forretningsvirksomhet og var redaktør av *Ragnarok*. Dette tidsskriftet ble oppfattet som støtteorgan for tyskernes og NS-propaganda, men Jacobsen var også kritisk til NS og tyskerne. Altså glidende overganger mellom ideologisk kollaborasjon, tilpasning og motstand mot okkupasjonsstyret, avhengig av saksinnholdet.

Etter at Hasle sluttet som fylkesmann i Troms for å tiltre stilling som prisdirektør, overtok Ramstad embetet i mai 1942 i cirka tre måneder. Han ble under rettsoppgjøret ikke dømt for forhold som berørte fylkesmannsembetet, med unntak av en bevilgning til Frontkjemperkontoret.

Fra høsten 1942 tiltrådte Markus Bull stillingen frem til frigjøringen. Bull ble under landssvikeroppgjøret dømt for å ha anvist til utbetaling et beløp bevilget av forgjengeren, samt for et eget vedtak om støtte til Frontkjemperkontoret og nazifisering av

kommuneforvaltningen. Bull skiller seg fra de andre fylkesmennene ved at han ble oppnevnt som stedfortreder for politiminister Jonas Lie under tvangsevakueringen av befolkningen i Finnmark og Nord-Troms etter at Lie reiste fra Tromsø i november / desember 1944.

Felles for fylkesførerne var deres store makt i fylket eller regionen, og at de skulle fremme Nasjonal Samlings politiske målsetninger med alle midler som sto til rådighet. De hadde blant annet innflytelse på hvem som skulle avskjediges fra eller ansettes i offentlige stillinger, samt på forfremmelser i forvaltningen, der NS-medlemmer vanligvis ble foretrukket.

Fylkesførernes kollaborasjonshandlinger var frivillige og basert på tysk nasjonalsosialistisk ideologisk kollaborasjon. De var sentrale ved oppnevninger av ordførere, formenn til bytingene og andre offentlige verv. Altså fikk de ikke bare det høyeste politiske ansvar i sin region / sitt fylke, men også arbeidsoppgaver og ansvar knyttet til offentlig forvaltning. Felles for fylkesførerne var deres avhengighet av Quislings gunst. Fylkeslaget i Hedmark (Oppland) hadde tre forskjellige fylkesførere under okkupasjonen: De tilhørte en moderat fraksjon innen partiet, men arbeidet likevel energisk for å fremme nyordningen. Lundesgaard førte en moderat linje både innad i partiet og mot motstandere utad, der han la vekt på samarbeid istedenfor konflikt. Det særegne ved Aass var at han flere ganger gikk imot tyske interesser, sammenlignet med de andre fylkesførerne. Han var pragmatisk og ingen opportunist. Mye tyder på at fylkesførernes aktive arbeid og organisering av partiarbeidet bidro til at Oppland og Hedmark hadde den største og nest største medlemsoppslutningen i landet. Østfold fylke, senere Aust-Viken, hadde fire fylkesførere. Alle fire ble betegnet som energiske førere for Nasjonal Samling, og bidro til å bygge opp partiapparatet i Østfold, senere Aust-Viken. Selv om fylkesfører Hoff utviste en aktiv holdning, ble han tvunget til å forlate stillingen, grunnet interne stridigheter, i fylkespartiet og overført til Troms fylkeslag. Fylkesførerne Hæreid, Hoff og Rigestad Kristiansen var de som tok i bruk de sterkeste maktmidler mot motstandere av NS og tyskerne. I tråd med dette ble de ved Eidsivating og Hålogaland lagmannsrett dømt til de strengeste straffene av de omtalte fylkesførerne. Sett fra toppledelsen i NS manglet partiarbeidet fremdrift i Troms under Fredriksens og Hoff's ledelse, til tross for deres makt. Som konsekvens ble Fredriksen utvist fra Troms fylke i februar / mars måned 1943 til Oslo, der han arbeidet med økonomiske spørsmål for Nord-Norge frem til høsten 1943. Hoff ble fjernet og fikk en ny rettsstilling i partiet som landsleder av NS-fagorganisasjon. Quisling viste evne til å rydde opp i lederstriden i Troms, men intervenerte for seint.

Tyskerne ville ha fylkesførere som var lojale og som arbeidet energisk for å nyordne de tre fylkesorganisasjonene. De blandet seg direkte inn i fylkesførerens og Quislings domene, dersom det oppsto illojalitet til tyske bestemmelser (Aass, i Hedmark/Oppland) eller når de mente fylkesføreren ikke sørget for nødvendig fremdrift i fylkeslaget (Troms, Fredriksen og Hoff). Et paradoks kan ses når Hæreid i Aust-Viken understreket hvor viktig det var å samarbeide med tyskerne. Senere ble samme mann anklaget av de samme myndighetene for korrupsjon. Jeg har ikke funnet kilder som kunne dokumentere de tyske påstandene.

I de neste kapitlene vil jeg vise hvordan kommuneforvaltningen var organisert i Hamar, Fredrikstad og Tromsø under okkupasjonen 1940 til 1945. Det tas også et tilbakeblikk på årene 1938/39 for å gjøre en komparasjon mellom den norske demokratiske kommuneloven og nazi-regimets styring av kommunen(e).

7 Kommunal ledelse og forvaltning i Hamar

Hovedmålet med gjennomgangen av Hamar, og Fredrikstad og Tromsø i de påfølgende kapitlene, er å belyse og drøfte hvordan den kommunale forvaltningen ble styrt fra 9. april 1940 til okkupasjonens slutt. I tillegg tar jeg et streif innom årene 1938 / 1939, da de tre kommuner, som landet ellers, ble styrt etter kommunelovene av 10. juni 1938. Dette for å gi grunnlag for å gjøre en komparasjon mellom nyordningen, fører- og ansvarsprinsippet og den demokratiske kommunemodellen. Det vil si det lokale selvstyre, ledet av folkevalgte politikere. Etter det tyske overfallet på Norge var det fortsatt valgt ordfører, kommunestyre og formannskap som hadde den «politiske ledelsen» av kommunen, og rådmann som administrerte kommuneforvaltningen frem til desember. Men det var den tyske okkupasjonsmakten og Nasjonal Samlings bestemmelser og forordninger som gjaldt. Etter Terbovens tale 25. september utstedte RK og Innenriksdepartementet i løpet av høsten en rekke forordninger og bestemmelser som skulle tilrettelegge for nyordning, ansvar- og førerprinsippet i kommuner og fylker for hele landet. Nyordningen skulle gjennomføres fra januar 1941. Kapitlet dreier seg i hovedsak om årene 1941 til 1945, der det redegjøres for hvordan nyordningen ble iverksatt og hvilke konsekvenser nyordning, og førerprinsippet fikk for kommuneforvaltningen i Hamar.

For året 1940 behandles okkupasjonen i Hamarområdet, kollaborasjon, idrettsstreik og endring av hverdagsliv. Jeg belyser og drøfter hvordan nyordningen fra 1941 fungerte i praksis. Her inngår daglig drift, stridigheter mellom NS-ordfører og Innenriksdepartementet, tyske styresmakter og rådmannen. Det redegjøres også for dissenser i bytinget, ordførers tilsetninger og avskjedigelsessaker i kommunen, bevilgninger til NS-særorganisasjoner, lærerstreik, rekvisisjon av skoler og boliger til tyske soldater, helsesituasjonen og matforsyning. Den tyske okkupanten krevde ifølge folkeretten at den okkuperte skulle sørge for underholdet.⁶⁶⁴

⁶⁶⁴ Grimnes, Ole Kristian 2018: 196, 197 og 198. *Norge under verdenskrig 1939-1945*. Aschehoug.

7.1 Kommuneforvaltningen 1938 og 1939

For å sammenligne kommuneforvaltningen i Hamar før okkupasjonen med nyordning og fører- og ansvarsprinsippet vil jeg starte med årene 1938/39 for å gi en oversikt over de mest omfattende saker kommuneforvaltningen arbeidet med.

For året 1938 ble Kristian Bakken valgt som ordfører med Thorvald Sønsthagen som varaordfører, begge fra Arbeiderpartiet (AP). Bystyret bestod av representanter fra Arbeiderpartiet, Høyre, Venstre, Kommunistpartiet og Nasjonal Samling. De to siste partiene hadde en representant hver. Bystyret avholdt 7 møter i 1938, og til sammen 107 saker ble behandlet.⁶⁶⁵ Første møte ble avholdt 17. januar, med valg av medlemmer til 22 nemnder og utvalg.⁶⁶⁶ Borgermester (rådmann) Sigurd Pedersens⁶⁶⁷ forslag til ettårig budsjettermin fra 1. juli 1938 til 30. juni 1939 var innholdet av budsjettforslaget den mest omfattende saken i 1938, og angikk bykassens budsjett, kommunens kommunale bedrifter, pensjonskasse og et ekstraordinært budsjett. Borgermesteren bemerket at inneværende års budsjett var sterkt presset og en overskridelse på cirka kroner 45 000 måtte påregnes på grunn av prisstigning og brenselsutgifter. Han regnet med å ta overskridelsen inn fra andre poster. Bykassens ordinære bruttobudsjett var totalt på kroner 1 982 000 for 1938/39, og ble vedtatt uten endring etter formannskapetets innstilling.⁶⁶⁸ En betydelig sak for byen var: «Opprettelse av handelsgymnasium i Hamar». Saken var utredet av utvalg, borgermester og formannskap, og sentrale elementer var antall stillinger, økonomi, lokaler og skolepenger. Bystyret vedtok: Hamar kommune oppretter et toårig handelsgymnasium fra 1. august 1938.⁶⁶⁹ En annen sak var «angående flytting av den kommunale kjøttkontrollen til A/S Hamar Slakteris lokaler», der bygningsråd og handelsstand skulle uttale seg, og økonomi, anlegg, tomt og husleie skulle utredes. Ordføreren besluttet i juli å utsette saken.⁶⁷⁰ Imidlertid falt vedtaket bort i 1939, da bestemte bystyret at flytting ikke skulle gjennomføres.⁶⁷¹

⁶⁶⁵ HKAF: Bystyret 1938.

⁶⁶⁶ HKAF: Bystyret 1938, sak nr. 8. til 28.

⁶⁶⁷ Sigurd Pedersen var ordfører i Hamar 1933/34, borgermester og rådmann i perioden 1935 – 1963. Kilde: Gjerdåker 1998: 171.

⁶⁶⁸ HKAF: Bystyret 1938: sak nr. 52:128 til 298.

⁶⁶⁹ HKAF: Bystyrets forhandlinger 1938, sak nr. 38: 99 til 124.

⁶⁷⁰ HKAF: Bystyrets forhandlinger 1938, sak nr. 62: 468 til 483.

⁶⁷¹ HKAF: Bystyrets forhandlinger 1939, sak nr. 11.

Andre saker i 1938 var tradisjonelle saker som, «bevillinger, salg og skjenking av alkohol, boliggarantier og bygningsvedtekter». Det ble også valgt medlemmer til ulike styrer, råd, legater og forstanderskap, i alt 184 kommunale organer.⁶⁷² Til sammen behandlet bystyret 107 saker, og av disse ble 77 saker enstemmig vedtatt i 1938.⁶⁷³ I tillegg avholdt formannskapet i 1938 til sammen 26 møter der det ble behandlet til sammen 550 saker.⁶⁷⁴ Formannskapet fungerte i flere større saker som saksbehandler for bystyret med forslag til vedtak som bystyret senere skulle ta stilling til. Den største saken var budsjettfremlegget. For året 1938 behandlet bystyret og formannskap 657 saker, heri inngår referatsaker.

Kristian Bakken og Thorvald Sønsthagen (AP) fikk fornyet tillit som ordfører og varaordfører for 1939.⁶⁷⁵ Kommunestyret avholdt i 1939 til sammen 5 møter og behandlet 96 saker, av disse ble 64 vedtatt enstemmig.⁶⁷⁶ Viktigste sak for bystyret var bykassens ettårige bruttobudsjett 1939/40 på kroner 2 200 000 som etter forslag fra rådmann og formannskap ble enstemmig vedtatt med mindre justeringer. Budsjettet oppviste altså en økning fra foregående år på kroner 218 000. Regnskapsoverskudd 1937/38 ble på kroner 31 113.⁶⁷⁷ «Inngåelse av overenskomst med Kristian Stensrud & Sønn om oppførelse av kino-, forretnings- og boligbygg, Grønnegaten 54 og leiekontrakt om kinolokaler» var en viktig sak for kommunen og krevde en grundig saksbehandling. Bystyret vedtok enstemmig saken den 28. april.⁶⁷⁸ «Fastsettelse av antall skjenkerettigheter» ble vedtatt av bystyret med 33 mot 3 stemmer.⁶⁷⁹ Det ble fattet vedtak om «Benyttelse av Vinmonopolpengene, på kroner 6 609», den største andelen fikk feriekolonien «Borgen» ved Hamar og var på kroner 3 000.⁶⁸⁰

Andre viktige saker: «Reguleringer av gater / kvartaler, endring av politivedtektene og instruks for bykasser og byrevisor».⁶⁸¹ «Valg av medlemmer til styret og råd».⁶⁸² På bystyrets møte i desember 1939 fikk både Kristian Bakken og Thorvald Sønsthagen gjenvalg som

⁶⁷² HKAF: Bystyrets forhandlinger 1938: 2 til 36, siste del.

⁶⁷³ HKAF: Bystyrets forhandlinger 1938: 1 til 28, 306 til 308, 371 til 375, 498 til 503, 518, 548 til 550 og 571 til 578.

⁶⁷⁴ HKAF: Formannskapet 1938.

⁶⁷⁵ HKAF: Bystyret 1938, sak nr.107.

⁶⁷⁶ HKAF: Bystyret 1939: 286 til 290, 391 til 393, 459 til 463, 512 til 515, 537 til 543.

⁶⁷⁷ HKAF: Bystyret 1939, sak nr. 23: 41 til 226 og 308 til 388.

⁶⁷⁸ HKAF: Bystyret 1939, sak nr. 20: 260 til 271.

⁶⁷⁹ HKAF: Bystyret 1939, sak nr. 70.

⁶⁸⁰ HKAF: Bystyret 1939, sak nr. 33.

⁶⁸¹ HKAF: Bystyret 1939, sakene nr. 24, 26 og 31.

⁶⁸² HKAF: Bystyrets 1939, sakene nr. 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91 og 92.

henholdsvis ordfører og varaordfører for året 1940. På dette tidspunktet var de naturligvis ikke klar over hvilke prøvelser og utfordringer det kommende året skulle stille dem overfor.⁶⁸³ Formannskapet avholdt 28 møter og behandlet 527 saker, referatsaker er med her.⁶⁸⁴ Med bystyrets saker behandlet de folkevalgte i alt 623 saker for året 1939.

Neste underkapittel omhandler det tyske overfallet 9. april og hva det førte til for Hamars innbyggere og kommuneforvaltningen som måtte forholde seg til en administrativ / tvangspålagt kollaborasjon med tyske myndigheter for at kommunal virksomhet og dagligliv ikke skulle bryte sammen i kommunen.

7.2 Krigsutbruddet 9. april og kommunalforvaltning 1940 i Hamar

På formiddagen den 9. april 1940 ankom et ekstratog til Hamar med de fleste av Regjeringens og Stortingets medlemmer, Kongen, Kronprinsen, det diplomatiske korps, embetsmenn og funksjonærer fra ulike departementer. Stortingspresident Carl Joachim Hambro hadde sørget for å få satt opp et ekstratog klokken 07. 00 fra Østbanestasjonen i Oslo. Hamar kommune stilte byens festlokale til rådighet for et samlet Storting som holdt flere møter i Hamars Festivitets-bygnings teatersal denne dagen.⁶⁸⁵ Det siste møtet startet klokken 18.30. Møtet måtte avbrytes etter cirka en time. På dette tidspunktet var tyske fallskjermjegere, ledet av Eberhard Spiller, på Jessheim, cirka 50 kilometer nord for Oslo og rett i hælene på styresmaktene i Norge. Konge, Regjering og Storting reiste fra Hamar med tog klokken 20.40 mot Elverum, men uten statsminister Johan Nygaardsvold og Carl Joachim Hambro. Stortingspresidenten kom seg imidlertid med Norsk Telegrambyrås buss til Elverum og statsministeren med bil. I Elverum ble det avholdt et nytt stortingsmøte klokken 21.40. Det ble det siste møtet under krigen. Stortinget ble igjen samlet til møte 14. juni 1945.⁶⁸⁶

De tyske soldatene inntok Hamar første gang natten til 10. april uten kamphandlinger. Tyskerne reiste etter cirka tre timer videre mot Elverum for å ta konge, regjering og storting til fange. De ble stoppet ved Midtskogen der det kom til stridshandlinger mellom tyske

⁶⁸³ HKAF: Bystyret 1939, sak nr. 93.

⁶⁸⁴ HKAF: Formannskapet 1939.

⁶⁸⁵ Grimnes 1984: 102 og 103.

⁶⁸⁶ Grimnes 1984: 103.

fallskjermssoldater og cirka 90 skytterlagsfolk og soldater. Tyskernes forsøk på å ta konge, regjering og storting mislyktes. Om morgenen trakk tyskerne seg tilbake og returnerte til Oslo.⁶⁸⁷

Rådmann Sigurd Pedersen var tidlig ute med å forberede byens innbyggere på krigshandlinger. Den 9. april 1940 startet han og kommuneansatte arbeidet med å innrede seks offentlige tilfluktsrom. Norske militære styrker sørget for vakthold i byen og over vannforsyningen. Hamar kommunale sykehus, St. Thorfinns klinikk og Røde Kors klinikk ble klargjort for å kunne ta imot sårede fra krigshandlingene. Samme dag vedtok formannskapet å evakuere byens barne- og gamlehjem. Det ble etablert tre midlertidige brannstasjoner og bygget opp et frivillig brannkorps bestående av i alt 376 mann.⁶⁸⁸ I løpet av mai ble to tomter som kommunen eide disponert av kommunale funksjonærer for å dyrke poteter til matauk. Plener og grøntanlegg i byen som var egnet til potetdyrking skulle opparbeides.⁶⁸⁹

Kvelden den 11. april kom sårede fra bombing av Elverum til Hamar kommunale sykehus. 15. april oppsto det mangel på likvide midler i kommunen på grunn av krigshandlingene som medførte brudd mellom Hamars banker og Oslo. Pengemangelen førte til at lønningene for kommunens ansatte ble halvert, og regulerings- og krisetillegg ble ikke utbetalt. Tilsvarende skjedde for pensjonsutbetalinger og alle andre utbetalinger ble stoppet. Fra midten av mai ble igjen alle lønninger og pensjoner utbetalt med etterbetaling fra foregående måned.

Det ble ikke ført kamphandlinger etter at norske militære hadde trukket seg tilbake og beordret at byen skulle overgi seg uten kamp.⁶⁹⁰ De første tyske soldatene ble bragt til sykehuset i Hamar den 16. april etter kamper ved Strandløkka, søndre frontavsnitt.⁶⁹¹ Hamar by kapitulerte den 18. april 1940 etter at tyske soldater besatte byen for andre gang klokken 22.15. Selv om Hamar by ble besatt uten kamphandlinger ble krigens brutale virkelighet tydeliggjort for Hamars befolkning etter 19. april. Da frontlinjen passerte Hamar de

⁶⁸⁷ Wikstrand, Andresen 2007: 23 og 24; Gjerdåker 1998: 68.

⁶⁸⁸ HKAF: Bystyret 11. april 1940, sak nr. 3; Wikstrand Andresen 2007: 25 og 26.

⁶⁸⁹ HKAF: Brev til Kommunalt Centralbyrå den 14. mai 1940 fra rådmannen. KS, pakke: by- og herredsforbundet 1940 – 1945; Wikstrand Andresen 2007: 24, 25 og 26.

⁶⁹⁰ HKAF: Oversikt over krigens begivenheter i Hamar 9. april 1940 til cirka september utarbeidet av rådmann Sigurd Pedersen. Rådmannens arkiv, boks 16A, 1940 om krigsbegivenheter.

⁶⁹¹ HKAF: I november 1940 klaget tyske soldater som var innlagt ved sykehuset over for lite smør til frokost og aften. Rådmannen svarte at sykehuset ville forsøke å rette på dette så langt det var mulig; Brev fra rådmann til stabslege Muller 15. november 1940. Historikeren Helge Paulsen skriver at Wehrmachts styrker i Norge hadde et høyere kosthold enn standarden var for nordmenn. Kilde: Helge Paulsen *Kontrast* 39: 46.

påfølgende tre dagene ble det innbragt om lag 80 sårede til Hamar kommunale sykehus. Det var tyske soldater, norske militære og sivile. Fra nordre frontavsnitt ble det også innbrakt engelske sårede. Etter at søndre frontavsnitt hadde rykket nord for byen ble engelske og norske krigsfanger ført til Hamar og internert her.⁶⁹²

Den tvangspålagte kollaborasjon med tyske myndigheter skulle sikre kommunens interesser best mulig for å opprettholde forsyning og matvareproduksjon. Tyskerne på sin side ville ha ro og disiplin fra befolkningen for å bruke sine ressurser på krigføring. Allerede dagen etter at byen hadde kapitulert, den 19. april, innkalte den tyske kommandanten, rittmester Schleifenbaum byens myndighetspersoner til møte og gjorde dem kjent med hvilke regler som skulle følges av befolkningen i Hamar. Kommunale myndigheter ble beordret til å sette opp plakater med advarsler fra tyske myndigheter som senere ble

Bilde 16 - Tyske soldater marsjerer i Hamars gater.
Hedmarksmuseets fotoarkiv.

fulgt opp med opprop fra fylkesmann og ordfører der det ble krevd at hedmarkingene viste en disiplinert oppførsel. En viktig sak for okkupasjonsmakten var rekvisisjon av lokaler for

⁶⁹² HKAF: Boks 16a. Rådmannens arkiv 1940. *Oversikt over krigens begivenheter i Hamar 9. april 1940 til cirka september.* Utarbeidet av rådmann i Hamar, Sigurd Pedersen.

innkvartering av soldater i offentlige bygg. Saken ble løst ved en avtale mellom den tyske kommandanten i Hamar⁶⁹³ og kommunen. Avtalen medførte at tyske soldater fikk råderett over 25 bygninger i Hamar-området. Det ble også gitt adgang til å leie private hus og bruke idrettsanleggene i byen.⁶⁹⁴

I mai 1940 skrev fylkesmann i Hedmark Knut M. Nordanger, til samtlige formannskap i Hedmark at den kommunale administrasjonen skulle opprettholdes med hjelp av valgte kommunale organer. Budsjett for 1940/41 skulle legges frem senest ved utgangen av juni, med en sterk en reserve for å dekke uforutsette hendinger. Likningsarbeidet skulle drives som tidligere, inndrivning av skatter og nødvendige innsparinger burde gjennomføres snarest.⁶⁹⁵

Den 22. mai samme år ble det opprettet et kommunalt transportkontor i Hamar med egen bestyrer på grunn av mangel på kommunikasjoner til og fra byen, særlig etter at togtrafikken brøt sammen. Det ble snart orden på kommunikasjonene etter innsats fra dette kontoret. Hamar formannskap økte i samme periode vaktstyrken ved kommunens brannstasjon og vannforsyning og innredning av tilfluktsrom ble startet opp etter at nødvendige midler ble stilt til disposisjon. Kommunens arkiv ble brakt i sikkerhet til et bombesikkert rom utenfor byen.

En vanskelig sak for kommunen var da tyskernes 250 tonns halmlager brant i september 1940. Tyske sakkyndige og vitner påsto at brannen var påsatt og derfor sabotasje.

Mikrobiologisk Laboratorium ved Norges Landbrukshøyskole og norske vitner hevdet at det var selvantennelse.⁶⁹⁶ Den tyske bykommandanten, major Ballert, bestemte at kommunen skulle ilegges en bot på kroner 19 000. Saken ble løst ved at kommunen betalte boten og erstattet det som hadde brent opp.⁶⁹⁷ Den tyske kommandanten ga ordre om både politi- og brannvakt ved det nye halmlageret og generelt utgangsforbud for Hamars befolkning mellom klokken 21.00 og 06.00 om morgenen, fra 4. til 18. september 1940. Han slo fast at dersom lignende handlinger skjedde igjen ville strengere straffer bli vurdert.⁶⁹⁸ At tyskerne hadde et stort behov for halm, kan det ikke være tvil om, de var oppsatt med 16 102 hester under

⁶⁹³ Wikstrand Andresen 2007: 26; HKAF: Oversikt over lokaler som ble stilt til disposisjon for tyske soldater 25. mai 1940, med vedlegg.

⁶⁹⁴ Wikstrand Andresen 2007: 26.

⁶⁹⁵ HKAF: Rådmannens arkiv, boks 1940-49, j.nr. 0428-1940. Rundskriv fra fylkesmannen – krisesituasjonen.

⁶⁹⁶ HKAF: Rådmannen i Hamar, j.nr. 0595 1944; Wikstrand Andresen 2007: 27.

⁶⁹⁷ Wikstrand Andresen 2007: 27.

⁶⁹⁸ HKAF: Brev til rådmannen fra ortskommandantur, Hamar 5. september, jnr. 0890-1940; Wikstrand Andresen 2007: 27.

okkupasjonen. I tillegg rekvirerte de et betydelig antall norske hester.⁶⁹⁹ For eksempel ble det under invasjonen av Norge transportert 742 hester fra Hamburg og Stettin, fordelt på 22 transportfartøyer den 3. og 6. april 1940. Båtene skulle til Narvik og Trondheim.⁷⁰⁰

Bilde 17 - Tyskernes halmlager ødelagt av brann i september 1940.
Foto: Hedmarksmuseets fotoarkiv.

For å bekjempe arbeidsledigheten planla Hamar kommune høsten 1940 tiltak for å sysselsette arbeidsløse ved ekstraordinært arbeide i Folkestadgaten, uttak av steinmasse på kommunens tomt i Parkgata og legging av kloakkrør i Platous gate. Kommunen satte av kroner 8 200 til tiltakene, med forbehold om at det ble behov for å bekjempe arbeidsledigheten vinteren 1940/41.⁷⁰¹

Idrettsstreiken og NS-ordfører Grill Fastings bevilgninger til idretten i Hamar er omtalt i min masteravhandling fra 2007, *Hvordan styrte nasjonal Samling den kommunale forvaltningen i Hamar fra 1940 til 1945*. Av masteravhandlingen fremgår det at idrettens holdningskamp fikk

⁶⁹⁹ Dyrhaug, Tore og Sørli, Rune. *Tyske foto fra Norge*. Dreyer 1990: 23; Grimnes, Ole Kristian 1985. *Norge i Krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940 – 1945*. (red.) Magne Skodvin. Bind 1- *Overfall*. Aschehoug - Oslo 1984: 244.

⁷⁰⁰ Tamelander, Michael og Zetterling, Niklas. *Niende april*. Nazi-Tysklands invasjon av Norge 2001: 63. Styrken bestod av 3900 mann, nevnte antall hester, 942 kjøretøy og fire panserkjøretøy. Den tyske hæren var ikke bare motorisert, hester utgjorde et betydelig innslag.

⁷⁰¹ HKAF: Brev fra rådmannen den 8. oktober 1940 til formannskapet; Brev til Statens Arbeidsløshetsråd den 9. oktober 1940, rådmannen j.nr. 1030 – 1940.

dramatiske følger for flere idrettsledere på Hamar- og at sivil motstand kunne få alvorlige konsekvenser.⁷⁰² Det nye Departementet for arbeidstjeneste og idrett tok kontroll over idrettsbevegelsen 21. november 1940, da kommissarisk statsråd Axel Stang utstedte «Forordning om norsk idretts organisasjon»: Norsk idrett skulle nå omorganiseres i et nytt Norges Idrettsforbund, hvor alle klubber, særkretser og særforbund skulle innordnes en forbundslov bestemt av departementet der medlemskap var obligatorisk. Idrettsorganisasjonene kunne ikke nedlegges, det skulle i så fall godkjennes av det nye Idrettsforbundet. Aktiviteter og formue ble beslaglagt og overført til det NS-styrte Idrettsforbundet. Det førte til at det lovlig valgte Idrettsstyret nedla sine verv i slutten av november 1940. Det fikk til følge at den legale idrettsaktiviteten sluttet å fungere under hele okkupasjonen. Denne holdningskampen førte til det som ble benevnt idrettsstreiken og var effektiv over hele landet. Klubber, kretser, særforbund og Idrettsforbunds organisasjonsmodell var bygget på valgte styrer som ledet idrettsarbeidet i perioden mellom «Årsmøte / Idrettsting» som var høyeste myndighet på alle nivåene i norsk idrett. Samme måned, altså november 1940, var det konflikt mellom det nye Norges Idrettsforbund og idretten på Hamar. Det utløste idrettsstreiken på Hamar som besto under hele okkupasjonen.⁷⁰³

Det var Hamar idrettslag (HIL) ved hovedstyret som sto for administrasjon og utleie av kommunenes idrettsanlegg. Skøytegruppa i HIL hadde planlagt skøyte løp høsten 1940. Imidlertid oppsto det konflikt mellom skøytegruppa og det nye styret i Norges Idrettsforbund ved idrettsfører, Egil Reichborn-Kjennerud.⁷⁰⁴ Det førte til at skøytegruppa ikke arrangerte denne konkurransen. I februar 1941 økte konfliktnivået, da styret i skøytegruppa gikk imot å arrangere et nasjonalt skøyte løp. Det førte til at selveste kommissarisk politiminister Jonas Lie grep inn og advarte skøytegruppas ledelse mot å ikke avholde dette arrangementet. Samtidig nektet HIL ved hovedstyret at det skulle arrangeres norgesmesterskap i kunstløp for kvinner på deres skøytebane. Vedtaket fikk dramatiske konsekvenser for flere av

⁷⁰² Wikstrand Andresen 2007: 37, 38, 63. *Hvordan styrte nasjonal samling den kommunale forvaltningen i Hamar fra 1940 til 1945*. Masteroppgave i historie. Institutt for historie. Universitetet i Tromsø, høsten 2007.

⁷⁰³ Wyller 1953: 85; Gjerdåker 1998: 73 og 74; Wikstrand, Andresen 2007: 37 og 63.

⁷⁰⁴ Reichborn- Kjennerud, jurist, idrettsleder, medlem av Germanske SS Norge, senere h.r. dommer, Han var i 20-årene norgesmester i sykling og fikk ulike verv både i Norges Cykleforbund og Norges Idrettsforbund. Kilde: *Norsk Krigsleksikon 1940-45*. Ringdal, Nils Johan. Redaksjon: Dahl, Hans Fredrik, Guri Hjeltnes, Nøkleby, Berit, Ringdal, Nils Johan, Sørensen, Øystein 1995: 346; Braut Simonsen 2016: 30 og 31.

styremedlemmene i HIL, som ble fengslet. Bare fire utøvere deltok i norgesmesterskapet. Etter mesterskapet trakk hovedstyrets formann seg fra styrevervet, og styret i skøytegruppa nedla vervene sine. Med dette var idrettsstreiken i Hamar etablert, og den besto under hele okkupasjonen.⁷⁰⁵ Her ser en at NS-regimet var villig til å bruke sterke virkemidler som trusler og fengsel mot idrettsledere som nektet å rette seg etter påbud fra Jonas Lie og kommissarisk statsråd Axel Heiberg Stang. Sivil motstand mot NS var altså ikke ufarlig.

Begge ministrene fortsatte i de samme departementene etter statsakten 1. februar 1942.

Under okkupasjonen fattet ordfører Grill Fasting vedtak om å bevilge kroner 49 397,74 til idrettsformål samlet sett, det utgjorde kroner 8,20 per innbygger. Rådmannen mente at støtten til idretten ikke sto i forhold til kommunens ressurser, hans protester fikk ikke gjennomslag hos ordføreren.⁷⁰⁶ Ordføreren hadde dekning for sine vedtak særlig fra august 1942, da sendte Innenriksdepartementet ut et rundskriv som tok opp «kommunale bevilgninger til idrettssaker» til fylkesmennene. Blant annet ble det slått fast: «Når det gjelder bevilgninger til idrettsformål, vil departementet ikke sette seg mot at kommunene, der de evner det, opprettholder bevilgninger til disse formål».⁷⁰⁷ Det ble gitt en åpning for eventuell økning av utgifter til idrettsanlegg som forfalt, det skulle i så fall gjøres etter samråd med Innenriksdepartementet og Departementet for arbeidstjeneste og idrett.

Idrettsstreiken førte til redusert bruk av idrettsanleggene i Hamar. Rådmannen mente at kommunebidragene i 1942 var for høye og skulle reduseres. Til idretten ble det for dette året bevilget kroner 15 561.⁷⁰⁸

I 1943 ble bevilgninger til idretten redusert betraktelig, til sammen kroner 2 765, en reduksjon på 80 prosent fra året før. To av ordførerens vedtak fulgte rådmannens innstilling, i seks andre saker var det ikke forslag til vedtak fra rådmannen.⁷⁰⁹ Grunnen kan være rådmannens intervensjon i 1942. Jeg kan ikke utelukke at kommunebudsjettet tålte større satsinger på

⁷⁰⁵ Wikstrand, Andresen 2007: 37, 38 og 63; Bækkerud 1973: 11; Gjerdåker 1998: 74; Lunde 1998: 69 og 70.

⁷⁰⁶ Wikstrand, Andresen 2007: 38.

⁷⁰⁷ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 5. oktober 1942, sak nr. 391, vedlagt rundskriv fra Innenriksdepartementet om kommunale bevilgninger til idrettssaker den 27. august 1942 til samtlige fylkesmenn.

⁷⁰⁸ HKAF: Brev fra rådmannen til ordføreren vedrørende idrettsbevilgninger 26. oktober 1942; Wikstrand, Andresen 2007: 37.

⁷⁰⁹ HKA: Vedtaksbok for ordfører 1943 sakene nr. 59, 70, 99, 107, 147, 265 og 277; Wikstrand, Andresen 2007: 37.

idretten. Det er ikke funnet vedtak eller utredninger i bytingets protokoller eller ordførers vedtaksbøker som bekrefter det.⁷¹⁰

I partiprogrammet til NS kapitel III, nr. 21 står det blant annet «opphjelpe sunn folkeidrett». Det kan illustreres ved at idretten ble tillagt stor betydning av Hirten. Stabssjef i Hirten, Thorvald Thronsen redegjorde for dette til avisen *Hedmark* i mai 1943. Her uttalte han at hirdidretten var en verneidrett, der målsetningen var å gjøre hirdmennene skikket til sin oppgave, der trening og konkurranse skulle styrke lagsamholdet, deltakernes fysiske evne, og dermed Hirdens slagkraft.⁷¹¹ Verneidrett ble ut fra propagandahensyn omtalt som en sport der hensikten for det meste var å forberede Unghirten og Nasjonal Samlings Ungdomsfylking (NSUF) til militær innsats ved fronten og aktivitetene kunne fungere som en forberedelse til verneidrettens leirene. Det ga verneidretten et alvorlig preg, der den ideologiske tanken tok utgangspunkt i å styrke den unge slekten gjennom idrettslige aktiviteter som delvis var en militær trening.⁷¹² I lys av dette kan NS-ordføreren ha sett det som viktig å vedlikeholde og drifte idrettsanleggene i Hamar på tross av idrettsstreiken. Mye tyder på at «hirdidrett» og «verneidrett» var en aktivitet som skulle bidra til å forberede en militær opplæring for å styrke Hirdens prestisje.⁷¹³ Grill Fastings bevilgninger til idretten ble ikke lagt ham til last ved rettsoppjøret, da kommunestyret etter okkupasjonen bestemte at ytelsene også hadde vært til fordel for allmenheten.

Selv om okkupasjonen representerte omfattende endring høsten 1940, var det valgte bystyret og formannskapet som sto i spissen for kommuneforvaltningen i Hamar.⁷¹⁴ For denne avhandlingens del er det ikke funnet dokumentasjon som viser at NS fikk noen politisk innflytelse på kommunens budsjett, eller at det ble fattet vedtak som favoriserte Nasjonal Samlings merkesaker i 1940, med unntak av ovenstående.

⁷¹⁰ Wikstrand, Andresen 2007: 37 og 38.

⁷¹¹ *Hedmark* den 31. mai 1943; Nilssen, Risto 1995: 49.

⁷¹² Kvistad 2011: 700, 701 og 707.

⁷¹³ Som nevnt i kapitel 2.10, bestemte Quisling i forordning fra 14. august 1943 at Hirten skulle omgjøres til en del av rikets væpnede makt.

⁷¹⁴ Wikstrand, Andresen 2007: 27.

7.3 Nyordning

Nyordning av Hamar kommuneforvaltning ble iverksatt 31. januar 1941. Det første bytingsmøte ble avholdt og konstituert samme dato med nyoppnevnt NS-ordfører Einar Grill Fasting. Han var oppnevnt fra 3. januar 1941 til 8. mai 1945. Grill Fasting var fabrikkeier, sterk støttespiller for partiet og en av grunnleggerne av Nasjonal Samlings lokallag i Hamar, medlem av NS fra stiftelsesåret 1933. Han var medlem av Germanske SS,⁷¹⁵ og hadde også tillitsverv som lagfører i NS lokallag i Hamar, fylkesorganisasjonsleder og kretsfører. Under valget i 1936 var han leder for Mjøsbyene. Han engasjerte seg i politisk agitasjon for partiet i mellomkrigstiden over store deler av Hedmark fylke. Ut fra hans engasjement for NS vil jeg benevne Grill Fasting som en aktør etter mønster av nasjonalsosialistiske retningslinjer, og hans «ideologiske kollaborasjon» tilhørte den frivillige kollaborasjonen.

Bilde 18 - Einar Grill Fasting.

*Foto: privat eie.
Foto er et utsnitt.*

Grill Fasting var godt utdannet med middelskole, gymnasium og skipsførereksamen. Etter formell utdanning innehadde han ledende stillinger ved Sem fabrikker i Jarlsberg, Norsk Hydros emballasjefabrikk på Rjukan og som disponent for Nordviken Bruk. I 1925 startet han Hedemarken Cementfabrikk.⁷¹⁶ Han tilhørte Hamars øvre middelklasse. Grill Fasting kan ikke betegnes som opportunist, det begrunnes med hans medlemskap fra 1933 og som vi senere skal se, det arbeidet han nedla som ordfører. Med opportunist mener jeg en person som bruker en fremgangsmåte som tar mer hensyn til øyeblikkets krav, eller en handlemåte som er mer til fordel for en selv enn styrt etter ideal og prinsipp.

Grill Fasting hadde ulike posisjoner i partiet, hvilket bidro til en betydelig politisk tyngde sett i forhold til ordførerne både i Fredrikstad og Tromsø, som meldte seg inn i NS 1940. Flere av disse kan i lys av dette muligens tillegges politisk opportunistiske motiver.⁷¹⁷

⁷¹⁵ PS: «Germanske SS Norge var en del av den intergermanske orden Germanske SS, en nasjonalsosialistisk soldatorden med menn av nordisk rase. Germanske SS Norge er en selvstendig underavdeling av Nasjonal Samling og direkte underlagt NS Fører». Fra Vervebrosjyre for Germanske SS Norge, utgitt i april 1943; Wikstrand Andresen 2007: 29 og 30.

⁷¹⁶ RA. L-sak. Hamar politikammer: sak nr. 192; *Hedemarkingen* den 23. oktober 1943; Wikstrand Andresen 2007: 30.

⁷¹⁷ Larsen, Ugelvik, Stein, Hagtvet, Bernt og Myklebust, Jan Petter. *Who were the fascists*. 1980.

Den 31. januar 1941 åpnet Grill Fasting Hamar byråd (byting).⁷¹⁸ Elleve av tolv formenn var til stede, i tillegg varaordfører, rådmann, stadsingeniør, bysekretær og pressefolk. I åpningstalen viste han til Terbovens tale som ble kringkastet over radio den 25. september 1940, der han uttalte at det var bare en vei å gå for det norske folk, og den gikk gjennom Nasjonal Samling.

Ordføreren ga sin tilslutning til Terbovens tale ved å uttale «veiens mål er orden, rettferd og fred». Grill Fasting berømmet Vidkun Quisling og hans evner til å føre an i kampen for frihet og selvstendighet.⁷¹⁹ Uttalelsen kan settes i sammenheng med NS-hovedmål 1942 punkt tre «Å bli den store formidler mellom folket og statsledelsen», der lokalforvaltningen ses på som en buffer mot tysk innflytelse, og som ivaretaker av norske interesser. Han pekte på at rådmannens ansvar ville øke, og at formennene var forpliktet til å fremføre dissenser så fremt de var uenige i ordførerens vedtak, og at dissensene ble protokollført. Grill Fasting behandlet en rekke saker i sitt første bytigmøte, blant annet oppnevnte han forskjellige kommunale styrever, råd og komiteer. Endringene gikk for det meste ut på å redusere antall medlemmer fra fem til tre, eller fra syv til tre medlemmer, tidspunktet for oppnevning av medlemmer skulle bestemmes senere. Det at han ventet med å opplyse om navn på medlemmer, tyder på at dette ikke var avklart. Trolig mente ordføreren at ved å redusere antall medlemmer, ville man oppnå en effektivisering av komiteearbeidet, eller han så at partiet hadde for få kandidater til å påta seg verv i kommuneforvaltningen. Uansett, tyngst veide fører- og ansvarsprinsippet som i de fleste saker gjorde ham uavhengig av komitéinnstillinger. Vi skal senere se at det var umulig å fylle bytinget med formenn som var medlemmer av NS, og derfor måtte ordføreren oppnevne personer som ikke var medlemmer for få et fulltallig byting på 12 formenn. Han endret også arbeids- og ansvarsfordelingen for 19 forskjellige styrever og komiteer.⁷²⁰ Et viktig vedtak var endring av navn på «Fattigforstanderens kontor» til «Sosialkontor».

⁷¹⁸ Begrepene *Byting* for bykommune og *Herredsting* for landkommune (Herred) ble lansert fra 31. mars 1941. Kilde: Nøkleby 1985: 93; Wikstrand Andresen 2007: 33, 34 og 35.

⁷¹⁹ HKA: Bytinget 31. januar 1941:5; Brev fra Innenriksdepartementet 16. desember 1940 signert Hagelin med overskriften: *Nasjonal Samling kjemper for Norges frihet og selvstendighet*. Brevet referer til Terbovens tale 25. september 1940. Blant annet kan en lese «Veien til Norges frihet og selvstendighet fører kun gjennom Nasjonal Samling. Nasjonal Samling er det statsbærende parti i Norge. Andre partier eksisterer ikke. Av den grunn må alle som er i det offentliges tjenester arbeide aktivt for Nasjonal Samling ...». Kilde: Rundskriv fra departementet, boks I-J, kommunale funksjonærer. Mappe: Brev fra Innenriksdepartementet 16. desember 1940 – 3. mars 1941; Wikstrand Andresen 2007: 29 og 30.

⁷²⁰ HKA: Bytinget 31. januar 1941: 8 og 9; Wikstrand Andresen 2007: 29 og 30.

«Fattigforstandernes» tittel skulle endres til «Forsorgssjef». «Sosialkontoret» skulle samle ulike sektorer under sitt ansvarsområde: forsorgsvesenet, tuberkulosevesenet, sinnssykevesenet og alders- og uførhetstrygden. Her var Grill Fasting tidlig ute med omlegging av Forsorgsordningen til en sosialreform. Dette var i tråd med prinsippprogrammet til NS, der det blant annet heter at kommunalt selvstyre skulle omlegges.⁷²¹

I senere bytingsmøter orienterte ordføreren om den politiske situasjonen, altså ble disse møtene brukt i propagandaøyemed. Bytingsmøtene ble omtalt i positive vendinger av de NS-styrte avisene, *Hedemarkingen* og *Hedmark*, som skrev at interessen for kommuneforvaltningen, økt blant innbyggerne. Det ble i Hamar gjennomsnittlig avholdt fem bytingsmøter per år fra 1941 til 1944.

Det nye regimet kom brått på befolkningen i Hamar, og noen tegn på organisert motstand mot den kommunale nyordningen i Hamar, har jeg ikke funnet i mine kilder. Historikeren Ola Svein Stugu skriver at mange i Norge var forsiktige med å vise motvilje mot de nye makthaverne, da det så ut for at tyskerne kunne gå seirende ut av krigen på dette tidspunktet.⁷²²

For å karakterisere Grill Fastings agitasjons- og propagandavirksomhet for partiet vil jeg ta med et kort streif fra foredrag han holdt i Norsk Rikskringkasting den 19. desember 1941. Denne talen har jeg omtalt i 2007: *Hvordan styrte Nasjonal Samling den kommunale forvaltningen i Hamar fra 1940 til 1945*.⁷²³ Tittelen på foredraget var: «Spredte trekk fra den første kamptid på Hedmark», der han fremfører sitt subjektive bilde av Nasjonal Samlings aktivitet i Hedmark og Hamar i 1930-årene. Grill Fasting innrømmet at partiet hadde for få kandidater til å påta seg verv i partiet. NS forsøkte å få til et samarbeid med Bondepartiet i fylket og med Det Frisinnede Folkeparti i byene, men uten å lykkes med noen allianse. Grunnet begge partienes upålitelighet, ifølge Grill Fasting. Lange reiser i fylket bidro til at hans daglige ledelse av Hedemarken Cementvarefabrikk ble nedprioritert, men

⁷²¹ NS-program fra 1934. Kapittel I, punkt 4 og kapittel II, punkt 12. Her står det blant annet: «Forsorgsordningen legges om som et ledd i en samlet planmessig *socialreform*: Wikstrand Andresen 2007: 33 til 35.

⁷²² Stugu 2012: 128.

⁷²³ Wikstrand Andresen 2007: 54 og 55.

aktivitetsarbeidet var viktig for partiet og skulle videreføres.⁷²⁴ Grill Fasting ble 23. oktober 1943 i *Hedemarkingen* omtalt som meget aktiv for partiet både i Hamar og fylket.⁷²⁵ Hans engasjement for NS både lokalt og regionalt viser at omtalen i avisa utvilsomt var riktig. Det illustreres ved hans ulike lederverv, agitasjonsvirksomhet i mellomkrigstiden og hans senere akseptering av utnevnelse som partiets ordfører i Hamar.

Kontorfullmektig Arthur Thoresen ble oppnevnt som varaordfører 3. januar 1941. Thoresen var medlem av Nasjonal Samling fra høsten 1940 og personalleder for Hamar-lokallag i noen måneder. Han var vernepliktig løytnant fra 1920. Han fungerte som varaordfører frem til 1. januar 1943. Fra samme måned tiltrådte han stillingen som fylkeskontorsjef, og han var konstituert fylkesmann i Hedmark fra september 1943 til januar 1944. Thoresen endret senere etternavn til Troller. Ekspeditør Aksel Dæhli overtok som varaordfører fra januar 1943 til okkupasjonens slutt. Han hadde erfaring som kommunepolitiker fra 1920 årene. Dæhli ledet skøytegruppa og hovedstyret i Hamar Idrettslag (HIL) fra sommeren 1941, og ble av det nazifiserte Norges Idrettsforbund oppnevnt som Norges skøyteleder (fagsjef) i august 1941.⁷²⁶ Hamar by ble omtalt som skøytebyen i Norge.

Den 15. januar 1941 oppnevnte fylkesmann Knut M. Nordanger⁷²⁷ i Hedmark tolv formenn med varaformenn til bytinget i Hamar for en periode på to år. De oppnevnte formenn med varaformenn kom fra ulike yrkesgrupper.⁷²⁸ Seks formenn og tre varaformenn var medlem av NS.⁷²⁹ I 1940/41 søkte to formenn og to varaformenn om fritak fra vervet på grunn av svak helbred, tre formenn og to varaformenn søkte om fritakelse fra vervene av andre årsaker. Fylkesmannen avsto søknadene, begrunnet med at han ikke fant tilstrekkelig grunnlag for å innvilge søknadene.⁷³⁰ Tar vi et sideblikk til Sandefjord kommune, var det betydelig flere

⁷²⁴ RA. L-sak. Hamar politikammer: sak nr. 192. Foredrag 19. desember 1941 i Norsk Rikskringkasting; Tidligere er samme foredrag omtalt i masteravhandling fra 2007: 54 og 55. *Hvordan styrte Nasjonal Samling den kommunale forvaltningen i Hamar 1940 til 1945*. Her er foredraget betydelig forkortet.

⁷²⁵ *Hedemarkingen* den 23. oktober 1943; Wikstrand, Andresen 2007: 30, 54 og 55.

⁷²⁶ RA. L-sak. Hamar politikammer: sak nr. 164; RA. L-sak. Hamar politikammer: sak nr. 60; Wikstrand, Andresen 2007: 31.

⁷²⁷ Knut M. Nordanger ble avsatt som fylkesmann i januar 1942. Han var tidligere stortingsrepresentant for Arbeiderpartiet. Kilde: Lunde: 1998: 80. Nordanger er tidligere omtalt i kapitel 6. i denne avhandlingen: «Fylkesmenn i Hedmark».

⁷²⁸ Kjøpmann, bokholder, jernbaneekspeditør, ingeniør, kontorist, pølsemaker, tømmermann, verksmester, verksarbeider, handelsskolebestyrer og farmasøyt. Kilde: Wikstrand, Andresen 2007: 32.

⁷²⁹ HKA: Bytinget 31. januar 1941, side 4.; NS-Arkivet, Universitetet i Bergen.

⁷³⁰ HKAF: Fylkesmannens brev om fritakelse til ordføreren i Hamar datert 20. 22. 24. 25. og 29. januar, 1. februar og 5. mars 1941; Wikstrand, Andresen 2007: 31 og 32.

som nektet å motta vervene, henholdsvis elleve formenn og tretten varaformenn av totalt femten formenn / varaformenn,⁷³¹ Det viser at oppnevning til disse vervene ikke ble sett på som attraktivt hverken i Hamar eller Sandefjord i 1941.

Den 4. februar 1943 oppnevnte fylkesmann Ole Vries Hassel i Hedmark tolv nye formenn og varaformenn til bytinget for perioden 1943/44, av disse var seks formenn og bare tre varaformenn medlem av NS.⁷³² Fem formenn søkte om fritak, samtlige søknader ble avslått. En varaformann søkte om fritak som ble avvist av fylkesmannen.⁷³³ Formannsvervene til Hamar byting var fortsatt ikke ettertraktet i 1943/44. Den 19. desember 1944 oppnevnte fylkesmann Halvor Hektoen tolv nye formenn og varaformenn til bytinget for perioden 1945/46, av disse var fem formenn og bare to varaformenn medlem av NS. En formann og en varaformann søkte om fritak, begge fikk avslag av fylkesmannen.⁷³⁴ Dette viser at partiet hadde store utfordringer med å rekruttere NS-medlemmer til bytinget i Hamar under hele okkupasjonen. Medvirkende årsaker kan være stigmatisering i lokalmiljøet og at formennene i svært liten grad hadde innvirkning på ordførerens vedtak. Om lag 50 prosent av formennene i Hamar byting var medlemmer av NS, enda færre varaformenn sto som medlemmer. Totalt hadde lokallaget i Hamar 198 medlemmer på det meste, det utgjør 3,3 prosent av befolkningen.⁷³⁵ Til sammenligning var det i nabobyen Lillehammer fire av tretten formenn som var medlemmer av NS i 1940/41. I 1943 var det åtte av tretten. Historikeren Inger Bjørnhaug skriver at den lave oppslutningen fra partimedlemmer kan skyldes mangel på kompetente kandidater og antakelig formennenes begrensede betydning i bytinget. Om lag 280 var medlem av NS, det tilsvarer 3,8 prosent av Lillehammers befolkning.⁷³⁶

Tjenestemenn i Hamar kommune skulle i januar 1941 skrive under på hvordan de stilte seg til NS. Bak dette kravet sto Innenriksdepartementet, og med påbudet fulgte et følgeskriv fra rådmannen der han orienterte om at en lojalitetserklæring skulle besvares, underskrives og returneres fylkesmannen. Nektet tjenestemennene å svare, var følgen at de kunne bli gitt

⁷³¹ Rønning, Odd 1977: 118. *Nasjonal Samling og nyordningen av lokalstyret i Vestfold 1940-1945*.

Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo; Wikstrand Andresen 2007: 32.

⁷³² HKAF: Boks 1940/49, stk. 3. Serie DC, 1.C. J.nr. Rådmann 0229 -1943; NS-Arkivet, Universitetet i Bergen.

⁷³³ HKAF: Rådmann. boks 1940-49, serie DC, stk. 3. 1, C. Byting. Omslag 8. og 10.

⁷³⁴ HKAF: Arkiv boks 1940/49, stk. 3 Serie DC, 1.C. J. nr. Hedmark fylke 0909 og 1690, 1945.

⁷³⁵ NS-arkivet, Universitetet i Bergen. Medlemstallet er basert på analyse av Erstatningsdirektoratets kortarkiv.

⁷³⁶ Bjørnhaug, Inger 2000: 168, 169 og 170. Lillehammer og Fåberg's historie. *Dølaby, verdensby*. Bind 3. Thorsrud a.s. Lokalhistorisk forlag – Lillehammer.

avskjed.⁷³⁷ Dette kravet medførte ulike reaksjoner fra de ansatte. Overlege Nils Bøckmann ved Hamar sykehus synes at en slik lojalitetserklæring var tvilsomt å kreve, og skrev følgende til rådmannen: «At ethvert forsøk på å agitere, enn si øve press for eller mot NS like ovenfor de pasienter, som er betrodd sykehuset til behandling, vil bli påtalt og forsøkt hindret av meg».⁷³⁸ En annen tilnærming sto en diakonisse for da hun tilføyde følgende på skjemaet: «I mitt kall som diakonisse har jeg fått som oppgave å fremme Guds rike og tjene mine medmennesker. Dette har jeg søkt å gjøre i overensstemmelse med min samvittighet som er bundet i Guds ord, og det vil jeg fremdeles fortsette med».⁷³⁹ Formuleringen tolker jeg dit hen at Guds ord var viktigere for henne enn å være lojal mot Nasjonal Samling. Diakonissenes bakgrunn var vanligvis sykepleierutdanning, der nestekjærlighet og forkynnelse av Guds ord var sentrale funksjoner.

I motstandskampen mot tyskerne utsatte flere diakonisser seg for stor fare. I denne sammenhengen kan det nevnes et eksempel fra Diakonissespsykehuset i Oslo. I 1942 bestemte tyske myndigheter at jøder som var innlagt ved sykehuset skulle registreres. Ordren ble neglisjert av diakonissene, og med unntak av to, ble alle jødene smuglet ut fra sykehuset og over til Sverige. Hensikten til tyskere var som vi senere vet, deportasjon til Tyskland.⁷⁴⁰

Både Hamars ordfører og rådmann fikk en aktiv rolle i forbindelse med distribusjon av NS-propagandamateriell, der kommuneforvaltningen fungerte som distribusjonskanal for denne virksomheten. Allerede i slutten av januar 1941 kom Propagandaledelsen med «forslag» til ordføreren i Hamar om hvordan NS-plakatene skulle settes opp for at eksponeringen skulle få størst mulig oppmerksomhet fra ansatte og publikum. Rådmannen skrev flere ganger til de ansatte og gjorde oppmerksom på at det ville bli gitt korreks dersom det ble utøvd hærverk på NS-plakatene.⁷⁴¹ For 1940 / 41 ble det produsert hele 86 nye og plakater som skulle settes opp på offentlige kontorer, i venterom for publikum og i tog over hele landet. At Rikspropagandaledelsen ville ha mest mulig igjen for sine investeringer i bruk av plakater,

⁷³⁷ Lange 1998: 83.

⁷³⁸ HKAF: Brev fra fylkesmann Nordanger 9. januar 1941 til kommunale kontorer i Hamar; Brev fra Nils K. Bøckmann til rådmannen 12. februar 1942. Rådmannens brev til Bøckmann 20. januar 1941; Jeg har i min masteravhandling fra 2007 nevnt Innenriksdepartementets rundskriv fra 1. januar 1941 der det ble krevd en dokumentert lojalitetserklæring fra kommunale tjenestemenn i Hamar: Kilde Wikstrand Andresen 2007: 77 og 78.

⁷³⁹ Wikstrand, Andresen 2007: 77 og 78.

⁷⁴⁰ Moseng 2012: 70 til 77 og 419.

⁷⁴¹ HKAF: Brev fra rådmannen til ansatte og ordfører den 25. og 27. januar 1941; Wikstrand Andresen 2007: 79.

synliggjordes da konstituert ekspedisjonssjef Wilhelm T. Klevenberg i Kulturdepartementet 1942 / 43 skrev rapport til Quisling. Her redegjorde han for at en plakat med fire til seks farger, i et opplag på 50 000 eksemplarer ville koste cirka 10-12 000 kroner. Det utgjorde hovedavdelingens månedsbudsjett. Kostnaden ble dekket over Kulturdepartementets budsjett, og ikke av NS.⁷⁴²

I januar 1941 mottok Hamar kommune rundskriv fra Innenriksdepartementet om tyskundervisning for ansatte. Bakgrunnen for å arrangere tyskundervisning var brev fra Reichskommissar, som ønsket at funksjonærene i offentlig forvaltning og større organisasjoner burde lære tysk. Tilsvarende skjedde også i Trondheim.⁷⁴³ Grill Fasting var enig i tiltaket, og fattet vedtak flere ganger om oppstart av tyskkurset.⁷⁴⁴ Det er ikke tvil om at ordføreren oppfattet tilbudet om tyskopplæring som et press ovenfra. Rådmannen trenerte tiltaket ved å utsette iverksettingen av vedtakene flere ganger. Det vites ikke, basert på de kilder jeg har undersøkt, om tyskkurset ble avholdt. Rådmannen pekte på at det var vanskelig å skaffe kvalifiserte lærere, og at administrasjonen i kommunen var opptatt med skattelikningen og derfor ikke kunne delta på et eventuelt kurs våren / høsten 1941.

Bilde 19 - Propagandabrosjyre for tyskkurs fra Innenriksdepartementet.

⁷⁴² Jensen og Dahl 2005: 13 til 17; RA. L-sak. Oslo politikammer: Dom 3470. Rapport fra Rikspropagandaledelsen for arbeidsåret 1942 /43.

⁷⁴³ HKAF: Oversikt fra rådmannen i oktober 1945: Det jobbet 229 arbeidere og funksjonærer i kommunen; Nilssen, Risto 1995: 92 og 93; Wikstrand, Andresen 2007: 78 og 79.

⁷⁴⁴ HKAF: Brev fra rådmann til ordfører. Tyskundervisning: 21. februar. 20. november, 3. desember 1941; Wikstrand, Andresen 2007: 78 og 79.

Boikott av Nasjonal Samlings medlemmer som drev nærings- og forretningsvirksomhet gjorde seg gjeldende i Hamar. Det kan ses da Hamars rådmann skrev til samtlige administrasjonssjefer i kommunen den 2. februar 1942. Her viste rådmannen til rundskriv fra Innenriksdepartementet, som hadde fått rapporter om blokade eller utfrysing av næringsdrivende som var medlemmer av eller sympatiserte med partiet. Brevet var sendt til alle fylkesmenn i landet og underskrevet av innenriksråd Thorleif Dahl.⁷⁴⁵ For å motvirke en slik boikott, «oppfordret» departementet alle stats, fylkes - og kommunale institusjoner om å gjøre sine innkjøp hos næringsdrivende som var medlemmer av Nasjonal Samling, under forutsetning av at de var konkurransedyktige på pris og kvalitet. Motivet kan være todelt, nemlig både å styrke og opprettholde medlemmenes næringsvirksomhet. Det gjaldt også for institusjoner som var halvoffentlige. Rådmannen gjorde oppmerksom på at ledelsen for nevnte institusjoner pliktet å påse at retningslinjene ble fulgt. Revisjonen skulle straks rapportere til fylkesmannen dersom administrasjonssjefene ikke fulgte opp påbudet. I samme brev «henstilte» departementet til at det i samarbeid med priskontrollmyndighetene ble sørget for at tilgjengelige varer ikke ble holdt unna partimedlemmer. Rundskrivet fra Innenriksdepartementet skulle gjøres kjent i fylkesmannens distrikt overfor fylkesføreren, ordførerne og offentlige institusjoner i den grad det var nødvendig.⁷⁴⁶

Fylkesmann Ole Vries Hassel «anbefalte» Grill Fasting å kjøpe inn Quislings bok *Russland og Vi* til en sum av kroner 139,15. juli 1942. Tolv eksemplarer ble kjøpt inn og fordelt blant funksjonærene i kommunen. Boken kostet per stykk kroner 11,60 med 20 prosent rabatt.⁷⁴⁷ Det hører med her å nevne at ordføreren først vedtok å ikke kjøpe inn boken, men senere ombestemte seg etter fylkesmannens såkalte «anbefaling». Fylkesmannen skrev brev til samtlige ordførere i Hedmark og slo fast at Innenriksdepartementet hadde bestemt at alle offentlige kontorer skulle abonnere på bladet *Nasjonal-Ungdommen*.⁷⁴⁸ I samme måned kom nytt rundskriv om at kommunene skulle abonnere på *NS-Månedshefte*.⁷⁴⁹ Bokeksemplet viser

⁷⁴⁵ FKAf: Rådmannens arkiv i Fredrikstad, sak 76, 1942, j.nr. 0162. Rundskriv til samtlige fylkesmenn i landet fra Innenriksdepartementet, j.nr. 161/42 KI, den 14. januar 1942.

⁷⁴⁶ HKAF: Rådmannens arkiv i Hamar. Brev den 2. februar 1942 fra rådmannen til samtlige administrasjonssjefer i kommunen.

⁷⁴⁷ Andresen 2007: 74 og 75; HKA: Vedtaksbok 1942, sakene 127 og 245.

⁷⁴⁸ Nina Beate Lyng-Vagstein 2011: 7. *Nasjonal-ungdommen* var NSUFs hovedorgan, utgitt fra 1934 til 1945. Innholdet var preget av politisk agitasjon, fra 1943 endret retningen seg mer mot et ordinært ungdomsblad.

⁷⁴⁹ Tom B. Jensen 1992: 72. *NS-Månedshefte* var tidsskrift for partiet og ble utgitt av Opplæringsavdelingen fra 1941 til 1945.

detaljstyring av ordfører til tross for at han motsatte seg innkjøp av *Russland og Vi* i første omgang. Abonnement på nevnte tidsskrifter er det ikke sannsynlig at han ville motsette seg, men var det detaljstyring av ordfører? Eller en markering av maktforholdene mellom ordfører og øverste ledelse? Når det gjaldt intern fordeling av NS-bladene, ble han instruert. For eksempel ble det nevnt bibliotek, kinoen, og kommunalt bad.⁷⁵⁰ Uansett kan disse arbeidsoppgavene neppe karakteriseres som tradisjonelle saker for kommuneforvaltningen.

I februar 1944 skrev Grill Fasting et brev til Innenriksdepartementet om en pågående konflikt vedrørende representasjonsutgift mellom Grill Fasting og departementet. Her klaget han på at departementet drev med detaljstyring av ordførerens virksomhetsområde. Primært klaget han på at de ikke ville godkjenne en representasjonsutgift i forbindelse med en fest for frontkjempere. Den økonomiske støtten dreide seg om en bagatellmessig utgift på kroner 201,-. Denne saken omtaler jeg senere, fordi saken til slutt ble behandlet av toppledelsen i både i fylket og Innenriksdepartementet. Mye tyder på at det også var andre saker det siktes til, uten at det ble nevnt konkret i brevet.⁷⁵¹ Det leder oss over til ordførerens og rådmannens roller.

La oss se nærmere på hvordan rolleforståelse, ansvarsfordeling og ledelse fungerte mellom NS-ordfører Grill Fasting og rådmann Sigurd Pedersen. Rådmannen valgte å bli i stillingen og var nødt til å fungere innenfor en ramme som var definert av Nasjonal Samling og okkupasjonsmakten. Pedersen forsøkte å skaffe seg et handlingsrom som var tuftet på tidligere sedvane for en nøytral saksbehandling og forslag til vedtak. Han erklærte uenighet til ordførerens politiske bevilgninger ved skriftlig å imøtegå ordførerens vedtak, både utenfor og i bytinget. Det gjaldt bevilgninger til NS-særorganisasjoner, idretten og tilsetninger i kommunale stillinger som var politisk motivert. Dette var en vanskelig balansegang, fordi han også skulle være lojal til styresmaktens påbud og forordninger. Mot seg hadde han ordførerens veldige makt etter fører- og ansvarsprinsippet, og ikke minst som tidligere nevnt Terbovens forordning fra 4. oktober 1940 og Hagelins «knyttneve sirkulære» fra 16. desember. Her står det at offentlige tjenestemenn som ikke gikk inn for nyordningen med entusiasme, kunne avskjediges eller flyttes. Vi skal nå se nærmere på en del saker som ble

⁷⁵⁰ HKAF: Rådmannen i Hamar j. nr. 0295, 1942. Brev den 20. februar 1942 til samtlige ordførere i Hedmark. Rådmannen behandlet saken den 2. mars 1942, sak nr. 105, godkjent av ordføreren 16. mars 1942.

⁷⁵¹ RA. L-sak. Hamar politikammer: sak nr. 192; Wikstrand, Andresen 2007: 44 og 45.

behandlet i bytinget, for å sette søkelys på saker der uenigheten mellom ordfører og rådmann var betydelig.⁷⁵²

Historikeren Brynjulv Gjerdåker (1998) skriver i *Stiftstad og bygdeby. Hamars historie 1935-1991* at ordfører Grill Fasting i liten grad propaganderte for nyordningen eller den nye tid i kommuneadministrasjonen, og at han respekterte faglig dyktighet og blandet seg i liten grad i den daglige driften av kommunen. Gjerdåker baserer sitt utsagn på to stikkprøver fra ordførerens protokoll og intervjuer. Hans første stikkprøve var fra Hamar bytings møte 10. november 1941, der 21 saker var oppe til behandling. Her var samtlige av ordførerens vedtak i overensstemmelse med rådmannens innstilling. Den andre stikkprøven var fra bytingsmøte den 27. november 1942. Her ble det gjort vedtak i 18 saker, rådmannen hadde til dette møtet fremlagt forslag til vedtak i 16 saker som ble vedtatt uten endring av ordføreren.⁷⁵³

For å belyse utsagnet til Gjerdåker nærmere, vil jeg bruke en systematisk tilnærming ved å gjennomgå alle vedtakssaker fra ordførerens vedtaksbok og Hamar bytings forhandlinger for perioden 1941 til 1945. I denne perioden behandlet og vedtok ordføreren til sammen 1883 saker, hvorav 299 saker i bytinget og 1584 utenfor. I hvilke saker var uenigheten skarpest mellom rådmann og ordfører? Det som først og fremst peker seg ut, var ordførerens bevilgninger til politiske formål i tiden 1. januar 1941 til 8. mai 1945. Disse bevilgningene ble vedtatt i åtte forskjellige saker og utgjorde til sammen kroner 16 667. Ordføreren vedtok også skattelettelse for frontkjempere fra Hamar på til sammen kroner 710,-.⁷⁵⁴ I juli 1943 ble det gitt nærmere forskrifter (forordning) om skattefritak for krigsfrivillige som gjorde tysk krigstjeneste. Fra dette tidspunktet var det ingen mulighet til å gå imot skattefritak for de som kjempet for den tyske krigsmakten. For rådmannen var allikevel en protest mot dette en viktig markering som samsvarte med hans verdisyn.⁷⁵⁵ Ordførerens vedtak var ikke i overensstemmelse med rådmannens innstilling. Rådmannen var imot samtlige av ovennevnte bevilgninger. Hans begrunnelse var blant annet at dette var saker som kom militære formål til

⁷⁵² Wikstrand Andresen 2007: 43 til 46, 75 til 77.

⁷⁵³ Gjerdåker 1998: 86.

⁷⁵⁴ RA. L-sak. Hamar politikammer: sak nr. 192.

⁷⁵⁵ PS. Rundskriv av 14. august 1943. Finans- og tolldepartementet. Skatteavdelingen.

gode, og at det var tvil om hvorvidt bevilgningene var forenlige med kommunalforordningen.⁷⁵⁶

Under landssviksaken mot Grill Fasting i oktober 1945 var rådmann Pedersen innkalt som vitne. Rådmannen fortalte at han under hele okkupasjonen fremførte protokolltilførsler der han ikke anbefalte ordførerens politiske bevilgninger.⁷⁵⁷ Det førte til skarpe konfrontasjoner mellom ordføreren og rådmannen. Her ser vi en holdningskamp der han tydeliggjør kommunens verdigrunnlag, som han mener er truet. Dette ved at bevilgningene var kommunen uvedkommende, og at han forsøkte å motvirke nazifisering av kommuneforvaltningen. La oss se nærmere på tre utvalgte saker, som her er revidert og tidligere omtalt i, *Hvordan styrte Nasjonal Samling den kommunale forvaltningen i Hamar 1940 til 1945*. Uit. 2007: 43 til 46.

I september 1941 fattet ordføreren vedtak om å støtte den Norske Legion med kroner 2 000,- , men uten forslag til vedtak fra rådmannen. Det førte til at rådmannen krevde protokolltilførsel, og skrev at bevilgningen støttet militære aktiviteter som kommunen ikke skulle støtte.⁷⁵⁸ Protokollmerknaden resulterte i en skarp kritikk fra ordføreren, som beklaget rådmannens protokolltilførsel på det sterkeste.⁷⁵⁹

Nytt sammenstøt skjedde i mars 1943, da det dreide seg om å støtte Frontkjemperkontoret med kroner 3000. Ordføreren mente at midlene skulle belastes posten «ekstraordinære formål». Rådmannen på sin side mente at en slik støtte var kommunen uvedkommende. Ordføreren overså rådmannens innstilling, og vedtok at kroner 3000,- skulle overføres til Frontkjemperkontoret. Samtidig kom ordføreren med en ny sterk kritikk ved å slå fast at rådmannens innstilling var: «Veiet og funnet for lett». derved avsluttet ordføreren saken.⁷⁶⁰ Utsagnet tydeliggjør at her står ordførers ideologiske kollaborasjon mot rådmannens demokratiske verdigrunnlag, og at nyordningen, og førerprinsippet gjaldt helt og fullt.

⁷⁵⁶ RA. L-sak. Hamar politikammer: sak nr. 192, bilag 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8a.

⁷⁵⁷ RA. L-sak. Hamar politikammer: sak nr. 192. Vitneforklaring gitt av rådmann Pedersen 11. oktober 1945; Wikstrand Andresen 2007: 43 til 46.

⁷⁵⁸ HKA: Bytinget 1. september 1941, sak nr. 52.

⁷⁵⁹ RA. L-sak. Hamar politikammer: sak nr. 192; Wikstrand Andresen 2007; 43 og 44.

⁷⁶⁰ HKA: Bytinget 1. september 1941, sak nr. 52; Wikstrand, Andresen 2007: 44.

Ordførerens skarpe kritikk av rådmann Pedersen viser at arbeidssituasjonen var vanskelig og kunne ende med oppsigelse av rådmannen fordi han manglet begeistring for «den nye tid».⁷⁶¹ Men ordføreren kom ikke med begjæring om avskjedigelse av Pedersen.

At rådmenn fikk avskjed, var ikke uvanlig under regimet til NS og RK. Tar vi et sideblikk til Trondheim i januar 1941, fikk sosialrådmann O. C. Gundersen avskjed fordi han ikke støttet NS's politikk. Kort tid etter ble finansrådmann Ole M. Kobbe og teknisk rådmann Rudolf Ræder suspendert fra sine stillinger med samme begrunnelse. Etter dem overtok NS-medlemmene Johan H. Selnæs annen rådmannsstilling og Sigfred Svebakken overtok første og tredje rådmannstilling.⁷⁶²

I mai 1943 vedtok ordføreren i Hamar å bevilge et bagatellmessig beløp på kroner 201,- til en fest for frontkjempere. Beløpet sponset middag til frontkjemperne, som ble servert lapskaus. Rådmannen innstilte på at det ikke skulle bevilges kommunale midler til denne type arrangement. Ordføreren hevdet at dette var en ordinær representasjonsutgift for kommunen, og skulle belastes posten «tilfeldige utgifter».⁷⁶³ Denne saken, er tidligere omtalt i min masteravhandling fra 2007, som førte til konflikt mellom ordfører og toppledelsen i Innenriksdepartementet om begrepet «representasjonsutgift» bestående av lapskaus til kroner 201-.⁷⁶⁴

Innenriksråd Dahl innskjerpet i november 1943 at kommunale bevilgninger til støtte for norske frontkjempere bare skulle gis til Frontkjemperkontoret i Oslo, og ikke direkte til frontkjemperne eller deres pårørende.⁷⁶⁵ Rundskrivet tyder på at det var flere ordførere som hadde bevilget støtte direkte til frontkjempere, eller at tidligere rundskriv ikke var tydelige nok om støtten til frontkjempere.

Fylkesmannen i Hedmark, Halvor Hektoen, tok opp denne saken i februar 1944 der han ønsket en orientering fra ordfører Grill Fasting om hans støtte til omtalte frontkjemperfest.

⁷⁶¹ PS: Forordning om avskjedigelse og forflytting av offentlige tjenestemenn av 4. oktober 1940.

⁷⁶² Kirkhusmo, Anders (1997), *Trondheims historie 997 – 1997*. Bind 5. Vekst gjennom krise og krig 1920 – 1964: 262.

⁷⁶³ HKA: Vedtaksbok for ordfører 23. september 1943, sak nr. 232; Wikstrand, Andresen 2007: 44 til 46.

⁷⁶⁴ Wikstrand, Andresen 2007: 44 til 46.

⁷⁶⁵ FKA: Vedtaksbok for ordfører 13. desember 1943, sak nr. 375/1943m, rundskriv nr. 75. Datert 6. november 1943. Rundskrivet var sendt til samtlige fylkesmenn, der de ble bedt om å orientere ordførere i respektive fylker. Innenriksråden viste til tidligere rundskriv fra 23. januar 1943 om samme sak.

Ordføreren svarte samme måned at han så det som naturlig at lapskausen ble dekket av kommunen. I samme brev hevdet ordføreren at rådmannens innstilling i saken var en demonstrasjon, dessuten mente han at samarbeidet med partiet var mangelfullt og at sentralforvaltningen grep inn i detaljer angående ordførerens myndighetsområde. Han ba også om at departementet fritok ham fra vervet som ordfører. Fylkesmannen oversendte brevet fra ordføreren til Hagelin, og innrømmet delvis skyld «i lapskaussaken» da han tidligere hadde akseptert ordførerens vedtak. Fylkesmannen ønsket ikke et skifte av ordfører, og oppfordret departementet til å løse saken. Departementet slo fast at det ikke er uvanlig at det forekommer ulikt syn på tolkningen av begrepet representasjonsutgift, og fant det uaktuelt å fritta Grill Fasting fra ordførervervet.⁷⁶⁶ I et nytt tilsvaer fra Grill Fasting mente han at lapskausservering ikke kunne betraktes som støtte til frontkjempere. Til tross for opposisjonen fra Grill Fasting fortsatte han som ordfører til okkupasjonens slutt. Hendelsen viser at selv om ordføreren, hadde den fulle avgjørelse i kommunale saker, kunne Innenriksdepartementet gripe inn i en «bagatellmessig» sak om begrepet representasjon. Men «samarbeidsklimaet» mellom rådmann og ordfører ble trolig forverret etter denne konflikten. Det som var alvorlig i denne saken var ordførerens påstand om at rådmann Pedersen drev med politisk demonstrasjon.⁷⁶⁷

Fylkesmann Hektoen var den rette adressat etter fører- og ansvarsprinsippet, og ikke ordføreren, da det var fylkesmannen som godkjente representasjonsvedtaket før oversending til Innenriksdepartementet. Grill Fasting oppfattet sakens utvikling som utilbørlig innblanding og manglende støtte fra departementets toppledelse, der de la press på det lokale styret, og han mente at dette svekket hans autoritet som ordfører. Han var ikke fornøyd med partiet lokalt, og heller ikke med at det fra sentralt hold ble drevet detaljstyring av ordførerens virksomhetsområde. Saken er marginal, men kan ha element av politisk markering fra departement, personlige konfliktlinjer lokalt og at for mange blandet seg inn. Saken ble avsluttet i juni 1944.⁷⁶⁸

⁷⁶⁶ RA. L-sak. Hamar politikammer: sak nr. 192; Wikstrand, Andresen 2007: 43 til 46.

⁷⁶⁷ RA. L-sak. Hamar politikammer: nr. 192. Vitneforklaring gitt av rådmann Pedersen 11. oktober 1945;

⁷⁶⁸ RA. L-sak. Hamar politikammer: sak nr. 192; Wikstrand Andresen 2007: 44, 45 og 46.

7.4 Oppnevninger, dissenser og personalsaker i kommunen

Når det gjaldt oppnevning av medlemmer til kommunale styrer og komiteer fattet ordføreren vedtak i møte med formennene. Vedtakene i disse sakene viser at ordføreren hadde en suveren rolle i forhold til å oppheve tidligere valgte styrer og komiteer. Han endret antall medlemmer til styrer og komiteer og oppnevnte nye medlemmer uten at det forelå innstilling fra rådmannen. Ordførerens handlemåte i disse sakene var i tråd med forordningen av 21. desember 1940 som omhandlet endringer i kommunelovene. Der ble han gitt myndighet til å opprette faste utvalg, styrer og råd, oppnevne assisterende nemnder på flere personer med varamenn, og overføre til dem den myndighet som kommunelovene ga adgang til å tildele formannskapet. Forordningen av 21. desember ble gjeldende til krigens slutt og styrte oppnevning av tilsvarende saker som vi senere skal se for Hamar, Fredrikstad, Tromsø og andre kommuner i Norge. Endringer av bestemmelsene ble senere presisert gjennom en rekke rundskriv.⁷⁶⁹ Det handlet om å få NS' folk inn i alle viktige posisjoner, noe som viste seg umulig i Hamar. Av formenn og varaformenn til bytinget var om lag 50 prosent medlem av partiet.

Dissenser fra formennene i bytinget fra 1941 til 1945, ble uttalt bare ni ganger. På bytingets første møte 31. januar 1941 ble det protokoll-ført to dissenser, en formann ville at kinobestyreren skulle ha et råd å forholde seg til etter at Grill Fasting opphevet kinostyret. En formann uttalte dissens, uten at innholdet kommer frem i «forhandlingsprotokollen». Formennene var ikke medlemmer av NS-lokallag i Hamar. Uttalelsene ble ikke tatt til følge av ordfører.⁷⁷⁰

I bytingsmøte i mai / juni 1941 ble det uttalt dissens til ordføreren, da han oppnevnte «medlemmer til priskontrollnemnd». Her uttalte to formenn dissens, de ønsket at henholdsvis medlem og varamedlem skulle bytte plass. Formennene var ikke medlemmer av NS-lokallag i Hamar. Dissene førte ikke til endring av ordførers vedtak.⁷⁷¹

⁷⁶⁹ Lorentzen, i Danielsen og Ugelvik Larsen 1976: 139 til 143.

⁷⁷⁰ HKA: Bytinget 31. januar 1941, sak nr. 8.; RA. PA 761 – NS: Topografisk medlems register eske 7: Hedmark lag 5 – Hamar; NS-Arkivet, Universitetet i Bergen; Wikstrand Andresen 2007: 38 til 41.

⁷⁷¹ HKA: Bytinget 5. mai og 9. juni 1941, sak nr. 39; RA Medlemsregister fra NS- PA 761 Topografisk medlemsregister eske 7: Hedmark NS-lag–; NS-arkivet, Universitetet i Bergen; Wikstrand, Andresen 2007: 39.

Det ble i bytingets møte i mars 1942 uttalt en tredje dissens som varaordfører ikke tok til følge. Det dreide seg om «fritak for skatteyttere som tjenestegjorde i Den Norske Legion og Waffen SS». Formannen ville ikke støtte vedtaket dersom det stred mot loven, han var ikke medlem av NS-lokallag i Hamar. I denne saken erklærte ordføreren seg inhabil, vedtaket ble fattet av varaordfører. Grunnen var sønnens deltakelse i Den Norske Legionen.⁷⁷² I januar 1943 hjemlet NS dette i «Lov om skattefritak for krigsfrivillige».⁷⁷³

Vi skal se nærmere på dissenser i forbindelse med personalsaker og hvilken innvirkning Nasjonal Samlings Personalkontor for Offentlig Tjeneste (NSPOT) hadde i disse sakene. NSPOT skulle på forhånd godkjenne alle tilsetninger der fylkesføreren hadde en avgjørende funksjon ved innstilling til ledige stillinger. Jeg har for Hamar kommune gjennomgått ordførerens vedtaksbøker og bytingets protokoller fra 1941 til 1945. Her kan en lese at NSPOT «intet hadde å bemerke til ansettelser» i Hamar kommune i hele perioden.⁷⁷⁴ Fylkesmannen kunne godkjenne tilsetninger som inkluderte underordnede kontorstillinger i kommunen ifølge rundskriv om «fremgangsmåten ved ansettelse i offentlig tjeneste fra 15. februar 1941».⁷⁷⁵

Ordfører i Hamar Einar Grill Fasting og ordfører i Vang herred (landkommune), Aksel Røhr, hadde vedtatt å slå sammen arbeidskontorene i de to kommunene til en fellesadministrasjon. Det skulle tilsettes bestyrer og kontordame ved «Hamar og Vang Arbeidskontor» sommeren 1942 for utskrivning av arbeidskraft til det norske jord- og skogbruket. Tilsetning ble vedtatt i bytingsmøte den 15. juni 1942. Rådmann Sigurd Pedersen og kontorsjef i Vang, Thorvald Rustad var enige om å innstille 3 kandidater til hver av stillingene i prioritert rekkefølge. De hadde lagt vekt på søkerens tidligere erfaring og lokalkunnskap. Det ble uttalt dissens fra tre formenn, som ikke var medlem av NS-lokallag i Hamar. Uenigheten var for to av dem

⁷⁷² HKA: Bytinget 6. mars 1942, sak nr. 7; RA. Medlemsregister fra NS- PA761 Topografisk medlemsregister eske 7: Hedmark lag – Hamar.

⁷⁷³ PS: I rundskriv av 14. august 1943 fra Finans- og tolldepartementet, skatteavdelingen ble ordningen ytterligere presisert.

⁷⁷⁴ HKA: Vedtaksbok for ordfører 1942 sakene nr. 314g, h. 336j, k. 339c, 351h., 362d, 381b. 1943: sakene 1b, 14t, 14u.

⁷⁷⁵ PS: Rundskriv 14. august 1943 fra Finans- og tolldepartementet.

begrunnet med formelle «feil» i saksfremstillingen, en formann støttet rådmannen og kontorsjefen i Vang sin innstilling.⁷⁷⁶

Ordfører Fasting fremholdt at de han tilsatte var best kvalifiserte for stillingene. Han tok ikke dissensene til følge og tilsatte en NS-mann som bestyrer for arbeidskontoret og en kontordame som ikke var registrert medlem av NS. Altså en politisk ansettelse da Einar Akselsen Herberg⁷⁷⁷ tok fatt som bestyrer i juni 1942. Hamar byrett uttalte under landssvikeroppgjøret at han fikk stillingen på grunn av sitt medlemskap i Nasjonal Samling. Tilsettingen samsvarer godt med utsagn både fra Hagelin og Fuglesang som hevdet at offentlige tilsatte skulle være positive til nyordningen. Medlemskap i NS ble i mange sammenhenger oppfattet som en lojalitetserklæring og uttrykk for støtte til partiet. Det kunne få avgjørende betydning selv om det enkelte medlem ikke var best kvalifisert til stillingen sett i forhold til andre søkere.

Som bestyrer for Hamar og Vang arbeidskontor utfoldet Herberg stor aktivitet og tok personlig initiativ. Han mente det var tyskernes krigsinnsats arbeidsmobiliseringen skulle tjene og tvangsutskrev nordmenn til arbeid for okkupasjonsmakten. Personlig engasjement kan sees når han foretok streif i Hamars gater for å oppspore folk som hadde forsøkt å unndra seg arbeidstjenesten. Han anmeldte flere til Statspolitiet.⁷⁷⁸ Motstanden mot AT i Hamar kan illustreres med to eksempler: I 1942 annonserte ingeniør Nickelsen ved Hamar bryggeri at de ikke kunne levere varer på grunn av at ansatte var utskrevet til nasjonal arbeidsinnsats. Hans V. Prag ble straffet med en måneds fengsel da han i desember 1944 nektet å arbeide med halmsjauing for tyskerne.

Bytingets møte i desember 1943 ble det fremført dissens som dreide seg om «medlemmer til bolignemnda». En formann som ikke var NS-medlem, tok til orde for en av medlemmene skulle gjenvelges. Ordføreren aksepterte ikke dissensen fordi vedkommende var politisk motstander av partiet. Ordfører oppnevnte også «medlemmer til dyrevernemnda for 1944-

⁷⁷⁶ HKA: Bytinget 15. juni 1942, sak nr. 36; RA. Medlemsregister fra NS. PA 761 Topografisk medlemsregister eske 7: Hedmark lag – Hamar; NS-Arkivet, Universitetet i Bergen; Wikstrand, Andresen 2007: 39.

⁷⁷⁷ Herberg var NS-medlem fra 8. oktober 1940. Tidligere verv, formann for priskontrollnemnda i cirka ½ år og propagandaleder i Hamar lokallag av NS. Kilde: RA. L-sak. Hamar politikammer: prøveløslatte 200.

⁷⁷⁸ *Hamar Arbeiderblad* 26. april, 4. september, 3. oktober 1946. *Hamar Stiftstidende* 4. september 1946; Wikstrand, Andresen 2007: 81.

45». Her reise en formann ny dissens der han mente at tidligere medlem av nemnda skulle få fornyet tillit, som ordfører ikke tok til følge.⁷⁷⁹

Ordføreres avgjørelser tydeliggjør at i bytinget for Hamar gjaldt ansvar -og førerprinsippet helt og fullt og at formennenes dissenser ikke hadde noen betydning for ordførers vedtak. Så lenge vedtakene ikke stred mot Innenriksdepartementet forordninger og bestemmelser. Samtlige formenn som uttalte dissenser til ordførers vedtak, var ikke medlemmer i NS. Som nevnt var det bare ni dissenser under okkupasjon i bytinget. Grunnen kan også være at formennene var enige med ordfører med unntak av ovennevnte dissenser. Det kan ikke utelukkes at formennene så det som fåfengt å fremføre dissenser som ikke hadde noen innvirkning på endring av vedtakene, Dessuten inviterte ikke ordførers makt og posisjon etter fører- og ansvarsprinsippet til dissenser fra formennene.

	Saker i byting	Dissenser i bytinget i Hamar				Saker utenfor bytinget
		Dissenser fra formenn	Ikke NS-medl.	NS-medl.	Tatt til følge	
Hamar NS-ordfører						
Grill Fasting, 3. januar 1941 til 8. mai 1945	299	9	9	0	0	1584

Tabell 2 – NS-ordførers vedtatte saker i bytinget med protokollførte dissenser, og antall vedtatte saker utenfor bytinget.

Grill Fastings fartstid fra 1933 i partiet, ulike tillitsverv på forholdsvis høyt nivå i regionen, kontinuitet i ordførerrollen og hans agitativ virksomhet over hele fylket bidro til å gi ham politisk tyngde og gjennomslagskraft blant formennene i bytinget. Ordførers store makt etter fører- og ansvar prinsippet gjenspeiles ved at han var suveren til å behandle og vedta 1584 saker, i hovedsak uten å fremlegge disse for formennene i Bytinget.⁷⁸⁰

Ordfører Grill Fasting engasjerte seg i saker om politisk avskjedigelser og ansettelses. Det kunne han gjøre i samsvar med Terbovens forordning av 4. oktober 1940 som ga «de kommissariske statsrådene muligheten til å avskjedige eller flytte offentlige tjenestemenn på

⁷⁷⁹ HKA: Bytinget 20. desember 1943, sak nr. 70 og 80; RA. PA-Topografisk medlemsregister, eske 7: Hedmark lag – Hamar; NS-arkivet, Universitetet i Bergen; Wikstrand Andresen 2007: 39.

⁷⁸⁰ HKAF: Vedtaksbøker for ordfører 1941 til 1945; Bytings protokoller 1941 til 1945.

politisk grunnlag dersom de ikke gikk inn for nyordningen med nok entusiasme» og Hagelins rundskriv fra 16. desember 1940. Fuglesang hevder at «makten kunne ikke oppfylles før alle offentlige tjenestemenn på alle nivåer aksepter partiets ideer og mål», jamfør NS fire hovedmål i 1942. (Kapitel 2.6.).

I to saker hevdet han at lektor Johan Grieg ved Hamar Katedralskole og bestyrer for Vinmonopolet, Christian Platou, begge fremsto som motstandere av nyordningen. Ordføreren hevdet at Grieg drev med politisk demonstrasjon ved Hamar Katedralskole ved å bære norsk emaljeflagg.⁷⁸¹ Den 23. oktober 1941 skrev ordføreren til Kirke- og undervisningsdepartementet om at lektoren burde fjernes fra stillingen. Tilrådingen ble ikke støttet av departementet.⁷⁸² Under rettsoppgjøret unnskyldte han seg med at brevet ble sendt ved en feiltagelse, noe retten valgte å se bort fra. I juli 1942 sendte ordføreren brev til direktør Alf L. Wist i Vinmonopolet, der han ønsket Platou fjernet fordi han ikke var kompetent til stillingen. Nærmere begrunnet med at bestyreren var den første som gikk imot nyordning av idretten i Hamar. Ordføreren mente det hadde smitteeffekt på ansatte ved Vinmonopolet. Han ønsket at stillingen ble overtatt av utsalgets tidligere ekspeditør Axel Dæhli som var medlem av Nasjonal Samling og senere varaordfører i Hamar fra januar 1943. Vinmonopolets personalsjef behandlet hevdelsen, han anbefalte ovenfor Vinmonopolets direktør og styret at saken ble løst som foreslått av Grill Fasting. Både direktør og Vinmonopolets styre sluttet seg til forslaget. Det førte til Platou 's avskjed i november 1942. Aksel Dæhli ble ny bestyrer fra 1. mars 1943.⁷⁸³

Saken viser at det å innta standpunkt som ikke samsvarte med nyordningen kunne få dramatiske følger. Ansettelsen av Dæhli var politisk og han tok over stillingen fordi Platou ble sparket av politiske grunner. Det skal ikke underslås at Dæhli hadde lang ansiennitet som ekspeditør ved utsalget og en omfattende ledererfaring fra idretten både lokalt og nasjonalt.

⁷⁸¹ Hjemmel for ordførerens engasjement var som vi tidligere har sett: Terbovens forordning om «avskjedigelse og forflyttelse av offentlige tjenestemenn» fra 4. oktober 1940, § 1. (1): «Offentlige tjenestemenn, som etter sin politiske holdning ikke byr noen sikkerhet for at de med hele sin kraft vil medvirke til den politiske nyordningen, kan avskjediges fra tjenesten».

⁷⁸² Lunde 1998:159; Wikstrand Andresen 2007: 80; Riksarkivet. L-sak. Hamar politikammer: prøveløslatelse nr. 192.

⁷⁸³ RA. L-sak. Hamar politikammer: prøveløslatelse nr. 192, bilag 44 b, c; Wikstrand Andresen 2007: 79 og 80.

I 1942 tok ordføreren rådmannens forslag til følge i disse ansettelsessakene:

Assistentstillinger ved biblioteket (2), assistentstilling ved ligningskontoret (1), vikar ved husmorskolen (1), bud ved kemnerkontoret (1), kontordame ved rådmannskontoret (1), bud ved forsyningsnemnda (1) og kontordame ved byingeniørkontoret (1).⁷⁸⁴ Totalt åtte underordnede stillinger.

For året 1943 fulgte ordfører rådmannens innstilling i følgende saker: Assistent ved forsyningsnemnda (3), assistent ved vedlikeholds kontoret (1), tomtarbeider (1), assistent ved forsyningskontoret (1) og bestyrer ved folkeregistret (1). Altså seks underordnede stillinger og en overordnet. Ordføreren ansatte samme år lege ved folkeskolen. Her forelå det ikke innstilling fra rådmann.⁷⁸⁵

Ordføreren avslo i 1944 å følge rådmanns innstilling i fire ansettelser. Det var stilling som forretningsfører ved forsyningsnemnda. Her slo ordføreren fast at den han ansatte var best kvalifisert for stillingen. Som billettselger ved kinoen ansatte han en kvinne som var blitt enke to ganger, hun var ikke NS-medlem. Både kinobestyrer⁷⁸⁶ og rådmann hadde innstilt en annen person til stillingen, vedtak var ikke begrunnet i vedtaksbok. Her ser vi at ordføreren bruker sin makt etter fører- og ansvarsprinsippet når han går imot både kinobestyrer og rådmann. Det kan ikke ses bort fra at han fant støtte for sin beslutning om å ansette en enke som billettselger i partiets overordnede plan for sin sosialpolitikk. Ifølge historikeren Ida Merethe Anderssen var NS opptatt av sosialpolitikk der «samfunnet skulle være preget av en sosial trygghet» ... ved for eksempel: «sykdom, invaliditet, graviditet og for enker og foreldreløse».⁷⁸⁷ Når Grill Fasting velger å ansette en enke i stillingen kan det ha sammenheng med at han så som viktig med en inntekt som bidro til å forbedre levekårene for enken.

⁷⁸⁴ HKA: Vedtaksbok for ordfører 1942 sakene nr. 6, 34, 58, 303, 326, 353 og 370; Wikstrand Andresen 2007: 40. Antall stillinger er oppført i parentes.

⁷⁸⁵ HKA: Vedtaksbok for ordfører 1943 sakene nr. 4, 19, 31, 74, 94 og 259; Wikstrand Andresen 2007: 40. Antall stillinger i parentes.

⁷⁸⁶ Kinobestyreren ble etter okkupasjonen suspendert på grunn av tvil om hans nasjonale holdning. Suspensjonen ble senere opphevet, men på grunn av befolkningen i Hamar protesterte, oppfordret formannskapet bestyreren til å søke avskjed med full pensjon. Bystyret innvilget hans søknad om avskjed fra 1. mai 1946. Kilder: *Hamar Stiftstidende* 23. april og 14. mai 1946; Wikstrand Andresen 2007: 94 og 95.

⁷⁸⁷ Anderssen, Ida, Merethe 2013: 76, 77 og 78.

Jeg vil i denne sammenhengen ta med kommissarisk statsråd for Sosialdepartementet, Birger Meidells definisjon av sosialpolitikk:⁷⁸⁸ «Alle de forholdsregler som gjennom statens eller andre offentlige institusjoners formidling søkes gjennomført for, i hele samfunnets interesse, å bedre en befolkningsklasse eller hele folkets levkår, fortrinnsvis økonomiske, men også med hensyn til opplysning, moral eller allment velvære».⁷⁸⁹ Meidell trakk seg som kommissarisk statsråd i september 1941 etter uenighet med Reichkommissariatet om trygdeordninger.

Andre ansettelser i 1944 var assistentstillinger (2) og bestyrer ved brenselskontoret (1). Hvorfor ordføreren var imot rådmannens innstilling i de to siste sakene er ikke oppført i protokollen. Stillingen som bestyrer for brenselskontoret ble tilbudt medlem av NS.⁷⁹⁰ For de fem andre tilsettinger var ordføreren enig i rådmannens innstilling: rengjøringshjelp (1), assistentstilling (1), kontordame (1), oppsynsmannsstilling (1), og hjelperske (1).⁷⁹¹

Innenriksdepartementet konstituerte Halfdan Sundlo som ny rådmann i Hamar fra 15. februar 1945 til okkupasjonens slutt, eneste tilsetting dette året.⁷⁹² I perioden 1942 til 1944 fulgte ordfører rådmanns forslag til vedtak i 20 ansettelser, derav to lederstillinger. I seks ansettelser var rådmannen og ordføreren uenige. To stillinger ble besatt av NS-medlemmer, bestyrere ved brenselskontoret og felles arbeidskontor for kommunene Hamar og Vang. I hovedsak fulgte ordføreren rådmannens innstilling, men det var for underordnede stillinger.

La oss se nærmere på Gjerdåkers utsagn, historikeren mener at ordfører Grill Fasting i liten grad deltok i daglig drift av Hamar kommune. Ordføreren engasjerte seg i ansettelser som nevnt, videre var de var uenige i samtlige bevilgninger til politiske formål og stort sett uenige i bevilgninger til idrettsformål. Av 26 tilsettingssaker var riktignok ordførerens vedtak i 20 av disse sakene i samsvar med rådmannens innstilling. Men ved overordnede stillinger tok ordføreren ikke hensyn til rådmannens forslag i fire av seks stillinger. Ordføreren var suveren

⁷⁸⁸ Meidell var kommissarisk statsråd i Sosialdepartementet. Kilde: Anderssen, Ida Merethe 2013: 76, 77 og 78. *Den kommunale fattighjelpens vekst og fall 1920-1945*. Masteroppgave i historie. Universitetet i Nordland. Fakultetet for samfunnsvitenskap.

⁷⁸⁹ Anderssen, Ida Merethe 2013: 76, 77 og 78.

⁷⁹⁰ HKA: Vedtaksbok for ordfører 1944 sakene nr. 2, 57, 100 og 172.

⁷⁹¹ HKA: Vedtaksbok for ordfører 1944 sakene nr. 37, 53, 200, 205, 222 og 229; Wikstrand Andresen 2007: 40, 42 og 43.

⁷⁹² HKA: Vedtaksbok for ordfører 1945 fra 6. januar til 5. mai 1945; Wikstrand Andresen 2007: 43. Halfdan Sundlo var tidligere NS-ordfører i Mosjøen.

ved oppnevning til kommunale styrer, råd, nemnder, det gjaldt både for etater / sektorer og person-utnevninger.

Som sjef i bytinget erklærte Grill Fasting seg inhabil når det var saker som dreide seg om familie eller han selv. For eksempel: når sønnen søkte om skattefritak i forbindelse med tjenestegjøring i Den Norske Legion, da konen ble oppnevnt som medlem av helserådet og lønnen som ordfører ble behandlet i bytinget. Under disse sakene inntok varaordfører Aksel Dæhli ordførers plass som leder av bytinget, sakene ble avgjort til «fordel» for ordfører.⁷⁹³

7.5 Matauk og velferdstiltak

Kapitlet tar for seg matauk og enkelte elementer av sosialpolitikk. Allerede i mai 1940 tilrettela kommunen parseller for potet- og grønnsaksdyrking, ved å ta i bruk plener og andre arealer for de av byens befolkning som ikke hadde egen hage. Tilsvarende skjedde også i andre byer i Norge. Andre viktige supplement til kostholdet var matimport fra Tyskland, «Danskehjelp» og «Svenskehjelp».⁷⁹⁴

Ordføreren oppnevnte en «suppekomite» i januar 1942, som ble gitt i oppdrag å skaffe varm suppe til arbeiderne ved bedriftene i Hamar. I mars vedtok Grill Fasting å støtte innkjøp av varm suppe til kommunens funksjonærer og arbeidere med 40 øre fem dager i uken. Hamar Slakteri produserte suppen til en pris av 80 øre per liter.⁷⁹⁵

I 1943 ble det iverksatt flere tiltak som skulle styrke matforsyningen, hvilket kom ansatte i kommunen og byens befolkning til gode. Grill Fasting vedtok at kommunalt ansatte i Hamar skulle få to fridager med full lønn til potetsetting- og opptaking, og en fridag med lønn for å plukke tyttebær til syltetøy og saft.⁷⁹⁶ I tillegg dekket kommunen utgifter for leie av lastebiler

⁷⁹³ RA. L-sak. Hamar politikammer: sak nr. 192; HKA: Hamar bytings forhandlinger 1942. Sak 35; Wikstrand, Andresen 2007: 40 og 43

⁷⁹⁴ Hjeltnes 1986: 128 og 129. *Fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*. Magne Skodvin (red.). Bind 5. *Hverdagsliv*; Wikstrand Andresen 2007: 41 og 42.

⁷⁹⁵ HKAF: Rådmannens arkiv, gruppe nr. 12, sak nr. 124 den 25. mars 1942; Vedtaksbok for ordfører 1942, sak nr. 12; Wikstrand Andresen 2007: 42.

⁷⁹⁶ HKA: Vedtaksbok for ordfører 1943 sakene nr. 112, 218 og 241.

i forbindelse med bærplukkingen.⁷⁹⁷ Poteter var en viktig del av kostholdet under okkupasjonen.

I tillegg leverte Norge 150 000 tonn poteter til Wehrmacht i 1943. Med landets lave folketall var dette et stort kvantum, sett i forhold til Frankrike som leverte 300 000 tonn poteter til tyske soldater som var stasjonert der.⁷⁹⁸ Ordføreren bevilget også gjentatte ganger penger til mat fra Tuberkulosefondet til folk i Hamar.⁷⁹⁹ Midlene ble belastet de såkalte «Vinmonopolpengene».

Forretningsføreren ved Hamar kommunale forsyningsnemnd ble 4. januar 1944 arrestert av Sipo. u. SD. Ordføreren bestemte at det skulle utbetales lønn til forretningsføreren i tre måneder, senere forlenget frem til mars 1945.⁸⁰⁰ Forretningsføreren hadde familie og var åpenbart motstander av NS og tyskerne. Det kan ikke ses bort fra at ordførerens vedtak var et utslag av hans sosiale engasjement.

Helsepersonell ved Hamar kommunale sykehus søkte i mars 1944 om lønnsforhøyelse. Både overlege og rådmann anbefalte ordfører å ikke innvilge økt lønn for sykehusets helsepersonale. Ordføreren vedtok å ikke innfri kravet og begrunnet avslaget med at ansattes arbeidssituasjon i sykehussektoren ikke var mer krevende enn for andre fastlønnede i kommunen. Kommuneansatte fikk flere ganger dekket utgifter til legehjelp og fritt opphold for behandling på sykehus.⁸⁰¹ Feiermester fikk forlenget sykepensjon fra 1. juli 1943 til 30. juni 1944.⁸⁰² Ordføreren vedtok å slette skattekrav, eller det ble gitt forlenget frist for innbetaling av skattepenger fra innbyggerne i byen. Det var 26 søkere, av disse fikk 16 ettergitt restskatt, og de andre fikk delvis medhold eller avslag. Det ble også avsatt midler til vaksinasjon mot difteri for kommunens funksjonærer.⁸⁰³

Om noen av disse tiltakene kan det hevdes at ordføreren fulgte enkelte elementer i partiets overordnede plan for sosialpolitikk, om at samfunnet skulle være preget av sosial trygghet

⁷⁹⁷ HKA: Vedtaksbok for ordfører 1942 sakene nr. 320 og 323.

⁷⁹⁸ Paulsen, Helge 39-47: Dokid. h02211697. *Kontrast*. Tysk økonomisk politikk... Nasjonalbiblioteket.

⁷⁹⁹ HKA: Vedtaksbok for ordfører 1943 sakene nr. 90, 126, 288 og 306; Wikstrand, Andresen 2007: 42.

⁸⁰⁰ HKA: Vedtaksbok for ordfører 1944 sakene nr. 5, 11 og 214. 1945 sak 5; Wikstrand, Andresen 2007: 41.

⁸⁰¹ HKA: Vedtaksbok for ordfører 1944 sakene nr. 174, 188, 198, 219, 225 og i 1943, sak 143; Wikstrand, Andresen 2007: 41.

⁸⁰² HKA: Vedtaksbok for ordfører 1943 sak nr. 185; Behandlet også i 1942 under sak nr. 280: der ordføreren vedtok å innvilge sykepensjon fra 1. juli 1942 til 30. juni 1943; Wikstrand, Andresen 2007: 42.

⁸⁰³ HKA: Vedtaksbok for ordfører 1943 sakene nr. 52, 90, 126, 288 og 306; Wikstrand, Andresen 2007: 42.

ved for eksempel sykdom og bedret matforsyning gjennom matauk. Historikeren Ida Merethe Anderssen viser til at NS hadde velferdspolitiske mål under okkupasjonen, men bare få av disse ble iverksatt.⁸⁰⁴ Flere av ordførerens vedtak i dette kapitlet har etter min mening elementer av kommissarisk statsråd Meidells definisjon av sosialpolitikk. Som tidligere nevnt, definerte Meidell den som: «Alle de forholdsregler som gjennom statens eller andre offentlige institusjoners formidling søkes gjennomført for, i hele samfunnets interesse, å bedre en befolkningsklassens eller hele folkets levevilkår, fortrinnsvis økonomisk, men også med hensyn til opplysning, moral eller allment velvære».⁸⁰⁵

Vi har tidligere sett at NS var preget av fire ideologiske retninger. Var Grill Fasting tilhenger av den ideologiske retningen i partiet som var «sosialistisk» og arbeidervennlig, men også nasjonalistisk? Retningen var anført av Odd Melsom fra 1942, den såkalte Elverums-gruppen. Selv om ordføreren fattet enkelte vedtak som bar preg av sosialpolitikk, er det ikke grunnlag for å hevde at Grill Fasting hadde tilhørighet i ovenstående ideologi, han tilhørte den borgerlige NS-kretsen i Hamar.

7.6 Forsyning

Jeg vil i dette kapitlet redegjøre nærmere for forsyningssituasjonen for matvarer og forbruksmateriell, som på grunn av okkupasjonen var krevende for befolkningen i Hamar og landet ellers. Her hadde Forsyningsnemnda i kommunen en viktig forvaltningsoppgave for å sikre befolkningens ernæringsbehov og tilgang til andre forbruksvarer best mulig. Kommunale forsyningsnemnder ble ved lov vedtatt i august 1939. Her inngikk det også å sørge for en tilfredsstillende forsyning av brensel. Det ble også oppnevnt priskontroll-nemder. Bakgrunnen var den spente situasjonen i Europa etter at tyske militærstyrker okkuperte Tsjekkoslovakia den 15. mars 1939, og trusler mot Polen samme måned. Norge var helt avhengig av import, og det ble derfor opprettet et eget Forsyningsdepartement høsten 1939, som skulle bidra til å sikre import av varer, beredskapslagre og sørge for rasjoneringstiltak.⁸⁰⁶

⁸⁰⁴ Anderssen, Ida Merethe 2013: 75 til 78.

⁸⁰⁵ Anderssen, Ida Merethe 2013: 75 til 78.

⁸⁰⁶ Grimnes, Ole Kristian 1984. *Norge i Krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940 – 1945*. (red.) Magne Skodvin. Bind 1. *Overfall*. Aschehoug - Oslo 1984: 21, 22 og 23. Grimnes, Ole Kristian 2018: 20. *Norge under andre verdenskrig. 1939- 1945*. Aschehoug 2018.

Det ble opprettet pris- og rasjoneringspoliti for å hindre svartebørssalg som var ulovlig, og denne politietaten skulle kontrollere prisnivået på vareomsetningen. Dette var en allmenn norsk utfordring. Her hadde de fleste interesse av at sektoren ble regulert. Mye tyder på at svartebørshandel i Hamarområdet var forholdsvis omfattende under okkupasjonen, imidlertid er det vanskelig å tallfeste denne virksomheten.⁸⁰⁷ Det ligger i sakens natur at denne produksjonen og omsetningen ikke fulgte priskefrensene, derav navnet svartebørshandel der mangel på rasjonerte varer under okkupasjonen førte til at slike ble omsatt til alt for høye priser. Historikeren Ole Kristian Grimnes skriver at i en knapphetsøkonomi som det var under okkupasjonen, kunne ikke svartebørshandel unngås.⁸⁰⁸

Pris- og rasjoneringspolitiet skulle kontrollere og behandle prisnivå på for eksempel jordbruksprodukter, fisk og andre varetyper, samt ulik detaljhandel og byggevirksomhet for å unngå ulovlige inntekter og demme opp for «svartebørshandel eller svarthandel», og landet ellers. Pris og rasjoneringspolitiet besto ifølge politiminister Jonas Lie av cirka 200 embets- og tjenestemenn som hadde hele landet som arbeidsområde. Lie hevdet at det ble utferdiget bøter på tilsammen kroner 1 750 000 og det ble inndratt kr. 3 100 000 på grunn av ulovlig fortjeneste bare i 1941.⁸⁰⁹

Norge mottok det som ble kalt «Danskehjelpen», som besto av 32 716 tonn matvarer til en verdi av 51,5 millioner kroner, og «Svenskehjelpen» til 71 millioner. Av dette beløpet var 60 millioner kontanter som gikk til suppebespisning for pensjonister, skoleelever og gaver til barn. Hjelpen var et viktig supplement til kostholdet under okkupasjonen, i tillegg til matimport fra Tyskland.

Formannskapet i Hamar vedtok å etablere forsyningsnemnd i august 1939, og tilsvarende institusjoner ble samme år etablert både i Fredrikstad, Tromsø og landet ellers. Nemnda avholdt sitt første møte i september, der byens brenselssituasjon var tema. Det skulle undersøkes hvilke muligheter som forelå for innkjøp av ved, for å bygge opp et reservelager for byen.⁸¹⁰ Hamar by fikk problemer med forsyning av matvarer på grunn av

⁸⁰⁷ Gjerdåker 1998: 90.

⁸⁰⁸ Grimnes 2018: 216.

⁸⁰⁹ Lie, Jonas 1942/43: 37 og 38. *Politi og sikkerhet*. Det nye Norge. Geografisk ble landet inndelt i 37 prispolitidistrikter ledet av politifullmektiger. Videre skulle en reisende politiinspektør i hvert fylke føre kontroll med pris-, rasjonerings- og forsyningspåbud og kontrollere at prispolitiet fulgte instruksene.

⁸¹⁰ Gjerdåker 1998: 94.

krigshandlingene etter 9. april, særlig var forsyningen av gjær mangelfull. Det ble løst ved tilførsel av nye forsyninger fra Løten Brenneri. Det oppsto også vanskeligheter med utlevering av rasjonerte varer til evakuerte som ikke hadde fått med seg rasjoneringskort. Bestemmelse for rasjonering ble derfor midlertidig opphevet noen dager for gjennomreisende fra Oslo og innbyggere fra Hamar som frivillig hadde evakuert fra byen etter at det ble spredt rykte om at befolkningen skulle forlate byen morgenen den 12. april og om ettermiddagen 14. april 1940.⁸¹¹

Under okkupasjonen var det var en allmenn knapphet på varer i Hamar, selv om Hamars omland er et rikt landbruksdistrikt med gode muligheter for å produsere matvarer. Hvordan tilgangen på disse matvarene var for bybefolkningen er uklar, men mange måtte klare seg med butikkenes rasjonerte produkter.⁸¹² I september 1940 steg prisene både for bær, frukt og poteter i Hamar. Det førte til hamstring blant innbyggerne utover høsten og vinteren. Omsetningen av kjøtt og flesk ble regulert i november. Samme måned var det umulig å kjøpe disse varene i Hamars butikker. Året 1941 kom med rasjonering av kaffe, nedsatt fra 60 til 40 gram for familier i måneden. På slutten av året skulle de som hadde egen potetkjeller oppgi hvor mye de hadde lagret.

I april 1942 begynte kjøttrasjonene å minke, til påske var det kun adgang til å handle to kjøttpølser per familie. I juli fikk hvert husholdningsmedlem kun kjøpe to kilo bær. På torvet i byen var det snaut med grønnsaker, og det var lange køer utenfor matvarebutikkene sommer som høst.⁸¹³ I løpet av høsten begynte det å bli begrenset tilgang på poteter grunnet tyskernes store oppkjøp.⁸¹⁴ I november ble det innført rasjonering på fisk. Mot juletider ble matvaresituasjonen noe forbedret. I mars 1943 kom nye bestemmelser om kornrasjonering som førte til usikkerhet for den private brødbakingen. Samme måned ble det anledning til å kjøpe to appelsiner for hvert husholdningsmedlem. Bærsanking i Hedmarksskogene var populær blant befolkningen. Kommunale og private kontorer samt forretninger ble stengt den 29. august for at folk kunne plukke tyttebær, noe cirka 10 000 benyttet seg av. Dette tiltaket var

⁸¹¹ HKAF: Oversikt over krigsbegivenhetene i Hamar den 9. april til cirka september 1940. Utarbeidet av rådmann i Hamar, Sigurd Pedersen. Rådmannens arkiv, boks 16A, 1940 om krigsbegivenheter.

⁸¹² Gjerdåker 1998: 90, 91 og 93. Poteter ble ikke rasjonert før i 1942.

⁸¹³ Lillevold 1949: 407 til 412.

⁸¹⁴ Gjerdåker 1998: 90, 91 og 93.

unikt for Hamar med omegn, sammenlignet med Fredrikstad og Tromsø. Ved juletider fikk innbyggerne mulighet til å kjøpe suppekjøtt, to pølser og et lite kvantum pålegg.⁸¹⁵

I 1944 var det dårlige potetavlinger på Hedmarken som førte til knapphet på kanskje det viktigste matsupplementet. Potetforbruket lå på cirka to tønner per år for en normal families forbruk. I flere tilfeller økte det opp til 14 tønner under okkupasjonen.⁸¹⁶ Vinter og våren 1945 var brensels- og matforsyning i Hamar vanskelig. Det kan illustreres ved at folkeskolebygningen og alle forsamlingslokalene med unntak av kirken, måtte stenges for å rasjonere på veden i januar. Elevene ble flyttet over til Katedralskolen. I mars kunngjorde avisene i Hamar at alt salg av ved til oppvarming av boliger inntil videre skulle stoppes. Årets første smørrasjon siden jul var på ¼ kilo per husstand, og kunne handles i slutten av mars. I april ble det rasjonert ut ¼ liter skummet melk per husstandsmedlem som skulle vare en uke. Det var den første rasjonen av melk siden november 1944.⁸¹⁷

Det var en «kamp» om å skaffe seg matvarer i Hamar for de som var henvist til å klare seg med rasjonerte butikkvarer. Det var lettere for de som hadde tilgang på nok penger og relasjoner til bønder i nabobygdene der det var mulighet for å skaffe seg et mer allsidig kosthold.⁸¹⁸ Påfølgende kapittel tar opp helsetilstanden for innbyggerne i Hamar.

7.7 Helse

Jeg vil ta for meg hvilke vanskeligheter folk var nødt til å håndtere som følge av okkupasjon, matmangel, sykdommer og redusert hygiene i Hamar. For å innhente opplysninger om helsetilstand og hygieniske forhold er medisinalberetninger dokumenter som gir innblikk i folks levekår under krigen. De gir oversikt over antall helsepersonell, apotek, fødsler og antall sykdommer. Stadslegen (bylegen) kom i tillegg med detaljerte rapporter om smittekilder, sykehusforholdene, sykepleien, drikkevannsforsyningen, bo- og kosthold, epidemier, renslighet, edrueligheten og om byen hadde noen kvakksalvere. Distriktslegene var sentrale i

⁸¹⁵ Lillevold 1949: 412 til 415.

⁸¹⁶ Gjerdåker 1998: 91.

⁸¹⁷ Lillevold 1949: 416 og 417.

⁸¹⁸ Anderssen, Ida 2013: 76 til 81; Gjerdåker 1998: 90 til 95.

dette arbeidet der intensjonen var å bedre sunnhetstilstanden og iverksette sykdomsforebyggende tiltak blant befolkningen i deres ansvarsområde.⁸¹⁹

I Hamar var det tre sykehus, Hamar kommunale sykehus, St. Thorfinns klinikk og Røde Kors klinikk, som skulle betjene 6000 innbyggere, okkupasjonsmaktens soldater og omlandet. Byen hadde sengeplass for 153 pasienter, derav 117 kirurgiske og medisinske, 30 epidemiske og seks for fødende. Sunnhetstilstanden for året 1940 var bra skriver stadslegen i Hamar. Sykehusforholdene og sykepleien ble betegnet som gode. Helsesøster undersøkte utsatte barn, boliger, hoteller, kafeer og pensjonater. Det ble registrert ni nye tilfeller av tuberkulose, hvorav syv pasienter ble lagt inn på tuberkulosehjem eller sanatorium. Renovasjonen var god, mens drikkevannet ble betegnet som mindre godt, spesielt i flomtiden.⁸²⁰

Stadslegen betegnet sunnhetstilstanden i Hamar fortsatt som god i 1941. Det ble registrert åtte nye tilfeller av tuberkulose. Skabb opptrådte i begrenset omfang, tidligere var dette en sjelden sykdom i byen. Melk, smør og fettholdige næringsmidler var det mangel på for husholdningene. Kommunen sørget for at tran ble stilt til disposisjon for ubemidlede familier. Barn som gikk på folkeskolen fikk skolefrokost, og i tillegg fikk de tran. Drikkevannet var fortsatt ikke godt i flomtiden, derimot fungerte renovasjonen godt.⁸²¹

Året 1942 ble helsesituasjonen verre. Det ble rapportert om 32 tilfeller av difteri og 11 nye tilfeller av tuberkulose. I Narvik og Ankenes var ernæringsforholdene for enkelte enda vanskeligere. Historikeren Steinar Aas skriver om den 11 år gamle Hanna som var preget av matmangel og derfor reiste til Hamar, der ernæringstilbudet var bedre enn i Ofoten. Målet med reisen sommeren 1942: «var å feite Hanna opp, daglig vanka det smør, ost og plomme-, jordbær-, eller bringebærsyltetøy».⁸²²

Det var ikke bedre i 1943, da det var utbrudd av flere epidemiske sykdommer, dog uten at det førte til noen epidemi av større omfang. I alt forekom 60 tilfeller i løpet av året. Skabb og brennkopper holdt seg stadig høyt. Det ble meldt ni tilfeller av lungetuberkulose, og seks av

⁸¹⁹ Schiøtz, Aina 2000: 323, 324, 362 til 367. *Distriktslegen – institusjonen som forsvant. Det offentlige legevesen 1900-1984*. Avhandling for graden dr. philos. Institutt for allmennmedisin og samfunnsmedisinske fag. Senter for helseadministrasjon. Det medisinske fakultet. Universitetet i Oslo 2000.

⁸²⁰ RA - medisinalberetninger for Hamar 1940 til 1945. Wikstrand, Andresen 2007: 25, 26 og 66.

⁸²¹ RA - medisinalberetninger for Hamar 1940 til 1945.

⁸²² Aas 2001: 431 og 432.

pasientene ble innlagt på sykehus. Ved utløpet av året var 24 tuberkuløse under helserådets tilsyn. Helsetilstanden for skoleelever ble betegnet som god, men skolebespisningen kunne ikke gjennomføres av rasjoneringshensyn. Innskrenket tilgang på melk, smør og fettholdige næringsmidler førte til redusert kosthold i mange husholdninger. Poteter var det forholdsvis god tilgang på, og dette bidro til å redde matsituasjonen i mange hjem. Som i tidligere år var drikkevannet mindre godt i flomtiden. Bylegen etterlyste realisering av et nytt renseanlegg som var planlagt for flere år siden.⁸²³

Også for 1944 rapporterte bylegen at sunnhetstilstanden i det store og hele var god. Skolebarn fikk servert suppe, tran og noe pålegg i tillegg til egen matpakke. For vanskeligstilte skolebarn arrangerte kommunen fireukers sommeropphold på feriekolonien Borgen. Det ble i løpet av året registrert 19 tilfeller av skarlagensfeber og difteri, uten at det ble noen epidemi. Antall skabb og brennkopper var fremdeles høyt, noe som antakelig skyldtes blant annet dårlige vaskemidler og derav sviktende hygiene i mange hjem. Ti nye tilfeller av lungetuberkulose ble meldt og åtte pasienter ble innlagt på sykehus. Sykehusforholdene var gode. I løpet av 1944 var 4459 pasienter innlagt, det representerte til sammen 60 633 liggedager. Bare en brøkdel av pasientene var fra Hamar, de kom fra hele fylket og til dels fra Oppland fylke. Bylegen mente at det var nødvendig med utvidelse av sykehusenes kapasitet i Hamar for å ivareta det sterke behovet for sykehusplasser. Det var fortsatt ikke realisert nytt renseanlegg for drikkevann med følgende dårlig kvalitet i flomperioden.⁸²⁴

Sunnhetstilstanden var også i 1945 i hovedsak god for Hamar. I januar var det en mindre difteriepidemi, og 16 pasienter ble overført til epidemisykehuset. I mars ble Hamar rammet av dysenteriepidemi med spredning over hele byen. Epidemien opphørte i løpet av to uker. Syv ble rammet av poliomyelitt, ingen dødsfall inntraff. Antallet av veneriske sykdomstilfeller holdt seg høyt, syfilis 14 og gonoré 25. Brennkopper og skabb viste en avtakende tendens. Ved årets utgang var det 26 tuberkuløse under helserådets tilsyn. Samtlige tre sykehus arbeidet med stort overbelegg, hvilket skyldes stor søkning fra omliggende bygder. Men bylegen betegnet fortsatt sykehusforholdene som gode. Han betegnet forsorgen for gamle og barn som god. Bespisning av skolebarn kunne ikke gjennomføres på grunn av rasjonering av matvarer. Barna fikk tilskudd av suppe, havresuppe eller ertesuppe, et stykke kålrabi og en

⁸²³ RA - medisinalberetninger for Hamar 1940 til 1945.

⁸²⁴ RA - medisinalberetninger for Hamar 1940 til 1945.

spiseskje tran. Som tidligere år fikk 52 av de dårligst stilte barna fra folkeskolen fire ukers ferieopphold på Hamar sanitetsforenings feriekoloni Borgen.⁸²⁵ Sjøppelrenovasjonen var ikke lenger så bra som tidligere, men fortsatt tilfredsstillende. Bylegen opplyste til slutt at utvidelse av vannverket ville bli realisert i nærmeste fremtid. For Hamar var ernæringsforholdene krevende og for mange husholdninger ble kostholdet beskrevet som betydelig redusert, skriver stadslegen i medisinalberetningene for perioden 1940 til 1945.⁸²⁶

Som i tidligere år var vannkvaliteten i flomtiden ikke god. Kommunens renovasjonsordning fungerte imidlertid godt. Stadslegen skriver at sykepleien og sykehusforholdene var gode under hele okkupasjonen, men med et sterkt press på sykehussektoren i 1944/45 grunnet stor pågang av pasienter fra byen og omlandet.

7.8 Bevilgninger til NS-særorganisasjoner

Ordfører Grill Fasting fattet politiske vedtak i bytinget om å bevilge midler til NS-særorganisasjoner, lik ordførerne i Fredrikstad og Tromsø. Kapitlet tar for seg i hvilken grad økonomien til kommunen ble belastet. Rådmann Pedersen var imot samtlige vedtak, og påpekte at det ikke var kommunens oppgave å støtte disse organisasjonene med penger. Han forlangte merknad i protokollen hver gang slike saker ble behandlet i bytinget. Det skapte sterke konflikter mellom ordføreren og rådmannen, som jeg har omtalt tidligere. Grill Fasting bevilgninger til NS-organisasjoner ble sett på som belastende, som vist i kapittel 11. På den andre siden var det forventet fra partiet side at ordføreren støttet NS-organisasjoner med midler. Det var viktig for Nasjonal Samling at kommunene bevilget midler til partiets ulike aktiviteter, for å vise partiets slagkraft overfor okkupasjonsmakten og allmennheten.

Ordførerens bevilgninger handler både om symbolpolitikk og ideologi som jeg har vist gjennom protestene fra rådmann Pedersen. Rådmannens protokolltilførsel viser at han vurderte bevilgningene som totalt uvedkommende for kommunens økonomi, og at vedtakene brøt med hans verdisyn. Forholdet mellom ideologi, politikk og parti kommer først og fremst fram her. Selv om summene ikke er all verden, var bevilgningene en indirekte støtte til de

⁸²⁵ Wikstrand, Andresen 2007: 81 og 82.

⁸²⁶ RA - medisinalberetninger for Hamar 1940 til 1945; Wikstrand, Andresen 2007: 81.

tyske okkupantene. Kommunens økonomiske evne var også en begrensende faktor, og det er tydelig at Grill Fasting utviste stor tilbakeholdenhet i disse bevilgningene som han ikke kunne styre klar av under de forhold som rådet under okkupasjonen. Danielsen, Grønlie og Hovland (1987) hevder: «I en vurdering av de norske kommuners økonomiforvaltning under krigen er imidlertid disse postene uten enhver betydning».⁸²⁷ Grill Fasting's samlede bevilgning til politiske formål var på kroner 16 667, og utgjorde 0,1 prosent av kommunens bruttobudsjett på kroner 15 423 000 for perioden 1941 til 1945. Materiale i kommunearkivet bekrefter at ordførerens bevilgninger var uten betydning for den økonomiske situasjonen i kommunen, sett i et femårs perspektiv.⁸²⁸ Det var altså svært nøkterne bevilgninger til NS' særorganisasjoner som ble belastet kommunene-økonomien i Hamar.

Et sideblikk på det samlede beløpet som kommunene i Norge bevilget til Frontkjemperkontoret og Den Norske Legion under okkupasjonen, viser at dette var på 3 millioner kroner.⁸²⁹ Bevilgningen tilsvarer Hamar kommunes bruttobudsjett i 1942/43, som var på kroner 3 010 000, se kapittel 10.1.

Den tyske ortskommandanten i Hamar blandet seg direkte inn i kommuneforvaltningen da han skrev til ordfører Grill Fasting i mai 1941 og påpekte at trafikkulturen hadde betydelige mangler i Hamar, og ba ordfører om å ordne opp i dette forholdet. De som forstyrret den tyske hærens trafikk, ville bli strengt straffet. I samme brev truet han også forretninger med restriksjoner dersom de avviste salg til tyske soldater.⁸³⁰

⁸²⁷ Danielsen, Grønlie, Hovland 1987: kapitel: «Trenghetstider. 1920-1945: 194. *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*. Næss, Hans Eyvind, Hovland, Edgar, Grønlie, Tore. Baldersheim, Harald og Danielsen, Rolf. Universitetsforlaget AS. Oslo - Bergen - Stavanger - Tromsø.

⁸²⁸ Wikstrand, Andresen 2007: 73 til 75.

⁸²⁹ Riksarkivet. L-sak. Oslo politikammer: dom 4080, bilag 82:12.

⁸³⁰ HKAF: Så vidt vites ble ingen straffet for brudd på trafikkregler ei eller butikkdrivere som nektet salg til tyskere. Rådmannens arkiv boks 16a. Brev til ordføreren med flere fra ortskommandant den 19. mai 1941.

Bevilginger til NS-særorganisasjoner	Bevilgning fra ordføreren
1. september 1941 til Den Norske Legion ⁸³¹	Kr. 2 000
16. juli 1942 til NS Studentfylking felles (N.S.U.F)	Kr. 250
17. juni 1943 til Frontkjemperkontoret	Kr. 3 000
22. september til 1943 til Frontkjemperfest	Kr. 201
23. mars 1944 til NS Kvinneorganisasjon, hjelpestue (N.S.K.)	Kr. 3 000
17. juni 1944 til N.S.K., husmorhjelp	Kr. 500
1. november 1944 til Frontkjemperkontoret	Kr. 3 000
7. mars 1945 til NS Hjelpeorganisasjon, hjelpestue (N.S.H.) ⁸³²	Kr. 2 900
17. mars 1945. Kjøring av flyttegods for rådmann Sundlo	Kr. 368
Diverse avisabonnement:	
«Fritt Folk», «Deutsche Zeitung», «Nasjonalungdommen», «Ragnarok»	Kr. 1 307
Til sammen	Kr. 16 667

Tabell 3 - Oversikt over de enkelte bidrag som Grill Fasting vedtok fra september 1941 til mars 1945.⁸³³

7.9 Rekvisisjon av skoler, lokaler og boliger til tyske soldater

Kapitlet omhandler det tyske nærværets innvirkning på skolesituasjonen for lærere, og elever samt på boligforholdene, etter at tyskerne hadde inntatt skoler, lokaler og privatboliger i Hamar. Ole Kristian Grimnes viser til at høsten 1940 var det 230 000 tyske soldater i Norge, og at gjennomsnittet var om lag 300 000 mann under hele okkupasjonen.⁸³⁴ Vi skal nå se hvordan kommuneledelsen improviserte for å finne løsninger på mangelen på lokaler til skoleelevene og Nasjonal Samling konflikt med lærerne. Skolebygninger var som regel det første som ble beslaglagt av den tyske militærmakten for innkvartering av større soldatstyrker. Det førte til at kommuneledelsen og lærerne måtte finne andre lokaler til undervisning og omstille skoledagen tilpasset tyskernes okkupering av skolene. Nasjonal Samlings konflikt med lærerne skal også behandles i siste del av dette kapitlet. Konsekvensen for tap av skolelokaler, var manglende undervisningstimer og tapte skoledager for elevene. Tyskerne skulle ikke betale direkte leie for skoler eller kommunale eiendommer som de beslagla. De

⁸³¹ Den Norske Legion var en avdeling som utførte frivillig fronttjeneste på tysk side.

⁸³² NSH, var en organisasjon som ga økonomisk støtte til vanskeligstilte partimedlemmer og deres familier.

⁸³³ RA. L-sak. Hamar politikammer: sak nr. 192; Wikstrand, Andresen 2007: 74. Bidrag- særorganisasjoner.

⁸³⁴ Grimnes 2018: 196.

måtte betale for skader, bruk av brensel, vannforsyning og elektrisk kraft, alt etter gunstige tariffer. Måtte kommunen leie lokaler for å holde undervisningen i gang, skulle tyskerne erstatte leiekostnaden innenfor det de kalte «rimelige grenser». Skader som hadde oppstått før 6. august 1940, ble ikke erstattet.⁸³⁵

I Hamar var det syv skoler, Hamar Katedralskole med gymnastikksal, Hamar Folkeskole I og II, (Pikeskolen), Storhamar skole, Rollsløkken skole, Hamar Lærerskole og Jernbaneskolen. Tyskerne ønsket de fire førstnevnte frigitt snarest mulig til eget bruk i mai 1940. I tillegg kunne kommunen stille sytten lokaler til disposisjon for tyskerne.⁸³⁶ I tillegg til skolene inntok tyskerne rom på Grand Hotell hvor ortskommandanten med sine folk holdt hus, og de beslagla også lokalene til Festiviteten, Ridehuset, Frimurerlosjen, Frelsesarméen og Håndverkeren.⁸³⁷

I Hamar ble alle skolene innstilt den 9. april klokken 10.00. Først 20. mai kom undervisningen i gang på Katedralskolen. Katedralskolebygningen huset middelskole, gymnasiet, Hamar kommunale handelsgymnasium og landbrukshøyskolens aspirantkurs, samt teknisk aftenskole. Folkeskolen startet opp den 1. juni. Det varte en kort tid, deretter måtte en leie skolelokaler på forskjellige steder i byen, da alle skolene var beslaglagt av tyskerne. Først den 3. august opphevet tyskerne besettelsen av folkeskolens hovedbygning. Folkeskolebygningen ble brukt av 1200 elever.⁸³⁸ Den 9. august startet undervisning opp for elevene på folkeskolen, Katedralskolen, og andre offentlige skoler etter klasserom ble frigitt i folkeskolebygget. Samtidig ble det innleid rom fra Hamar lærerskole og Linderud handelsskole. For at undervisningen skulle gå som normalt ble folkeskolebygget brukt fra morgen til sent på kveld. Hamarkvinnen, Eva Kløvstad (Jørgensen), illustrerer den vanskelige

⁸³⁵ HKAF: Boks: 1. dokumentasjon om leie av lokaler til tyskerne 1940. Rundskriv fra Justis- og Politidepartementet 13. september til fylkesmenn. Rådmannen, j.nr. 0943-1940. Hamar. Rundskrivet skulle ikke offentliggjøres.

⁸³⁶ HKAF: Boks: 1. Dokumentasjon om leie av lokaler til tyskerne 1940. Oversikt fra rådmannen den 25. mai 1940; Wikstrand, Andresen 2007: 26.

⁸³⁷ Flock 1989: 81.

⁸³⁸ HKAF: Boks: Dokumentasjon angående leie av lokaler til tyskerne i 1940. «Oversikt, lokaler den tyske hærmakten benyttet til innkvartering den 20. mai 1940». Diverse brev, 30. mai, 3. juni, 29. juli, 23. 27. august og 25. oktober 1940; Boks 1.1/2. Angående leie av lokaler til tyskerne 1940. Mappe div. skriv.

skolesituasjonen når hun forteller at skoleelevene gikk på Katedralskolen om kvelden helt frem til klokken 2200. Kløvstad tok artium i 1941.⁸³⁹

På Katedralskolen fikk cirka 1000 elever daglig undervisning for skoleåret 1940/41 og 1941/42. Katedralskolen og pikeskolebygningene var fra okkupasjonen beslaglagt av tyskerne frem til januar 1942.⁸⁴⁰ Pikeskolens gymnastikksal var fortsatt okkupert av tyskerne frem til okkupasjonens slutt. I februar 1945 ble folkeskolen igjen beslaglagt av Wehrmacht.⁸⁴¹

I Hamar var det etter krigsutbruddet mangel på leiligheter for familier med begrensede inntekter. Flere av disse familiene var derfor henvist til å bo i dårlige og delvis helseskadelige leilighetene. Noen av leilighetene var til og med kondemnert av helserådet. Det var heller ikke mulig å bygge nye husværer, da boligbygging stoppet under okkupasjonen. Derfor hadde kommunen ikke lyktes med å skaffe disse familiene erstatningsboliger / leiligheter.⁸⁴²

Boligmarkedet var således naturligvis allerede presset da Deutsche Wehrmacht våren 1940 rekvirerte fjorten private boliger, som skulle brukes som kaserne for tyske soldater i tillegg til skoler / lokaler. I 1938 var 1 575 boliger i Hamar registrert ved bolig tellingen som omfattet alminnelige eneboliger, eneboliger i forretningsgård, alminnelige flermannsboliger og flermannsboliger i forretningsgård. Areal er ikke oppgitt. Byen hadde en befolkning på 6000. Beboerne måtte skaffes nye husværer, hvilket presset boligsituasjonen ytterligere i Hamar i 1940.

Flere bedrifter, lokaler og kontorer ble også beslaglagt: Melkefabrikken, kafe Ilseng, Broderihuset, Frelsesarmeen, Hamar Slakteri, Godtemplarlokalet, Jøraasens pensjonat, Håndverkerforeningen, Jernbanesamfunnet og Ynglingeforeningen.⁸⁴³ Det kommunale gamle hjemmet var også beslaglagt av tyskerne både i 1940 og 1941.⁸⁴⁴ Så sent som på slutten av januar 1945 var tyskerne på boligjakt etter leiligheter i Vestbyen i Hamar.⁸⁴⁵ Det er ikke

⁸³⁹ Samtale med Eva Kløvstad den 24. juni 2013. Hun ble sjef for Milorg distrikt 25, bare 23 år gammel i desember 1944. Distrikt 25 omfattet Hamar og de daværende kommunene Vang, Romedal, Nes, Ringsaker, Stange og Løten.

⁸⁴⁰ HKAF: Oversikt over krigens begivenheter i Hamar 9. april 1940 til cirka september utarbeidet av rådmann i Hamar, Sigurd Pedersen. Rådmannens arkiv, boks 16A, 1940 om krigsbegivenheter.

⁸⁴¹ Lillevold, Eivind (hoved red.)1949: 401, 402 og 417 *Hamars Historie*. Utgitt ved byjubileet 1949.

⁸⁴² RA - medisinalberetninger for Hamar 1940.

⁸⁴³ HKAF: Boks: 1. Dokumentasjon av lokaliteter til tyskerne, mappe krigsskade m.m. 1943 til 1945.

⁸⁴⁴ RA - medisinalberetninger for Hamar 1940/41.

⁸⁴⁵ Lillevold 1949: 416.

funnet oversikt over hvor mange kvadratmeter det samlede arealet utgjorde for å innlosjere tyske soldater i Hamar fra 1940 til 1945.

Vi vet ikke nøyaktig hvor mange tyske soldater som var lokalisert til Hamarområdet under okkupasjonen. Historikeren Per-Øivind Sandberg i Hamar Historielag viser til lokalavisene, som skriver at sommeren 1945 var det internert om lag 1500 tyske soldater på Utstillingsplassen i Hamar. Alle disse ble sendt til sitt hjemland i løpet av høsten 1945.⁸⁴⁶ Tar vi utgangspunkt i antall feltpostnumre til tyske avdelingers tilstedetilværelse i Norge 1940/45, finner vi 7 – 17 ulike avdelinger med eget postnummer fra 1940 til 1945 i Hamar-området. Dette gir ingen eksakt oversikt, da vi ikke kjenner antall soldater som sorterte under de enkelte feltpostnumre og deres forflytninger under okkupasjonen.⁸⁴⁷

Sammenligner vi med tyske feltpostnumre i Tromsø-området, så finner vi her et betydelig høyere antall, nemlig 214 ulike militære avdelinger fra 1940 til 1945. Der var det anslagsvis 4000 til 5000 soldater under okkupasjonen.⁸⁴⁸ Som nevnt hevder Lovisa Bergmann at det var stasjonert 50 000 tyske soldater i Norge våren 1940, i mai 1945 var det 351 000 soldater i landet. Cirka en tredjedel av disse var utplassert i Nord-Norge.⁸⁴⁹ Ifølge Ole Kristian Grimnes besto okkupasjonsarmen av 230 000 soldater høsten 1940, gjennomsnittet var om lag 300 000 under hele okkupasjonen.⁸⁵⁰ Med utgangspunkt i antall feltpostnumre i Hamar-området kan det ikke ha vært tilnærmet så mange soldater stasjonert her, men det virker for så vidt ikke urimelig med cirka 1500 tyske soldater.

For Fredrikstad er antall boliger ikke oppført i boligtellingsen. Det var 13 til 31 avdelinger fra 1940 til 1945 med egne feltpostnumre byen. Historikeren Petter Ringen Johannesen opplyser at det var cirka 1500 soldater i Fredrikstad i gjennomsnitt, men det kunne det være store variasjoner, fra 1 000 til cirka 4-5 000 soldater. Det er flere grunner til de store variasjonene

⁸⁴⁶ Per-Øivind Sandberg, på vegne av Hamar Historielag. E-post datert 13. juli 2016 fra Sandberg til Lars G.T. Andresen.

⁸⁴⁷ Lørdahl, Erik 2001: 17, 70, 72 og 79. *Tyske militære avdelinger og feltpostnumre tilknyttet Norge 1940-1945*. War and Philabooks Ltd AS.

⁸⁴⁸ Christensen og Pedersen 1995: 442.

⁸⁴⁹ Bergmann, Lovisa 2019: 1. Bergmann viser til at det høsten 1944 var over 500 000 tyske soldater i Norge etter tyskernes tilbaketrekning fra Finland.

⁸⁵⁰ Grimnes, Ole Kristian 2018: 196.

spesielt trafikken til og fra Østfronten, men også overflytninger til kontinentet og andre steder i Norge.⁸⁵¹

Hva med lærernes arbeidsbetingelser i Hamar? La oss se nærmere på dette.

Presset mot lærere over hele landet økte utover høsten 1940, og et rundskriv fra Kirke- og Undervisningsdepartementet i november 1940 illustrerer dette godt. Her ble det krevd lojalitet fra lærerne om en aktiv holdning til nyordning av skolen. Lærernes motstand mot okkupasjonsmakten startet etter Quisling-regimets og Josef Terbovens aksjon mot organisasjonene sommeren 1941. Konflikten toppet seg den 5. februar 1942, da lov om «Norges Lærersamband» ble kunngjort. Loven krevde at alle lærere skulle være medlemmer av sambandet. Hensikten med «Lærersambandet» var at organisasjonen skulle fungere som et mellomledd mellom lærerne og offentlige myndigheter, og en pådriver for nyordningen. Samtidig kom lov om Nasjonal Ungdomstjeneste. Lærerne oppfattet særlig ungdomstjenesten som en trussel og ville ikke bidra til at ungdommen ble nasjonalsosialister. Cirka 1200 av landets omkring 14 000 lærere meldte seg inn i «Lærersambandet». Men flertallet av medlemmer av lærerorganisasjonene protesterte, og man fikk det som ble benevnt som «Lærerstriden» i 1942. Det ble brukt kraftige maktmidler mot lærerne, som trusler om avskjedigelse av de som meldte seg ut av «Lærersambandet», og samme reaksjon mot lærere som nektet å melde seg inn i sambandet. De forskjellige politiorganisasjonene, Stapo, Opo, lensmenn og Sipo. U. SD grep inn, noe som betydde fengsling av lærere som fortsatt protesterte.⁸⁵²

Den 20. mars 1942 klokken 06.00 skulle omkring 1000 lærere som hadde meldt seg ut av «Norges Lærersamband» arresteres av Stapo, Opo eller lensmenn. Aksjonen ble ledet av Sipo. u. Sd. De arresterte skulle overføres til sine tjenestesteder for «innkvartering». Dessuten ble det gitt ordre om at lærere som tidligere var arrestert, øyeblikkelig skulle overføres til Sipo. u. SD. Hvem som skulle settes i forvaring var planlagt på forhånd.⁸⁵³ De fleste av lærerne ble senere overført til Kirkenes på tvangsarbeid. I løpet av høsten ble lærere løslatt på grunn av

⁸⁵¹ Petter Ringen Johannessen er historiker og lokalhistoriker, Han er Statsstipendiat i historie med andre verdenskrig som spesialfelt; Andersen Even Ballangrud er historiker og byarkivar ved Fredrikstad Byarkiv. E-post datert 12. juli 2016 fra Ballangrud til Lars G.T. Andresen. (Svigersønn til forfatter av denne avhandlingen).

⁸⁵² Grimnes, Ole Kristian 2018: 334 til 340.

⁸⁵³ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 498, kopi av originaldokument i sak mot landsleder i Norges Lærersamband Orvar Sæther, Oslo; Grimnes, Ole Kristian 2018: 334 til 340.

sterk motstand mot «Norges Lærersamband», fra stort sett et samlet lærerkorps og deres ledere. Dette førte til nederlag for NS's og tyskernes forsøk på å kneble lærerstanden i landet. Lærernes motstandsaksjon betegnes som en holdningskamp som stoppet utilbørlig kollaborasjon med naziregimet, og førte til at «Lærersambandet» fortsatte å eksistere bare som en papirorganisasjon.⁸⁵⁴

Nasjonal Samlings fremstøt mot Hamar Lærerlag og Hamar lektorlag startet sommeren 1941, og førte til utmeldingsaksjoner fra medlemmene i begge organisasjonene. Oppslutningen var nærmest fulltallig. Ingen av lektorene i Hamar Lektorlag meldte seg inn i «Lærersambandet». I Hamar Lærerlag var det bare én som meldte seg inn i sambandet. Den 20. mars 1942 arresterte politiet seks lektorer fra Katedralskolen og to lærere fra folkeskolen. De ble innsatt i Hamar kretsfengsel. Deretter ble lærerne overført til Jørstadmoen ved Lillehammer. Tre av lærerne ble videresendt til Grini fangeleir i Bærum, de fem andre til Kirkenes i april, sammen med om lag 500 lærere fra hele landet som måtte arbeide med blant annet veiarbeid for okkupasjonsmakten. Først 12. oktober ble undervisningen i Hamar skolene startet opp etter sommerferien. Så sent som 21. november 1942 kom de siste lærerne tilbake til skolene i Hamar.⁸⁵⁵ Hvor mange skoledager som gikk tapt for elevene i Hamar, vites det ikke noe sikkert om.

7.10 Rådmannens flukt

Høsten 1944 oppsøkte ordfører Grill Fasting, Stapos Hamarkontor ved statspolitibetjent Inge Lindvik, da ordføreren fryktet at rådmann Pedersen ville flykte til Sverige. Grunnen til ordførerens mistanke var at rådmannen, utenom ordinær ferietid, hadde fått permisjon en ukes tid for å reise til Høland, der han skulle besøke sin bror i oktober. Høland ligger i Akershus fylke, cirka 20 km fra riksgrensen. Lindvik tok kontakt med Statspolitiet i Oslo for å få forholdsregler, og fikk beskjed om å skygge Pedersen. Overvåkingen ble utført av politibetjenter fra statspolitiets Hamarkontor, som skygget ham til Oslo, og derfra overtok

⁸⁵⁴ Grimnes, Ole Kristian 2018: 334 til 340; Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal og Sørensen 1995: 228, 259 og 260; Braut Simonsen 2016: 31.

⁸⁵⁵ Bækkerud 1973: 14 og 15; Lunde 1978: 178, 181, 182, 186 og 187; Gjerdåker 1998: 76 og 77; Wikstrand, Andresen 2007: 46, 64 og 65; Austdal, Hagehaugen, Iversby og Johansen 1995: 116 *Hamar og Hamardistriktet under okkupasjonen. Et historisk og pedagogisk prosjekt ved Hamar lærerhøgskole.*

Osloavdelingen. I politiforhør 28. september 1945 hevdet den tidligere ordføreren at han ønsket å kontrollere at rådmannen skulle besøke sin bror i Høland, og at permisjonens motiv var riktig. Grunnlaget for mistanken var at Grill Fasting var orientert fra partiet om at denne rådmannen kunne en ikke ha tillit til.⁸⁵⁶

Mandag 16. oktober fikk rådmann Pedersen beskjed om at han snarest, og senest innen fire dager, måtte forsvinne fra Hamar. Den 20. oktober flyktet han over grensen til Sverige i en ledet gruppe på 16 personer.⁸⁵⁷ Flukten i 1944 kan forklares ut fra to forhold. For det første kan han i kraft av sin stilling ha kjent til adskillige saker, og derfor hatt mulighet til å informere Hjemmefronten om disse. Jeg har i mine kilder ikke funnet dokumentasjon på hvilke saker han i tilfelle skulle ha orientert om. Den andre grunnen kan være at hans eldste sønn, på grunn av AT-registreringen, hadde flyktet til Sverige, noe som førte til at faren flere ganger ble oppsøkt og truet av Gestapo, ifølge min kilde.⁸⁵⁸ Forhenværende statspolitibetjent Inge Lindvik kontaktet både Pedersen og banksjef Mikkelsen i Hamar, som også hadde en sønn i tilsvarende situasjon. Lindvik stilte saken i bero og foretok seg ikke mer med hendelsen.⁸⁵⁹ Henvendelsene fra Lindvik ble bekreftet av både Pedersen og Mikkelsen sommeren 1945. Statspolitibetjent Lindvik ledet Stapos Hamarkontor frem til kontoret ble nedlagt i september 1944.⁸⁶⁰ Han hevdet at rådmannen hadde vært under oppsikt av Statspolitiet i om lag ett år. Det ble bekreftet av Sigurd Pedersen i forhørsrapport fra Kjesæter i Sverige til Kgl. Norsk Legasjon.⁸⁶¹ Lindvik forklarte også at han sommeren 1944 fikk ordre fra Sipo. u. SD om arrestasjon av rådmannen. Det er oppsiktsvekkende at en Stapo-betjent i denne sammenhengen drev med motstandsvirksomhet mot Sipo. u. SD.⁸⁶² Han var en overbevist ideologisk kollaboratør, altså frivillig kollaborasjon, nasjonalsosialistisk tilhenger

⁸⁵⁶ RA. L-sak. Hamar politikammer: sak nr. 192. Tiltalebeslutning, bilag nr. 13, 14, 15 og 34; Brev til Pedersen fra politibetjent Arvid Prytz, Rikspolitiet den 27. juli 1945; Forhørsrapport fra Prytz, underskrevet av Lindvik den 27. juli 1945.

⁸⁵⁷ RA. Forhørsrapport fra Kjesæter i Sverige til Kgl. Norsk Legasjon, Rettskontoret den 24. oktober 1944, sak nr. 35652. Sigurd Pedersen.

⁸⁵⁸ Samtale med tidligere ordfører i Hamar, Egil O. Larsen 15. august 2007. Han var ordfører fra 1976 til utgangen av 1991.

⁸⁵⁹ RA. L-sak. Gudbrandsdal politikammer: dom 3020, rapport fra rikspolitibetjent Arvid Prytz til politimesteren i Hamar 27. juli 1945 om avhør av tidligere statspolitibetjent Lindvik, signert av Prytz og Lindvik, samt brev til rådmann Pedersen 27. juli 1945 fra Prytz, der det redegjøres i detalj for hvordan skygningen ble utført etter at Lindvik fikk forholdsordre fra Statspolitiet i Oslo.

⁸⁶⁰ RA. L-sak. Gudbrandsdal politikammer: dom 3020.

⁸⁶¹ RA. Forhørsrapport fra Kjesæter i Sverige, rettskontoret den 24. oktober 1944, sak nr. 35652.

⁸⁶² Stapo skulle samarbeide tett med det tyske sikkerhetspolitiet (Sipo. u. SD). Kilder: Kolsrud 2004: 233; Olsen 2009: 1; Veum 2012: 38.

og NS-medlem fra 1933. Hans motstand mot Sipo. u. SD i denne saken kan ha sammenheng med følgende: Lindvik ble ilagt en streng irettesettelse for mangelfull ledelse av kontoret i Hamar. Klagemålet stilte han seg uforstående til selv om reaksjonen ble overflytting, først til Stapo i Oslo, deretter Grepo i Elverum til krigens slutt. Som nevnt ble også Stapo-kontoret i Hamar nedlagt. Om dette skyldes Lindvik er det ikke kilde-grunnlag for å hevde. Tyskerne var ferd med å tape krigen høsten 1944. Lindvik så derfor kanskje ikke noen grunn til å følge ordre fra Sipo. u. SD? Historikeren Ole Kristian Grimnes hevder, som tidligere nevnt, at det forekommer glidende (gråsoner) overganger mellom ideologisk kollaborasjon, tilpassing og motstandsvirksomhet.⁸⁶³ Se kapittel 1.7.

Flukt til Sverige var ulovlig fra og med 8. august 1941, og førte til at tilknyttet familie skulle avhøres av politiet og saken deretter oversendes til Stapo. Fra 12. oktober 1942 ble denne bestemmelsen ytterligere skjerpet ved at både flyktninger og deres hjelpere kunne få dødsstraff.⁸⁶⁴ Overvåking av kommunalt ansatte skjedde ikke bare i Hamar, historikeren Steinar Aas skriver at kommunalt ansatte ble overvåket i Narvik. Den som medvirket til dette i Narvik, var personlig sekretær for byens ordfører. Han hadde en sentral posisjon i Nasjonal Samling, og hadde arbeidsoppgaver som overvåking, politisk sensur og kontakt til politiet.⁸⁶⁵

Som ny rådmann etter Pedersen i Hamar utnevnte Innenriksdepartementet Halfdan Sundlo fra februar 1945. Han var tidligere NS-ordfører i Mosjøen. Han ble under rettsoppgjøret ikke tiltalt for forhold som angikk rådmannstillingen i Hamar.⁸⁶⁶

Grill Fasting ble stilt for Hamar byrett 4. november 1946. Han fikk gode skussmål fra egne ansatte ved Hedemarken Cementfabrikk, samt fra stadsingeniøren og kemneren, som mente at han hadde vært grei å forholde seg til. Om ordføreren ble det uttalt at han stort sett hadde vært saklig og ikke tatt politiske hensyn i andre nevneverdige tilfeller enn de saker som er nevnt. Han var villig til å stryke skatt for de som var fengslet av politiske grunner og hadde gått inn for å utbetale lønn til politiske fangers ektefeller. *Hamar Stiftstidende* skildret i november

⁸⁶³ Grimnes 2009: 487 – 488; Braut Simonsen 2016: 26 – 31.

⁸⁶⁴ Lovfestet straff for å flykte til Sverige ble stadfestet ved rundskriv fra politiminister Jonas Lie til politimestrene 8. august 1941, «Forholdsregler for å hindre at norske statsborgere flykter fra landet» og forordning fra 12. oktober 1942 som fastsatte at de som flyktet og deres medhjelpere, kunne få dødsdom. Kilde: Christensen og Pedersen 1995: 482.

⁸⁶⁵ Aas, Steinar 2001: 467. *Narviks historie, bind 1 1902 - 1950. Byen, banen og bolaget*. Stiftelsen Narviks historieverk 2001.

⁸⁶⁶ RA. L-sak. Helgeland politikammer: sak nr. 1506. Rapport til Hamar politikammer 30. mai 1945.

1946, Grill Fasting som en idealist med skylapper og med fremragende administrative evner, men med liten evne til samarbeid.⁸⁶⁷ Jeg kan ikke se at Grill Fasting søkte personlige fordeler av sitt medlemskap i NS. Det kan ikke underslås at han styrte kommuneøkonomien med forsiktighet, og mange av hans ulike vedtak ble ikke omgjort etter okkupasjonens slutt.

Rådmann Sigurd Pedersen hadde en sentral rolle ved utarbeidelse av kommunebudsjettene og hadde et forholdsvis godt gjennomslag i kommunale vedtakssaker. Han sto imot ordførerens vedtak i forhold til politiske bevilgninger og politiske ansettelse av kommunale tjenestemenn i lederstillinger, selv om han i disse sakene ikke fikk gjennomslag for sine forslag til vedtak. Rådmannen fremstår som prinsippfast og ryddig. Etter tilbakekomsten fra Sverige tiltrådte han stillingen på nytt den 25. mai 1945. Han ble senere Stortingsmann for AP, og etter stortingsperioden fortsatte han som rådmann i Hamar.

7.11 Brudd eller kontinuitet

Kommuneforvaltningen i Hamar ble i cirka fire år styrt etter nyordningens bestemmelser, der fører- og ansvarsprinsippet sikret ensrettet styreform og en ordfører som i teorien hadde eneveldig makt. I tillegg kom Innenriksdepartementets sterke sentrale styring av kommunen, og til dels fylkesmannen, som etter førerprinsippet kunne gripe direkte inn mot ordførerens vedtak dersom han fant det nødvendig. I tillegg må medtas fylkesførerens påvirkning på tilsetning og forfremmelser i kommuneforvaltningen. Flere av disse virkemidlene styrte i stor grad handlingsrommet for kommunen allerede før nyordningen ble gjort gjeldende, og innebar et brudd med kommunepolitikken før krigen. Men i praksis, og til tross for de nevnte sterke virkemidler, ble kommuneforvaltningen i store trekk styrt og administrert som tidligere, ved at NS-regimet i hovedsak engasjerte seg i tradisjonelle kommunale saker gjennom ordførerens vedtak. Nemlig daglig drift. Vi har sett at et flertall av sakene var i tråd med rådmannens forslag til vedtak, som var tuftet på en nøytral saksbehandling. Det kan også være at ordføreren var rasjonell og mente at rådmannens forslag substansielt gagnet partiet og kommunen.

⁸⁶⁷ *Hamar Stiftstidende* den 5. november 1946.

Bilde 20 - Eva Kløvstad (Jørgensen) viser seg under Milorgs defilering for første gang i Hamars gater 9. mai 1945 i sammen med motstandskjempere. Kløvstad var bare 23 år da hun ble sjef for Milorg distrikt 25 i desember 1944. Foto utlånt av Kløvstad.

Påfølgende kapittel vil ta for seg Fredrikstad, og drøfte hvordan kommuneforvaltningen ble ledet, og hvordan NS og tyskerne iverksatte og styrte kommuneforvaltningen under hele okkupasjonen.

8 Kommunal ledelse og forvaltning i Fredrikstad

Gjennomgangen av Fredrikstad starter med årene 1938 og 1939, da kommunene ble styrt etter kommunelovene av 10. juni 1938. Hovedtyngden av kapitlet dreier seg om årene 1941 til 1945, der det redegjøres for hvilke konsekvenser nyordning og førerprinsippet fikk for kommuneforvaltningen i Fredrikstad. Etter tyskernes okkupasjon av Norge 9. april 1940, sto fortsatt valgt ordfører med kommunestyre og formannskap i spissen for kommuneforvaltningen, der rådmannen var sjef for administrasjonen. Men det var den tyske okkupasjonsmakten og Nasjonal Samlings bestemmelser og forordninger som gjaldt i Fredrikstad, som i landet ellers. For året 1940 behandles det hvilke følger det tyske overfallet fikk for kommuneforvaltningen i byen. Det redegjøres og belyses hvordan daglig drift fungerte, kollaborasjon, idrettsstreik, endring av hverdagsliv, og rekvisisjon av skoler og boliger til tyske soldater. RK og Innenriksdepartementet sendte i løpet av høsten ut en rekke forordninger og bestemmelser som skulle tilrettelegge for nyordning og førerprinsippet i kommuner og fylker for hele landet, ordningen skulle iverksettes fra 1. januar 1941 og gjaldt frem til 8. mai 1945. Det redegjøres for dissenser i bytinget, ordførers tilsetninger og avskjedssaker i kommunen, bevilgninger til NS-særorganisasjoner, lærerstreik, helsesituasjonen og mat- og ved-forsyning. Det granskes også hvorfor rådmannen ble avskjediget i november 1941.

Neste underkapittel behandler de mest sentrale sakene i kommunen 1938/39 for å sammenligne med okkupasjonstidens nyordning.

8.1 Kommuneforvaltningen 1938 og 1939

Fredrikstad bystyre avholdt 5 møter og behandlet til sammen 89 saker for året 1938. Av disse ble 68 enstemmig vedtatt. Første møte ble avholdt 27. januar 1938, hvor det ble valgt medlemmer og varamenn til ulike nemnder og utvalg. Borgermesterens forslag til bykassens budsjett for 1938/39 var den mest omfattende saken dette året. Han bemerket til budsjettet at det var en bedring på skattetilgangen i forhold til 1937, men de økonomiske konjunktorene for året 1938/39 ville gi et tilbakeslag i økonomien og derved tilsvarende for skatteinntektene. Han mente det måtte vises stor forsiktighet når det gjaldt bruk av midler som forpliktet kommunen på lengre sikt.

Budsjettet ble i hovedsak enstemmig vedtatt etter forslag fra formannskap og borgermester. Bykassens bruttobudsjett for 1938/39 var på kroner 4 352 000, mot 1937/38 budsjettet på kroner 3 888 900.⁸⁶⁸ Noen andre viktige saker var: «Fergestedet og havnekassen budsjett 1938/39». «Forslag til helseforskrifter for Fredrikstad». «Spørsmål om opprettelse av nye stillinger ved E-verket»,⁸⁶⁹ og «Forslag til «vedtektsendringer for folkebibliotek og bygningsloven».⁸⁷⁰ I tillegg avholdt formannskapet i 1938 til sammen 24 møter der det ble behandlet tilsammen 623 saker. Flere av disse var forslag til vedtak som bystyret senere skulle ta stilling til, for eksempel bykassens budsjett.⁸⁷¹ Til sammen behandlet formannskap og bystyret 712 saker i 1938.

Kommunestyret avholdt i 1939 til sammen 5 møter og behandlet 96 saker, av disse ble 77 vedtatt enstemmig.⁸⁷² For året 1939/40 var den mest betydelige saken bykassens bruttobudsjett på kroner 4 579 955. En økning fra foregående år på kroner 227 955. Bystyret vedtok i hovedsak budsjettet enstemmig. Ser vi hen til særbudsjettene, hadde det kommunale elektrisitetsverket et driftsoverskudd i 1938/39 på cirka kroner 223 000. Derimot viste regnskapet for kommunens samlede virksomhet et underskudd på om lag kroner 40 000 i foregående år.⁸⁷³ Andre saker som bystyret og formannskapet behandlet var oppnevning av 63 kommunale komiteer.⁸⁷⁴ Vedtak om ordningen for «drosjekjøring i byen og godkjenning av bykassens regnskap for 1937/38». Benyttelse av «vinmonopolpengene», der det blant annet ble vedtatt å bruke kroner 2 000 på kuropphold for alkoholikere av en total sum på 15 000. Behandling av «instrukser for kommunerevisjon, reglement for kemneren, vedtekter og reguleringer av gater / kvartaler». «Valg på medlemmer til styrer og råd».⁸⁷⁵ Formannskapet behandlet i 1939 til sammen 723 saker fordelt på 23 møter, blant annet flere saker som bystyret senere skulle behandle og vedta.⁸⁷⁶ Til sammen behandlet bystyret og formannskap 819 saker i 1939.

⁸⁶⁸ FKAF: Bystyret 1938, sak nr. 49: Bykassens budsjett for 1938/39.

⁸⁶⁹ FKAF: Bystyret 1938, sakene nr. 47, 48 og 56.

⁸⁷⁰ FKAF: Bystyret 1938, sakene nr. 60, 64, 68 og 72 til 89.

⁸⁷¹ FKAF: Bystyret 1938.

⁸⁷² FKAF: Bystyret 1939, sakene 1 til 96.

⁸⁷³ FKAF: Bystyret 1939, sakene nr. 16 og 28, budsjett for Fredrikstad bykasse ordinære budsjett 1939/40.

⁸⁷⁴ FKAF: Bystyret 1939: 7 til 28.

⁸⁷⁵ FKAF: Bystyret 1939, sakene nr. 5, 12, 13, 14, 16, 30, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 54, 67 til 85.

⁸⁷⁶ FKAF: Protokoll for formannskapets møter 1939.

Sammenligner vi formannskaps- og bystyresaker i Fredrikstad for årene 1938 og 1939 i forhold til gjennomførte saker, ble det behandlet henholdsvis 712 og 819 saker, tall som ligger noe under NS-ordførers antall behandlede saker i 1941. Den demokratiske kommunemodellen før okkupasjonen var stort sett like effektiv som fører- og ansvarsprinsippet under nyordningen, sett i forhold til behandlede saker og vedtak. Det var stor grad av konsensus i behandling av bystyresakene i Fredrikstad, hvilket viser samstemmighet selv om den enkelte representant kunne velge å stemme ja eller nei, eventuelt stemme blankt til forslag om vedtak. Noe som antakelig også medførte debatt blant representantene før man gikk til valg og dermed kunne vedtaket få større grad av legitimitet. Målet på effektivitet er for øvrig ikke bare antall behandlede vedtak, men også iverksetting av disse. Noen opplysning om iverksettelse fremgår ikke av protokollene.

I det neste kapitlet drøftes hvordan kommuneforvaltningen agerte da krigen kom til Fredrikstad.

8.2 Krigsutbruddet 9. april og kommunalforvaltning 1940 i Fredrikstad

Ordfører Hermann Østensvik innkalte den 9. april 1940 formannskapet til møte der det ble orientert om forskjellige tiltak og forholdsregler tatt av politimester og luftvernsjef. Formannskapet ga Finansutvalget fullmakt til å fatte vedtak som ikke kunne utsettes inntil hele formannskapet møttes.

Bilde 21 - Tyske soldater på post i Fredrikstad. Foto: Fredrikstad Museum, Gamlebyen.

Som vi har sett besatte tyske soldater Fredrikstad 12. april uten kamphandlinger da det ikke fantes norske militæravdelinger i byen. Årsaken var at sikkerhetsvaktkompaniet og en annen militæravdeling som skulle forsvare byen var kommandert til andre steder i Østfold. Etter uklare ordre fra den militære ledelsen marsjerte vaktkompaniet mot Mysen og Ørje og havnet etter hvert i Sverige den 14. april. De norske soldatene i Sverige ble repatriert sommeren 1940 og reiste tilbake i tiden 11. til 20. juli. En annen militæravdeling forlot Fredrikstad 9. april da de var gitt ildoppdrag ved Vamma, området rundt Kykkelsrud og Fossum bru om lag tre kilometer fra Askim.⁸⁷⁷

⁸⁷⁷ Dehli 1993: 17 til 33.

Tyskernes bykommandant, oberstleutnant Schaller, innkalte Fredrikstads ordfører, rådmann, politimester, havnefogd, stasjonsmester ved jernbanen og redaktørene av *Fredriksstad Blad* og *Smaalenenes Social-Demokrat* til «konferanse» søndag 14. april 1940. Her forsikret han at tyskerne ikke hadde til hensikt å underkue landet, men verne det mot vestmaktens forsøk å krenke Norges nøytralitet. Han slo fast at ro og orden skulle sikres, gateoppløp, oppsetsighet, og uvennlige handlinger mot den tyske krigsmakten kunne få alvorlige konsekvenser for befolkningen.

Bilde 22 - Den tyske bykommandaten i Fredrikstad, Oberstleutnant Schaller og adjutant i 1940. Foto: Karl Wilhelm Disser. Kilde: Fredrikstad Byarkiv ved Even Ballangrud Andersen.

Det ble avtalt tidspunkt for nye møter med kommunens myndigheter. Schaller avsluttet «konferansen» med å hevde, at det var ikke nødvendig med noe æresord, da ethvert løfte fra hans side ville bli overholdt.⁸⁷⁸

Tyskeren slo fast at opprørskhet mot okkupasjonsmakten ikke ville bli tolerert og slått hardt ned på, samtidig som han prøvde å legitimere overfallet på Norge.

Fredriksstad Blad trykket i april 1940 en instruks for tyske soldater. Her fikk tyske soldater «retningslinjer» for sin omgang med nordmenn. Blant annet kunne en lese: «nordmannen har en utpreget nasjonalitetsfølelse, er meget

Bilde 23 - Tyske soldater har tatt oppstilling ved minnesmerket foran torvkassernen. Foto: Karl Wilhelm Disser. Kilde: Fredrikstad Byarkiv ved Even Ballangrud Andersen.

⁸⁷⁸ *Smaalenenes Social-Demokrat* den 15. april 1940.

frihetselskende, selvbevisst og avviser enhver tvang og underordning. Han liker ikke militær tukt og autoritet. Altså: Få befalinger, ingen tilrop! Det fyller ham med motvilje og er uten virkning».⁸⁷⁹

Parolen kan like mye være myntet på nordmenns væremåte, for at de selv skulle bli oppmerksomme på tyske soldaters vesen. Tyskerne brukte tydeligvis samme retorikken overfor befolkningen i Trondheim, da en likelydende artikkel ble omtalt av *Adresseavisa* den 10. april 1940 under overskriften «Instruks for de tyske soldatene».⁸⁸⁰ Antakelig ble instruksene utdelt til de fleste tyske soldatene i Norge. Historikeren Guri Hjeltnes omtaler instruksene *Norge i krig*, bind 5. «Hverdagsliv».⁸⁸¹ I en appell til befolkningen i Bergen den 15. april uttalte generalmajor Tittel at tyskerne: «var villige til å etablere et fredelig og vennskapelig forhold til den norske by Bergen».⁸⁸² Parolens generelle intensjon var et utslag av en retorikk som hadde til hensikt å berolige befolkningen i disse byene for at dagligliv og forvaltning skulle fungere tilsynelatende som før okkupasjonen.

Okkupasjonen førte til et stort arbeidspress på rådmann Haakon Karlsen. Møter med ordfører, formannskap og tyske ledere slet på Karlsen, som ikke var medlem av NS.⁸⁸³ Et eksempel på utfordringer kommunen sto overfor de første dagene under okkupasjonen gjaldt forsyning av varer til regionen som berørte flere kommuner enn Fredrikstad. *Smaalenes Social-Demokrat* skriver den 17. april 1940 om et møte arrangert av Forsyningskomiteen i Fredrikstad. Komiteen hadde innkalt kolonialkjøpmennene i Fredrikstad og nærliggende kommuner i Glemmen, Kråkerøy, Råde, Rolvsøy, Borge, Torsnes og Hvaler for i fellesskap å diskutere handel av varer for hele distriktet. Frammøtet var godt, med om lag 400 næringsdrivende fra de åtte kommunene. Møtet ble ledet av rådmann Karlsen i Fredrikstad, som blant annet pekte på hvor viktig det var at kjøpmannsstanden støttet komiteen med en best mulig fordeling av mat og nødvendighetsvarer. Det ble også reist spørsmål om kaffe og sukker skulle rasjoneres. Fra 1. mai kunne en regne med det bare ble utlevert to og en halv kilo mel eller 3 brød per hode i uka. Karlsen avsluttet møtet med følgende appell: «Vi må stå sammen»! Dagen etterpå

⁸⁷⁹ *Fredrikstad blad* den 18. april 1940.

⁸⁸⁰ *Adresseavisa* den 10. april 1940.

⁸⁸¹ Hjeltnes 1986: 35.

⁸⁸² Grønlie 1985: 392, 394 og 395. Generalmajor Hermann Tittel var divisjonssjef for den tyske landgangsstyrken som inntok Bergen 9. april 1940.

⁸⁸³ Rådmann Haakon Karlsen var tidligere borgermester i Fredrikstad, tittelen ble endret til rådmann fra 1939.

understreket *Smaalenenes Social-Demokrat* rådmannens oppfordring under overskriften: «Alle må vise samfunnsånd!», der hovedbudskapet var en rettferdig fordeling av varer, og at ingen måtte få anledning til å kjøpe opp forsyninger på andres bekostning ved hamstring.⁸⁸⁴

Forsyning av varer var et allment problem som overalt i landet.

Den 19. april ble formannskapet igjen innkalt for å drøfte situasjonen etter at tyskerne hadde besatt byen. Det ble orientert om at den økonomiske situasjonen kunne bli problematisk på grunn av usikkerhet med å skaffe lån og om skatteinnbetalingene uteble. Her ble og drøftet hvordan kommunen kunne begrense utgiftene ved å redusere lønnsutgiften til kommunalt ansatte med 25 prosent. For funksjonærer skulle det midlertidig holdes tilbake lønn, og for arbeidere skulle reduksjonen foretas ved en reduksjon av arbeidstiden.⁸⁸⁵ Imidlertid gled faren for en likviditetskrise fort over.

En vanskelig sak for kommuneforvaltningen var Deutsche Wehrmachts rekvisisjoner av skoler til innkvartering for soldater. Skolene ble tatt i bruk til undervisning igjen etter hvert som tyskerne skaffet seg andre boliger. Rekvisisjon av andre lokaler måtte også aksepteres, deriblant Klubbsekskapet Phønix – festivitetslokale hvor Ortskommandanturet hadde tatt tilhold, og Tollboden, der den tyske havnesjefen huserte. Okkupasjonsmakten rekvirerte også andre eiendommer for eksempel Fredrikstad kommunale elektrisitetsverk, A/S Hafslund, Denofa, Lilleborg fabrikker og Fredrikstad Brødbakeri. Til sammen beslagla tyskerne 101 eiendommer i Fredrikstad.⁸⁸⁶ Rekvisisjon av boliger til tyske soldater skal behandles mer inngående senere.

Formannskapet nedsatte i mai et «Kriseutvalg», som fikk fullmakt til å handle på vegne av de kommunale myndighetene i tilfelle det ikke var tid til å innkalle bystyre eller formannskap til møte. Følgende ble valgt: Ordfører Hermann Østensvik, rådmann Haakon Karlsen, avdelingssjef Rolf Koren og advokat Ragnvald Wilberg.⁸⁸⁷ Fredrikstad formannskap vedtok 29. april og i begynnelsen av mai måned å redusere både arbeidstid og lønn for kommunens arbeidere med om lag 25 prosent. Funksjonærer, lærere og andre tilsatte skulle arbeide full

⁸⁸⁴ *Smaalenenes Social Demokrat* den 17. og 18. april 1940.

⁸⁸⁵ *Fredriksstad Blad* den 9. april 1965. Artikkel forfattet av sorenskriver, daværende bysekretær, Christian B. Apenes: «Hvordan Fredrikstads myndigheter og befolkning møtte krigssituasjonen».

⁸⁸⁶ FKAF: Boks: 8 Fredrikstad. Kommune formannskapet. Diverse skriv vedrørende tyske rekvireringer 1940 – 1945.

⁸⁸⁷ *Fredriksstad Blad* den 17. mai 1940.

tid, men med samme reduksjon av lønn, dog med noen tillempinger for de med lav lønn. Beløpet som derved ble tilbakeholdt skulle tilbakebetales når kommunen igjen hadde bedret likviditet. Reduksjonen i lønn var gjort etter konferanse med de andre Østfoldbyene, Moss, Halden og Sarpsborg.⁸⁸⁸

Fredrikstad ble benevnt som Grensesone Øst i september 1940, det førte til at alle over 15 år som bodde innenfor bygrensen, skulle ha grenseboerbevis.⁸⁸⁹ Det skiller byen fra Hamar og Tromsø. Det var innsigelser mot ordningen, uten at det førte frem. Kontrollmuligheten for politiet og tyskerne økte med disse tvangstiltakene for å stoppe «ulovlige» reiser.⁸⁹⁰ Bodde en utenfor sonen, eller skulle en til en annen sone, krevdes passerseddel. Det ble også innført tjenestebevis for forskjellige yrkesgrupper som politi og alle offentlige tjenestemenn i Østfold fylke fra 15. juni 1940.⁸⁹¹ Fra våren 1941 ble det obligatorisk med legitimasjonsbevis for alle nordmenn over 15 år. I løpet av 1942 og 1943 kom det også reiserestriksjoner.

Kontrollmuligheten for politiet og tyskerne økte med disse tvangstiltakene for å stoppe «ulovlige» reiser.⁸⁹² Det kan ikke ses at grensekontrollen førte til nye administrative arbeidsoppgaver for kommunalforvaltningen.

Idretten i Fredrikstad sto overfor de samme utfordringene som i Hamar, Tromsø og landet ellers da Norges Idrettsforbund ble overtatt av Nasjonal Samling etter forordning av 21. november 1940. Kommuneforvaltningen i Fredrikstad støttet idretten på ulike måter med blant annet drift av anlegg og direkte pengestøtte. Det viktigste bidraget var dugnadsarbeidet i de enkelte klubber. Hvordan klubbene forholdt seg til nyordning av idretten, er beskrevet i en del av idrettslagenes jubileumsberetninger i Fredrikstad.

Først til Kongsten Idrettsforening som holdt sitt siste medlemsmøte 14. januar 1941. Dermed ble det slutt på konkurranser og videreutvikling i klubbens avdelinger frem til okkupasjonens

⁸⁸⁸ *Smaalenenenes Social-Demokrat* den 3. mai 1940.

⁸⁸⁹ *Fredriksstad Blad* den 30. september 1940. Det var Administrasjonsrådet som den 15. juni 1940 bestemte at det skulle opprettes grensesone langs den norsk – svenske grense. Kilde: Statsarkivet i Oslo. Fylkesmann i Østfold, brev den 28. september 1940; Alle grenseområder mot Sverige fikk sommeren 1940 posisjon som «Grensesone». Ringdal 1994: 336.

⁸⁹⁰ Ringdal 1987: 218 og 219.

⁸⁹¹ Norske offentlige tjenestemenn trengte ikke passerseddel ved reiser i grensesonen, men bevis for tjenestestilling. Kilde: Statsarkivet i Oslo. Fylkesmann i Østfold, brev den 28. september 1940.

⁸⁹² Ringdal 1987: 218 og 219.

slutt.⁸⁹³ Fredrikstad Fotballklubb gikk til «sportsstreik og påtok seg oppgaven med å stå vakt om den store idrettsstreiken».⁸⁹⁴ I.L. Stjernen vedtok enstemmig på ekstraordinær generalforsamling den 30. mai 1941 ikke å medvirke til nyordning av idrettslaget. Med dette vedtaket opphørte klubben å eksistere, men det ble drevet illegal idrettsaktivitet utenfor nazimyndighetenes oppsikt.⁸⁹⁵ Lisleby Fotballklubbs virksomhet lå nede under okkupasjonen.⁸⁹⁶ Fredrikstad Turnforening avholdt sin andre ekstraordinære generalforsamling 9. september 1941, og vedtok enstemmig ikke å gjenoppta sin virksomhet. Det førte til at styret ble avsatt 17. oktober 1941. Dermed tok Nasjonal Samling kontroll over både turnhall og forening.⁸⁹⁷ Om Østsiden idrettslag kan en lese at det ikke ble arrangert offisielle fotballkamper etter sesongen 1940.⁸⁹⁸ I historiehefte om Fredrikstad idrettsforening refereres det fra ekstraordinær generalforsamling den 4. juni 1941. Foreningen skulle ikke bidra til nyordning av norsk idrett. «Så hvilte foreningen helt til frigjøringen 1945». Vedtaket ble fattet med 54 stemmer for og tre imot.⁸⁹⁹ Beretningene viser en klar front mot nazifisering av klubbene.

Midtpunkt for det illegale idrettsarbeidet i Østfold var Fredrikstad. Det ble i byen med omegn bygget opp et nettverk bestående av 23 idrettsforeninger for vinter og sommeridrettene i desember 1940. De ble enige om en parole der ingen skulle delta i stevner arrangert av NS, hverken som aktive idrettsutøvere, eller funksjonærer, og tilskuere skulle holde seg borte fra NS-stevner. Idrettsarrangementer som orienteringsløp ble avholdt illegalt, og Fredrikstad Fotballklubb klarte å spille kamper både mot Sarpsborg, Sparta og Selsbak. Treningen foregikk på såkalte «jøssingbaner» i Trondalen og Glombo.⁹⁰⁰ Desember 1940 var startsignalet på idrettsstreiken i Fredrikstad samlet sett, selv om ulike klubber tok stilling til streik på forskjellige tidspunkt.

⁸⁹³ Madsen, Birger 1978: 14 og 15. *Kongstensvømmere 50 år*. Svømmesporten i Fredrikstad. Fredrikstad bibliotek.

⁸⁹⁴ *Fredrikstads Fotball- klubb jubileums- skrift 1903 til 7. april 1953*. Fredrikstad bibliotek.

⁸⁹⁵ *Jubileumsbok, Idrettsklubben Stjernen 1935 – 1985. 50 år med topp og bredde*. Fredrikstad bibliotek.

⁸⁹⁶ *Lislebys Fotball klubb jubileums beretning 1920 – 2000*. Fredrikstad bibliotek.

⁸⁹⁷ *Fredrikstad Turnforening 1881 - 1981. Festskrift til 100-års jubileum*. 13. november 1981. Fredrikstad bibliotek.

⁸⁹⁸ *Østsiden Idrettslag gjennom 75 år*. Fredrikstad bibliotek.

⁸⁹⁹ *Fredrikstad Idrettsforening. Med piggsko i hundre år*. Historien om Fredrikstad Idrettsforening. Fredrikstad bibliotek.

⁹⁰⁰ *Idrettsfront i 100- år*; Dehli 1981: 73 til 81. Fredrikstad bibliotek.

Ordfører Johnsen engasjerte seg i en større idrettssak da Fredrikstad Fotballklubb og andre Idrettsforeninger i februar 1942 anmodet ordføreren om kommunen kunne overta Stadion mot en kjøpesum som dekket gjelden på kroner 59 500. Idrettsforeningene sto som eiere, og hadde etablert et eget styre for idrettsanlegget. De kunne ikke selge eller oppdele eiendommen, som var ervervet med hjelp av konsul Mørck, til andre formål enn idrettsaktiviteter. (Klausul på eiendommen). Ordføreren stilte seg positivt til søknaden og vedtok under bytingsmøte i juni at kommunen skulle overta Fredrikstad Stadion for en kjøpesum som dekket gjelden de hadde opparbeidet.⁹⁰¹ Det er ikke funnet dokumentasjon på at ordføreren foretok bevilgninger som begünstiget idretten i forhold til andre kommunale saker, bortsett fra ovenstående sak som førte til en betydelig investering i idrettsformål. I tillegg kom drift og lønnsutgifter i cirka tre år. Ordføreren hadde antakelig ikke noe valg i denne sammenhengen, dersom han skulle følge opp partiets program.⁹⁰² I tillegg til ovenstående bevilgning ble det i kommunebudsjettet 1941/42 avsatt kroner 5 000 til idretten i Fredrikstad, uten nærmere spesifisering av hvordan beløpet skulle brukes. For 1942/43 ble det budsjettet med tilsvarende kronebeløp. I budsjettet for 1943/44 ble det derimot ikke bevilget midler, og heller ikke for 1945/46.⁹⁰³ Til idretten i Fredrikstad bevilget ordføreren i løpet av okkupasjonen til sammen kroner 69 000 ifølge vedtaksbøkene, som tilsvarer kroner 4,90 per innbygger. Etter frigjøringen ble vedtaket om overtakelse av idrettsanlegget i Fredrikstad omgjort.⁹⁰⁴

Nasjonal Samling overtok idrettsforeningene for å drive idrettslige aktiviteter på nazi-regimets premisser. I Fredrikstad arrangerte de NS-styrte idrettsforeningene i byen den 16. oktober 1942 en Legionærfest i Vikinghallen på Schultz hotell for de som meldte seg til Legionen og for hjemmeværende frontkjemper. På festen utnevnte styret i Fredrikstad Idrettsforeninger en legionær til æresmedlem av foreningene, og overrakte det nye merket som *Hirdmannen* beskrev som «den nye norske idrettshistorien». På festen deltok ordfører Johnsen fra Fredrikstad og ordfører Christiansen fra Glemmen kommune, (nabokommune). Johnsen fremholdt i sin tale tapperheten til frontkjemperne som var villige til å ofre livet for Norges sak. Selve festen ble avsluttet med tre ganger Heil og Sæl for Føreren.⁹⁰⁵ Begge

⁹⁰¹ FKAF: Bytinget 1942, sak nr. 21. og 1943, sak nr. 58.

⁹⁰² Nasjonal Samlings program fra 1934, kapittel III, punkt 21. «Opphjelpe sunn folkeidrett».

⁹⁰³ FKAF: Bytinget 1942, sak nr. 25. 1943, sak nr. 39. 1944, sak nr. 30. 1945, sak nr. 30.

⁹⁰⁴ Dehli 1981: 81.

⁹⁰⁵ *Hirdmannen* den 24. oktober 1942. *Hirdmannen* var et kamporgan for Hirden og Norges SS. Kilde: Veum 2013: 129 og 130.

ordførernes tilstedeværelse legitimerede idrettsforeningenes arrangement brukt til propaganda, og ikke minst Johnsens tale som var en hyllest til de som kjempet på tysk side under krigshandlingene på Østfronten, altså en «idrettsfest» brukt til propaganda og rekruttering for frontkjempersaken.

I likhet med det som skjedde i Hamar og Tromsø, krevde Innenriksdepartementet i desember 1940 en lojalitetserklæring fra ansatte i Fredrikstad kommune, der deres forhold til Nasjonal Samling skulle avklares.⁹⁰⁶ Trusselen mot de som ikke undertegnet, var avskjedigelse fra sine stillinger.⁹⁰⁷

Bystyrets, formannskapetets og rådmannens viktigste sak, var som for de to andre byene, budsjettet for 1940/41. I budsjettet kan det ikke ses spor av Nasjonal Samlings politikk, men politisk påvirket NS idretten, og partiet forlangte lojalitetserklæring til styresmaktene fra tjenestemenn i kommuneforvaltningen.⁹⁰⁸ Nyordningen var enda ikke innført i kommunen, og representerte derfor ingen omfattende endringer i kommuneforvaltningen.

Men ordføreren og rådmannen måtte finne seg i å administrere forordninger og rundskriv fra Innenriksdepartementet og fylkesmannen, og disse skulle iverksettes etter ordre fra sentralt hold. Rådmannen skulle sørge for opphenging av Nasjonal Samlings plakater på alle offentlige kontorer i kommunen. Her ble byens kommuneforvaltning brukt som distribusjonskanal for Nasjonal Samlings propaganda, tilsvarende som i Hamar og Tromsø kommune. Trenering eller nektelse var det samme som å underskrive egen oppsigelse, jamfør Terbovens forordning av 4. oktober 1940. Neste kapittel vil omhandle den politiske forvandlingen i kommuneforvaltningen, nemlig nyordningen og fører- og ansvarsprinsippet som skulle gjelde fra januar 1941.

⁹⁰⁶ Statsarkivet i Oslo. Fylkesmann i Østfold, brev fra fylkesmann Bull til samtlige ordførere og rådmenn i fylkets byer og herreder den 19. desember 1940.

⁹⁰⁷ Dehli 1993: 104.

⁹⁰⁸ FKAF: Bystyrets protokoll fra 1940, sakene nr. 1 til 52.

8.3 Nyordning

Fylkesmann Lyder Døscher Bull foreslo i desember 1940 kandidater til ordførervervet og varaordførervervet for byene og herredene i Østfold fylke, i henhold til Innenriksdepartementets direktiver. For Fredrikstad innstilte han ingeniør Egil Blakstad som ordfører og disponent H. G. Arvesen som varaordfører. Imidlertid protesterte begge mot oppnevningen, hvilket førte til at fylkesmannen måtte finne andre kandidater. Ingen av disse var medlem av NS-lokallag, hverken i Fredrikstad eller Glemmen kommuner.⁹⁰⁹ Det forsinket oppnevningsprosessen, først i slutten av januar 1941 var vervene besatt.⁹¹⁰ Det viser at protestholdningen mot å påta seg ordførervervet i Fredrikstad var større enn i Hamar der ordføreren var på plass i ordførerstolen 3. januar, og at det var få kandidater å velge mellom til dette viktige vervet. NS-lokallaget i Fredrikstad hadde på det meste 206 medlemmer, det vil si 1,9 prosent av befolkningen.⁹¹¹

Overlærer ved sjømannsskolen i Fredrikstad, NS-medlem fra november 1940 John Kristian Johnsen ble oppnevnt til ordfører den 28. januar 1941, og beholdt vervet frem til okkupasjonens slutt.⁹¹² Forsinkelsen i oppnevningsprosessen av ordfører og varaordfører i Fredrikstad hadde liten betydning for nazifiseringsprosessen av kommuneforvaltningen. Johnsen startet allerede den 12. februar med å behandle tilsammen 34 tradisjonelle kommunale saker utenfor bytinget. Ordførerens vedtak var i samsvar med 14 av rådmannens anbefalinger til vedtak.⁹¹³

Johnsen hadde med sin korte fartstid i partiet ikke drevet agitasjonsvirksomhet til fordel for Nasjonal Samling. Han hadde ikke samme politiske tyngde som ordføreren i Hamar, som var veteran fra 1933 og ideologisk godt skolert i partiets politikk. Johnsen var kanskje det en kan kalle en politisk opportunist, som tok mer hensyn til krav der og da eller eventuelle fordeler, enn til prinsipper. Et eksempel på dette var da Johnsen stilte seg positiv til krav fra partihold

⁹⁰⁹ NS-arkivet, Universitetet i Bergen.

⁹¹⁰ Statsarkivet i Oslo. Fylkesmannen i Østfold, brev 18. desember 1940/762b.

⁹¹¹ NS-arkivet, Universitetet i Bergen.

⁹¹² John Kristian Johnsen var lokallagsfører for NS-lokallag i Fredrikstad - Øst fra januar 1941 til våren 1943. Kilde: RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 4.

⁹¹³ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 12. februar 1941. Sakene dreide seg blant annet om leie av tomt, lån til ansatt, rentefri nedbetaling av skatt, ettergivelse av leie fra motorbåtforeningen, regulering av husleie for kommunens leiegårder, nedsatt lesetid for lærere og drift av bevertingssted.

om at flere lærere burde forflyttes eller fjernes fra sine stillinger ved den høyere skole og folkeskolen i Fredrikstad uten å kjenne situasjonen godt nok.⁹¹⁴ Denne saken omtales senere.

Ordfører Johnsen ble konstituert som ny rådmann etter Haakon Karlsens avskjed i november 1941. Konstitusjonen var med forbehold om godkjenning av Reichskommissaren.⁹¹⁵ Johnsen tjenestegjorde heretter både som ordfører og rådmann frem til okkupasjonens slutt. Han var godt utdannet sett i forhold til datidens utdanningsnivå i Norge. Han hadde middelskole, 2 år på realgymnaset, styrmanns- og skippereksamen i tillegg til høyere skippereksamen. Johnsen hadde arbeidet til sjøs i 10 år, ble lærer i 1920 ved sjømannskolen, og fra 1939 overlærer samme sted. Johnsen uttalte under rettsoppjøret at han hverken var kvalifisert til å inneha noen stilling som ordfører eller rådmann. Johnsen var anbefalt til ordførervervet av fylkesmannen i Østfold. Det er nærliggende å anta at han har følt seg presset til å motta ordførervervet av miljøer i partiet som var sterkere enn han. Som vi senere skal se, ga han etter for press fra partihold også i andre saker. Til varaordfører ble oppnevnt bokhandler Arvid Andreas Hjarrand, medlem av Nasjonal Samling fra 1. november 1940, og av Hirten fra 1941 til okkupasjonens opphør. Han var fungerende kretsfører fra sommeren 1941 i et år for NS i Fredrikstad.⁹¹⁶

Til bytinget i Fredrikstad 1941 oppnevnte fylkesmann Lyder Døscher Bull, foreløpig, og ikke lengre enn for en 2 års periode, 20 formenn med varaformenn. En formann ble løst fra vervet grunnet helbredshensyn, fem formenn søkte om fritak fra vervene som ble avslått, begrunnet med at fylkesmannen ikke fant grunnlag for å godkjenne søknadene. Fem varaformenn ble fritatt fra vervene, to varaformenn var tidligere løst fra vervet og en fikk ikke innvilget søknad om fritak.⁹¹⁷ Av formennene med vara var henholdsvis seks og tre medlemmer av Nasjonal Samling.⁹¹⁸ Til første møte i bytinget den 12. mars 1941 møtte sytten formenn av tjue, tre varaformenn ble innkalt og derved var bytinget fulltallig.⁹¹⁹ Det var tydeligvis fortsatt vanskelig å skaffe folk som var tilhengere av partiet til bytinget i Fredrikstad i 1943. Til bytinget 1945/46 var det en markert nedgang, bare seks formenn og syv varaformenn var NS-

⁹¹⁴ RA. L-sak. Fredrikstad Politikammer: sak nr. 4.

⁹¹⁵ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 3. desember 1941, sakene nr. 842 og 843.

⁹¹⁶ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak nr. 4.

⁹¹⁷ Statsarkivet i Oslo. Fylkesmannen i Østfold, brev til ordfører i Fredrikstad den 7, 13, 17, 20, 21, 22, 24 og 26, februar, 4. og 13. mars 1941.

⁹¹⁸ Dehli 1981: 89.

⁹¹⁹ FKAF: Ordførens originale bytingsprotokoll (håndskrift) den 12. mars 1941.

medlemmer av totalt tjue. Vanskene med å rekruttere formenn som var NS-medlemmer er forenlige med en lav oppslutning om NS-lokallag i Fredrikstad, bare 1,9 prosent av befolkningen.⁹²⁰ Det å påta seg vervet som formann til bytinget i Fredrikstad var neppe særlig attraktivt blant medlemmene i NS.

Nyordning av kommunen tydeliggjøres når ordføreren ønsker velkommen til det første bystyremøtet (byting) den 12. mars 1941, og hilser byrådet med «Heil og Sæl».⁹²¹ Til stede på møtet var også lovlig tilsatt rådmann, bysekretær, formenn med varaformenn innkalt og representanter for pressen. Som tidligere sjømann brukte Johnsen begreper fra sjøfarten da han uttalte til de fremmøtte at farvannet er vanskelig og disig. Men båten styres av eget mannskap: «Føreren er Vidkun Quisling og kursen er Nasjonal Samlings program. Vi behøver ikke la oss lede, men kan selv føre skuten i havn. Destinasjonen er et fritt og selvstendig Norge».⁹²² Her ser vi samme retorikk som i Hamar, partiets målsetning kommer også her til uttrykk «å bli den store formidler mellom folket og statsledelsen». (Se kapittel 2.4.).

Ordføreren forsøkte også å argumentere for hva som tjener landet. Ordføreren viste til nyordningen, og sa at han hadde fått stor makt og dertil hørende myndighet som ikke skulle misbrukes. Han håpet på samarbeid med formenn og etatsjefene, der samhold og rettferdighet kunne særprege det videre arbeidet. En lignende argumentasjon brukte også Motzfeldt da han tiltrådte vervet som den første NS-ordføreren i Tromsø. Etter introduksjonstalen startet Johnsen behandlingen av saker som var på dagsordenen. Heretter ledet ordføreren kommunens forvaltning under fullt personlig ansvar og sto bare til ansvar overfor dem han var utnevnt av.⁹²³ Det ble for årene 1941 til 1944 avviklet fem bytingsmøter per år.

I mars 1941 ble det ble igangsatt det som ble kalt «hjelparbeid for arbeidsløse», eller nødsarbeid som var et mottrekk mot arbeidsløsheten. Fredrikstad kommune betalte fra kroner 5, 20 opptil kroner 7, 44 for 8 timers arbeidsdag i mars avhengig av forsørgerplikt. Det første arbeidet de skulle ta fatt på var kanalisering av Veumbekken. Stadsingeniøren hadde øverste

⁹²⁰ NS-arkivet, Universitetet i Bergen.

⁹²¹ Som i Hamar ble bytingsmøtene i Fredrikstad gitt relativt bred omtale i avisene under okkupasjonen, for eksempel: *Folden* den 2. desember 1942; *Folden* den 2. februar 1943; *Folden* den 29. mai 1943; *Fredriksstad Blad og Folden* 10. mars 1945.

⁹²² *Fredriksstad Blad* den 13. mars 1941.

⁹²³ *Forordning om endringer i kommunelovene av 10. juni 1938*, § 8. og § 9.

ansvar for plan og gjennomføring av arbeidet.⁹²⁴ Nødsarbeid i kommuner var ikke noe nytt virkemiddel, også i mellomkrigstiden ble det iverksatt tilvarende tiltak.

Boikott av medlemmer tilhørende Nasjonal Samling var noe varaordfører og kretsfører Hjarrand i Fredrikstad fikk merke i forbindelse med driften av hans egen bok- og papirhandel i Fredrikstad. Han skrev i april 1941 brev til ordføreren, og hevdet at tidligere kunder, deriblant kommunalt ansatte, hadde sluttet å handle i hans butikk, noe som medførte tapte inntekter. Hjarrand ba ordføreren medvirke til at kommunen foretok innkjøp i hans butikk for å motvirke tapt omsetning. Ordføreren fulgte opp henstillingen med å anmode kommunale etater om å plassere en vesentlig andel av deres innkjøp i nevnte forretning.⁹²⁵ Som vist i Hamar var innkjøpspolitikken til departementet og NS samstemmig, institusjonene var villige til å bruke sterke virkemidler for å beskytte medlemmer som ble utsatt for boikott eller blokade i forbindelse med sin forretningsdrift.

I september 1941 fikk kommunen tilbud om tyskkurs for funksjonærer fra «Arbeidernes Faglige Landsorganisasjon». Ordføreren nøyde seg med å fatte vedtak om å stille lokale til rådighet for kurset og sendte rundskrivet til kommunale tjenestemenn.⁹²⁶ Hamar kommune fikk tilsvarende tilbud, men fra Reichskommissar / Innenriksdepartementet. Vi vet ikke om kursene ble avholdt.

For året 1941 ble det behandlet mange kommunale saker som vises i ordførerens vedtaksbok. Til sammen behandlet han hele 905 saker utenfor bytinget, i tillegg kom 75 saker som ble fremlagt for bytinget. Ordføreren i Hamar behandlet i samme periode henholdsvis 459 saker utenfor bytinget og 101 i bytinget.⁹²⁷ Det viser at begge ordførerne utfoldet en betydelig aktivitet i kommuneforvaltningen, og de kommer omtrent likt ut i antall behandlede saker sett i forhold til byens størrelse. Det ligger nær å anta at Nasjonal Samling gjennom ordførerne i begge byene forsøkte å sette partiets preg på kommuneforvaltningen. Partiet skulle styre og

⁹²⁴ FKAF: Vedtaksbok for ordfører, 12. mars 1941, sak nr. 105; Brev fra fylkesmann i Østfold 19. januar 1942.

⁹²⁵ FKAF: Vedtaksbok for ordfører april 1941, sak nr. 261, brev med j. nr. 0814 og sak 76/1942, brev med j. nr. 0162.

⁹²⁶ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 10. september 1941, sak nr. 603. FKAF. I februar 1944 meldte 19 elever seg på tyskkurs i regi av Østfold faglige Samorganisasjon, av disse var 11 fra Fredrikstad. Ordføreren støttet tiltaket ved å bevilge kroner 200 til kurset. Kilde: Ordførers vedtaksbok i Fredrikstad 16. februar 1944, sak 61.

⁹²⁷ HKAF: Saker behandlet i Hamar byting - og ordførers vedtaksbøker for 1941

vise handlekraft. Den store saksmengden medførte et betydelig arbeid for ordføreren, rådmannen og bysekretæren, Christian B. Apenes, som ikke var medlem av NS.

Befolkningen i Fredrikstad skulle se at NS satt med den politiske makten i byen, men allikevel fulgte ordføreren i hovedsak rådmann Karlsens forslag til vedtak frem til Karlsen ble avsatt i november 1941. En sak der rådmannen uttalte tydelig uenighet med ordføreren gjaldt bevilgning på kroner 5 000 til Den Norske Legion i juni 1941. Rådmannens begrunnelse var at nevnte bevilgning måtte være en sak for den norske staten, og kommunen uvedkommende.⁹²⁸ Her ser vi igjen en holdningskamp tilsvarende den som ble utkjempet av rådmannen i Hamar, der rådmennenes verdigrunnlag avviker fra ordførernes. Rådmennene anser bevilgningene som uvedkommende for kommunene. Det var meningen pengene skulle støtte Den Norske Legion for deltakelse på finsk side i kampen mot Sovjetunionen.⁹²⁹ Det ble ikke aktuelt, isteden ble frontkjemperne underlagt tysk tjeneste ved frontområdet rundt Leningrad, og andre steder.

I februar 1942 bestemte ordføreren at det skulle kjøpes inn bilder av Quisling for opphenging på folkeskolen i Fredrikstad.⁹³⁰ Samme år besluttet han at kommunen ikke skulle kjøpe inn Quislings bok *Russland og Vi*. I mai ombestemte han seg og vedtok å kjøpe inn 25 eksemplarer av boken for distribusjon til ledere i kommunen. Bakgrunnen for endring av tidligere vedtak var rundskriv fra Innenriksdepartementet som meddelte at det var «ønskelig» at boken ble innkjøpt.⁹³¹ Ordføreren i Fredrikstad fikk via fylkesmannen beskjed om å kjøpe inn 25 eksemplarer av Quislings bok. Antall bøker ble bestemt av fylkesmann og departement.⁹³² Her ser vi at ordføreren omgjør tidligere vedtak når høyere myndighet ønsker det. I denne innkjøpssaken var det sterk sentral styring fra Innenriksdepartementets ved kommuneavdeling som i brev 19. mai 1942 skrev at det var ønskelig at kommunale

⁹²⁸ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 9. juni 1941, sak nr. 476.

⁹²⁹ Etter om lag 1 års fronttjeneste ved Leningrad ble norske frontkjemper overført til en militærleirer i Tyskland. Kilde: Dahl, Hjeltne, Nøkleby, Ringdal, Sørensen 1995: 67 og 68.

⁹³⁰ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 23. februar 1942, sak nr. 117.

⁹³¹ FKAF: Vedtaksbok for ordfører sakene nr. 167/42 og 256/42.

⁹³² FKAF: Brev fra fylkesmannen i Østfold datert 22. mai 1942 j. nr. 5063/42. Sak nr. 256/1942. Rådmannen i Fredrikstad j. nr. 1127.

tjenestemenn fikk kjennskap til Quislings bok. Samtlige fylkesmenn ble bedt om å sørge for at den enkelte kommune kjøpte inn et antall bøker som fremgikk av vedlagt liste.⁹³³

Dette er jo ingen stor sak, verken når det gjaldt pengebruk eller innholdet i handlingen. Hvorfor var det viktig? Jo, fordi det var en mulighet for departementet og fylket til å sjekke lojaliteten lokalt. Ordføreren behandlet denne saken uten å legge den frem for formennene, så eventuelle protokollmerknader er derfor ikke registrert.

Historikeren Martin Dehli (1981) hevder i *Fredrikstad under krig og okkupasjon* (1981) at «Fredrikstads ordfører skrev alle innstillinger til bytinget etter at han ble utnevnt til rådmann».⁹³⁴ Jeg vil i det følgende se om utsagnet til Dehli kan verifiseres, ved å gjennomgå alle vedtaksbøker fra 1941 til mars 1945.⁹³⁵ Han skriver også at ordføreren i bytinget opptrådte objektivt, rettferdig og utviste stor nøkternhet i disponeringen av kommunens midler.⁹³⁶ For å belyse denne uttalelsen nærmere vil jeg gjennomgå tilsvarende protokoller.

8.4 Oppnevninger, dissenser og personalsaker i kommunen

Ordfører Johnsen oppnevnte medlemmer og varamenn til kommunale nemnder, styrever, komiteer og råd i møte med formennene uten innstilling fra rådmann. I disse sakene var ordføreren suveren, og det er ikke funnet noen forslag til vedtak fra rådmannen i disse vedtakene. For partiet var det viktig å innsette personer som var medlemmer eller sympatisører for å drive igjennom partiets merkesaker i kommunen. Til sammen ble det i løpet av 1941 oppnevnt 113 medlemmer og 129 varamenn til ulike kommunale organer.⁹³⁷

⁹³³ FKAF: Rundskriv til samtlige fylkesmenn fra Innenriksdepartementet underskrevet av innenriksråd Thorleif Dahl på vegne av departementets sjef (Hagelin) den 19. mai 1942. Brev rådmannens arkiv i Fredrikstad j. nr. 1127.

⁹³⁴ Dehli: 1981: 90 og 91.

⁹³⁵ FKAF: Vedtaksbøkene omfatter både ordførens vedtaksbok og bytingets protokoller.

⁹³⁶ Dehli 1981: 88.

⁹³⁷ FKAF: Bytinget, oppnevninger av medlemmer 1941: Noen av de viktigste komiteene /nemder: nr. 14. ligningsnemnd, nr. 15. overligningsnemnd, nr. 21. brannstyret, nr. 22. trygdenemnd, nr. 23. kontrollnemnd, nr. 24. bygningsrådet, nr. 42. fiskerinemnd, nr. 44. forliksmenn, nr. 45. fattigstyret, nr. 52. E-verk, nr. 55. havnenemnd, nr. 57. arbeidsnemnd, nr. 58. boligrådet, nr. 59. brannstyret, nr. 60. bygningsrådet, nr. 61. dyrevernsnemnd, nr. 62. fattigstyret, nr. 63. helserådet, nr. nr. 65. kraftfornemnd, nr. 66. ny ligningsnemnd, helt ny oppnevning (forordning av 14. oktober 1941), nr. 67. ligningsråd, nr. 68. overligningsnemnd, nr. 69. skattetaksnemnd, nr. 70. arbeidsledighetskassen, nr. 72. vergeråd, nr. 75. ny forsyningsnemnd.

Ordføreren brukte disse versjonene når han fattet vedtak; «ordføreren akter å oppnevne», «ordføreren oppnevnte de av ham nevnte» eller «ordføreren har vedtatt».

I bytingsmøtene, ble det forholdsvis sjelden uttalt dissens fra formennene. Første gang det ble uttalt dissens var i møte 29. mai 1941 og gjaldt «dispensasjon fra reglene om tidsinnskrenkning for alminnelig skjenkerett». Her var fem formenn uenige, en var NS-medlem. Ordførerens vedtak dreide seg som fastsettelse av skjenking av vin, fruktvin, mjød og øl kunne finne sted hverdager kl. 8 – 24, og på søndag og helligdager fra kl. 13 til 24, som betydde utvidelse av skjenkerettstiden. Tyskerne ville at restauranter og kafeer med innskrenkede rettigheter skulle få alminnelige skjenkerettigheter. De ba om et hurtig vedtak og forsøkte å styre bytinget. Dissensene kan være en reaksjon på tysk innblanding i byens alkoholpolitikk.⁹³⁸

Andre gang det fremkom merknad til protokollen gjaldt oppnevning av nemnder og medlemmer til disse i august 1941. Saken dreide seg om «oppnevning av domsmenn, lagrettsmenn, skjønnsmenn og rettsvitner». Ifølge protokoll fra bytingsmøte står det at Nasjonal Samlings fungerende kretsfører Arvid Hjarrand var tilstede. Han møtte som kretsfører og ikke som varaordfører i dette møtet. Han kom med til sammen syv forslag som ble vedtatt av ordføreren. Uenigheten som formennene uttalte, fikk ingen betydning for ordførerens vedtak.⁹³⁹

La oss se nærmere på denne saken, og hvor mange formenn som støttet dissensene. Posisjonene ble sett på som nøkkelværk for NS, der forslag fra fungerende kretsfører Hjarrand representerte partiinteressene. Som kretsfører hadde han større autoritet enn om han var i varaordførerrollen. Dette illustreres i et rundskriv fra Innenriksdepartementet (Justisdepartementet) fra juni 1941 til samtlige fylkesmenn.⁹⁴⁰ Rundskrivet påla ordføreren å oppnevne forlik / lagrett / doms / skjønnsmenn og rettsvitner i møte med formennene, der kretsføreren fikk adgang til å fremme forslag, og selv utpeke hvem som etter hans oppfatning

⁹³⁸ FKAF: Bytinget 29. mai 1941, sak nr. 33.

⁹³⁹ FKAF: Bytinget 14. august 1941, sak nr. 41.

⁹⁴⁰ HKAF: Rundskriv fra Innenriksdepartementet til fylkesmennene den 16. juni 1941, var underskrevet av ekspedisjonssjef Vries Hassel. Kilde: Rådmannens hovedarkiv, Hamar kommune 25. juni jnr. 834/1941.

burde tiltre vervene. Som vi ser, fulgte ordføreren direktivet fra Innenriks- og Justisdepartementene til fulle.⁹⁴¹

Oppnevningene i Fredrikstad ble utvilsomt sett på som omstridte. Dette kan belyses nærmere ved at det som nevnt ble uttalt dissens i sakene som omtalte «domsmenn med særlig kyndighet i handel», «domsmenn ved lagmannsretten» og «domsmenn». Her uttalte elleve formenn dissens i alle tre sakene, en var NS-medlem, de ti andre ikke. En forklaring på hvorfor Hjarrand i denne sammenhengen inntok rollen som kretsfører i bytinget, kan finnes i departementets og partiets rolleforståelse. Under landssvikoppgjøret uttalte retten at han som fungerende kretsfører gikk hensynsløst frem overfor motstandere av partiet, mens han skjøttet sine kommunale verv på en saklig og rettferdig måte uten å ta partihensyn.⁹⁴² Mye tyder på at det dreide seg om å oppnevne personer som var lojale til Nasjonal Samling, der NS kjente slagord «Fellesnytte framfor egennytte» ga legitimitet for oppnevningene.

En annen bytingsak som Hjarrand ble invitert (jfr. ovenstående brev fra Innenriksdepartementet) som fungerende kretsfører, var bytingets tidligere oppnevning av «domsmenn». Saken ble kalt «rettelse av feil ved oppnevning av domsmenn m. v.». Her ble det fremmet endringsforslag fra fungerende kretsfører Hjarrand som ordfører Johnsen vedtok uten at dissens fremkom fra formennene.⁹⁴³

Under bytingets forhandlinger i mars 1942 ble det uttalt en dissens av en ikke NS-formann som ikke ønsket å tilslutte seg, et «telegram til Quisling med takk for hans innsats for landet».⁹⁴⁴ Eksempel på en annen dissens, og den eneste i 1943, var da en ikke NS-formann ønsket en protokolltilførsel i en sak som vedrørte rutiner angående anbud. Formannens kritikk gikk på at etter innkomne anbud var mottatt og offentliggjort, ble det på nytt gitt adgang til å levere inn prisbud på arbeidet som skulle utføres. Dissensen fikk ingen betydning, av tre anbud vedtok ordføreren det laveste anbud.⁹⁴⁵

⁹⁴¹ FKAF: Bytinget 14. august 1941, sak nr. 41.

⁹⁴² RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak nr. 126.

⁹⁴³ FKAF: Bytinget 5. november 1941 sak nr. 56.

⁹⁴⁴ FKAF: Bytinget 17. mars 1942, saken var ikke oppført med eget saksnummer.

⁹⁴⁵ FKAF: Bytinget 1943, 4. mars, sak nr. 1. Saken var behandlet tidligere som sak nr. 47/1942.

For året 1944 ble det avholdt fem møter og behandlet femtitre saker i bytinget, ingen dissenser ble fremført. Siste bytingsmøte ble avholdt i mars 1945 hvor ordføreren behandlet og vedtok seksten saker. Ingen dissenser ble protokollført av formennene. Dissensene fra formennene i bytingene fikk ingen betydning for ordførerens vedtak. Spesielt for Fredrikstad var at fungerende kretsfører var til stede i denne rollen, og ikke som varaordfører, under to saker som gjaldt oppnevninger av medlemmer til kommunale utvalg og nemnder. Som vi har sett, foreslo han hvilke personer som burde oppnevnes til medlemmer og varamenn og ordføreren vedtok deretter forslaget. Om det var en overstyring av ordførerens autoritet er det ikke grunnlag for å hevde.

Det vi ser, er at Innenriksdepartementets rundskriv aktivt styrte oppnevningsprosessen. For å sikre utnevnelsen av de riktige personer, ble det gjort oppmerksom på at dersom det oppsto uenighet mellom Nasjonal Samlings fylkesfører, kretsfører og ordfører skulle saken straks oversendes av fylkesmannen til Justisdepartementet for endelig beslutning. I Hamar var ingen kretsfører tilstede under tilsvarende saker. Det viser ordførerens sterke stilling i partiet.

	Saker i byting	Dissenser i bytinget i Fredrikstad				Saker utenfor bytinget
		Dissenser fra formenn	Ikke NS-medl.	NS-medl.	Tatt til følge	
Fredrikstad NS-ordfører						
Johnsen 28. januar 1941 til 8. mai 1945	256	18	16	2	0	2207

Tabell 4 - Antall behandlede saker i bytinget med protokollførte dissenser og antall behandlede saker utenfor bytinget av ordfører i Fredrikstad.

Som nevnt fikk rådmann Haakon Karlsen avskjed i november 1941. Bakgrunnen for avskjeden var hans politiske innstilling til nyordningen som ifølge Innenriksdepartementet ikke var i overensstemmelse med nyordningens krav. Og han ville ikke støtte NS.⁹⁴⁶ Karlsen regnet kanskje med at hans saksorienterte holdning ville veie tungt for å beholde jobben, eller han så at den tvangspålagte kollaborasjonen med Nasjonal Samling og tyskerne ikke kunne fortsette i lengden. Det formelle grunnlaget for avskjed lå i Reichskommissars forordning av 4. oktober 1940 § 1. der det het: «Offentlige tjenestemenn, som etter sin politiske holdning

⁹⁴⁶ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 4. dom 2. mai 1946.

ikke byr noen sikkerhet for at de vil medvirke til den politiske nyordningen, kan avskjediges fra tjenesten». Offentlige tjenestemenn som var avsatt med hjemmel i denne forordningen, skulle «ikke under noen omstendighet komme i betraktning ved ansettelse i offentlige stillinger, oppnevning i offentlige tillitsverv». Bestemmelsen var diktert av Reichskommissar den 11. oktober 1941.⁹⁴⁷ Med denne bestemmelsen var det ingen mulighet for ny beskjeftigelse eller verv i offentlig tjeneste.

Likeså ble rådmann i Porsgrunn Hans Edvard Kjølseth avskjediget etter ordre fra innenriksminister Hagelin, og 13 andre ansatte i kommunen måtte slutte i sine stillinger. Spesielt for denne kommunen var at Hagelin 25. juli 1941 utnevnte NS-mannen Egil Hauglid som ny rådmann, med vide fullmakter til «å treffe enhver disposisjon han måtte finne nødvendig». Fullmakten omfattet også ti andre kommuner i Nedre Telemark. I praktisk handling sto den nye rådmannen over ordføreren under hele okkupasjonen.⁹⁴⁸

I avskjedssaken i Fredrikstad var ordfører Johnsen en aktiv pådriver, men da i rollen som lokallagsfører. Som lokallagsfører skrev Johnsen sommeren 1941 en rapport til Nasjonal Samlings fungerende kretsfører Hjarrand i Fredrikstad som også var varaordfører, angående rådmann Karlsen. Bakgrunnen for bedømmelsen av rådmannens politiske ståsted var et rundskriv fra partiet, der man ønsket en vurdering av offentlige tjenestemenn. Her skrev Johnsen at rådmannen ikke sluttet seg til NS og at han derved kunne oppfattes som en motpart til partiet. Som øverste sjef for administrasjonen ville de andre ansatte se på ham som et symbol som sto i opposisjon til Nasjonal Samling. Selv benektet Johnsen under rettsoppgjøret at hans rapport var årsak til rådmannens avskjed grunnet i to forhold, dels at han ikke ønsket rådmannens avskjed, dels at tok cirka seks måneder fra han skrev rapporten til rådmannen ble entlediget. Utsagnet om det første forholdet ble trodd av byretten under rettsoppgjøret. Byretten mente imidlertid at rapporten måtte tillegges betydning, idet de antok at tiltalte forsto at ledelsen i partiet ønsket NS-folk i ledende posisjoner, og at dette kunne føre til avskjed av rådmannen.⁹⁴⁹

⁹⁴⁷ FKAF: Ordførers vedtaksbok 1941, sak 709. Brev fra fylkesmann Bull i Østfold til samtlige ordførere i landdistrikt og rådmenn i byene den 17. oktober 1941.

⁹⁴⁸ Skeie, Jon 2007: 267 til 275, 288 til 292, 305 til 310, 336, 393, 402 til 419. *Porsgrunns historie*. Bind 3. *Storindustriens havneby*. Utgitt av Porsgrunn Kommune 2007.

⁹⁴⁹ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 4, dom 2. mai 1946.

Etter at avskjeden var et faktum viste Innenriksdepartementet til Reichskommissars forordning av 4. oktober 1940, og meddelte at de ville komme tilbake til spørsmålet om frilønn etter en nærmere utredning. Frilønn tok utgangspunkt i alder, forsørgelsesbyrde, lønnsnivå og pensjonsinnskudd.⁹⁵⁰ I desember ble både Karlsen og Fredrikstad kommune orientert om at frilønnen for tidligere rådmann var fastsatt til kroner 2 500 per år.⁹⁵¹ Jeg antar at dette var en slags kompensasjon for tap av stilling. Men i mars 1942 besluttet departementet at lønn til tidligere rådmann skulle stanses.⁹⁵²

Ordføreren suspenderte og avskjediget flere funksjonærer i kommunen. Henry Hafslund og Ingeborg Vogt, som begge var ansatt ved forsyningsnemnda fikk likelydende brev fra ordføreren datert 31. mars: «De underrettes herved om at De fra i dag er suspendert fra Deres stilling ved Fredrikstad kommunale forsyningsnemnd. Grunn til dette skritt fra kommunens side er den holdning De til stadighet har lagt for dagen mot Nasjonal Samling og det nye styre, nu sist den 22. februar da De demonstrativt unnlot å møte til overføringen av Førerenes tale i kinoen Blå Grotte».⁹⁵³

Her dreide det seg om en politisk suspensjon som antakeligvis også skulle virke som en preventiv handling fra ordførerenes side overfor andre kommunalansatte som syslet med lignende tanker. Både Vogt og Hafslund fikk tilbake sine stillinger etter okkupasjonen.⁹⁵⁴ Også forretningsfører Buer i forsyningsnemnda og vaktmester Ørebeck ved biblioteket fikk avskjed begrunnet med deres motstand mot Nasjonal Samling og nyordningen. Under landssvikrettssaken den 2. mai 1946 vedgikk tidligere ordfører Johnsen at avskjeden av Ørebeck var begrunnet i politiske hensyn, han var jo motstander av Nasjonal Samling. Derimot benektet han at så var tilfelle for Buer. Retten fant imidlertid at det samme i hovedsak gjaldt for Buer.⁹⁵⁵ Saken viser at Johnsen var villig til å ta i bruk kraftige virkemidler mot dem han mente var motstandere av Føreren og Nasjonal Samling.

⁹⁵⁰ FKAF: Brev til fylkesmann i Østfold fra Innenriksdepartementet, underskrevet av innenriksråd Thorleif Dahl den 26. november 1941.

⁹⁵¹ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 30. desember 1941, sak nr. 885.

⁹⁵² FKAF: Vedtaksbok for ordfører 23. mars 1942, sak nr.164.

⁹⁵³ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 4, dom 2. mai 1946.

⁹⁵⁴ *Fredriksstad Blad* den 5. februar 1946.

⁹⁵⁵ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 4.

I mars startet ordfører Johnsen en forholdsvis omfattende «personalsak» om avskjedigelse av flere kommunale tjenestemenn. I brev til fylkesmann Hans Solgaard Jacobsen samme måned mente han det var grunnlag for politisk oppsigelse og eller suspensjon av flere kommunale funksjonærer. Bakgrunnen var ifølge ordføreren at de hadde demonstrert ved ikke å møte til Quislings tale 22. februar som ble overført til kinoen «Blå Grotte» i Fredrikstad. Ordføreren kom senere på «bedre tanker og reiste» til fylkesmann Hans Solgaard Jacobsen for å få stanset «personalsaken». Fylkesmannen var enig i ordførerenes vurdering om at det ville være vanskelig å fjerne såpass mange funksjonærer.⁹⁵⁶ I brevet til fylkesmannen hadde ordføreren anført at han trodde det ville være en fordel å få fjernet tre funksjonærer ved forsyningsnemnda, fordi de skapte uro i nemnda. Ordføreren var også lite fornøyd med en priskontrollør, en lærer ved Sjømannsskolen, kemneren og havnefogden og mente de burde skiftes ut på grunn av sin holdning til det nye styret. Det fikk ingen konsekvenser for dem, men forteller om utbredt angiveri.

Jeg vil nå gå over å drøfte hvordan ordføreren forholdt seg til ansettelse i kommunen. I løpet av 1941 fulgte ordføreren rådmannens innstilling i følgende tilsettingssaker: Konstituering av Harald Lund som bestyrer for Fredrikstad arbeidskontor. Lund var bestyrer fra den 1. november 1941 til okkupasjonens slutt og medlem av Nasjonal Samling fra 1940.⁹⁵⁷ Mye tyder på at dette var en politisk ansettelse, da bestyreren selv uttalte at han neppe ville fått stillingen hvis han ikke hadde vært medlem av NS. Han var tidligere sjef for fiskeforedlingskontoret i byen. Tilsettingen var etter anbefaling av fylkesfører Olav Martin Hoff og fylkesmannen, antakelig Lyder Døscher Bull som trakk seg fra embetet 1. desember 1941. Fra samme dato overtok Hans Solgaard Jacobsen stillingen som fylkesmann i Østfold.⁹⁵⁸ Ordfører Johnsen, ansatte også en volontør (lærling) ved Trygdekassen og en underbrannmester dette året.

Etter at rådmannen Haakon Karlsen fikk avskjed i desember, ble ordfører John Kristian Johnsen som nevnt også utnevnt til rådmann av Innenriksdepartementet. Han brukte etatssjefer, nemnder, styre og utvalg både til å utrede og fremme forslag til innstillinger i tilsettingssaker. Som ordfører tilsatte han i november bokholder ved forsyningsnemnda etter

⁹⁵⁶ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 4, dom 2. mai 1946.

⁹⁵⁷ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: Lnr. 37

⁹⁵⁸ RA. L-sak. Moss politikammer: sak 488.

forslag fra samme nemnd.⁹⁵⁹ Ordføreren i Fredrikstad var så vidt det vites den eneste av ordførerne i de tre byene som brukte etatssjefer og nemnder i innstillingsprosessen til vedtak, ifølge bytingsprotokoller og ordførerens vedtaksbøker. Med arbeidsbelastningen ved å inneha to jobber måtte Johnsen ha vært noe av et supermenneske dersom han ikke hadde brukt underordnede til å forestå selve saksbehandlingsprosessen. Han hadde neppe noe annet valg.

I 1942 ble en tilsynskvinne hos bygningssjefen, en assistent ved arbeidskontoret, en bestyrer ved Husmorskolen, en diagnoselege og en assistentingeniør hos bygningssjefen tilsatt av ordføreren i samsvar med forslag fra fagsjefer, nemnd eller styre.⁹⁶⁰

Samme år kom det opp en personalsak mot 11 lærere. Den 20. august sendte ordfører Johnsen, lokallagsfører Mathias Hem i Fredrikstads lokallag-øst og skoleleder Petter Eriksen et brev til fylkesfører Olav Hoff, trolig forårsaket av lærer J. Eldal, som var kretsøkonomileder i NS. Det er verdt å nevne i denne sammenheng at hans datter var elev ved Fredrikstad høyere allmennskole. De anbefalte i brevet at til sammen 11 lærere skulle forflyttes eller avskjediges fra sine stillinger på folkeskolene og middelskolen i Fredrikstad.⁹⁶¹ Skoleleder Petter Eriksen mente senere at dette brevet burde trekkes tilbake, og oppfordret ordføreren til å stoppe saken. Eriksen og ordføreren ringte straks til fylkesføreren og fortalte at det ikke ble nødvendig med noen reaksjon mot lærerne, fordi det var blitt rolig ved skolene. Da fylkesfører Hoff ikke hadde behandlet henvendelsen og oversendt brevet til departementet ennå, fikk saken ingen direkte følger for lærerne. Under landssvikoppgjøret antok byretten at Eldal hadde tilskyndet affæren og at ordfører Johnsen hadde latt seg bruke av mer pågående krefter i partiet, da han hadde liten kjennskap til lærerens situasjon ved skolene i Fredrikstad. Dog uttalte retten at det var et fullendt forsøk fra Johnsens side på fjerne lærerne ved å oversende brevet til fylkesføreren. De elleve lærernes videre skjebne var derved avhengig av høyere instanser i partiet.⁹⁶²

I 1943 ble det etter tilråding fra fagsjefer og kommunale organer ansatt følgende: åtte kontorister og en bokholder ved forsyningsnemnda. En bygningssjef ble ansatt av ordføreren

⁹⁵⁹ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 1941, sakene nr. 52, 57, 146 og 749.

⁹⁶⁰ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 1942, sakene nr. 80, 220, 288, 344 og 351.

⁹⁶¹ Det var en rektor, en skoleinspektør, en skolebestyrer, en lektor, resten var lærere. Disse ble betegnet som blant annet aggressive motstandere av NS. Rektoren ble betegnet som mer enn noen andre hadde skadet NS i Fredrikstad.

⁹⁶² RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 4, dom 2. mai 1946.

uten tilrådning. Tilsettingen av bygnings sjef ble godkjent av Innenriksdepartementet den 8. september samme år.⁹⁶³

Ordførerne i kommunene Fredrikstad, Glemmen og Kråkerøy vedtok den 3. mars 1944 å slå sammen arbeidsformidlingskontoret i Kråkerøy med det tidligere fusjonerte felleskontoret for Fredrikstad og Glemmen. Det ble gjort etter «anbefaling» fra direktoratet for arbeidsformidling og arbeidsløshetsstrygd.⁹⁶⁴ Det skulle ansettes ny bestyrer for felleskontoret på grunn av misnøye med daværende forretningsfører. Grunnen for misnøyen var klager på stadig utskrivning til nasjonal arbeidsinnsats, der forretningsføreren ble beskyldt for å skrive ut arbeidsfolk en bloc, mens såkalte «bedre» manns sønner unngikk utskrivning. Ordføreren ville ha en egnet NS-mann i stillingen, og konstituerte kretsfører Sverre Steen frem til september 1944. Det ble understreket at dette var en foreløpig ordning.⁹⁶⁵ Fra samme måned ble lokallagsfører i Fredrikstad og bestyrer for arbeidskontoret i samme kommune, Harald Lund ansatt som bestyrer ved det fusjonerte arbeidskontoret mellom Fredrikstad, Glemmen og Kråkerøy.⁹⁶⁶ Tilsettingen var etter anbefaling av fylkesfører Oskar Hæreid og fylkesmann Hans Solgaard Jacobsen. Den tidligere forretningsføreren fikk anledning til å fortsette som fullmektig samme sted. Dersom beskyldningene mot ham var riktige brøt han med sosialminister Johan A. Lippestads rundskriv fra mai 1943. Her kan man blant annet lese i siste setning, «å gjennomføre den nasjonale arbeidsinnsats etter lovens grunnsetning: Uten omsyn til fødsel og formue, stand eller stilling».⁹⁶⁷

I tillegg til ovenstående stilling ble det i 1944 ansatt følgende: Etter innstilling fra kemneren ansatte ordføreren ny hovedbokholder og kontorassistent ved forsyningsnemnda, anbefalt av nemnda. Ordføreren sluttet seg også til innstillinger fra bygnings sjefen, bylegen, kemneren, forretningsføreren ved forsyningsnemnda, bibliotekets styreleder, sykehusstyret og bygnings sjefen. Ordføreren ansatte deretter henholdsvis to assistenter, en lege, en pantebetjent, tre assistenter, en forretningsfører, en assistent, en overlege og en

⁹⁶³ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 1943, sakene nr.182, 242, 243, 272 og 287, tilsetting av ny bygnings sjef ble godkjent av Innenriksdepartementet 8. september samme år.

⁹⁶⁴ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 1944 sakene nr. 87, 88, og 284.

⁹⁶⁵ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 1944, 3. mars, sak nr. 88/1944.

⁹⁶⁶ *Fredriksstad Blad* den 24. januar, 4. og 5. februar 1946.

⁹⁶⁷ FKAF: Rundskriv fra Sosialdepartementet til ordfører den 10. mai 1943. Fredrikstad rådmann, j.nr. 0970, sak 181 c.

tilsynskvinne.⁹⁶⁸ Ifølge bytingets vedtaksbok ble det ikke foretatt noen tilsetninger i Fredrikstad kommune av NS-ordføreren for året 1945.

Ordføreren i Fredrikstad fulgte etatssjefenes tilrådninger ved ansettelse i kommunen, når det gjaldt over- og underordnede stillinger. For perioden 1941 til 1944 var ordførerens tilsetninger i samtlige 34 saker i samsvar med anbefalingene. Ordføreren utarbeidet ikke noen av de skriftlige innstillingene til forslag selv, med unntak av den som gjaldt bygnings sjefen. Han fulgte forslag fra den avsatte rådmann, Karlsen (3 saker), etatssjefer og forsyningsnemnd (31 saker) ifølge vedtaksprotokollen.

For det første viser tilsetningene i Fredrikstad at ordføreren ikke hadde noen personlig prestisje i disse personalsakene og at han vedtok innstillinger fra etatssjefer og leder for forsyningsnemnd, selv om ordføreren var suveren til å endre forslagene dersom han var uenig med forslagsstillerne. For det andre viser det at ordføreren la vekt på råd fra fagsjefer og gjennom det fikk «konsensus» ved tilsetninger i kommunale stillinger. Det er ikke funnet dokumentasjon som viser at ordføreren har forsøkt å påvirke saksbehandlerne før de skrev sine innstillinger. Vakanser er ikke tatt med i denne drøftingen.

Historikeren Martin Dehli hevder at ordføreren etter rådmannens avskjed skrev alle innstillinger selv.⁹⁶⁹ Min gjennomgang av kommunale protokoller fra 1941 til 1945 viser at situasjonen var atskillig mer nyansert, der ordføreren fulgte innstillinger fra kommunale fagsjefer og nemnd / styre i trettifire av trettifem tilsettingssaker. Dessuten viser min gjennomgang av bytingssaker, som skattesøknader, skjenkebevillinger, dispensasjoner, bygge- og innkjøps saker, at likningssjefen, kemneren, byens politimester og bygnings sjefen var saksbehandlere.⁹⁷⁰ Som både ordfører og rådmann kunne Johnsen ikke detaljstyre kommuneforvaltningen, da måtte han nærmest være overmenneske.

Ordføreren i Fredrikstad behandlet til sammen omlag 2 460 kommunale saker fra 1941 til 1945. Johnsen hadde ingen tidligere erfaring fra kommunal ledelse, og var derfor nødt til å delegere deler av saksbehandlingen til ulike etatssjefer / nemnder. Samtidig skulle Johnsen

⁹⁶⁸ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 1944: sakene nr. 91, 120, 134,144, 153, 257, 264, 280 og 295.

⁹⁶⁹ Dehli 1981: 90 og 91.

⁹⁷⁰ FKAF: Bytinget. Fra 21. desember 1942: sakene nr. 44, 46, 47, 49 og 50. 1943; sakene nr. 1, 3, 20, 23, 24, 25, 26, 28, 44, 45, 47 og 56. 1944; sakene nr.14, 16, 17, 20, 26, 27, 28, 31, 32, 37, 45, 46, 47, 48 og 51. Til mars 1945; sakene nr. 2, 4 og 16.

utvikle kommunen etter nyordningens retningslinjer og følge opp målsetningene i partiprogrammet. Uten delegering av så mange saker ville ordføreren / rådmannen i Fredrikstad nærmest blitt en propp i den kommunale forvaltningen.

Innenriksråd Thorleif Dahl omtalte styringsmodellen i et foredrag holdt i Drammen i juni 1942. Ifølge innenriksråden hadde Innenriksdepartementet bare god erfaring med forvaltningstjenestemenn som samtidig fungerte som ordfører. Han antydte at det kunne bli en alminnelig ordning senere.⁹⁷¹ Dahls forståelse av hvordan kommune-Norge kunne styres ved denne type dobbeltroller, var antakelig basert på at NS ikke tok risikoen på å få inn personer som manglet kompetanse eller ikke var tilhengere av nyordningen. En annen forklaring er at NS var skeptiske til en todelt styringsstruktur, med en administrativ og en politisk ledelse som uansett krevde evne til et tilnærmet samarbeid, på tross av ordførerens suverene rolle og store makt.

Fredrikstad kommunes lederstruktur skilte seg fra Hamar og Tromsø, da ordfører og rådmannstillingen var slått sammen til en stilling fra november 1941. De to andre byene hadde en todelt ledelse, med ordføreren som øverste politiske leder og rådmannen som administrativ leder og i mange saker også saksbehandler, hvorved rådmannen kunne legge premisser ved å fremme forslag til vedtak for ordføreren. Jeg vil senere drøfte om styringsmodellen i Fredrikstad skilte seg ut fra Hamar og Tromsø sett i forhold til aktivitetsnivå, økonomistyring og effektivitet.

8.5 Matauk og velferdstiltak

Her vil jeg ta for meg hvilke vedtak ordfører Johnsen fattet som kom både ansatte i kommunen og byens befolkning til gode. På grunn av matvarekrisen var matauk også nødvendig i Fredrikstad for å skaffe et tilskudd til innbyggernes kosthold. Suppekjøkkenet i Fredrikstad var en stor kommunal virksomhet. I juni 1941 ble det bestemt at de som hadde rett til å handle fra kjøkkenet skulle tildeles gratis 20-liter poteter for enslige og to 20-liter

⁹⁷¹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088. Foredrag av Dahl: *Norges Nyreisning* 1942:117.

for ektepar. De samme skulle også ha rett til å kjøpe henholdsvis to og fem kilo sild til samme pris som kommunen betalte.⁹⁷²

For å øke matproduksjonen til byens befolkning, besluttet ordføreren i februar 1942 at de som søkte, kunne opparbeide egne potetparseller på Narnte løkke. I tillegg besluttet ordføreren at det skulle dreneres et areal på om lag 9 mål på Mørcheløkken til potetarealer. I mai vedtok han å leie ut et jordstykke gratis for grønnsaksdyrking og et større beløp ble stilt til disposisjon for forsyningsnemnda med tanke på innkjøp av settepoteter.⁹⁷³ Ansatte i Fredrikstad kommune fikk høsten 1942 fri til å høste bær. Det ble også henstilt til forretninger og bedrifter om å innvilge samme ordning.⁹⁷⁴ Ordføreren fattet vedtak i november 1942 om at funksjonærene kunne få kjøpt matporsjoner for 25 øre per porsjon fra kommunens suppekjøkken og krisearbeidere kunne få en favn med skogsved gratis fra kommunen. I desember 1942 fikk lønnstakere i kommunen mulighet til å ta opp et lønnsforskudd på kroner 300,- og 150,- for henholdsvis forsørgere og ikke-forsørgere til innkjøp av mat og brensel.⁹⁷⁵ Ordføreren bestemte at en ansatt ved Fredrikstad bad skulle motta pensjon fra kommunens pensjonsfond selv om hun ikke innfridde kravet, om medlemskap i NS.⁹⁷⁶

I 1943 vedtok ordføreren at kommunen skulle utbetale julegratiale til alle i heltidsstilling, gradert fra kroner 75, - opp til 125,- avhengig av deres forsørgerplikt,⁹⁷⁷ og den 22. juli 1944 vedtok ordfører at det skulle stilles inntil kroner 9 000,- til feriestønad for kommunale arbeidere og funksjonærer som var familieforsørgere. Han bevilget også kroner 200,- til innkjøp av klær for en person som oppholdt seg på Blåkorshjemmet på Eina, nær Gjøvik og Raufoss.⁹⁷⁸ Ordføreren bestemte i september at fast ansatte i kommunen kunne få utbetalt en måneds forskuddslønn for de som hadde forsørgeransvar, og-ikke forsørgere skulle få en halv månedslønn i forskudd for innkjøp av brensel, poteter og lignende til vinteren. Forskuddslønnen var rente- og avdragsfri frem til juli 1945.⁹⁷⁹

⁹⁷² FKAF: Vedtaksbok for ordfører 18. juni 1941, sak nr. 398.

⁹⁷³ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 17. februar 1942, sak nr. 113, møte 1. mai, sak nr. 209, 13. mai, sak nr. 236 og 5. oktober, sak nr. 393.

⁹⁷⁴ *Fredriksstad Blad* den 8. september 1942.

⁹⁷⁵ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 4. november 1942, sakene nr. 455, 456 og 457.

⁹⁷⁶ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 17. juli 1942, sak nr. 326.

⁹⁷⁷ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 3. desember 1943, sak nr. 374.

⁹⁷⁸ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 22. juli, sak nr. 219 og 2. september 1944, sak nr. 245. Blåkorshjemmet på Eina behandler personer med alkoholproblemer.

⁹⁷⁹ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 12. september 1944, sak nr. 261.

Et viktig initiativ ble gjort i august 1944, da fungerende ordfører Arvid A. Hjarrand (ordføreren hadde meldt forfall) fattet vedtak om at det skulle oppnevnes en arbeidskomité for å utrede etablering av et Sosialkontor i Fredrikstad.⁹⁸⁰ Saken var viktig for Nasjonal Samling da det i partiprogram var nedfelt følgende uttalelse: «Forsorgs ordning legges om som et ledd i en samlet planmessig socialreform».⁹⁸¹ I desember 1944 fattet ordføreren vedtak om at det skulle stilles til disposisjon opptil kroner 5 000 for personer som mottok støtte fra «fattigomsorgen».⁹⁸²

Det er naturlig i denne sammenhengen å stille spørsmål om hvorfor arbeidet med å opprette et sosialkontor ikke var blitt igangsatt tidligere i Fredrikstad kommune. Det kan skyldes manglende kapasitet og kompetanse i kommuneforvaltningen til tross for partiets programfestede målsetning om sosiale reformer. Saken ble senere utredet av rådmann Haakon Karlsen i august 1945. Han foreslo da at både forsorgsvesenet og alderstrygden skulle administreres av et sosialkontor med felles sjef på toppen, med tittelen sosialsjef. Det nye tiltaket ble godkjent av kommunestyret i august 1945.⁹⁸³

Nasjonal Samlings ideer om sosialpolitikk var en viktig del av partiets ideologiske og politiske forankring under okkupasjonen. Partiet hadde fem hovedpunkter i det Nasjonale samlingsprogram, blant annet: «bedring av massenes kår. Arbeid for alle». Og under punkt fire: «Organisasjon av det solidariske samfund. Klassekampens ophør (social ening)». Kildematerialet befester at ordføreren i Fredrikstad prøvde å innføre sosiale tiltak for å sikre kommunens ansatte og byens innbyggere ytelser som kommunen med sine begrensede ressurser disponerte. Ordførerens holdning kan blant annet illustreres ved hans avslutningstale til bytinget i desember 1942, der han uttalte at en kunne ha «et felles mål, nemlig: Byens Velferd».⁹⁸⁴ Det var muligens et retorisk grep, men i praktisk handling forsøkte han å leve opp til slagordet i en vanskelig tid for byens innbyggere. Hans utsagn underbygges for så vidt av Fredrikstad byrett som hevdet den 2. juli 1947 at som kommunemann sto han på for byens

⁹⁸⁰ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 11. august 1944, nr. sak nr. 233.

⁹⁸¹ *Nasjonal Samlings Program fra 1934*. II. Arbeidslivet punkt nr. 12.

⁹⁸² FKAF: Vedtaksbok for ordfører 18. desember 1944, sak nr. 306.

⁹⁸³ FKAF: Kommunestyret 14. august 1945, sak nr. 2, bilag 2. 1945. Bakgrunnen for saken var et fellesprogram utgått fra de 4 største politiske partiene der det stå blant annet følgende: «Sosial lovgivingen utvikles med sikte på å gjøre forsorgsvesenet overflødig. De sosiale trygder samarbeides så vi får en felles trygdeordning ved sykdom, uførhet, arbeidsløshet og alderdom».

⁹⁸⁴ *Fredriksstad Blad* den 22. desember 1942.

beste. Eksempler på ovenstående var byrettens uttalelse om at han var påpasselig i sine stillinger og gjorde hva han kunne for å hindre tyskeres urimelige rekvisisjoner av hus og bisto personer som var arrestert av tyskerne.⁹⁸⁵

Det var mange innbyggere i Fredrikstad og landet ellers som ikke fikk tilgang på nok mat og andre nødvendighetsvarer grunnet krigen, forsyningssituasjonen og rasjonering av varer. Kapitlet vil vise hvilke tiltak kommunen, fylket og staten iverksatte for å bøte på den vanskelige situasjonen for folk flest. Prispolitiet ble vel sett på som det minst politiske, kollaborative politiet i okkupasjonstiden, fordi de hadde ansvar for å holde orden på ting som det var i fellesskapets interesse at de kontrollerte, til eksempel «svartebørshandel» i Fredrikstad og Østfold, omtalt i *Fredriksstad Blad* i 1942. I en artikkel fra januar står det at i foregående år ble det i Fredrikstad vedtatt bøter på kroner 25 910 og inndragning av kroner 10 262, 52 på grunn av ulovlig fortjeneste på salg av varer og tjenester.⁹⁸⁶ Samme avis skrev i juli om det samme tema under overskriften: «Svartehandelen herjer i Østfold» og en rekke forelegg var utferdiget av prispolitiet.⁹⁸⁷ Allerede i desember 1940 var det opprettet et eget prispoliti i byene Moss, Fredrikstad, Sarpsborg og Halden underlagt politimesterne som skulle håndheve bestemmelsene.⁹⁸⁸ Fylkesmannen hadde det formelle ansvaret til 1942, dette var likt overalt.

Fredrikstad kommune hadde allerede i september 1939 oppnevnt priskontroll- og forsyningsnemnd. Denne nemda måtte senere håndtere den vanskelige forsyningssituasjonen som oppsto etter at tyskerne okkuperte Norge den 9. april 1940. Nemda fikk i februar 1941 fullmakt til å kjøpe inn 7000 favner husholdningsved som skulle selges til byens innbyggere for selvkost. Fredrikstad kommune garanterte for opptil kroner 300 000 for brenselet. Banken som skulle finansiere det skulle få sikkerhet i veden.⁹⁸⁹ Fredrikstad kommune hadde 13 850 innbyggere i januar 1941 som trengte nødvendig oppvarming av sine bosteder. Suppekjøkkenet ble fra starten av i februar 1941 et populært tiltak i byen, og hadde da mellom 300 og 400 faste gjester. I tillegg til kjøttretter skulle kjøkkenet starte lansering av

⁹⁸⁵ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak nr. 4.

⁹⁸⁶ *Fredriksstad Blad* den 8. januar 1942.

⁹⁸⁷ *Fredriksstad Blad* den 30. juli 1942.

⁹⁸⁸ Statsarkivet i Oslo. Fylkesmann i Østfold, brev til Politidepartementet fra fylkesmann 23. desember 1940.

⁹⁸⁹ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 19. februar 1941, sak nr. 50.

fiskemat.⁹⁹⁰ I desember meddelte *Fredriksstad Blad* at suppekjøkkenet i løpet av året hadde servert 5 500 porsjoner med mat til en krone per porsjon.⁹⁹¹

Matvaresituasjonen i Fredrikstad og Østfold var vanskelig spesielt i 1942. En årsak til de vanskelige ernæringsforholdene var en streng og langvarig kuldeperiode i januar og februar. Her følger noen eksempler som illustrerer dette. Fylkesmann Hans Solgaard Jacobsen påla i januar byene rasjonering av poteter.⁹⁹² I Fredrikstadorrådet var butikkene flere ganger tomme for smør og margarin i februar. Det var også vanskelig å skaffe kålrabi til erstatning for poteter. Kuldeperioden, i kombinasjon med lite snø i Østfold medførte at rotfrukt som var lagret ute på åkrene, fikk kuldeskader. Selv potetbeholdningene var det vanskelig å berge for kulden skrev fylkesmann Jacobsen i en fortrolig månedsrapport til Innenriksdepartementet i februar.⁹⁹³ Ordføreren bestemte i samme måned at forsyningsnemnda kunne kjøpe inn ti tonn klippfisk til salg for byens befolkning.⁹⁹⁴

For å sikre matforsyningene vedtok ordføreren i mars at kommunen skulle være garantist for opptil kroner 64 780 for reservelager av tørrfisk og salt sild som var innkjøpt av Østfold fylke.⁹⁹⁵ I juli fattet ordføreren vedtak om at det skulle stilles til disposisjon 500 kilo klippfisk til personer som hadde fattigunderstøttelse så lenge suppekjøkkenet var ute av drift.⁹⁹⁶ I august sendte fylkesmann Jacobsen brev til ordførerne i Østfold der han slo fast at matforsyningen i store deler av Østfold var vanskelig. Han oppfordret kommunene til å bidra med oppfølging av husholdninger som hadde det spesielt vanskelig med å skaffe nok mat. Han minnet om at kommunale suppekjøkkener hadde mulighet til å yte individuell hjelp. Fylkesmannen henstilte til ordførerne om å følge opp situasjonen i respektive kommuner og starte arbeidet snarest der det var behov for hjelp. Han ville senere komme tilbake til ordførerne for undersøke hva de hadde gjort for å bedre matforsyningen til de som hadde et slikt behov.⁹⁹⁷ I forbindelse med åpning av fylkestinget i august skrev avisen *Folden* at fylket

⁹⁹⁰ *Fredriksstad Blad* den 4. februar 1941.

⁹⁹¹ *Fredriksstad Blad* den 10. desember 1941.

⁹⁹² FKAF: Vedtaksbok for ordfører 27. januar 1942, sak nr. 63.

⁹⁹³ RA. L-sak. Moss politikammer: sak 488, fortrolig månedsrapport om forholdene i Østfold 15. februar 1942 nr. 27.

⁹⁹⁴ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 10. februar 1942, sak nr. 106.

⁹⁹⁵ FKAF: Bytinget 1942, møte 17. mars sak nr. 2.

⁹⁹⁶ FKAF: Vedtaksbok for ordfører 17. juli 1942, sak nr. 316.

⁹⁹⁷ FKAF: Fylkesmannens rundskriv nr. 97/1942. Referatsak 410/1942 n. i ordførerens vedtaksbok den 10. oktober.

hadde et reservelager av tørrfisk på 450 tonn, og at private grossister i Østfold hadde 465 tønner saltet storsild på lager.⁹⁹⁸ På samme åpningsmøte orienterte fylkesmann Jacobsen om matvaresituasjonen i fylket, der han hevdet at potetproduksjonen ville bli om lag fire tønner per innbygger, og at halvparten av saltsildlageret var sendt ut til kjøpmennene. *Folden* skrev i august om «kø- og matproblemer i Fredrikstad», der publikum hadde spørsmål om fisk og landbruksprodukter.⁹⁹⁹ Ordføreren vedtok i november at nemnda kunne bruke inntil kroner 30 000 til innkjøp av matvarer som skulle utgjøre et kriselager.¹⁰⁰⁰ Fredrikstad kommune stilte garanti for kjøp av 14 705 favner ved i august. Garantien var gjeldende til utgangen av mai 1944. Store lagre av husholdningsved var ikke inngjerdet og manglende vakthold førte til tjuveri fra kommunenes lagertomt på St. Croixplassen. For å hindre tilgjengeligheten bestemte ordføreren å ansette en vaktmann som skulle overvåke stedet og hindre tyveri av husholdningsveden.

Ordføreren fastsatte i mars 1944 at byens innbyggere fortsatt kunne få kjøpt mat fra suppekjøkkenet til en krone per porsjon.¹⁰⁰¹ I 1945 var også suppekjøkkenet og en grøtstasjon i drift, med bra mat som førte til stort besøk fra innbyggerne.¹⁰⁰² Sommeren 1944 ble vedutsalgene i Fredrikstad og Glemmen kommuner sammenslått. Det var seks funksjonærer som administrerte virksomheten med egen forretningsfører som var daglig leder for virksomheten. Forsyningnemndas store virksomhet illustreres med følgende eksempler: For perioden 1942 til februar 1945 ble det avholdt hele 65 møter.¹⁰⁰³ Nemnda hadde i november 1943 til sammen 24 funksjonærer og forretningsfører som sto for daglig ledelse av arbeidet, bemanningen hadde fra desember 1940 økt med 16 ansatte.¹⁰⁰⁴ Det sier noe om behovet for hjelp til å skaffe matvarer og brensel til innbyggerne.

Sammenlignet med Hamar brukte Fredrikstad kommune større ressurser på å organisere forsyningstjenesten, ved å etablere kriselager for mat, og en omfattende suppekjøkkentjeneste og ved å sørge for en betydelig lagerbeholdning av husholdningsved i Fredrikstad. Hamar kommune hadde en mer stabil tilgang på matvarer og brensel til befolkningen med nære og

⁹⁹⁸ *Folden* den 5. august 1942.

⁹⁹⁹ *Folden* den 8. og 13. august 1942.

¹⁰⁰⁰ FKAF: Vedtaksbok for ordfører, 18. desember 1942, nr. sak 513.

¹⁰⁰¹ FKAF: Vedtaksbok for ordfører, 11. mars 1944, nr. sak 96.

¹⁰⁰² RA - Medisinalberetning fra Fredrikstad legedistrikt 1945.

¹⁰⁰³ FKAF: Brev fra Fredrikstad kommunale Forsyningnemnd til rådmannen 12. februar 1945. J. nr. 0240/45.

¹⁰⁰⁴ FKAF: Vedtaksbok for ordfører, 26. august, sak nr. 253, 2. september og 13. november 1943, sak nr. 341.

store landbruksområder og skoger i nabokommunene Vang, Stange, Romedal og Ringsaker. Hamar hadde et mindre behov for å kjøpe inn større kvanta av forsyninger.

8.6 Helse

Helsetjenesten var naturligvis et viktig anliggende for kommeforvaltningen som skulle bidra til at tjenesten fungerte tilfredsstillende for innbyggerne i Fredrikstad. Byen hadde fem sykehus, Fredrikstad kommunale sykehus- og Epidemilasett, Østfold Fylkessykehus og St. Josephs Hospital som var størst med 100 sengeplasser. I 1940 var helsetilstanden ifølge Fredrikstads bylegeembete meget bra blant befolkningen og boligforholdene var stort sett gode. Det var streng rasjonering av sukker, mel, fett og liten tilgang på kjøtt, flekk og ost, noe som betydde en stor omlegging av kostholdet. Det kunne medføre en fare for underernæring for de som var mindre bemidlede dersom rasjoneringen fortsatte. Oslofrokost ble servert folkeskolebarn etter behov.

I 1941 ble sunnhetstilstanden karakterisert som jevnt god. Boligforholdene var stort sett bra og de forskjellige institusjoner som blant annet sykehus og næringsmiddelkontroll fungerte tilfredsstillende. Det ble også i det året gitt frokost til alle barn som trengte det på folkeskolene i byen.

I 1942 ble helsesituasjonen fortsatt betegnet som jevnt god, men da kostholdet ikke lenger var tilfredsstillende så man tegn på underernæring i alle befolkningslag. Skolefrokosten var nå vanskelig å opprettholde, i stedet ble for en tid servert havresuppe. Sykehuskapasiteten var heller ikke lenger like bra som året før. Det var for liten plass til pasienter, to av sykehusene var foreldet og trengte oppussing. Skabb var økt fra 122 (1941) til 230 tilfeller i 1942. Likevel opplyser bylegen at boligforholdene stort sett var like gode som tidligere.

Sunnhetstilstanden for 1943 ble fortsatt betegnet som jevnt over god. Men forholdene ble verre. Det var for få sykehusplasser, og sykehusenes kapasitet var ikke tilstrekkelig. Dette resulterte i lange ventelister. Som i tidligere år var det registrert en kvakksalver i byen. Boligforholdene ble nå betegnet som meget vanskelige, da tyskerne hadde tatt i bruk mange boliger i byen. Det var vanskeligheter med å skaffe brensel til å varme opp vann, til vask og bad, og såpen var dårlig. Det førte til redusert hygiene, og var antakelig en årsak til at skabb

viste en betydelig økning til 453 tilfeller. Til sammenlikning nådde Tromsø toppen i 1944 med 795.

Vaksinasjon mot difteri fortsatte i alle skolene, barnehjem og barnehager. Matsituasjonen ble ytterligere forverret. Det var vanskelig å skaffe næringsrik middagsmat, men poteter og kålrot var det fortsatt tilstrekkelig av. Kjøtt og flesk var det ikke mulig å få kjøpt, og fisk var det vanskelig å få tak i fiskebyen Fredrikstad. Samme året behandlet ordføreren en sak av mer kuriøs art. Det gjaldt avlusing av tyske soldater der bylegen orienterte om at lasarettet innenfor ordinær arbeidstid bare kunne klare behandling av tjue mann per dag, men ved bruk av overtid kunne antallet økes til tretti soldater.¹⁰⁰⁵

Helseforholdene i 1944 var fortsatt tilfredsstillende i Fredrikstad, men sykehusforholdene var ikke akseptable. Det var også dette året for få plasser til pasienter. Kostholdet ble betegnet som vanskelig, med rasjoner som var for knappe særlig på mel, fett og sukker. Melk, kjøtt og flesk var ikke å få kjøpt, og fisk var fortsatt en sjelden vare i fiskebyen Fredrikstad. Boligforholdene var fortsatt problematiske, og «rottekrigen» ble tatt opp igjen på grunn av en betydelig økning av rottebestanden i byen.

I medisinalberetningen for 1945 skriver stadslegen: «sunnhetstilstanden i Fredrikstad i 1945 har vært ganske god». Men fortsatt var boligforholdene vanskelige. Om lag 700 personer søkte leiligheter, og det var ikke bygget nye boliger under okkupasjonen. Det var fortsatt for få sykehusplasser, men en håpet å kunne bygge et nytt sentralsykehus i samarbeid med Østfold fylke i nærmeste fremtid. Rotteplagen var et uforandret problem, derfor skulle det settes i gang en ny «rottekrig» i desember 1945. Under hele okkupasjonen var drikkevannsforsyningen tilfredsstillende og vannet ble betegnet som godt.¹⁰⁰⁶

8.7 Bevilgninger til Nasjonal Samlings særorganisasjoner

Vi har sett at ordførernes bevilgninger til politiske formål var særlig belastende for de som hadde vedtatt slike disposisjoner. Bevilgningene var nærmest obligatoriske, og ordførerne kunne neppe komme utenom dem. Johnsen tok bare opp en bevilgning i bytinget, det var 9.

¹⁰⁰⁵ FKAF: Vedtaksbok for ordføreren, 4. mars 1943, sak nr. 65.

¹⁰⁰⁶ RA – medisinalberetninger fra Fredrikstad legedistrikt fra 1940 til 1945.

mars 1945, da han vedtok å bevilge kroner 5 000 til Frontkjemperkontoret. Det ble reist motstand mot bevilgningen i bytinget. Derfor ble beløpet aldri utbetalt. Bakgrunnen for at de andre bevilgningene ikke ble tatt opp i bytinget, var ifølge byrettens behandling av landssvikersaken mot Johnsen, at han nødig ville ha diskusjoner i bytinget om disse bevilgningene.¹⁰⁰⁷ Det er ikke usannsynlig at han sto i et krysspress ved at en del av bytingets formenn var sterkt imot disse bevilgningene, samtidig som partiet sentralt forventet støtten. Bare seks av tjue formenn var medlem av NS i 1945. Ser en på den økonomiske driften av kommunen, er det ikke tvil om at han disponerte midlene forsiktig som vi skal se i kapitel 11 om «økonomisk forvaltning» i de tre byene. Totalt bevilget ordføreren kroner 18 405 til NS-særorganisasjoner, hvilket tilsvarer 0,08 prosent av et budsjett fra 1941/42 til 1944/45 på kroner 24 570 237.

Det Tyske Sikkerhetspolitiet beordret kommunen til å pusse opp beslaglagte lokaler i Skolegata 3, og det ble etterkommet av ordføreren og betalt av kommunen i november 1941 med kroner 500. Den tyske ortskommandanten grep også direkte inn i kommuneforvaltningen da han anmodet om dispensasjon fra vedtatt tidsinnskrenking for salg av øl og vin med virkning straks, det vil si fra 3. mai 1941. Ordføreren innvilget, men ikke før 3. juli.¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰⁷ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 4.

¹⁰⁰⁸ FKAF: Utvidelse av skjenkerett betydde skjenking av øl og vin på hverdager fra kl. 8-24, (kl. 8- 22), søndag/helligdager fra kl. 13-24, (13- 22). Vedtaksbok for ordfører 14.- 19. november 1941, sak nr. 798; Bytinget 1941: 33.

Bevilginger til NS-særorganisasjoner	Bevilgning fra ordføreren
7. juli 1941 til Den Norske Legion	Kr. 5 000
23. juli 1941 til NS brevmerker, 5000 eksemplarer	Kr. 120
3. februar 1942 til Frontkjemperkontoret, bevilget kr. 2000,00. utbetalt:	Kr. 500
26. mars til 1943 til Frontkjemperkontoret og til Legionærers pårørende rørende 1942/43, ytterligere utbetalt Frontkjemperkontoret	Kr. 5500
1942/43 til Frontkjemperkontoret	Kr. 889
8. mars 1943 til N.S.H. Hjelpestasjon	Kr. 200
2. september 1943 til N.S.H. Hjelpestasjon	Kr. 200
Sak 297/1943 til N.S.H. Hjelpestasjon (N.S.H.) ¹⁰⁰⁹ kr. 295, 25. ikke utbetalt	Kr. 295
Oktober 1943 til N.S.H. Bidrag til feriekolonier	Kr. 200
23. mai 1944 til N.S.H. Hjelpestasjon. Kr. 200,00. 29. oktober N.S.H. Hjelpesystue kr. 300,00	Kr. 500
9. mars 1945 til Frontkjemperkontoret kr. 5000,00. (Ikke utbetalt).	Kr. 5000
Til sammen	Kr. 18. 405

Tabell 5 - Oversikt over de enkelte bidrag som ordfører John Kristian Johnsen vedtok fra 7. juli 1941 til 9. mars 1945.¹⁰¹⁰

Årsaken til at ordfører viste måtehold med bevilgninger, var for det første kommunens begrensede økonomiske evne til å bidra med støtte til NS. For det andre var føringen i Nasjonal Samlings program om grundig opprydding i kommunalgjeld, en «invitasjon» til nøktern disponering av midlene.¹⁰¹¹ For det tredje var kommunens budsjettbehandling preget av grundig saksbehandling, og ikke minst av fylkesmannens og Innenriksdepartementets detaljstyring og godkjenningsordning av budsjettene. Paradoksalt nok kan fører- og ansvarsprinsippet ha vært et fjerde moment, der ordføreren sto personlig til ansvar for kommunens disposisjoner.

Ordføreren fattet også vedtak om fritak av rest-byskatt og trygdeavgift for to frontkjemper fra Fredrikstad, på henholdsvis kroner 161 og 915. Det viste seg at den ene var falt i krigen og den andre hadde blitt borte i Tyskland, derfor var det ikke noe å hente av disse pengene. Ordføreren ble derfor for så vidt frifunnet av byretten på dette punktet, da det ikke dreide seg

¹⁰⁰⁹ NSH var en organisasjon som ga økonomisk støtte til vanskeligstilte partimedlemmer og deres familier.

¹⁰¹⁰ RA. L-sak Fredrikstad politikammer: sak 4. Bevilgninger, avskrift Fredrikstad den 5. juli 1945.

Granskingskomiteen.

¹⁰¹¹ Nasjonal Samlings program 1934, I. Staten og Samfunnet, punkt 4.

om bistand til fienden.¹⁰¹² Nasjonal Samling hadde hjemlet en slik bistand i «Lov om skattefritaking for krigsfrivillige» fra 21. januar 1943.¹⁰¹³ Om skattefradragene var omstridte blant bytingets formenn, kommer ikke frem.¹⁰¹⁴ En tilsvarende sak ble behandlet av ordføreren i Hamar som også bevilget skattefritak i mars 1942.

8.8 Rekvisisjon av skoler, lokaler og boliger til tyske soldater

Vi har sett at tyskernes beslagleggelse av skoler og boliger førte til betydelige problemer for kommuneforvaltning, lærere, skoleelever og innbyggere i Fredrikstad. Skolesituasjonen i byen var allerede før okkupasjonen vanskelig på grunn av mangel på brensel ved Østsiden skole, noe som det resulterte i stenging. Byen hadde fem skoler Seiersten. St. Croix, Nabbetorp, Østsiden og Husmorskolen. Seiersten ble tatt i bruk av tyske soldater allerede fra kvelden den 12. april 1940. Imidlertid varte dette bare til dagen etter, da en del av tyskerne ble overført til kasernen i Gamlebyen og andre reiste videre, slik at skolen kunne brukes til undervisning ut skoleåret. Seiersten skole ble deretter rekvirert helt frem til okkupasjonens slutt. Folkeskolen startet opp den 19. april med varierende fremmøte. Den høyere skole startet bare delvis opp, men skulle være klar for full undervisning etter tre til fire dager.¹⁰¹⁵ For å hindre tysk beslagleggelse, flyttet elevene tilbake til Østsiden skole fra St. Croix. Sommeren 1940 rekvirerte tyskerne St. Croix, men skolen var klar for undervisning igjen i august.

Tyskernes bruk av skolene medførte at elevene både fra St. Croix og Østsiden tok i bruk murbygningen på St. Croix. Elevene fra Seiersten måtte bruke den samme bygningen på ettermiddagen sammen med den høyere allmennskole. Det betydde at mellom 500 og 600 elever skulle klare seg med 7 klasserom på Østsiden skole og 4 rom i første etasje i trebygningen på St. Croix skole. Dette pågikk cirka en måned, til Middelskolen ble frigitt for undervisning. Det førte til at elevene fra Seiersten skole og den Høyere skole flyttet inn i Middelskolens lokaler med undervisning om formiddagen for de sistnevnte vår og høst og de

¹⁰¹² RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 4. Vedtak i bytinget 15. april 1942 og 17. februar 1944. Brev fra Kemneren i Fredrikstad til politimesteren 28. september 1945.

¹⁰¹³ PS. «Lov om skattefritaking for krigsfrivillige» 21. januar 1943, presisert i rundskriv av 14. august 1943 fra Finans- og tolldepartementet, skatteavdelingen.

¹⁰¹⁴ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 4.

¹⁰¹⁵ *Fredriksstad Blad* den 19. april 1940; FKAF: Boks: 8. Fredrikstad kommune formannskapet, diverse skriv vedrørende tyske rekvireringer 1940 – 1945.

førstnevnte var det omvendt. Om kvelden brukte Den tekniske Aftenskolen skolerommene. For skoleåret 1941/42 var antall tapte skoledager for folkeskolene beregnet til 51 dager per elev.¹⁰¹⁶ Skoleåret 1942-43 var det vanskeligste, med stor knapphet på lokaler.

Tyskerne beslagla i slutten av oktober 1942 samtlige folkeskoler, noe som førte til at cirka 1000 elever fra folkeskolene måtte ta tilhold i Middelskolens klasserom som opprinnelig var beregnet for cirka 600 elever, i tillegg kom den Høyere skolens elever, som skulle ha undervisning samme sted. Det førte til undervisning både på formiddag og ettermiddag, som i Hamar. Elever fra folkeskolene hadde undervisning annenhver dag. I januar 1943 fikk elevene på Nabbetorp igjen komme til egne lokaler, og tilsvarende skjedde for Østsidens elever i slutten av mai. St. Croix var okkupert av tyskerne til krigens slutt, derfor måtte denne skolens elever sammen med Seiersten-elevene fortsatt dele lokaler med den høyere skolens elever, med undervisning formiddag og ettermiddag. Tapte skoledager for de fire folkeskolene var i skoleåret 1942/43 beregnet fra 61 til 69 dager.¹⁰¹⁷ I 1943/44 var de fire største folkeskolene stengt fra 43 til 45 dager. Nyttårsaften 1944 beslagla tyskerne Østsiden skole og dermed måtte elevene igjen over til Middelskolen med undervisning fire dager i uken. I skoleåret 1944/45 var folkeskolene rekvirert med unntak av Nabbetorp skole. Det førte til at de tre største folkeskolene var stengt i 24 dager. Verken i kommunale vedtaksbøker, bytingsprotokoller, eller saksnotater er det sett protester mot de tyske styresmakter på grunn av tapte undervisningsdager 1940-1945.

Boligsituasjonen før krigen var allerede vanskelig i Fredrikstad, og ble betydelig forverret da tyskerne okkuperte hus og leiligheter. Flere leiligheter hadde til dels en meget dårlig sunnheitsstandard og opptil 7 til 8 personer var henvist til å bo på ett rom.¹⁰¹⁸ Fredrikstad er ikke oppført i bolig tellingen fra 1938 som kunne ha gitt grunnlag for sammenligning med Hamar og Tromsø.¹⁰¹⁹ Deutsche Wehrmacht rekvirerte 49 private eiendommer eller leiligheter og 70 enkeltrom til soldater i løpet av okkupasjonen. Tyskerne beslagla i tillegg

¹⁰¹⁶ Dehli 1993: 99 og 100.

¹⁰¹⁷ Dehli 1993: 100 og 101.

¹⁰¹⁸ Dehli 1993: 197.

¹⁰¹⁹ Norges offisielle statistikk. Tabell 18. boliger. Representativ bolig telling i Norge 1. november 1938. Utgitt av Statistisk Sentralbyrå.

følgende bygninger til boenheter og kontorer: Bethania, Betel, Fredrikstad sjømannshjem, Folkets hus, Seierstens gamle misjonshus, Victoria Hotell og losji i Valhalla.¹⁰²⁰

Hva med lærernes situasjon i Fredrikstad? Som vi har sett i Hamar, skulle skolen omorganiseres etter retningslinjer fra Nasjonal Samling, tilsvarende landet for øvrig. Likeså startet NS i Fredrikstad allerede høsten 1940 med forskjellige fremstøt for å fremme partiets målsetninger og gjøre lærerne til lojale talerør for NS 's skolepolitikk. For eksempel forsøkte partiet å holde politiske foredrag for gymnassamfunnet «Fram», som i første omgang ikke førte frem. Motstanden fra lærerne i Fredrikstad kom tydelig frem i møte den 10. desember 1940 i Bibliotekets festsal der NS-medlem Jørgen Bakke holdt foredrag om skolevirksomheten. Han hevdet at offentlige tjenestemenn skulle gå inn for nyordningen med full kraft. Her tok lærerne Bugge Olsen og Hans Jacobsen til motmæle med kritiske spørsmål, til irritasjon for foredragsholderen. Deres intervensjon viser en holdningskamp, og mye tyder på at deres kritikk var utslagsgivende for straffereaksjoner mot dem i mars 1942.

I desember 1941 holdt kommissarisk statsråd, senere Kirke- og undervisningsminister Ragnar Skancke,¹⁰²¹ foredrag på et lærerstevne i Sarpsborg. Der kom han med kunngjøring om at de som motsatte seg nyordningen, ville få vanskeligheter. Altså en klar trussel mot lærerne. Alle lærerne i Fredrikstad protesterte mot tvunget medlemskap i Norges Lærersamband, unntatt to lærere.¹⁰²²

I Østfold hadde størsteparten av lærerne nektet å gå inn i det nazifiserte Lærersambandet. Eksakt hvor mange de var, vet man ikke. Nektelsene førte til at fylkesfører Olav M. Hoff arrangerte et møte på sitt kontor i mars 1942, der fylkesfører og noen kretsledere i Lærersambandet var til stede. Det ble utarbeidet en fortegnelse over hvilke lærere som de mente skulle settes i såkalt «plikttjeneste». Hoff sørget for at listen ble levert til Det Tyske Sikkerhetspolitiet. På grunnlag av listen ble det den 20. mars arrestert 43 lærere fra Østfold, som ble sendt på tvangsarbeid til Kirkenes.¹⁰²³ Følgende lærere var kritiske på skolemøtet i Fredrikstad i desember 1940. Bugge Olsen og Jacobsen fra folkeskolen, samt Emil

¹⁰²⁰ FKAF: Boks: 8. Formannskapet, diverse skriv vedrørende tyske rekvireringer 1940 – 1945.

¹⁰²¹ Ragnar Skancke var kommissarisk statsråd i Kirke- og undervisningsdepartementet fra 25. september 1940, Kirke og undervisningsminister fra 1. februar 1942. Fikk dødsstraff i 1946 og ble henrettet i 1948.

¹⁰²² Dehli 1993: 107

¹⁰²³ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: dom 498.

Holmestrand og Egil Storm-Nielsen i den høyere skole. Alle ble arrestert og fengslet i ti dager, og deretter sendt til Grini og senere til Jørstadmoen ved Lillehammer. Til slutt havnet de i Kirkenes på tvangsarbeid. De ble satt fri fra fangenskapet i september og november 1942. De aller fleste lærerne i Fredrikstad med omegn sto fast på ikke å melde seg inn i Norges Lærersamband til tross for trusler om tap av stilling og lønn.¹⁰²⁴

Bugge Olsen engasjerte seg senere i motstandsarbeid ved at han var med i ledelsen av et kontaktnett for folkeskolens lærere i Østfold. Det bidro til at han kom i Gestapos søkelys og måtte flykte til Sverige 13. juni 1944.¹⁰²⁵ Gestapo-avdelingen var den utøvende del av Sipo.u.SD.

Det siste bytingsmøtet ble avholdt 9. mars 1945. Ordfører uttalte ved åpningen av møtet: «Landet har aldri før stått ovenfor så alvorstunge tider som nå». Ikke desto mindre oppnevnte bytinget i dette møtet medlemmer til ulike nemnder og styrer.¹⁰²⁶ Utsagnet til ordføreren viser at han ikke lenger trodde på seier for okkupasjonsmakten og Nasjonal Samling, fordi krigen gang i Europa gikk mot slutten. Men selv om Johnsen så at okkupasjonen gikk mot slutten, hevdet han at bytinget måtte gjøre sin plikt.¹⁰²⁷ Mye tyder på erklæringen fra ordføreren baserte seg på NS's målsetning fra 1942, der partiet så for seg rollen som «den store formidler mellom folket og statsledelsen.

I den perioden hvor Johnsen var både ordfører og rådmann, behandlet han 256 saker i bytinget fra 1941 til 1945.¹⁰²⁸ Han behandlet 2 202 saker utenfor bytinget fra 1941 til 1944. Her inngår referatsaker der det vanligvis ikke ble fattet vedtak.¹⁰²⁹ Men om ledelsesmodellen i Fredrikstad med ordfører og rådmann i en og samme stilling fikk noen betydning, er vanskelig å måle. Uansett gjaldt fører- og ansvarsprinsippet, og en kan ikke uten videre måle antall saker sett i forhold til kapasitet eller effektivitet i kommuneforvaltningen. Byenes folketall kan ha betydning for antall saker, eller det kan være en større saksmengde fordi det

¹⁰²⁴ Dehli 1993: 108.

¹⁰²⁵ Dehli 1993: 104 og 134.

¹⁰²⁶ *Fredrikstad Blad og Folden* den 10. og 14. mars 1945.

¹⁰²⁷ *Folden* den 10. mars 1945.

¹⁰²⁸ FKAF: Bytinget 1941: 75 saker, 1942: 50 saker, 1943: 62 saker, 1944: 53 saker, 1945: 16 saker.

¹⁰²⁹ FKAF: Ordførers vedtaksbøker. (Utenfor bytinget) 1941: 905 saker, 1942: 514 saker, 1943: 409 saker, 1944: 374 saker.

er en større forvaltning / organisasjon. For eksempel vil et årsbudsjett være mange ganger så stort ved sakens kompleksitet, som en ansettelse av kontorassistent.

Bruker vi aktivitetsnivå i kommuneforvaltningen sett i forhold til antall håndterte saker sammenlignet med folketallet, (Hamar 6054, Fredrikstad 10 343 innbyggere i 1945) behandlet ordføreren i Hamar 8 prosent flere saker enn ordfører / rådmann i Fredrikstad. Det vil si henholdsvis 31 prosent i Hamar og 23 prosent saker i Fredrikstad fordelt på antall innbyggere. Denne metoden for å måle saksbehandlingsaktivitet mellom kommunene gir naturligvis ikke et eksakt bilde av styringskapasitet mellom kommunene, men kan være en indikator. Som vi har sett skilte styringsmodellen i Fredrikstad fra de to andre byene ved at en person var utnevnt både til ordfører og rådmann fra høsten 1941.

Kvaliteten på ordfører / rådmann Johnsen vedtak er vanskelig å måle. Som både ordfører og rådmann skulle Johnsen iverksette egne vedtak, og han var nødt til å delegerer en del til kommunale fagsjefer. Det måtte naturligvis føre til merarbeid som for eksempel kontroll av arbeidet og om det samsvarte med innholdet i ordførerens vedtak. Arbeidsomfanget for selve saksbehandlingen vil variere fra en enkel behandling til større utredninger for eksempel kommunebudsjett, hvor flere saksbehandlere involveres før dokumentene fremlegges for ordfører og byting.

Bilde 24 - Tyske skilt tas ned av Milorg-kjempere, okkupasjonen er slutt. Foto: Fredrikstad Museum, Gamlebyen.

8.9 Brudd eller kontinuitet

Kommuneforvaltningen i Fredrikstad ble i cirka fire år styrt etter nyordningen der fører- og ansvarsprinsippet sikret ensrettet styreform og ordføreren hadde en eneveldig makt, i teorien. I tillegg kom Innenriksdepartementets sterke sentrale styring av kommunen, og til dels fylkesmannen, som etter førerprinsippet kunne gripe direkte inn mot ordførerens vedtak dersom han fant det påkrevet. Dertil kom fylkesførerens påvirkning på tilsetninger og forfremmelser i kommuneforvaltningen. Flere av disse virkemidlene styrte i stor grad handlingsrommet for kommunen allerede før nyordningen ble gjort gjeldende, og innebar et brudd med kommunepolitikken før krigen. Fredrikstad skiller seg fra de to andre byene ved at en og samme person satt som både ordfører og rådmann i cirka tre år, det er ikke påvist en større effektivitetsgevinst målt i antall behandlede saker, og sammenlignet med de to andre byenes kommuneforvaltning. I praksis, og til tross for sterke virkemidler, ble kommuneforvaltningen i Fredrikstad i store trekk styrt og administrert som tidligere, ved at NS-ordfører i hovedsak engasjerte seg med tradisjonelle kommunale saker. Altså den daglige driften.

Neste kapittel tar for seg kommuneforvaltningen i Tromsø under Nasjonal Samlings og RK's bestemmelser- og forordninger, nyordningen og fører- og ansvarsprinsippet. Jeg tar også her et tilbakeblikk på årene 1938/39 for å gjøre en komparasjon mellom den norske demokratiske kommuneloven og nazi-regimets styring av kommunen(e).

9 Kommunal ledelse og forvaltning i Tromsø

Her ønsker jeg å belyse hvordan kommuneforvaltningen i Tromsø ble styrt fra 9. april 1940 til okkupasjonens slutt. Jeg begynner med årene 1938 / 39 hvor Tromsø kommunene fulgte kommunelovene av 10. juni 1938, som landet ellers. Dette for å gi grunnlag for sammenligning mellom den demokratiske kommunemodellen, med lokalt selvstyre og modellen med basis i nyordning og fører- og ansvarsprinsippet. Kapitlet er ulikt tematisert i forhold til kapitlene 7. og 8. Første del omhandler de enkelte ordføreres virksomhet under nyordningen. Deretter følger tilsvarende temaer som for de to andre byene med unntak av matauk og velferdstiltak, det inngår under den enkelte ordfører. Hovedtyngden av kapitlet dreier seg om årene 1941 til 1945, der det studeres hvordan nyordningen og førerprinsippet ble iverksatt, og hvilke følger dette fikk for kommuneforvaltningen frem til krigens slutt.

Det var fortsatt valgt ordfører, kommunestyre og formannskap som hadde den «politiske ledelsen» av kommunen og lovlig tilsatt rådmann som administrerte kommuneforvaltningen i 1940. Men de skulle følge den tyske okkupasjonsmakten og Nasjonal Samlings bestemmelser og forordninger. Etter Terbovens tale 25. september 1940, utstedte RK og Innenriksdepartementet i løpet av høsten en rekke forordninger og bestemmelser som skulle tilrettelegge for nyordning og ansvar- og førerprinsippet i kommuner og fylker for hele landet. Nyordningen skulle gjennomføres fra januar 1941.

I avhandlingen omtales tyske soldaters innmarsj i Tromsø, og hva dette førte til av påbud, kollaborasjon, endring av hverdagsliv, skole og boligsituasjon i byen. Det var stridigheter mellom Innenriksdepartementet og enkelte ordførere, rådmann, fylke og kommune og mellom tyske styresmakter og kommunen. Videre behandles daglig drift, dissenser i bytinget, personalsaker, bevilgninger til NS-særorganisasjoner, idrettsstreik og lærerens motstand mot å melde seg inn i det nazifiserte «Lærersambandet».

9.1 Kommuneforvaltningen 1938 og 1939

For å sammenligne kommuneforvaltningen i Tromsø før okkupasjonen med forvaltningen under nyordningen og fører- og ansvarsprinsippet, vil jeg starte med årene 1938/39, hvor jeg gir en oversikt over de mest omfattende sakene det ble arbeidet med i kommuneforvaltningen.

For året 1938 fikk Alfred Nilsen fornyet tillit som ordfører, han innehadde byens fremste politiske verv fra 1937. Nils Mæland ble valgt til varaordfører, begge fra partiet Venstre. Bystyret bestod av representanter fra Arbeiderpartiet, Høyre og Venstre. Det ble avholdt 8 møter i bystyret som behandlet 78 saker, 14 saker var ikke enstemmige. Formannskapet behandlet i 27 møter til sammen hele 1309 saker, inkluderes referatsaker, var det til sammen 1387 saker. Borgermesterens forslag til budsjetter fra 1. juli 1938 til 30. juni 1939 var utvilsomt den mest omfattende saken, og forslaget ble vedtatt med mindre endringer. Budsjettet hadde en utgifts- og inntektsside på kroner 2 255 046.¹⁰³⁰ En større sak var «kommunal støtte til boligbygg».¹⁰³¹ En sak om «skjenkerett» viser at bystyret inntok en meget liberal holdning ved å vedta følgende: Bevertningssteder med venterom kunne holde oppe hele døgnet. Bystyrets begrunnelse var at de anså det som ikke regningssvarende med skjenkerett bare på dag- og kveldstid for bevertningssteder.¹⁰³² «Søknad fra Grand Hotell om utvidet skjenkerett for øl og vin», ble delvis innvilget, kun med utvidet skjenkerett for øl.¹⁰³³

For året 1939 fikk Alfred Nilsen og Nils Mæland fornyet tillit henholdsvis som ordfører og varaordfører. Kommunestyret avholdt 9 møter og behandlet 73 saker, derav 14 saker som ikke var enstemmige. Formannskapet behandlet 1433 saker, innbefattet referatsaker. Til sammen 1506 saker. Viktigst for bystyret var bykassens bruttobudsjett for 1939/40 på kroner 2 406 000 som etter forslag fra rådmann og formannskap ble vedtatt med mindre justeringer. En økning fra foregående år på kroner 150 954.¹⁰³⁴ En av de viktige saker var salg av fem kommunale eiendommer med hus til en samlet sum på kroner 29 700. Summen skulle avsettes til et «Byggefond» for kommunens tjenestemenn.¹⁰³⁵ Nilsen og Mæland ble gjenvalgt for året 1940. Alfred Nilsen var den siste valgte ordføreren i Tromsø før okkupasjonen. Han beholdt ordførervervet i cirka syv måneder etter at nyordningen ble innført i 1941, selv om han ikke var NS-mann. Han ble avskjediget av Innenriksdepartementet 25. august 1941. Som vi senere skal se var hans avgang begrunnet med hans motstand mot nyordning og Nasjonal Samling.

¹⁰³⁰ TKAF: Bystyret 1938, sak nr. 23.

¹⁰³¹ TKAF: Bystyret 1938, sak nr. 36.

¹⁰³² TKAF: Bystyret 1938, sak nr. 51 og 52.

¹⁰³³ TKAF: Bystyret 1938, sak nr. 53.

¹⁰³⁴ TKAF: Bystyret 1939, sak nr. 32.

¹⁰³⁵ TKAF: Bystyret 1939, sak nr. 19.

9.2 Rådmann Lars Thøring i Tromsø

Jeg velger å introdusere rådmann Thøring i et eget kapittel, da hans rolle skiller seg fra de lovlig tilsatte rådmennene i Hamar og Fredrikstad. For det første beholdt han stillingen til okkupasjonens slutt, i motsetning til rådmennene i de to andre byene. For det andre jobbet han under åtte forskjellige ordførere, hvorav syv var medlemmer av NS. For det tredje stod han for kontinuiteten i kommuneledelsen. For det fjerde fikk han «friere spillerom» på grunn av hyppige ordførerskifter. Og som vi senere skal se, saboterte han to av ordførernes vedtak om bevilgning til NS-særorganisasjon. For det femte satte han tydelige vilkår overfor Innenriksdepartementet for å fortsette i stillingen, i motsetning til rådmennene i Hamar og Fredrikstad.

Fra 1939 var Thøring rådmann. Allerede i 1929 ble han ansatt som kontorsjef i kommunen og øverste leder for administrasjonen. For å skaffe seg et visst handlingsrom innenfor den tvangspålagte kollaborasjonen med okkupasjonsmakten og Nasjonal Samling valgte han en annen strategi enn de lovlig tilsatte rådmenn i Hamar og Fredrikstad. I februar 1941 skrev Thøring til Innenriksdepartementet og orienterte om at han alltid hadde vært politisk nøytral og ikke tatt personlige eller politiske hensyn ved utførelse av rådmannsjobben. Han satte som betingelse at «samvirket» med okkupasjonsmakten skulle føres på streng folkerettslig basis.

Overfor samtlige NS-ordførere i Tromsø satte rådmannen som vilkår for å fortsette i stillingen at kommunalforvaltningen skulle følge samme sedvane som tidligere. Thøring hevdet denne holdningen overfor samtlige syv NS-ordførere. Dette vilkåret ville han fortsatt legge til grunn for videre arbeid, ved lojalt og positivt å gå inn for byens og samfunnets interesser og dermed ta det rettmessige ansvaret som rådmannsstillingen medførte.¹⁰³⁶ I 1974 skrev Thøring at Haagkonvensjonen ble brukt av kommuneadministrasjonen som grunnlag for den tvangspålagte kollaborasjonen med tyskerne, det ble for så vidt respektert av okkupasjonsmakten. Det ga også et grunnlag for å motstå urimelige krav fra tyskerne, for eksempel de mange rekvisisjoner av skoler, hus og leiligheter. Kravene var langt flere enn det kommunen klarte å innfri.¹⁰³⁷

¹⁰³⁶ TKAF: Brev fra rådmannen til Innenriksdepartementet den 14. februar 1941 der det ble vist til rundskriv datert 16. desember 1940. Boks 391.

¹⁰³⁷ Thøring 1974:13. *Tromsø under siste verdenskrig*. Tromsø bibliotek lokal historisk samling.

Thøring beholdt stillingen under hele okkupasjonen.¹⁰³⁸ Her er det en vesentlig forskjell mellom Tromsø og de to andre byene. Tromsø var en by med fri presse fra 9. april til 10. juni 1940. Det kan ha bygd opp et forsvar mot NS og tyskerne, ved at kommuneforvaltningen med rådmannen i spissen, og befolkningen for øvrig ikke så lett lot seg påvirke av regimets press og propagandatiltak under okkupasjonen.

9.3 Krigsutbruddet 9. april og kommunalforvaltningen 1940 i Tromsø

Rådmann Thøring skriver at etter tyskerne 9. april hadde besatt store deler av Norge, var det klart at den kommunale administrasjonen hadde to oppgaver. For det første å holde kommunens administrative virksomhet i gang så godt som mulig, for det andre å bidra med tiltak mot følgene av okkupasjonen. Fordi kommunen hadde en forholdsvis god likviditet, et godt samarbeid med bankene i byen og lojale skattebetalere ble det ikke nødvendig «å utstede nødpenger». Ansatte i kommunen var innstilt på reduksjon av lønn, noe som ikke ble nødvendig. Det måtte iverksettes ulike krisetiltak. Det sivile luftvernet startet med klargjøring av tilfluktsrom, og skjerming av bygninger og blending ble pålagt over hele byen. Blendingen ble senere innskjerpet av politikammeret som bekjentgjorde for Tromsø, Tromsøya og Innlandet at overtredelser ville bli straffet.¹⁰³⁹

I april ble det nedsatt en gruppe frivillige som fikk navnet Tromsø Vaktkompani og det ble utplassert vaktmannskap både i byen og ellers på Tromsøya. Arbeide med å sikre kraftstasjoner, og vannforsyning, samt innredning av feltlasarett i Tromsø kjølelagers bygg ble igangsatt. Den 10. april hadde Tromsø bystyre møte, der den valgte ordfører Alfred Nilsen mante til samhold. Det ble utarbeidet evakueringsplaner for sykehusene og aldershjemmene. Tromsø kringkasting var i full virksomhet og holdt befolkningen orientert om krigshandlingene. Tyskernes forsøk på å ta ut stasjonen ved bombing 11. april lyktes ikke.

¹⁰³⁸ Vi har sett at rådmann Pedersen i Hamar måtte flykte til Sverige den 20. oktober 1944 og at rådmann Karlsen i Fredrikstad fikk avskjed fra Innenriksdepartementet den 1. desember 1941, der NS-ordføreren ble innsatt i rådmannsstillingen, samtidig som han var ordfører.

¹⁰³⁹ *Tromsø* den 7. september 1940.

Det ble ingen materielle skader av betydning, men for befolkningen var det en sjokkartet opplevelse.

Allerede 12. april startet kommuneforvaltningen samarbeid med Troms fylkesadministrasjon om å utarbeide blant annet direktiv for forsyning, rasjonering og omsetning av varer.¹⁰⁴⁰ Et opprop fra ordfører Nilsen og rådmann Thøring den 15. april 1940 henstilte til byens innbyggere om å vise «ro, besluttosomhet, lojalitet og orden!». De pekte på at byens aktiviteter skulle fungere så godt som mulig og henstilte til befolkningen om å følge retningslinjer fra sivile og militære myndigheter gjennom radio og presse.¹⁰⁴¹ Etter at norske militære styrker måtte kapitulere i Nord-Norge den 9. juni inntok tyske tropper Tromsø natten til den 13. juni.

Bilde 25 - Tyske fallskjermhoppere, trolig landing på Holtmarka juni 1940. Perspektivet Museum. Tromsø.

Den 15. juni proklamerte den tyske ortskommandanten at dersom tyskernes behov ikke ble imøtekommet ville det bli reagert på det strengeste.¹⁰⁴² Kommandanten krevde at byens befolkning skulle opprettholde ro-, og disiplin, og ha forståelse for de tyske soldaters oppdrag

¹⁰⁴⁰ Thøring 1974: 1 til 8.

¹⁰⁴¹ *Nordlys* den 31. august 1945.

¹⁰⁴² *Krigstidens Tromsø*. En utstilling fra 22. juni til 31. juli 1990.

i byen. Denne forståelsen skulle sikres ved god militær opptreden fra soldatens side.¹⁰⁴³ Her kan vi se en retorikk som bestod av både knyttneve og silkehanske.

I en proklamasjon fra den tyske kommandanten i Tromsø kunne byens befolkning lese den 10. august 1940 at det foreløpig var bestemt at: «All ferdsel og et hvert opphold var forbudt på gater, plasser og på alle andre offentlige steder på hele Tromsøya og Tromsdalen samt strøket fra Tønsnes i nord til Kaldsletta i sør, fra kl. 23.00 til kl. 05.00». I samme kunngjøring ble det opplyst at det ville bli skutt på personer som flyktet ved anropet «Halt». Den tyske øverstkommanderende i Nord-Norge, oberst Ringl innskjerpet dette i et opprop til Tromsøs befolkning 11. august. Her kunne en lese følgende: «Enhver som gjennom ord, skrift eller gjerning oppfordrer til motstand mot den tyske kommandants forordninger, eller foretar anslag mot de tyske troppers liv, eiendom eller sikkerhet eller driver sabotasje, blir dømt ved tysk krigsrett etter tysk lov og kan vente den strengeste straff». Bakgrunnen for oppropene var at skytterlagets hus på Tromsøya hadde brent ned til grunnen, og på branntomta ble det funnet likrester av to tyske soldater. Tyskerne mente det forelå en forbrytelse.¹⁰⁴⁴

Det ble igangsatt en omfattende etterforskning både fra norsk og tysk side. Etter en grundig obduksjon, utført av norske rettsmedisinere, ble den konklusjon trukket at soldatene var brent inne. Tyskerne mente derimot at soldatene var drept før brannen startet. Det ser ut til at tyskerne allikevel aksepterte det norske synspunktet om at soldatene var omkommet av brannen, som kunne skyldes feil i ovnen eller pipen i skytterhuset. Portforbudet varte helt til 2. mars 1941.¹⁰⁴⁵

Tromsø kommunes tjenestemenn mottok høsten 1940 et rundskriv fra Innenriksdepartementet om krav som angikk deres forhold til Nasjonal Samlings retningslinjer, tilsvarende som for kommunene Hamar og Fredrikstad. Fylkesmann Gabrielsen orienterte i brev den 8. januar 1941 om at alle som mottok rundskrivet fra departementet, skulle kvittere for mottak av brevet.¹⁰⁴⁶ Kvitteringene skulle returneres til formannskapssekretæren, og vedlegges en

¹⁰⁴³ Thøring 1974: 12.

¹⁰⁴⁴ *Tromsø* den 12. august 1940.

¹⁰⁴⁵ Christensen og Pedersen 1995: 443 og 444.

¹⁰⁴⁶ TKAF: Brev fra Fylkesmannen i Troms den 8. januar 1941 til ordfører i Tromsø. J. nr. Tromsø formannskap 090038 den 10. januar 1941.

oversikt over de som hadde mottatt brevet, for videreformidling til fylkesmannen.¹⁰⁴⁷ Som en av flere funksjonærer i kommunen, erkjente rådmann Thøring mottak av brevet fra departementet. I tilsvaret til departementet opplyste han at som rådmann ville han gå positivt inn for samfunnets interesser og lojalt utføre arbeidet som var tillagt stillingen.¹⁰⁴⁸ Thørings tilbakemelding til departementet tydeliggjør at han forsøkte å gi seg selv et handlingsrom svarende til stillingens selvstendige utførelse av rådmannsjobben før okkupasjonen.

Det ble i løpet av 1940 avholdt tre møter i bystyret og behandlet til sammen 48 saker. Den 27. november 1940 fastslo Nilsen i bystyremøte at byen sto i en ekstraordinær situasjon som kunne føre til vanskeligheter for det kommende året. Avslutningsvis sa ordføreren: «Vi har vært meget heldige i Tromsø by, og vi har grunn til å være de høyere makter takknemlige for at det har gått oss

så bra».¹⁰⁴⁹ I samme bystyremøte ble det behandlet vanlige bystyresaker, som ettergivelse av strømregninger, bevilling til skjenking av øl og oppnevninger av medlemmer til nemnder. Ordfører Nilsen ble gjenvalgt, og takket for tilliten som ble vist ved akklamasjon.

Valget av Nilsen skjedde før Innenriksdepartementets rundskriv fra 10. desember 1940 som blant annet slo fast at det ikke skulle holdes valg på ordfører. Det finnes ingen dokumentasjon på at Nasjonal Samling i 1940 fikk noen innflytelse på Tromsøs kommuneforvaltning i budsjettsammenheng eller i saker som dreide seg om partiets program, tilsvarende som for Hamar og Fredrikstad. Unntaket var distribusjon av propagandaplakater til forskjellige etater,

Bilde 26 - Hverdagen i Tromsø. Krigen er knapt merkbar.
Foto: Karl Wilhelm Disser.
Kilde: Fredrikstad Byarkiv ved Even Ballangrud Andersen.

¹⁰⁴⁷ TKAF: Brev fra Innenriksdepartementet den 17. desember 1940, utsendt til tjenestemenn i Tromsø kommune 22. januar 1941. Boks 499.

¹⁰⁴⁸ TKAF: Boks 391. Erklæring avgitt til Innenriksdepartementet den 14. februar 1941.

¹⁰⁴⁹ *Tromsø* den 28. november 1940.

og pålegg om oppfølging av direktiver og forordninger som ble utsendt fra tyske myndigheter, departementene, fylkesmann og NS høsten 1940.

Den 18. oktober 1940 ble politimester Øie beordret av Det Tyske Sikkerhetspolitiet i Tromsø til å informere ordførere, rådmenn og kontorsjefer i hans politidistrikt om at kommunister som var valgt inn i tidligere by- og herredstyrer ikke lenger hadde adgang til å delta i kommunestyremøter. Det førte til at rådmann Lars Thøring den 29. oktober måtte meddele tre representanter med varamenn fra Norges kommunistiske parti om at de ikke lenger kunne delta i kommunestyrets møter.¹⁰⁵⁰

Idretten i de tre byene var et viktig innslag i kommunene, som ofte eide idrettsanleggene og sto for driften av disse. Kommunene kunne også gi økonomisk støtte til enkelte idrettsarrangementer og anlegg. På et illegalt møte i desember 1941 bestemte samtlige klubbformenn at lagene ikke skulle ha idrettslig samhandling med tyskerne og boikotte stevner i regi av Det Nye Idrettsforbundet. Men illegale idrettsarrangementer ble avholdt. NS-medlemmer i Tromsø tok kontroll over idrettsforeningene i byen og overtok ledelsen av Skarp IL ved friidrettsgruppen i begynnelsen av 1941. Som følge av dette krevde 54 medlemmer at hovedstyret skulle innkalle til ekstraordinær generalforsamling for å nedlegge friidrettsgruppen. Hensikten var å få hånd om gruppens aktiva og bevilge midler til å etablere en ny idrettsforening uten forbindelse til Skarp IL. Den 12. juni vedtok det valgte hovedstyret å nedlegge friidrettsgruppen. NS-medlemmene tok ikke hensyn til nedleggelsen, blant annet ved å arrangere friidrettsstevne i klubbens navn i juli 1942.

Årsmøte ble også avholdt i Tromsø IL i mars 1942. Her bestemte forsamlingen seg for å avvike TIL s' virksomhetet fordi en ikke ville følge retningslinjer opptrukket fra det nazifiserte Norges Idrettsforbund. Generalforsamlingen svarte også ja til å oppløse klubben. Tromsø IL var derved nedlagt som klubb.¹⁰⁵¹ Starten på idrettsstreiken var for Tromsøs del i slutten av desember 1940.

Bevilgning til idrettsplassen, Valhall Stadion for 1940/41 var ikke satt opp i Tromsø kommunes budsjett, fordi en regnet med at det ikke ville bli arrangert offentlige stevner på

¹⁰⁵⁰ Christensen og Pedersen 1995: 448 og 449.

¹⁰⁵¹ Christensen og Pedersen 1995: 461 og 462.

grunn av idrettsstreik. Imidlertid ville banen bli klargjort til alminnelig bruk. Rådmannen opplyste at disse kostnadene skulle belastes en annen post. I budsjettet for 1941/42 var det til idrettsplassen oppført kroner 7 400. For 1942/43 ble det for første gang avsatt tilskudd til idrettslag på kroner 1 000, men uten å definere bruken av midlene. Det ble også budsjettet med kroner 10 000 til idrettsplassen, som skulle brukes til utvidelse og forbedring. I budsjett 1943/44 ble det avsatt kroner 1 371 til drift av idrettsplassen. For budsjettåret 1944/45 var det derimot ikke bevilget noe til idretten. Til gjengjeld ble det budsjettet under kapittel «ymse kulturformål» kroner 1 953 til museum, som skulle være et tilskudd til nybygg. Også Turistforeningen og byens Vel ble tilgodesett med kroner 500 hver. For budsjettåret 1945/46 ble det ført opp kroner 2 500 til drift av idrettsplassen, utvidelse 2 500 og til lekeplass 5 500.¹⁰⁵² Fra 1941 til 1945 ble til sammen budsjettet med kroner 30 271.

9.4 Ordfører Alfred Nilsen fra 1937 til 25. august 1941

Nyordningen i Tromsø kommune ble iverksatt fra januar 1941, men ordfører Nilsen som fortsatt ikke var NS-mann var enda en tid øverste leder i kommunen og inntok førerposisjonen i bytinget den 24. april 1941. Han innledet med følgende: «Et uvær av ukjente dimensjoner raser over verden, og i dette uværet kullseilte vår statsbåt så nu rir vi på hvelvet». Han viste til innføringen av nyordningen, som han betegnet som et autoritært styringsprinsipp, og appellerte til formennene, om at de som hadde en annen oppfatning enn han selv, ga uttrykk for det ved å ta sakene opp til debatt.¹⁰⁵³ Nilsens utsagn i det første bytingsmøtet kan være en årsak til de mange dissenser han fikk fra formenn som var medlem i NS.

Den 8. februar 1941 oppnevnte fylkesmann Hans Gabrielsen atten formenn med varaformenn til bytinget i Tromsø for perioden 1941/43.¹⁰⁵⁴ Til stede i møtet var også fungerende fylkesfører og propagandaleder Theodor Hansen og ordfører Alfred Nilsen.¹⁰⁵⁵ Av atten søkte tretten om fritakelse som formenn og en fra varavervet, hvorav kun én fikk innvilget

¹⁰⁵² TKAF: Bytinget 1940, sak nr. 25. 1941, sak nr. 32. 1942, sak nr. 26. 1943, sak nr. 52. 1944, sak nr. 34. 1945, sak nr.10.

¹⁰⁵³ *Tromsø* den 25. april 1941, offisielt organ for NS.

¹⁰⁵⁴ Statsarkivet i Tromsø. Boks 2422, utskrift av Troms fylkes forretningsprotokoll 8. februar 1941.

¹⁰⁵⁵ Christensen og Pedersen 1995: 451.

søknaden på grunn av høy alder, det vil si at vedkommende var over 65 år. Begrunnelsene for søknadene var i hovedsak stort arbeidspress og lange arbeidsdager. Formennene representerte yrkesgrupper innenfor handel, transport, håndverk, industri, fiskeri, sjøfart og tjenestemenn.¹⁰⁵⁶ Elleve av de oppnevnte formenn og syv varaformenn var eller ble senere medlemmer av Nasjonal Samling.¹⁰⁵⁷

I april 1941 avviste ordfører Nilsen i Tromsø kontant tilbudet fra Reichskommissar om å arrangere tyskundervisning for kommunale funksjonærer.¹⁰⁵⁸ I og med at det var selveste Reichskommissar som sto bak «tilbudet», og sett i lys av de anstrengelser ordføreren i Hamar gjorde for å arrangere tyskkurs kan Nilsen ikke ha styrket sine «aksjer» overfor tyskerne og Nasjonal Samling. Han behøvde ikke å ta hensyn til tyskerne i samme grad som en NS-mann.

Den 27. januar 1943 oppnevnte fungerende fylkesmann i Troms Erling Paulsen i samråd med fylkesfører Olav Martin Hoff, tjue nye formenn med varaformenn til bytinget i Tromsø. Ordfører Peder Larsen var enig i oppnevningen.¹⁰⁵⁹ Historikeren Gunnar Pedersen skriver at det ser ut til at alle formenn med varaformenn var medlem av Nasjonal Samling på dette tidspunktet.¹⁰⁶⁰ Men ifølge NS-arkivet i Bergen var antallet NS-medlemmer i bytinget med formenn og varaformenn da henholdsvis atten og sytten på dette tidspunktet.¹⁰⁶¹

Den 30. januar 1945 oppnevnte fylkesmann Marcus Bull, i samråd med fylkesfører Tore Rigstad Kristiansen tjue nye formenn med varaformenn til bytinget i Tromsø for 1945/46. Femten formenn og ti varaformenn var NS-medlemmer. En formann og fire varaformenn søkte om å slippe. Søknadene ble avslått med unntak for en varaformann.¹⁰⁶² Det ses en nedgang av antall NS-medlemmer i bytinget for året 1945. Tromsø lokallag av Nasjonal Samling hadde til sammen 312 medlemmer, det utgjorde 3 prosent av befolkningen.

Bytingsmøtene i Tromsø fikk en bred omtale i lokalpressen tilsvarende møter i Hamar og Fredrikstad. For eksempel skrev avisen *Tromsø* i 1941, 1942 og 1943 om blant annet planer

¹⁰⁵⁶ Statsarkivet i Tromsø. Boks 2422, fylkesmannen i Troms.

¹⁰⁵⁷ Christensen og Pedersen 1995: 451.

¹⁰⁵⁸ TKAF: Boks 494, journal nr. 598/41.

¹⁰⁵⁹ Statsarkivet i Tromsø. Fylkesmann i Troms, utskrift den 27. januar 1943. Boks 2422.

¹⁰⁶⁰ Christensen og Pedersen 1995: 455.

¹⁰⁶¹ NS-arkivet, Universitetet i Bergen.

¹⁰⁶² Statsarkivet i Tromsø. Fylkesmann i Troms, utskrift den 30. januar 1945. Boks 2422; NS-arkivet, Universitetet i Bergen.

for byutvidelse, byens renovasjon, skjenkerett, salg av kommunale eiendommer, ansettelse, skattesaker, bevilgninger, ettergivelse av avgifter og kommunebudsjettet.¹⁰⁶³ Det ble gjennomsnittlig avholdt fem møter i bytinget per år.

Den 30. juni 1941 hadde avisa *Tromsø* et stort oppslag fra bytingets møte. Overskriften var «Tromsø byting går enstemmig inn for byutvidelse. Omfatter hele Tromsøya og gjelder fra 1. juli neste år». Det hører med å nevne at byutvidelsen først ble realisert i 1964. Dette var ordfører Alfred Nilsens siste møte som leder av bytinget, han fikk avskjed av Innenriksdepartementet den 25. august.¹⁰⁶⁴

Nilsen styrte etter førerprinsippet, selv om han oppfattet nyordningen som autoritær. Som vi ser i det påfølgende, mottok han et betydelig antall dissenser fra formennene. Grunnen var at han ikke var medlem av partiet, samt at lokale NS-ledere hadde et anstrengt forhold til ordføreren på grunn av at han tok opp saker som var tradisjonelle kommunesaker. I møtet vedtok han «kommunens budsjett for 1941/42» og «oppnevnte medlemmer til ulike råd og nemnder». Det ble av formennene uttrykt dissenser i følgende saker mens Nilsen var ordfører:

Under sak om «Skjenkerett for Grand Hotell» meddelte to formenn dissens til ordførerens vedtak.¹⁰⁶⁵ En formann uttrykte uenighet om «fritak for skolepenger».¹⁰⁶⁶ Hele tolv formenn uttalte uenighet om «erhvervelse av eiendommen Conrad Holmboes vei 14».¹⁰⁶⁷ I saken «Bevilgning om et antesipert alderstillegg» ble det av to formenn uttrykt dissens.¹⁰⁶⁸ I en annen «bevilgningssak, som dreide seg om gratiale til kinobestyreren» fremførte en formann dissens.¹⁰⁶⁹ Hele elleve formenn uttalte uenighet angående «søknad om fritakelse for eiendomsskatt».¹⁰⁷⁰ To formenn erklærte seg uenige i «bevilling for salg av øl».¹⁰⁷¹ I saken «Dyrtidsordning for kommunens arbeidere og tjenestemenn» tilkjennega åtte formenn

¹⁰⁶³ *Tromsø* den 30. juni 1941. 25. april, 7. juli og 7. november 1942. 20. mars, 18. mai, 26. juni, 23. juli, 18. september og 11. desember 1943.

¹⁰⁶⁴ *Tromsø* den 1. juli 1941.

¹⁰⁶⁵ TKAF: Bytinget 1941: sak nr. 1.

¹⁰⁶⁶ TKAF: Bytinget 1941: sak nr. 2.

¹⁰⁶⁷ TKAF: Bytinget 1941: sak nr. 3.

¹⁰⁶⁸ TKAF: Bytinget 1941: sak nr. 8.

¹⁰⁶⁹ TKAF: Bytinget 1941: sak nr. 11.

¹⁰⁷⁰ TKAF: Bytinget 1941: sak nr. 12.

¹⁰⁷¹ TKAF: Bytinget 1941: sak nr. 23.

uenighet.¹⁰⁷² Nilsen behandlet 33 saker i bytinget, der det ble uttalt til sammen 39 dissenser fra de forskjellige formenn, men ingen av dissensene fikk betydning for ordførerens vedtak.

Protokollførte dissenser ble uttalt av NS-medlemmer, med unntak av én. Det store antall dissenser kan knyttes til ordfører Nilsens svekkede autoritet i forhold til Nasjonal Samling og nyordning av kommunen. Han ble motarbeidet av en del formenn i bytinget fordi han ikke var Nasjonal Samlings mann, og ikke støttet hverken okkupasjonsmakten eller partiet. Eksempel på det kan ses da 8 av bytingets medlemmer fremmet en «henstilling om bevilgning på kroner 2 000 til Den Norske Legion». Ordføreren avviste saken med følgende begrunnelse: «Henstillingen kan ikke etterkommes, da en bevilgning til dette formål ligger utenfor det kommunens midler skal benyttes til».¹⁰⁷³

NS-propagandalederen henvendte seg i februar 1941 om kinostyrets sammensetning. Nilsen sendte saken tilbake til fylkesmannen etter at han vedtok å oppheve kinostyrets sammensetning og inntil videre selv overtok styrets funksjoner.¹⁰⁷⁴ Til sammen behandlet ordføreren 161 saker i og utenfor bytinget fra januar 1941 til august samme år.¹⁰⁷⁵

NS-fylkesmann Søren Georg Daniel de Finne von Krog Hasle sendte i juli 1941 telegram til Innenriksdepartementets kommunalavdeling, der han ba om hurtig avgjørelse for utskifting av Nilsen. Begrunnelsen fra Hasle var at alt samarbeid med ordføreren var umulig. Utsagnet var avgjørende for at Nilsen fikk avskjed 25. august 1941.¹⁰⁷⁶

Senere måtte Nilsen flykte til Sverige, fordi han var med i en etterretningsgruppe som sendte daglige meldinger til London.¹⁰⁷⁷ Etter okkupasjonen ble Nilsen valgt som ordfører fra 30. august 1945, og satt i ordførerstolen ut året. Han tok senere ikke gjenvalg.

¹⁰⁷² TKAF: Bytinget 1941: sak nr. 26.

¹⁰⁷³ TKAF: Boks 494, utskrift av vedtaksbok, journal nr. 966/41. Vedtaket var signert av Nilsen.

¹⁰⁷⁴ TKAF: Boks 494, journal nr. 194/41. 19. februar 1941.

¹⁰⁷⁵ TKAF: Bystyret/bytinget 1941; Vedtaksbok for ordfører 1941.

¹⁰⁷⁶ Statsarkivet Tromsø. Boks 2422, Telegram datert 16. juli 1941.

¹⁰⁷⁷ Ulstein, Ragnar 1977: 212. *Flyktninger til Sverige frå Trøndelag og Nord-Norge-45*. Det Norske Samlaget.

9.5 Birger Motzfeldt fra 26. august til desember 1941

Høyesterettsadvokat Birger Motzfeldt,¹⁰⁷⁸ ble den første NS-ordfører i Tromsø. Han ble oppnevnt av Innenriksdepartementet, og fungerte fra 26. august 1941 til utgangen av desember samme år. I Tromsø kommune var på dette tidspunktet ansatt omlag 250 funksjonærer og arbeidere. Bare to var medlem av NS. I samtale med rådmannen beklaget Motzfeldt oppnevningen til ordførervervet. Imidlertid så han ingen annen utvei enn å påta seg oppgaven, og han ville forsøke å gjøre det best mulige ut av vervet i godt samarbeid med administrasjonen. Ifølge Motzfeldts eget utsagn ser det ut for at han ikke var motivert for vervet, og dette kan være en forklaring på hans korte periode i ordførerstolen.¹⁰⁷⁹

Motzfeldt uttrykte overfor rådmannen at han håpet på et godt samarbeid. Rådmannen på sin side hevdet at kommuneadministrasjonen ville følge samme forvaltningspraksis som tidligere, og at samarbeidet ut fra denne forutsetning kunne fortsette.¹⁰⁸⁰ Til det første møtet i bytinget 15. september var samtlige kommunale funksjonærer innkalt. Motzfeldt åpnet møtet med å slå fast at han ønsket samarbeid både med formennene og funksjonærene, for ved felles anstrengelser å komme igjennom den krevende tiden på en tilfredsstillende måte. Han uttrykte også at han ønsket å gjøre det beste for byen og befolkningen, der samarbeidet med formennene ville: «bli til hell og lykke for byen».¹⁰⁸¹

Motzfeldt var imøtekommende og korrekt ovenfor administrasjonen i hele ordførerperioden, og utøvet ikke politisk press. Han fulgte i hovedsak rådmannens forslag til vedtak både i økonomiske og administrative saker. Et unntak var bevilgning til Den Norske Legionen på kroner 1 000 i bytinget i september 1941.¹⁰⁸² Den opprinnelige søknaden var på kroner 2 000 og var sendt inn av åtte formenn, deriblant Motzfeldt selv. En formann spurte ordføreren i bytingsmøtet om inkonsekvensen i vedtaket når ordføreren vedtok å bevilge bare halvparten

¹⁰⁷⁸ Birger Hjort Motzfeldt var sakførerfullmektig fra 1927 - 30, dommerfullmektig i Arendal, frem til han opprettet praksis i Tromsø fra 1935. Lagfører i Tromsø lokallag av NS høsten 1940. Dommer i den kommissariske Høyesterett fra desember 1941. Kilder: *Tromsø* den 21. november 1941; Veum 2012: 953; RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 2172.

¹⁰⁷⁹ Birger Hjort Motzfeldt var sakførerfullmektig fra 1927 - 30, dommerfullmektig i Arendal, frem til han opprettet praksis i Tromsø fra 1935. Lagfører i Tromsø lokallag av NS høsten 1940. Dommer i den kommissariske Høyesterett fra desember 1941. Kilder: *Tromsø* den 21. november 1941; Veum 2012: 953; RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 2172.

¹⁰⁸⁰ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 2172. Rettsbok fra Tromsø forhørsrett 20. februar 1946.

¹⁰⁸¹ *Tromsø* den 16. september 1941.

¹⁰⁸² Referert i bytinget 5. september 1941. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom nr. 2172. Rettsbok fra Tromsø forhørsrett 20. februar 1946.

av det omsøkte pengebeløpet. Til det svarte Motzfeldt: «at en så annerledes på mange ting når en var ordfører enn når en bare var menig medlem av bytinget». Ved oppnevning den 15. september 1941 til lagrett- og domsmenn foreslo en assisterende nemnd bestående av: manntallsfører, en som ikke var medlem av partiet og Motzfeldt, enstemmig et forslag på tre kandidater. Forslaget ble møtt med innvendinger og et nytt ble innsendt fra tre NS-medlemmer, anbefalt av fylkesføreren. Det opprinnelige forslaget ble stemplet som en demonstrasjon mot nyordningen. Motzfeldt tok protesten til følge og vedtok det nye forslaget.¹⁰⁸³

Til tross for at forslaget var enstemmig fra nemnden, og han i prinsippet hadde eneveldig makt i kommunen, «bøyde» han seg for press fra forslagsstillerne og fylkesføreren som sto over ham i partiet. Allerede på dette tidspunktet var hans autoritet som ordfører svekket i forhold til partiet.

Motzfeldt tok i hovedsak hensyn til rådmannens forslag til ansettelse og verv i kommunen. Forslaget gjaldt en assistent ved likningskontoret, en vikar for assistent ved kemnerkontoret og en fast formann i overformynderiet. En annen krevende sak under Motzfeldts tid gjaldt en konsul i Tromsø som, med bistand fra innenriksminister Hagelin ville skaffe seg festerettigheter over kommunens kullkran for et ubetydelig beløp på om lag tjue tusen kroner. Selv etter press fra Hagelins og konsulens side mot ordføreren og rådmannen, endte saken med at rettighetene skulle overdras til en markedspris på en halv million kroner. Tilbudet ble oversendt til Hagelin, og siden hørte kommunen ikke mer om saken.¹⁰⁸⁴ Her bruker Hagelin sin posisjon til å presse kommunen for at en kampfelle skulle høste en stor økonomisk gevinst. Tilsvarende handlinger har jeg ikke funnet hverken i Hamar eller Fredrikstad.¹⁰⁸⁵

I november 1941 konstituerte ordfører Motzfeldt-, Olav Hammer,¹⁰⁸⁶ som ny bestyrer for Tromsø Arbeidskontor. Utvilsomt dreide det seg om en politisk ansettelse. Hammer var medlem av Nasjonal Samling fra 1940 frem til okkupasjonens slutt. Oppnevningen var gjort i

¹⁰⁸³ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 2172. Rettsbok fra Tromsø forhørsrett 20. februar 1946. forklaring fra rådmann Lars Thøring.

¹⁰⁸⁴ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 2172. Rettsbok fra Tromsø forhørsrett 20. februar 1946, vitneforklaring fra rådmann Lars Thøring.

¹⁰⁸⁵ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 2172. Rettsbok fra Tromsø forhørsrett 20. februar 1946, vitneforklaring fra rådmann Lars Thøring.

¹⁰⁸⁶ Olav Hammer var personalleder høsten 1941 til november 1944, senere lagfører i Tromsø lokallag av NS. Formann i bytinget i Tromsø. Kilde: RA. L-sak. Troms politikammer: dom 57/51; *Nordlys* den 26. juni 1945.

samsvar med kommunalforordningen § 11 og ble senere fremlagt for bytingets formenn.¹⁰⁸⁷ Som bestyrer av Tromsø Arbeidskontor ledet han den tvungne arbeidsutskrivningen. Under landssviksaken mot Hammer uttalte Hålogaland Lagmannsrett at han i noen grad hadde utskrevet sjåførere, anleggsarbeidere og kontordamer til arbeid for tyskerne. I formildende retning la retten vekt på at han som bestyrer hadde forsøkt å sabotere utskrivning av arbeidskraft til tysk tjeneste, til tross for at han sto under sterkt press fra tysk side. Han hadde fire ganger vært innkalt til forhør hos Sipo. u. SD.¹⁰⁸⁸

Høsten 1941 fattet Motzfeldt et vedtak som var til gagn for tre elever og en ansatt i kommunen. Han vedtok at to gutter fikk adgang til å fortsette ved Tromsø Folkeskole uten at det ble krevd skolepenger for dem. Bakgrunnen var at familien var tvungen til å flytte utenfor Tromsø kommune på grunn av den store mangelen på bosteder i Tromsø.¹⁰⁸⁹ En elev ved den tekniske skolen ble innvilget utsettelse med innbetaling av byskatt. En renholder i kommunen fikk etter søknad forhøyet lønn.¹⁰⁹⁰

Når det gjaldt rekvisisjon av hus og leiligheter, var det rådmannen som førte forhandlingene med tyskerne. Sipo. u. SD rekvirerte flere av de beste eiendommene i byen med alt innbo til bruk for egne offiserer.¹⁰⁹¹ En illustrasjon på boligmangelen sees i avisen *Tromsø*, der Motzfeldt pekte på de vanskelige boligforholdene i byen og innskjerpet at ledige husrom skulle meldes til rekvisisjonsutvalget som godkjente utleie av leiligheter og rom. I Tromsø forhørsrett i februar 1946 fortalte rådmann Thøring at hus- rekvisisjonssakene var vanskelige å håndtere. Ifølge rådmannen løste han og Motzfeldt dem etter beste evne, sett under de forholdene som rådde i Tromsø.

Historikeren Gunnar Pedersen anslår antall tyske soldater til mellom 4000 og 5000 fordelt på Wehrmacht, Luftwaffe og Kriegsmarine, fra 1. april 1941 i Tromsø med omegn.¹⁰⁹² Antakelig var antall soldater stabilt frem til høsten 1944, da evakueringen av befolkningen fra Finnmark

¹⁰⁸⁷ TKAF: Bytinget 1941, sak nr. 64.

¹⁰⁸⁸ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 57/51.

¹⁰⁸⁹ TKAF: Utskrift av Bytinget 20. oktober 1941. Journal nr. 1303.

¹⁰⁹⁰ TKAF: Utskrift av Bytinget 14. oktober 1941. Journal nr. 1370, 1412, 1416.

¹⁰⁹¹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 2172 Rettsbok fra Tromsø forhørsrett 20. februar 1946, vitneforklaring fra rådmann Lars Thøring.

¹⁰⁹² Christensen og Pedersen 1995: 435 og 487. Antall soldater cirka: Wehrmacht 2022, Luftwaffe 1100 og Kriegsmarine 1150.

og Nord-Troms startet.¹⁰⁹³ Som vi har sett varierte den tyske militærmakten i Norge, mellom cirka 231 000 soldater i november 1940 til 351 000 i mai 1945. Om lag en tredjedel av soldatene var stasjonert i Nord-Norge. Under den tyske tilbaketrekningen fra Finland høsten 1944, økte antall soldater betydelig. Deutsche Wehrmacht hadde i august 1942 beslaglagt en stor del av Tromsøs boliger, noe som bidro til et press på boligmarkedet. Tyskerne bygget også egne brakker, og historikeren Ytreberg skriver at «brakkebyggingen bredte seg som en brun pest over parker og friarealer».¹⁰⁹⁴ Det ble bygd brakker bak Middelskolen, to ved Sjøfartsbygningen, to nord for Nordre skole, en i Karl Peterssens gate, en på Holte kirkegård / Sommerlyst, en på Ramberget og to i Strandgaten nr. 1.¹⁰⁹⁵

Både ordføreren og rådmannen førte uformelle forhandlinger med kommandøren for Det tyske Sikkerhetspolitiet i Nord-Norge om frigivelse av eiendommene uten at de lyktes med det.¹⁰⁹⁶ De forsøkte å frigjøre byens skoler og Frelsesarmeens barneherberge fra tyskerne, Men fremstøtet lyktes ikke. Tyskerne ville i november 1941 rekvirere enda flere boliger til Wehrmacht. Rådmannen konstaterte overfor tyskerne at deres rekvisisjoner ikke kunne imøtekommes, ettersom alle rimelige krav var dekket. Utsagnet var støttet av ordfører Motzfeldt.

Tromsø bytings formenn uttalte ofte uenighet med Motzfeldt. Det ble protokollført dissenser i følgende saker: Søknad om fritakelse av eiendomsskatt for Wictor Robertsen», her var tre formenn imot ordførerens vedtak.¹⁰⁹⁷ «Søknad om lønnsforhøyelse for Elsa Danielsen», (ikke medlem av NS), to formenn imot.¹⁰⁹⁸ Dissensene endret ikke vedtaket. Som vi har sett ble det uttrykt tre dissenser i sak om oppnevning av «lagrett-, domsmenn og rettsvitner», der ordfører tok dissensen til følge.¹⁰⁹⁹ I sak om «innføring av husleieloven i Tromsø», meddelte fire formenn uenighet, men dissensene ble ikke tatt til følge.¹¹⁰⁰ Dissens fra fem formenn i sak om «dyrtidsordning» ble heller ikke tatt til følge.¹¹⁰¹ En dissens i sak om «fritakelse av

¹⁰⁹³ Christensen og Pedersen 1995: 435.

¹⁰⁹⁴ Ytreberg 1971: 611.

¹⁰⁹⁵ Statsarkivet i Tromsø. Fylkesmannens arkiv, boks 2017, boks 2100, oversikt fra Tromsø bygningsjef 20. august 1945.

¹⁰⁹⁶ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 2172. Rettsbok fra Tromsø forhørsrett 20. februar 1946.

¹⁰⁹⁷ TKAF: Bytinget 1941: sak nr. 34.

¹⁰⁹⁸ TKAF: Bytinget 1941: sak nr. 36.

¹⁰⁹⁹ TKAF: Bytinget 1941: sak nr. 41.

¹¹⁰⁰ TKAF: Bytinget 1941: sak nr. 54.

¹¹⁰¹ TKAF: Bytinget 1941: sak nr. 57.

eiendomsskatt» endret ikke vedtaket til ordfører.¹¹⁰² En dissens om «bevilging til salg av vin for a/s Vinmonopolet» ble ikke tatt til følge.¹¹⁰³ Ved «Oppnevning av fergestyre» imøtekom Motzfeldt en dissens, i samme sak avviste han to dissenser.¹¹⁰⁴ I 1941 var det totalt 61 dissenser fra formennene. Altså i perioden til ordførerne Nilsen og Motzfeldt.

Avisa Tromsø skrev fra årets siste bytingsmøte i desember 1941 følgende: «den skattbare inntekten ble atskillig større enn forutsatt, og ga merinntekt på kroner 150 000».¹¹⁰⁵ En slik kilde må vurderes kritisk når det pekes på en økonomisk fremgang i kommunen. Som vi har sett, ønsket NS å ta æren for dette. Men denne saken viser at det faktiske økonomiske resultatet var enda bedre. Det bekreftes senere i rådmannens innstilling til budsjett for 1942/43, der han anslår skattbar merinntekt til om lag 550 000 kroner, en stigning på 33 prosent.¹¹⁰⁶

Motzfeldts utøvelse av ordførerrollen fulgte en tradisjonell forvaltningspraksis i mange sammenhenger og han tok i mindre grad hensyn til partiets forventninger om å iverksette nyordningen i kommunen. Selv om Motzfeldt styrte etter førerprinsippet, ser vi at han tok til følge fire dissenser fra formennene. Protokollførte dissenser ble uttalt av NS-medlemmer med unntak av tre.¹¹⁰⁷ Han ledet bytinget fra 15. september til 12. desember 1941 og behandlet her 47 saker og 181 utenfor bytinget, til sammen om lag 228 saker ifølge vedtaksbøker.¹¹⁰⁸

For året 1941 ble det behandlet til sammen 161 saker av Nilsen og 228 saker av Motzfeldt til sammen 389 saker. De mottok henholdsvis 39 og 22 protokollførte dissenser fra bytingets formenn. Sammenligner vi med året 1939 ble det behandlet så mange som 1433 saker i formannskapet og 73 av bystyret. For året 1938 ble det behandlet 78 saker i bystyret og 1309 saker i formannskapet. (Inkludert referatsaker).¹¹⁰⁹

Etter at Motzfeldt sluttet som ordfører, ble rådmann Thøring innkalt til daværende fylkesmann Søren Georg Daniel de Fine von Krog Hasle. Han proklamerte at nyordningen

¹¹⁰² TKAF: Bytinget 1941: sak nr. 58.

¹¹⁰³ TKAF: Bytinget 1941: sak nr. 60.

¹¹⁰⁴ TKAF: Bytinget 1941: sak nr. 68.

¹¹⁰⁵ *Tromsø* den 13. desember 1941. Avisa Tromsø var organ for Nasjonal Samling.

¹¹⁰⁶ TKAF: Bytinget 1942: sak nr. 25.

¹¹⁰⁷ NS-arkivet, Universitetet i Bergen.

¹¹⁰⁸ TKAF: Bytinget 1941 og ordførers vedtaksbok.

¹¹⁰⁹ TKAF: Bystyret 1938 og 1938.

skulle gjennomføres, og for Thøring: «som rådmann var det enten å gå inn i Nasjonal Samling eller å bli avskjediget». Fylkesmannen var aktiv tilhenger av nyordningen og arbeidet blant annet for avskjedigelse av funksjonærer og tjenestemenn som motarbeidet «den nye tid». ¹¹¹⁰ Etter denne episoden økte det politiske presset mot kommuneadministrasjonen i Tromsø. ¹¹¹¹ En grunn til at fylkesmann Hasle ikke fulgte opp trusselen mot rådmannen, kan være at han ble ny prisdirektør, med tilsetning i Oslo fra februar 1942. Det kan også stilles spørsmål ved om partiet lokalt eller regionalt hadde en kvalifisert NS-mann til å overta en såpass krevende stilling som rådmann i Tromsø.

Motzfeldt fortalte under landsviksrettsaken at hans rolle som ordfører ble stadig vanskeligere med gjentakende stridigheter med daværende fylkesmann Hasle. Motzfeldt hevdet at dette var en krevende politisk situasjon. Han valgte derfor å motta utnevningen som høyesterettsdommer, og reiste fra Tromsø i desember 1941. ¹¹¹²

9.6 Ordfører Ole Thyholdt fra januar 1942 til oktober 1942

Den 1. januar 1942 overtok grosserer Ole Thyholdt, ¹¹¹³ ordførervervet midlertidig. Han ble formelt oppnevnt av Innenriksdepartementet den 19. mars 1942, og satt frem til 1. oktober 1942. Han hadde erfaring fra politiske verv i Tromsø kommune, hvor han var varamann i formannskapet for perioden 1937-40. Han meldte seg inn i NS i oktober 1940, og var medlem til okkupasjonens slutt. ¹¹¹⁴ I sitt første bytingsmøte som ordfører redegjorde Thyholdt for saker som opptok ham, og pekte særlig på byutvidelse av Tromsø. Byutvidelse av Tromsø var en gammel sak kommunen hadde arbeidet med siden 7. september 1936. Det ble vedtatt å nedsette et utvalg for å utrede saken, deres innstilling var ferdig den 15. september 1939. Utvalget konkluderte med at Tromsø by burde omfatte hele Tromsøya. De hadde også

¹¹¹⁰ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3664.

¹¹¹¹ RA. L-sak. Oslo politikammer dom: 2172, Rettsbok fra Tromsø forhørsrett 20. februar 1946.

¹¹¹² *Tromsø* den 26. april 1946

¹¹¹³ Statsarkivet i Tromsø. Boks 2422, ref. 5489/41.

¹¹¹⁴ Ole Thyholdt var medlem av Rikshirden fra 5. mars 1941, Nasjonal Samlings Hjelpeorganisasjon fra 10. oktober 1942. Medlemskapene besto frem til okkupasjonens slutt. Han var organisasjonsleder i Tromsø lokallag fra våren 1941 ut året. Fra våren 1943 til september var Thyholdt lokallagsfører i Tromsø lokallag, oppnevnt på nytt fra vinteren 1945 til okkupasjonens slutt. Kilder: RA. L-sak. Troms politikammer: fengselsforelegg 4/52; *Nordlys* 25. juni 1945.

utarbeidet et utkast til lov om utvidelse av Tromsø.¹¹¹⁵ Thyholdt nevnte også politiske symbolsaker som skattepolitikk for familier, brenselforsyning, matauk og byens vanskelige boligsituasjon. Han avsluttet talen med å uttrykke: «Quisling, for Norge».¹¹¹⁶ Hyllingen av Quisling kan etter min mening sees som et retorisk grep for å fremheve Førerens gode hensikter for landet. Tilsvarende kunngjøringer ble fremført av NS-ordførerne i Hamar og Fredrikstad.

Som ordfører blandet han seg i liten grad inn i administrasjonens arbeid, og han utøvet heller ikke politisk press mot funksjonærene i kommunen. Thyholdt fattet vedtak om å ansette medlem av Nasjonal Samling som assistent i Forsyningsnemndas tekstilavdeling. Vedkommende ble senere avskjediget av rådmannen, men gjeninnsatt i stillingen av ordfører Peder Larsen.¹¹¹⁷

Boikott av NS-medlemmer som drev forretningsvirksomhet var også aktuelt i Tromsø februar 1942. Et støttende utspill fra ordfører Ole Thyholdt illustrerer dette, da han skrev til NS-fylkeslaget og ba om få oversikt over næringsdrivende som sto tilsluttet NS. Ordførerens hensikt var å informere de forskjellige kommunale etatene om å støtte opp om deres virksomhet.¹¹¹⁸

Sommeren 1942 kjøpte Thyholdt inn Quislings bok *Russland og Vi*. Selv om han ikke utøvet politisk press mot de ansatte, fikk etatssjefene oversendt Quislings bok.¹¹¹⁹

På grunn av det store presset på boliger, kontorer og lagerlokaler fra Deutsche Wehrmacht opprettet Thyholdt i februar 1942 en kommunal driftsenhet kalt «Ordførerens rekvisisjons- og oppgjørskontor» for å administrere rekvisisjoner. Kontoret ble ledet av en bestyrer som fikk delegert ansvar fra ordføreren til å utføre arbeidet med anvisninger og godtgjørelser for eiendommene. Bestyreren var medlem av NS.¹¹²⁰ Utgiftene til denne virksomheten ble

¹¹¹⁵ TKAF: Bytinget1941: sak 29; KS: *Kommunalt Tidsskrift* nr. 12, desember 1944.

¹¹¹⁶ *Tromsø* den 25. april 1942.

¹¹¹⁷ RA. L-sak. Troms politikammer: fengselsforlegg 4/52. Vitneavhør av rådmannen 19. juli 1945.

¹¹¹⁸ TKAF: Boks 496. Brev datert 19. februar 1942, j. nr. 0. 251/52.

¹¹¹⁹ RA. L-sak. Troms politikammer: Fengselsforlegg 4/52. Vitneforklaring fra rådmann Lars Thøring avgitt 19. juli 1945.

¹¹²⁰ Bestyreren var medlem av Nasjonal Samling fra høsten 1940 til okkupasjonens slutt, hadde ulike verv i partiet. Domfelt ved Tromsø byrett den 8. april 1946 til 10 måneder fengsel, inndragning av ulovlig fortjeneste som bestyrer av ordførerens rekvisisjonskontor i Tromsø med kroner 18 000, samt rettighetstap. Kilde: RA. L-sak. Troms politikammer: dom 11/51. Rettsbok for Tromsø byrett 8. april 1946.

belastet posten tilfeldige utgifter i kommunens budsjett.¹¹²¹ Dette var en post som ordførerne disponerte etter eget forgodtbefinnende, og selv fastsatte størrelsen på.

Når det gjelder dissenser uttalt av formennene i Tromsø byting under Thyholdt, dreide den første saken seg om: «Nye helseforskrifter for Tromsø» Her ble det uttalt fem dissenser fra formennene til paragrafer og punkter i forskriftene, hvorav ordføreren sluttet seg til tre.¹¹²² «Søknad om skjenkerett for Grand Hotell», en formann her uttalte dissens som ikke endret ordførerens vedtak.¹¹²³ «Referat om bevilgning av alderstillegg», en dissens ble fremført, men ble ikke tatt til følge.¹¹²⁴ «Referat om «anskaffelse av ny sirene», tre formenn meddelte uenighet som ikke ble tatt til følge.¹¹²⁵ Dissens fra en formann i sak om «tilleggsbevilgninger til budsjettdyrtidsordning» ble heller ikke tatt til følge.¹¹²⁶ I forslag til budsjett for 1942/43 meddelte to formenn dissens som ikke endret ordførers vedtak.¹¹²⁷ Som vi har sett, styrte ordføreren etter førerprinsippet, allikevel tok han til følge tre dissenser som ble fremført av påtroppende ordfører Hjalmar Høyem, senere ordfører Peder Larsen, og bestyrer for Tromsø arbeidskontor, Olav Hammer. Alle tre medlemmer av NS. Dissensene dreide seg om en mindre justering i «Nye helseforskrifter for Tromsø» I de andre sakene fikk formennenes dissenser ingen betydning for ordførerens vedtak.

Thyholdt behandlet og vedtok til sammen 34 saker i bytinget og 225 utenfor, 259 kommunale saker i alt.¹¹²⁸ I hans periode ble det uttrykt til sammen tretten dissenser fra formennene. Protokollførte dissenser ble uttalt av NS-medlemmer.¹¹²⁹ Tromsøs «skattøre» på 18 prosent ble i Thyholdts periode opprettholdt, men «normaltabellen» ble senket fra 40 prosent nedsettelse av de skattefrie satser til 20 prosent som ga mindre skatt, samt at tidligere vedtatte skattefrie inntektsgrenser for lavere inntekter ble opprettholdt.¹¹³⁰

Følgende saker illustrerer at Thyholdt tok hensyn til befolkningens økonomiske og forsyningsmessige situasjon. Han bevilget penger til sykehusopphold for ektefellen til en

¹¹²¹ TKAF: Boks 496, vedtak 19. februar 1942.

¹¹²² TKAF: Bytinget 24. april 1942: sak nr. 1.

¹¹²³ TKAF: Bytinget 24. april 1942: sak nr. 10.

¹¹²⁴ TKAF: Bytinget 6. juli 1942: sak nr. 21.

¹¹²⁵ TKAF: Bytinget 6. juli 1942: sak nr. 23.

¹¹²⁶ TKAF: Bytinget 6. juli 1942: sak nr. 24.

¹¹²⁷ TKAF: Bytinget 6. juli 1942: sak nr. 25.

¹¹²⁸ TKAF: Bytinget og ordførers vedtaksbok 1942.

¹¹²⁹ NS-arkivet, Universitetet i Bergen.

¹¹³⁰ TKAF: Bytinget 6. juli 1942: sak nr. 25.

arbeider i kommunen som ikke fikk dekket sykehusoppholdet av Trygdekassen.¹¹³¹ Han innvilget permisjon med full lønn for bestyrerinnen ved Tromsø Husmorskole i anledning av hospitering ved skoleopphold i Uppsala.¹¹³² Ordføreren bestemte at alle funksjonærer og arbeidere kunne få inntil 4 dager fri med full lønn for å sette poteter og høste dem.¹¹³³ En kommunal arbeider fikk ekstra sykepermisjon med lønn, og en syk yngre kvinne med en kreftsyk far mottok en støtte på kroner 300.¹¹³⁴ Videre bevilget han kroner 250 til Nord-Norges Forening for Vanføre, og et mindre kronebeløp til Studentenes Fellesutvalg i Oslo.¹¹³⁵ En bestyrer i kommunen fikk innvilget lønn ut over sykemeldingsperioden i ytterligere tre måneder.¹¹³⁶ Gjennomgangen viser at Thyholdt, til tross for bare omlag seks måneder i ordførerstolen, tilkjennega et betydelig ansvar for de ansattes velferdsbehov. Han søkte om fritakelse fra ordførervervet på grunn av sykdom i oktober 1942.

9.7 Ordfører Hjalmar Høyem fra oktober 1942 til desember 1942

Hjalmar Høyem overtok som ordfører fra oktober 1942. Han var medlem av Nasjonal Samling fra 2. oktober 1940, av yrke lærer i folkeskolen.¹¹³⁷ Han var en kjent person i Tromsø som ofte deltok i debatter om aktuelle politiske saker ifølge avisen *Tromsø*.¹¹³⁸ Høyem hadde tidligere vært leder for Folkepartiets tre bystyrerepresentanter i to perioder og dermed skaffet seg erfaring fra bystyret i Tromsø. Han fortalte i et intervju med *Tromsø* at i det offentlige liv hadde han stort sett vært varamann.¹¹³⁹

Fungerende fylkesmann Erling Paulsen uttalte at han var i sterk tvil da han gikk med på å oppnevne Høyem som ny ordfører, etter forslag fra fylkesføreren i Troms.¹¹⁴⁰ Her fulgte

¹¹³¹ TKAF: Boks 496. Brev 18. februar 1942, journal nr. 231/1942.

¹¹³² TKAF: Boks 497. Brev 1. mai 1942, journal nr. 599/1942.

¹¹³³ TKAF: Boks 497. Brev 23. april 1942, journal nr. 709/1942 og boks 498, brev 3. september 1942, journal nr. 1245/42.

¹¹³⁴ TKAF: Boks 498. Journal nr. 513/1942 og 1181/42.

¹¹³⁵ TKAF: Boks 496. Journal nr. 484/1942 og 580/1942.

¹¹³⁶ TKAF: Boks 497. Journal nr. 749/1942.

¹¹³⁷ Hjalmar Høyem var tidligere varaordfører for Thyholdt, fylkespropagandaleder fra oktober 1941 til mars 1943, senere var han fungerende fylkespersonalleder i fylkeslaget. Kilde: *Tromsø* den 10. mai 1946.

¹¹³⁸ *Tromsø* den 4. mai 1943. Høyem skrev en rekke artikler. Blant annet i *Tromsø Stiftstidende* den 8., 11., 13. og 20. juni 1925; den 30. januar 1929; den 17. januar, 11. og 30. mars 1933. Høyem skrev en artikkel i samme avis der han ble dømt for ærekrenkende uttalelser den 16. januar 1935 og 11. mars samme år.

¹¹³⁹ *Tromsø* den 4. mai 1943.

¹¹⁴⁰ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 17/52, brev 18. desember 1942.

fylkesmannen, til tross for sin skepsis, anbefalingen fra fylkesførereren som innehadde den høyeste stillingen i fylkesorganisasjonen. Et eksempel på Høyems manglende ledererfaring kan illustreres når han som ordfører skriver brev til Tromsø skifterett angående en forespørsel om å sette opp et minnesmerke over en avdød borger i byen. I brevet skrev Høyem: «at Tromsø kommune ikke kan sette opp minnesmerker over avdøde skattesnytere eller dårlige skattebetalere. Det må avdødes venner gjøre».¹¹⁴¹ Han ledet bytingsmøte i november 1942 som ordfører. I dette møtet ble det behandlet 14 saker. Første sak var en «søknad om fritakelse av eiendomsskatt». Det ble uttalt en dissens som ordførereren ikke tok til følge.¹¹⁴² I sak om «åpningstider for byens utsalgssteder» ble det uttalt en dissens som ordførereren delvis tok til følge.¹¹⁴³

Etter om lag to måneder ble Høyem frabeordret ordførervervet på grunn av stridigheter i partiet. Selv mente Høyem at han ble fjernet fordi han hadde påtalt klanderverdige forhold i partiet, hvilket førte til advarsel og suspensjon som medlem av NS i tre måneder.¹¹⁴⁴ Fylkesmann Bull skrev i et brev til Innenriksdepartementet den 10. juni 1944 at Høyem tok standpunkt mot kampfeller som av ham ble benevnt som «forbryterske» og «dårlige» elementer i partiet, Fylkesmannen begrunnet ikke dette nærmere.¹¹⁴⁵ Alt tyder på at det var personkonflikter, og ikke ideologiske konflikter, som førte til Høyems endelikt som ordfører. Men om Høyem var kompetent til å lede kommunen sett i lys av det ansvaret som fulgte med den nye maktposisjonen, er tvilsomt. Det hører med at Høyem i mars 1944 på nytt ble foreslått til ordfører i Tromsø av fylkesmann Bull. Fylkesmannen trakk imidlertid forslaget i juli samme år, da partiledelsen motsatte seg Høyems kandidatur.¹¹⁴⁶

For året 1942 ble det behandlet til sammen 259 kommunale saker av Thyholdt utenfor og i bytinget. For Høyems del, 14 saker i bytinget. Det er ikke registrert saker som han behandlet utenfor bytinget.

¹¹⁴¹ TKAF: Boks 497. Brev den 23. juli 1942. Journal nr. 1027/42.

¹¹⁴² TKAF: Bytinget 6. november 1942: sak nr. 27.

¹¹⁴³ TKAF: Bytinget 6. november 1942: sak nr. 33.

¹¹⁴⁴ *Nordlys* den 25. juni 1945.

¹¹⁴⁵ Statsarkivet i Tromsø. Fylkesmannens arkiv, boks 2422.

¹¹⁴⁶ Statsarkivet i Tromsø. Boks 2422, brev til Innenriksdepartementet, kommunalavdelingen 10. juli 1944 fra fylkesmann Bull.

9.8 Ordfører Peder Larsen fra januar 1943 til mars 1944

Peder Larsen¹¹⁴⁷ ble oppnevnt som den fjerde NS-ordfører i Tromsø den 1. januar 1943, og innehadde vervet frem til mars 1944. Han var medlem av Nasjonal Samling fra 20. februar 1941 til okkupasjonens slutt. Larsen var tidligere ansatt som sekretær i Hypotekbanken i Tromsø. I et tiltredelsesintervju med avisen *Tromsø* nevnte Larsen politiske symbolsaker som den manglende forsyning av fisk til butikker og torv. Hvordan dette skulle løses, kunne han ikke si noe nærmere om, da saken var under utredning. Videre pekte han på et byggefond som skulle komme kommunale funksjonærer til gode og kommunens jord som skulle dyrkes opp.¹¹⁴⁸

Ifølge Larsen selv hevdet Innenriksdepartementet at han ikke var skikket til å være ordfører i Tromsø. Likevel var han den NS-ordføreren som satt lengst i ordførerstolen. Larsens utsagn kan gjenspeiles i flere saker, slik min avhandling vil redegjøre for. Ifølge Hålogaland lagmannsretts dom mot Larsen i mai 1946, tok han kontakt om eller meldte han inn bagatellmessige saker til Stapo. For eksempel da to personer ikke besvarte hans hilsen «Heil og Sæl» med hevet hånd på en korrekt måte.¹¹⁴⁹ Så vidt vites var det ikke innført generell hilseplikt med hevet arm og uttrykket «heil og sæl» for ansatte hverken i Tromsø, Hamar eller Fredrikstad kommuner, i motsetning til Bodø der det ble skilt mellom «stor hilsen» og «liten hilsen».¹¹⁵⁰

Et annet eksempel: I februar 1943 traff Larsen tidligere ordfører Alfred Nilsen på rådmannens kontor, der Larsen hevdet å ha blitt utskjelt som «idiot» og «pøbel» av Nilsen i nærvær av fire funksjonærer. Det førte til at Nilsen med øyeblikkelig virkning ble løst fra tillitsverv i forlikrådet og skattenemnda, og anmeldt samme dag for å ha ærekrenket ordføreren. I tillegg ble fylkesmannen og fylkesføreren orientert om hendelsen. Ordføreren skrev i kommunens vedtaksprotokoll følgende: «Jeg nedlegger forbud mot at han betrær de lokaler som benyttes

¹¹⁴⁷ Peder Larsen var medlem av NSH fra 15. september 1942 til kapitulasjonens slutt. Han innehadde verv som propagandaleder, fylkesorganisasjonsleder for offentlige tjenestemenn og fylkesleder i NSH. Fra 1. november 1944 var han reisekontrollør ved politiets reisekontor i Trondheim. Kilde: RA. L-sak. Troms politikammer: dom 3/51.

¹¹⁴⁸ *Tromsø* den 2. mars 1943.

¹¹⁴⁹ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 3/51.

¹¹⁵⁰ Aas 2014: 378 og 379

av den kommunale administrasjonen så lenge jeg innehar ordførervervet».¹¹⁵¹ Det var nok at folk ga uttrykk for motstand mot NS-styret, de ble enten anmeldt til Stapo, Opo eller NS-institusjoner. Retten la i skjerpene retning vekt blant annet på at han ved en rekke anledninger, både som ordfører og senere som sjef ved Reisekontoret i Trondheim, hadde sjikanert gode nordmenn unødvendig.¹¹⁵² La oss se mer på Larsens ordførertid.

Rådmann Thøring skrev et notat til bystyret to uker etter okkupasjonens slutt om arbeidsforholdene under regimet til Larsen. Her fremholdt han de krevende arbeidsbetingelsene som rådet for administrasjonen under ordfører Peder Larsens lederskap våren 1943. Som både aktør og rådmann under og etter okkupasjonen gjorde rådmannen naturligvis jobben sin ved å beskrive kommunens situasjon. Men det kan ikke ses bort fra at nærhet til okkupasjonen kan ha preget hans vurdering. Situasjonen var så krevende at han vurderte å slutte i stillingen som rådmann under regimet til ordfører Larsen. Men til tross for politisk press og tendensiøse forsøk på styre administrasjonen fra tysk og Nasjonal Samlings side klarte Thøring å opprettholde kommuneforvaltningens administrative funksjoner etter samme saklige praksis som tidligere. Ifølge Thøring skyldtes det en fast holdning fra fagsjefer, funksjonærer og arbeidere med noen få unntak. Han viste i denne sammenhengen til godt samarbeid og samhold mellom etatene i kommunen og ham som rådmann. Det gjorde at nyordning av kommunen ble lite effektiv, selv under press fra ordfører Larsen.¹¹⁵³ På bakgrunn av rådmannens uttalelser om ordfører Larsens kuriøse saksbehandling og vedtak, vil jeg sette et nærmere søkelys på enkelte av sakene som han behandlet utenfor bytinget. Dette gjelder i alt seks saker: Ordføreren stengte byens kino fra 23. til 30. januar 1943 for publikum, unntatt for NS-folk og tyskerne, etter påstand om gledes demonstrasjon i anledning av forfilm om kulturminister, Gulbrand Lunde som omkom under mistenkelige omstendigheter etter en bilulykke sammen med sin frue på Vestlandet i oktober 1942.¹¹⁵⁴

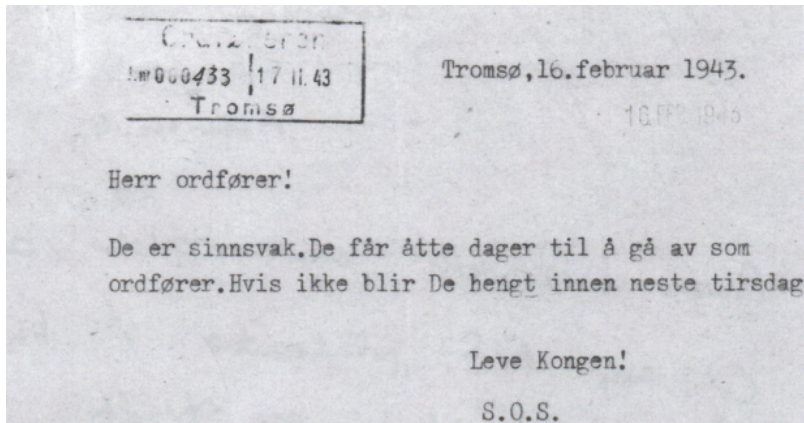
¹¹⁵¹ TKAF: Boks 499. Utskrift vedtaksprotokoll for så vidt angår vedtak den 12. februar 1943 i sak utenfor journalen.

¹¹⁵² RA. L-sak. Troms politikammer: dom 3/51.

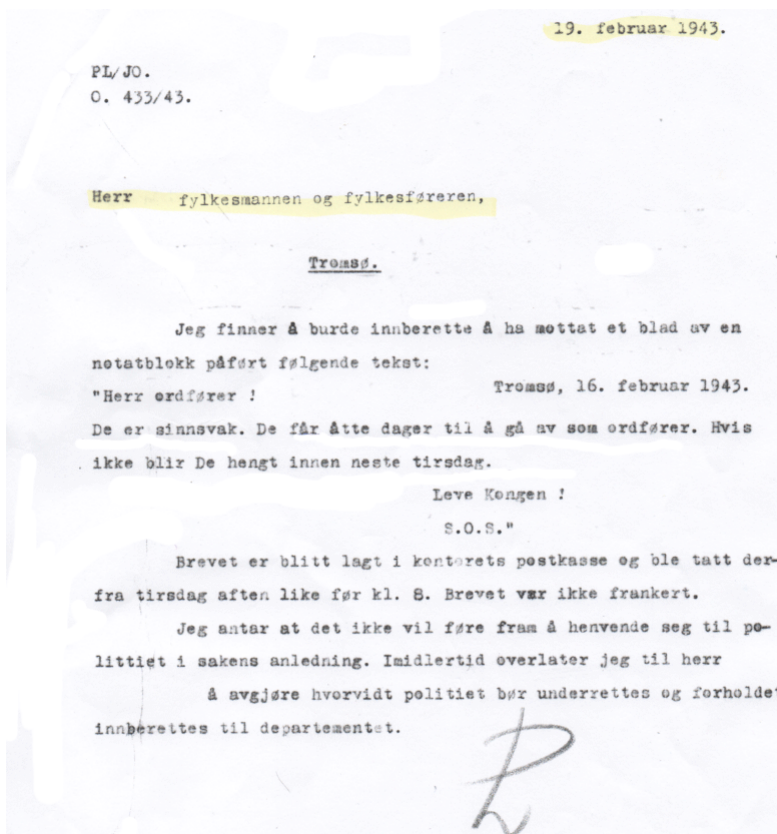
¹¹⁵³ TKAF: Notat utarbeidet av rådmann Thøring til bystyret den 30. mai 1945.

¹¹⁵⁴ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 3/51.

I februar 1943 fikk ordfører Larsen brev med følgende innhold: «Herr Ordfører! De er sinnssvak. De får åtte dager til å gå av som ordfører. Hvis ikke blir De hengt innen neste tirsdag. Leve Kongen».

Bilde 27 - Anonymt brev til ordfører Peder Larsen den 16. februar 1943.

Bilde 25 - Brev fra ordfører Peder Larsen til fylkesmann og fylkesfører den 19. februar 1943.

Brevet ble lagt direkte i kommunens postkasse og var ikke frankert.¹¹⁵⁵ Ordføreren oversendte trusselbrevet til fylkesmannen og fylkesføreren der han ba dem overveie om saken skulle videresendes til politiet og Innenriksdepartementet. Gjerningsmannen ble ikke funnet, men uansett motiv tyder dette på at ordfører Larsen ikke var populær i Tromsø.

Da Quislings bilde og NS-plakater i kommunesalen ble ramponert, truet Larsen med å stenge skolene i Tromsø. Den 7. april 1943 fattet ordføreren følgende vedtak: «Ordføreren pålegger lærerne å påse at den slags ikke forekommer, idet skolene i så fall vil bli stengt».¹¹⁵⁶ Larsen informerte Stapo om hendelsen.¹¹⁵⁷

Den 27. april 1943 vedtok Larsen å si opp byens kinobestyrer med øyeblikkelig virkning på grunn av at bestyreren ikke lenger hadde tillit fra ordføreren. Avskjeden var begrunnet med åtte anklagepunkter. Rådmannen gjorde ordføreren, i brev av 3. mai 1943, oppmerksom på at oppsigelsen av bestyreren ikke var lovlig hjemlet. Fylkesmann Markus Bull i Troms bekreftet rådmannens aksjonering samme måned. Dermed ble oppsigelsen omgjort til suspensjon med full lønn. Etter ordfører Larsens avskjed i mars 1944, sendte kinobestyreren i april 1944 brev til ordfører Anders Olsen Gagnås, der han tilbakeviste Larsens anklager. Gagnås vedtok å gjeninnsette kinobestyreren i stillingen i mai 1944, med godkjenning av fylkesmannen.¹¹⁵⁸ Hvorfor kinobestyreren først etter om lag et år tok opp saken på nytt, kan ha flere årsaker. Bestyreren fant konflikten med tidligere ordfører svært vanskelig på grunn av Larsens innbitte motstand og usaklige opptreden. Dessuten kunne det være risikabelt å opponere, bestyreren var tidligere blitt innkalt til forhør hos Stapo om kinosaken.¹¹⁵⁹ Vi ser her at Nasjonal Samling tok hensyn til det tendensiøse ved den tidligere ordførerens saksbehandling, og endret vedtaket om å avskjedige kinobestyreren. Som vi senere skal se, lyktes allikevel ikke dette, på grunn av tyskernes intervensjon.

Ordfører Larsen fattet i mai 1943 følgende vedtak: «Det henstilles til herr rådmannen å foranledige at den indre havn ikke må bli gjort mindre enn den er ved at det fylles avfall på

¹¹⁵⁵ TKAF: Boks 499, journal nr. 433/1943.

¹¹⁵⁶ TKAF: Ordførers vedtak ble sendt til følgende skoler: Rektor ved Den høgere allmennskole, skoleinspektøren, bestyrerne for Tromsø sjømannskole og Tromsø aftenskole.

¹¹⁵⁷ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 3/51, bilag 22/4, 42 og 45.

¹¹⁵⁸ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 3/51. Bilag, 22/4, 22/14, 22/19. Dom: 21/52 samme politikammer. Brev fra fylkesmann M. Bull 4. mai 1944 til ordføreren i Tromsø.

¹¹⁵⁹ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 3/51, bilag 22/18: 5, 24.

forskjellige steder».¹¹⁶⁰ Rådmannen sendte saken over til havnefogden for uttalelse, og havnefogden skrev blant annet skrev følgende: «Jeg er uenig med herr ordføreren i hans påstand om at Tromsø havn som havn betraktet er blitt mindre, grunnet utfyllinger som er blitt gjort i de senere år». Han skrev at arealene var utfylt med masse som omdannet kaianleggene til datidens standard, for å avvikle havnetrafikken i samsvar med tidens krav.¹¹⁶¹ Svaret fra havnefogden avstedkom nytt vedtak og brev fra ordføreren. I brevet redegjorde han for synspunkter på forskjønnelse og effektivisering av havneanlegget, etter at han tydeligvis hadde foretatt en grundig befaring på egenhånd av selve havnen og omliggende områder. Larsens fremstilling om havnens utviklingspotensiale var på seks A4-sider. Vedtaket fra juli hadde følgende innhold: «Tromsø Havnevesen forespørres om hvorvidt og i tilfelle når huken ved ferjevorren vil bli mudret og om og i tilfelle når ferjevorren vil bli satt i stand, så den kan bli utnyttet av melkebåtene i full utstrekning, da jeg ikke lenger kan se på at melkebåtene som legger til ved ferjevorren skal plages så meget som de gjør». (Det ble lagt tørrfylling inn i steinfyllingen for å lage kaier eller arealer). Ordføreren skrev blant annet i følgebrevet til vedtaket: «For øvrig tillater jeg meg å meddele at jeg ikke tar meg noe vesentlig nær av at havnefogden delvis er uenig i mitt syn».

La oss se nærmere på denne spesielle saken. Havnefogden hadde allerede i juni svart at oppmudring av huken ved ferjekaien var et arbeid som burde utføres så snart det var fattet avgjørelse om bedre utnyttelse av kaien i forhold til tidligere. Han skrev også at havnevesenet ikke hadde eget mudderapparat, men firmaet Ingeniør Selmer var villige til å utføre arbeidet så snart en nærmere avgjørelse forelå.¹¹⁶² Havnefogden etterlyste altså en beslutning fra ordføreren om når arbeidet skulle igangsettes. Det at ordføreren foretok besiktigelse på egen hånd og fremmet forslag til effektivisering og forskjønnelse av kaianlegg i Tromsø kan oppfattes som positivt, men også som en egenrådig handling der han unnlot å ta med rådmannen, havnefogden og havnestyret på felles inspeksjon av områdene. Etter fører- og ansvarsprinsippet var det en godkjent markering, men det var neppe et bidrag til godt lederskap, der forutsigbarhet, samarbeidsklima og ryddighet i kommuneforvaltningen var og er viktige elementer.

¹¹⁶⁰ TKAF: Boks 499, brev til rådmannen den 31. mai 1943.

¹¹⁶¹ TKAF: Boks 499, brev til rådmannen den 18. juni 1943.

¹¹⁶² TKAF: Boks 499, brev fra havnefogden 18. juni og brev fra ordfører Larsen med journal nr. 0. 1641 /43 datert 1. juli 1943.

Det at ordføreren i ettertid fatter vedtak som havnefogden allerede har besvart, underbygger rådmannens utsagn om at det var vanskelige tilstander under Larsens regime i 1943. Det kan heller ikke ses noen vedtak som spesielt omhandlet byens havn i «utskrift av Tromsøs bytingsforhandlinger 1942/43» og budsjettene for 1942/43 og 1943/44.¹¹⁶³ En annen sak er at havnebudsjett / drift ble overført til staten fra høsten 1941 ved forordning av 2. oktober 1941.¹¹⁶⁴

I mai 1943 anmeldte Larsen hærverk på Idrettsplassen til politipresidenten i Troms. I brevet skrev han blant annet at gjerningsmennene burde ilegges så streng straff som mulig, det beste var om de som eventuelt ble pågrepet «fikk seg en omgang ris».¹¹⁶⁵

Larsen behandlet og vedtok i bytinget 120 saker. Den viktigste var «fornyhet behandling av Tromsøs kommunes budsjett for 1942/43». Saken ble vedtatt etter rådmannens forslag, kun med mindre justeringer.¹¹⁶⁶

Jeg vil nå ta for meg dissenser i bytinget under Larsens regime, for å få en oversikt over oppslutningen om vedtakene fra ordføreren og om de var omstridte blant formennene i bytinget, og så vil jeg sammenligne med de andre ordførerne.

Bytinget holdt møte 30. april 1943 der det ble uttalt dissenser i følgende saker: «Om skjenkerett for Grand Hotell», her ble det uttalt en dissens der formannen frarådte bevilging. Rådmannens innstilling til skjenkebevilling ble vedtatt av ordføreren.¹¹⁶⁷ Saken om «fornyhet behandling vedrørende salg av fjæregrunn mellom Skansegaten nr. 1 - 5 og 7». Det ble uttalt en dissens om at kommunen burde selge grunnstykket til «Tromsø Skibsverft og Mek. Verksted A/S». Ordføreren fattet vedtak om ikke salg.¹¹⁶⁸ Det er ikke funnet kilder som tilsier noe annet enn at dissensen var knyttet til sak og ikke var personavhengig. Det ble heller ikke utferdiget noe tiltalepunkt mot Larsen fra Hålogaland lagmannsrett under landssvikoppjøret i

¹¹⁶³ TKAF: Bytinget 1942 og 1943. Budsjettene for Tromsø kommune 1942/43, sak nr. 25 og 1943/44, sak nr. 52.

¹¹⁶⁴ FKAF: Fredrikstad kommune, kopibok fra 5. desember 1944 til 12. november 1945, nr. 652; Dehli 1993: 122. Etter frigjøringen tok igjen kommunene over ansvaret for havnevirksomheten.

¹¹⁶⁵ TKAF: Boks 449, journal nr. 1403/1943 0.

¹¹⁶⁶ TKAF: Bytinget 18. mars 1943: sak nr. 1.

¹¹⁶⁷ TKAF: Bytinget 30. april 1943: sak nr. 5.

¹¹⁶⁸ TKAF: Bytinget 30. april 1943: sak nr. 10.

denne saken.¹¹⁶⁹ Tilsvarende sak «om salg av diverse kommunale eiendommer», til sammen seks forskjellige eiendommer. I denne saken erklærte Larsen seg inhabil, og anmodet varaordfører Gagnås om å lede møtet. Det ble uttalt to dissenser, en tok varaordfører til følge, den andre ikke. Salgssummene skulle avsettes til et byggefond for Tromsø kommunes tjenestemenn. Vedtaket skulle godkjennes av Innenriksdepartement og fylkesmannen.¹¹⁷⁰ Larsen oppnevnte medlemmer til 16 forskjellige nemnder under sak: «om valg av nemnder», to formenn uttalte dissens som ble vedtatt av ordføreren.¹¹⁷¹

Det siste eksemplet på Larsens merkelige saksbehandling, og brudd på fører- og ansvarsprinsippet startet i bytinget den 24. juni 1943. Her ble det uttalt dissens om «ansettelse av bokholder ved kemnerkontoret», hvor en formann var uenig i ordførerens vedtak og sluttet seg til rådmannens forslag til vedtak. Ordføreren fastholdt sin egen avgjørelse, som klart var en politisk ansettelse. Saken fikk et etterspill. Den formelle saksbehandlingen var godt utredet før ordførerens vedtak både av kemner og rådmann. Kemneren innstilte bare en av søkerne til stillingen, daværende fungerende bokholder og ikke medlem av NS, Karl Oddmund Olsen. Forslaget var støttet av fylkesrevisoren. Søkeren hadde god utdanning etter datidens krav, og hadde kjennskap til kommunens regnskap etter å ha fungert i stillingen.

Rådmannen støttet kemnerens forslag, men ønsket at det i tillegg ble innstilt to kandidater i prioritert rekkefølge. Kemneren uttalte at ingen av de syv øvrige søkerne oppfylte de praktiske kravene til stillingen, og var av den grunn ikke innstilt, men han førte likevel opp to navn til etter rådmannens anmodning. Tilsettingssaken ble oversendt fylkesmann Markus Bull og Innenriksdepartementet, som ble involvert etter vedtaket til ordfører Larsen om å ansette en partifelle som ikke var kvalifisert for stillingen ifølge kemner og rådmann. Både fylkesmannen og departementet mente at rådmannen hadde innstilt den som var best kvalifisert for stillingen, og anbefalte tilsetting av vedkommende, avhengig av godkjenning fra NSPOT. Ordfører Larsen valgte da å endre innstillingen, men ikke i tråd med departementets anbefaling, i bytingsmøte i november 1943. Det endte med at Olsen ble ansatt som bokholder ved Tromsø kemnerkontor. Saken ble endelig avsluttet i bytingets møte i mai

¹¹⁶⁹ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 3/51, tiltalebeslutning fra Hålogaland lagmannsrett 27. mars 1946; Troms politikammer: dom 21/52.

¹¹⁷⁰ TKAF: Bytinget 30. april 1943: sak nr. 19.

¹¹⁷¹ TKAF: Bytinget 30. april 1943: sak nr. 25. 1): «Nemnd for Tromsø bad 1943-44 og 7): Parknemnd 1943-44».

1944 under ordfører Anders Gagnås.¹¹⁷² Quisling fremholdt i et rundskriv fra 11. juli 1942 som handlet om medlemmenes plikter blant annet følgende: «Første plikt i en kamporganisasjon som Nasjonal Samling er disiplin, samhold og god korpsånd. Ikke noe går foran kravet til dette».¹¹⁷³ Det er dessuten oppsiktsvekkende at Larsen unnlot å ta hensyn til overordnede institusjoner som fylkesmann og særlig Innenriksdepartementets tilråding. Her brøt han med førerprinsippet, og med disiplinen og ensrettingen i et totalitært styringssystem.

Så over til noen andre dissenser under Larsens regime. To formenn uttalte dissens i bytingsmøte 21. juli 1943 i sak «om ettergivelse og slettelse av skatterestanser», som ordføreren ikke tok til følge.¹¹⁷⁴ I samme møte ble forslag til budsjett for 1943/44 behandlet. Hele ni formenn uttalte dissens i forbindelse med at de ønsket en lavere reduksjonstabell som ville ha gitt en mindre inntekts- og utgiftspost. Ordføreren tok ikke hensyn til forslaget og vedtok rådmannens innstilling med noe mindre justeringer.¹¹⁷⁵

Bytinget holdt møte 16. september 1943, og i sak «om fritakelse av eiendomsskatt» ble det uttalt en dissens som ordføreren ikke tok til følge.¹¹⁷⁶ Det kom frem en dissens til i møtet under «fornytt behandling av budsjettet for 1943/44», her fattet ordføreren vedtak i samsvar med innstilling fra rådmannen.¹¹⁷⁷

Ordfører Larsens siste bytingsmøte ble avholdt den 10. desember 1943, der det ble behandlet 33 saker hvorav 5 referatsaker. Ordføreren vedtok til sammen 27 saker, 14 vedtak var i samsvar med innstilling fra rådmannen. En formann uttalte dissens «om fritakelse av eiendomsskatt», noe som førte til ordføreren vedtok å utsette saken.¹¹⁷⁸

¹¹⁷² TKAF: Bytinget 24. juni 1943, sak nr. 40 og 87; Bytinget 3. mai 1944, sak nr. 27.

¹¹⁷³ RA. PA-782- Eske 9. Mappe: Propagandaavdeling rundskriv, brev 20. juli 1943, det henvises til Førerens rundskriv nr. 7/1942.

¹¹⁷⁴ TKAF: Bytinget 21. juli 1943, sak nr. 51.

¹¹⁷⁵ TKAF: Bytinget 21. juli 1943, sak nr. 52.

¹¹⁷⁶ TKAF: Bytinget 16. september 1943, sak nr. 55.

¹¹⁷⁷ TKAF: Bytinget 16. september 1943, sak nr. 61.

¹¹⁷⁸ TKAF: Bytinget 10. desember 1943, sak nr. 86.

Det ble i Larsens periode protokollført til sammen 21 dissenser fra formennene, hvorav tre saker ble tatt til følge av ordføreren.¹¹⁷⁹ Protokollførte dissenser ble uttalt av NS-medlemmer med unntak av en. Larsen behandlet og vedtok 241 saker utenfor bytinget.¹¹⁸⁰

Som vi har sett, erklærte Larsen selv at Innenriksdepartementet anså han som uegnet til å være ordfører i Tromsø. Sentralt var flere konflikter som oppsto under Larsens regime. En konflikt som Larsen brukte mye energi på, var strid med en grosserer og fremtredende partifelle som var formann i forsyningsnemnda, formann i bytinget og medlem av forskjellige kommunale organer. Denne saken bærer preg av personlig konflikt, og hadde ikke noen ideologisk forankring. La oss se nærmere på denne disputten. I juli og august 1943 sendte grossereren brev til ordføreren der han hevdet at ordføreren hadde brukt et partimedlem til å spionere på ham. Dessuten var han også blitt betegnet som en jøssing fra annet hold i partiet og ikke minst mente han seg: «satt på skolebenken og blive belært av en hvemsomhelst». Han anså seg med det fritatt fra alle verv i partiet.¹¹⁸¹ Ordføreren skrev flere brev til grossereren der han tilbakeviste anklagene og til slutt entlediget han grossereren fra vervene. Han avsluttet det siste brevet med følgende konklusjon: «Den som ikke vil samarbeide med meg etter ansvarsprinsippet og Nasjonal Samlings program så lenge jeg er ordfører, har jeg intet bruk for, og vedkommende blir fritatt eller får gå uansett om vedkommende er rik eller fattig, medlem av partiet eller ikke».¹¹⁸²

Det er sannsynlig at slike konflikter var allment kjent i partiet og kunne danne grunnlag for fløydannelser og splittelse i lokallaget og bytinget. Ut fra kildene er det utvilsomt at konfliktene skyldes personlige stridigheter og ikke kamp om ideologiske skillelinjer i lokalpartiet.

Larsens lederstil kan også ha vært en medvirkende årsak til at stridighetene eskalerte. Han manglet den nødvendige autoritet i henhold til fører- og ansvarsprinsippet, noe som igjen bidro til uro i lokallaget og dermed også i kommunens forvaltning. Larsens anmeldelser til politimyndigheter og klager til fylkesmannen og fylkesfører over de som etter hans mening ikke gikk i takt har svekket hans posisjon i partiet. Hendelsene bidro til et punktum for

¹¹⁷⁹ TKAF: Bytinget 1943, sakene nr. 5, 7, 10, 19, 21 og 25.

¹¹⁸⁰ TKAF: Bytinget 1943/44; ordførers vedtaksbok.

¹¹⁸¹ TKAF: Boks 499, brev 30. juli og 18. august 1943.

¹¹⁸² TKAF: Boks 499, brev 2. 16. februar og 25. august 1943.

Larsens politiske karriere i Tromsø, der førerprinsippet motarbeidet kompromissløsninger. Det kan også tilføyes at når en fremtredende partimann (kampfelle) i lokallaget betegnet Larsen som en «hvemsomhelst», underforstått at Larsen ikke var kvalifisert til vervet som ordfører bidro det ikke til å styrke Larsens autoritet som ordfører, sett i forhold til en del partifeller og ikke minst kommuneforvaltningens administrasjon. Historikeren Nils A. Ytreberg skriver at Larsens utførelse av ordførerrollen var konfliktskapende, ondartet og aggressiv, også i forhold til partifeller, der han «lå i strid med alle myndigheter, både høyere og lavere». Han viser i denne sammenheng til Tromsø kommunes Granskingskomité av 1945.¹¹⁸³ Ytreberg var forfatter av *Tromsø bys historie* (1971), skrevet tjueseks år etter okkupasjonen. Jeg vurderer byhistorien som en pålitelig kilde, og mener at forfatteren hadde den nødvendige distanse til den negative karakteristikken av Larsens virke som ordfører. Mine kilder dokumenterer det samme.

Jeg skal nå drøfte hvordan ordfører Larsen fokuserte på velferdstiltak som kom ansatte i kommuneforvaltningen til gode, sammenlignet med Motzfeldt og Thyholdt. La oss se på noen saker som Larsen var engasjert i: For eksempel bidro han til at en kvinne fikk bidrag til to måneders opphold på Vensmoen Sanatorium.¹¹⁸⁴ Derimot innvilget han ikke permisjon for kommunalt ansatte til å sette poteter om våren, i motsetning til Thyholdt som innvilget to fridager til potetsetting. Larsen skrev at potetsetting kunne utføres på kveldstid i den lyse årstiden. Larsen innvilget imidlertid inntil tre dagers fri om høsten for å plukke bær og opptak av poteter.¹¹⁸⁵ Etter tilrådning fra rådmannen bevilget ordføreren i 1943 en ukes lønn som julegratiale til kommunens ansatte.¹¹⁸⁶ Ytterligere dokumentasjon som kan indikere at Larsen hadde fokus på velferdstiltak, er ikke funnet.

Innenriksdepartementet skrev den 3. mars 1944 til fylkesmann Markus Bull, at departementet i sitt vedtak hadde fått inntrykk av at Peder Larsen ikke egnet seg som ordfører. Den 20. mars foreslo Bull overfor departementet at Larsen burde fritas fra vervet så snart det var mulig, og at Anders Olsen Gagnås kunne fungere som ordfører inntil en ny ble oppnevnt. Fylkesmannen

¹¹⁸³ Ytreberg, Nils A. 1971: 620. *Tromsø bys historie*. Bind 3.

¹¹⁸⁴ TKAF: Boks 500, sak nr. 59, 14. mars 1944.

¹¹⁸⁵ TKAF: Boks 500, sak nr. 60, 15. mars 1944.

¹¹⁸⁶ TKAF: Boks 499. Journal nr. 3115/1943, journal nr. 469/1943 og journal nr. 3197/1943. Julestønad til offentlige arbeidere og tjenestemenn var det gitt åpning for av Finans- og Tolldepartementet etter henstilling fra Sosialdepartementet både i 1942 og 1943; TKAF: Boks 499, brev fra Finans- og Tolldepartementet med ref. nr. Sosialavdelingen. HO/AO. 15/43.

skrev i samme brev at han hadde forsøkt å gi sin støtte til Larsen i det lengste, da han håpet at Larsens ofte noe usaklige eller underlige saksbehandling skyldtes mangel på administrativ erfaring. Men utviklingen har vist at det ikke skyldes en ordførers vanlige nybegynnerfeil. Fylkesmannen lanserte i samme brev tidligere varaordfører Hjalmar Høyem som ny kandidat til ordførervervet. Som nevnt trakk Bull kandidaturet til Høyem i juli, da partiledelsen motsatte seg det.

Bull fastholdt i brev til departementet den 27. april at det ikke var ønskelig med noen reoppnevning av Larsen som ordfører i kommunen. Bull mente samarbeidet var blitt komplisert etter at Larsen hadde beklaget seg til tyske myndigheter over fylkesmannen etter sin avgang i mars. Dessuten ville Larsen få betydelige vanskeligheter med kommunens administrasjon dersom han igjen overtok ordførerstolen.¹¹⁸⁷ Splittelsen illustrerer Larsens manglende evne til å samarbeide om politisk ledelse som kunne virke samlende for kommuneforvaltningen. Det begrenset NS-regimets påvirkningsmulighet til å endre den kommunale forvaltningen i nyordningens tegn, hvilket i praksis førte til at rådmannen og hans kommunale etatssjefer for en stor del kunne opprettholde kommunaldriften som tidligere.

Nasjonal Samlings lokallag i Tromsø hadde utvilsomt et snevert utvalg av kvalifiserte medlemmer som Innenriksdepartementet kunne utnevne til et så viktig verv som ordfører i Nord-Norges største by. En by som hadde boligmangel og i tillegg skulle huse om lag 5000 soldater fra okkupasjonsmakten var en stor utfordring for en NS-ordfører til tross for hans betydelige makt.

9.9 Ordfører Anders Olsen Gagnås fra mars til august 1944

Anders Olsen Gagnås overtok etter Larsen og var fungerende ordfører fra 28. mars til 7. august 1944.¹¹⁸⁸ Han var medlem av Nasjonal Samling fra september 1940 til han meldte seg

¹¹⁸⁷ Statsarkivet i Tromsø. Boks 2422. Brev fra Innenriksdepartementet til fylkesmann Bull den 3., 20., 27. mars og 10. juni 1944.

¹¹⁸⁸ TKAF: Boks 2300, brev med journal nr. 1630/1946, 906/46, 1016/46 og brev fra Gagnås 23. april 1946; RA. L-sak. Troms politikammer: dom 21/52.

ut av partiet i februar 1945. Gagnås var politibetjent og senere politifullmektig. Han ble av byretten i Tromsø den 12. april 1946 betegnet som et passivt medlem av NS.

Da Gagnås overtok som ordfører, var det et spent arbeidsklima mellom kommunens administrasjon og fratredende ordfører Larsen. Gagnås ledet sitt første bytingsmøte den 12. mai 1944. Bytinget behandlet da 31 saker, av disse var fem referatsaker. Ordføreren vedtok 11 saker etter innstilling fra rådmannen. Ordføreren oppnevnte i samme møte hele 21 nemnder, styrer og råd.

Så til dissenser, først til en personalsak: Det ble uttalt tre dissenser i en sak om «alderstillegg for ansatte». Her sluttet ordføreren seg til formennenes tilråding.¹¹⁸⁹ I bevillingssaker om «skjenkerett» ble det uttalt dissens fra to formenn, uten at ordføreren tok det til følge.¹¹⁹⁰ Dissens ble også uttalt av en formann om «bevilling av øl og vin», som ordføreren ikke tok til følge.¹¹⁹¹ I en sak om «salg av en eiendom» ble det uttalt dissens av tre formenn som ordføreren ikke tok til følge.¹¹⁹² I sak om fastholdelse av tidligere vedtak om «salg av leiegårder og festetomter» uttalte fem formenn dissens som ikke endret ordførerens vedtak.¹¹⁹³ Ved oppnevning av «formann og varaformann til forsyningsnemnda» ble det uttalt tre dissenser som førte til at ordføreren utsatte saken, men han tok forbehold om å fatte vedtak senere uten at saken skulle avgjøres i møte med formennene. Det kunne han, som nevnt tidligere, gjøre i henhold til kommuneforordningen § 11, unntaksregel. I denne saken var det tydeligvis en intern konflikt i Nasjonal Samlings lokallag og bytinget, når en av formennene frarådet at tidligere fylkesfører Fredriksen i Troms fylkeslag ikke burde oppnevnes som formann i Tromsø forsyningsnemnd.

Ifølge bytingsformann, tidligere ordfører Høyem, var forhenværende fylkesfører Fredriksen i personlig konflikt med Tromsø forsyningsnemnd på grunn av at hans hustru var anmeldt for injurier mot personalet i forsyningsnemnda. Fredriksen selv hadde på samme tidspunkt forsøkt å kritisere fylkesforsyningsnemnda overfor departementet.¹¹⁹⁴ Ifølge bytingsprotokollene fra 1944 orienterte ikke ordføreren formennene om senere vedtak som

¹¹⁸⁹ TKAF: Bytinget 12. mai 1944, sak nr. 4.

¹¹⁹⁰ TKAF: Bytinget 12. mai 1944, sak nr. 5.

¹¹⁹¹ TKAF: Bytinget 12. mai 1944, sak nr. 15.

¹¹⁹² TKAF: Bytinget 12. mai 1944, sak nr. 10.

¹¹⁹³ TKAF: Bytinget 12. mai 1944, sak nr. 21.

¹¹⁹⁴ TKAF: Bytinget 12. mai 1944, sak nr. 20.

han var pålagt i § 11.¹¹⁹⁵ Siste bytingsmøte som Gagnås ledet, ble avholdt den 13. juli. Det ble behandlet tre saker, hvorav to referatsaker som ble fremlagt uten bemerkninger. Den viktigste saken her var «til budsjett for 1944/45». Rådmannens budsjettforslag ble vedtatt av ordføreren med noen mindre justeringer. Det fremkom ingen dissenser fra formennene i dette møtet.¹¹⁹⁶

Under Gagnås' ordførerperiode ble det behandlet totalt 34 saker i bytinget og fattet 70 vedtak utenfor bytinget.¹¹⁹⁷ Det ble til sammen uttalt 17 dissenser av formennene i bytingsmøtet i mai, hvilket tyder på personlige motsetninger mellom ordføreren og formennene. Samtlige protokollførte dissenser ble uttalt av NS-medlemmer.¹¹⁹⁸

Ordførerens oppslutning fra partifellene og tysk side var ikke stor, på grunn av ulike vedtak han fattet og saker han forsøkte å omgjøre. Han var kommet i et motsetningsforhold til enkelte kampfeller da han forsøkte å omgjøre salg av kommunens eiendommer. Det var neppe populært da Gagnås forsøkte å rette opp flere av prosjektene som tidligere ordfører Larsen hadde vedtatt. For eksempel foretok Gagnås omgjøring vedrørende salg av kommunale eiendommer som i hovedsak var overdratt til medlemmer av NS. Han forsøkte også å gjeninnsette kinobestyreren, men Reichskommissariat Dienststelle Tromsø nektet å godkjenne Gagnås' forsøk på å oppheve suspensjonen av bestyreren.¹¹⁹⁹ Her ser vi at RK i Tromsø grep direkte inn i en personalsak i kommuneforvaltningen, og overstyrte ordføreren.

Nasjonal Samling ble ikke fornøyd med ordføreren da han ga etter for krav fra rådmannen om at det i forbindelse med Tromsøs 150-års byjubileum den 20. juni 1944 burde holdes to forskjellige markeringer,¹²⁰⁰ en for NS-medlemmer og en for de andre. Festlighetene for de første ble avholdt i restaurant Varden, mens «jøssing-festen» ble avholdt hos byingeniøren, hvor de fleste av kommunens etatssjefer var tilstede. Ytterligere misnøye med ordføreren

¹¹⁹⁵ TKAF: Bytinget 12. mai 1944, sak nr. 20. Som vist tok ordføreren forbehold om å fatte vedtak i henhold til kommuneforordningens § 11. Det kunne han gjøre i medhold av § 11 for at en sak ikke skulle utsettes for lenge, men vedtaket skulle legges frem for formennene til senere orientering. Ifølge utskrift av Tromsø bytingsforhandlinger 1944 ble det ikke fulgt opp av ordføreren (e). Kilde: Brev fra Innenriksdepartementet til samtlige fylkesmenn 26. mars 1942. «Saker som skal avgjøres i møte med formennene.» Rådmannen, j.nr. 524 – 1942.

¹¹⁹⁶ TKAF: Bytinget 13. juli 1944, sak nr. 34.

¹¹⁹⁷ TKAF: Vedtaksbok 1944, protokoll 53.

¹¹⁹⁸ NS-arkivet, Universitetet i Bergen.

¹¹⁹⁹ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 3/51. Brev til Reichskommissariat Dienststelle Troms 15. mai 1944.

¹²⁰⁰ *Kommunalt Tidsskrift*, nr. 6. juni 1944. KS.

tilkom da han nektet å kjøpe inn antikvariske bilder for kommunale midler, til tross for partiets anbefaling.

Lokallaget av NS-Tromsø med 312 medlemmer fungerte i denne perioden ikke. Det skyldtes to forhold. Det var indre stridigheter i lokallaget og bytinget, som vi har sett. Dertil kom fylkesfører Hoff's omdiskuterte ledelse av fylkesorganisasjonen og hans omorganisering av partiarbeidet i lokallagene etter det han benevnte som «Gruppefører-systemet». Denne modellen var ikke godkjent av Nasjonal Samling sentralt, ikke utprøvd og i tillegg omstridt i fylkeslaget i Troms. La oss derfor se nærmere på organiseringen av fylkespartiet etter Hoff's modell før vi vender tilbake til den nyutnevnte ordfører Idar Schefloes tjenstgjøring etter Gagnås fratredelse.

Fylkesfører Olav Hoff's ledelse og organisering av partiarbeidet i fylket fikk betydelige konsekvenser for partiarbeidet i Tromsø lokallag av NS våren 1944, da stridighetene toppet seg. Først litt om bakgrunnen for konfliktene, som ble behandlet på topp-planet i Nasjonal Samling. Ministerpresident Quisling bestemte at det skulle nedsettes en kommisjon som skulle vurdere partiforholdene i Troms fylkeslag den 1. april 1944. Kommisjonen besto av advokat Jan Strøm fra Oslo, kretsfører Jon Skatvold og fylkeskontorsjef Thorleif Vik fra Steinkjer. De leverte sin rapport i mai til NS-generalsekretariatet. Hoff gikk imot rapporten, og mente den ga et feil bilde av ham og det arbeidet som var utført i fylkesorganisasjonen. Det førte til at advokat Strøm i juli reiste til Tromsø for andre gang for å bringe klarhet i kommisjonens anklagepunkter mot fylkesføreren. Også Hoff reiste på samme tidspunkt fra Fredrikstad eller Sarpsborg til Tromsø for å bistå Strøm med å skaffe til veie dokumentasjon for å belyse påståtte feil i kommisjonens rapport.

Det som ble fremlagt av Hoff, hadde kommisjonen tidligere i hovedsak vurdert. Hoff fremholdt at hans planverktøy benevnt som «Gruppe-Førersystemet», var det eneste rette i Troms. Hans strategi var kjennetegnet av at alle gruppelederne skulle være i direkte kontakt med fylkesorganisasjonen.¹²⁰¹

¹²⁰¹ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 498, rapport til Quisling, vedlegg 6, datert den 4. august 1944 og rapport utarbeidet av advokat Strøm til Quisling fra opphold i Tromsø 28. juli til 1. august 1944.

I Troms var det sommeren 1944 ingen kretsorganisasjoner som i de andre fylkeslagene, som kunne motta rapporter fra lokallagsførere om aktiviteter i lokallaget. Normalt skulle kretsfører rapportere til fylkesfører og vice versa, altså den vanlige tjenestevei i ytre etat. Ifølge Hoff skyldtes organisasjonsendringen mangel på kvalifiserte folk, derfor nedla han på egen hånd særkretsene som skulle erstattes av det såkalte «Gruppefører-Systemet». Hans forsøk på planendring var ikke godkjent av NS-Riksorganisasjonsledelse.

Det er underlig at en fylkesfører kunne planlegge og gjennomføre en så omfattende organisasjonsendring som til og med manglet godkjenning fra høyeste fagmyndighet i NS. Føreraspirant S. G. Wrangel var anmodet av Hoff om å rapportere om forholdene i Tromsø lokallag. Wrangel pekte på følgende: «Gruppe-Førersystemet fungerer absolutt ikke for lokallagene i Troms. Hoff's organisasjonsendring synes derfor direkte unaturlig. Utgangspunktet for planen er ikke tilstede, og kontakt direkte mellom fylkesorganisasjonen og gruppelederne virker innskrenkende på lokallagførerens initiativ og virksomhetsområde».¹²⁰² De fleste lokallagene i Troms hadde ikke ansatte lokallagsførere som kunne følge opp rapporteringsrutiner. Derfor fantes det ingen gjenparter av rapportene og andre informasjoner tilgjengelige mellom fylkeslaget og gruppeleder, noe som igjen førte til ansvarspulverisering. Wrangels synspunkter ble tatt inn i rapporten til Quisling sommeren 1944. Som tidligere nevnt ble Hoff tvunget til å forlate fylkesførerstillingen i Troms.¹²⁰³

9.10 Ordfører Idar Schiefloe fra august 1944 til februar 1945

Den 1. august 1944 ble Idar Schiefloe utnevnt til ordfører i Tromsø. Han satt til den 28. februar 1945. Han var medlem av Nasjonal Samling fra høsten 1941 til kapitulasjonen.¹²⁰⁴ Han var ansatt i Tromsø kommune i 1932 som bygartner og som overgraver fra 1935, og hadde begge stillingene frem til 11. mai 1945. Han hadde ingen tidligere erfaring fra bystyret eller formannskapet i Tromsø. Schiefloe ledet sitt første bytingsmøte 14. november 1944.

¹²⁰² Føreraspirantene (ungdom) fikk utdanning/kurs ved fører skolene, blant annet på Jessheim med henholdsvis ett praksisår (fysisk fostring) og to til fire semestre med høyere politisk utdanning. I Verdal var kursvarigheten på fem måneder. Kilde: Kvistad 2011: 374 til 403.

¹²⁰³ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 498, rapport til Quisling, vedlegg 6, datert den 4. august 1944 og rapport utarbeidet av advokat Strøm til Quisling fra opphold i Tromsø 28. juli til 1. august 1944.

¹²⁰⁴ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 1/45, bilag 18.

Her ble det behandlet til sammen 35 saker. Ordførerens referatsaker ble referert stort sett uten bemerkninger, og vedtakene var, med ett unntak, i samsvar med innstillingen fra rådmannen. Denne saken dreide seg om «Ettergivelse og slettelse av skatterestanser» på til sammen 64 søknader, til disse sakene ble det uttalt fire dissenser fra formennene.¹²⁰⁵

En stor og vanskelig sak som Schiefloe måtte forholde seg til, var tyskeres tvangsevakuering av befolkningen i Finnmark og Nord-Troms fra november 1944. Dette skapte en meget krevende og vanskelig situasjon for Tromsøs myndigheter, innbyggere og særdeles for evakueringskontoret i byen. I spissen for evakueringen sto styresmannen for Troms og Finnmark, minister for Politidepartementet Jonas Lie og stedfortredende styresmann, minister for Sosialdepartementet Johan Andreas Lippestad. Lippestad var under hele okkupasjonen også Riksorganisasjonssjef i NS. Begge herrer var utnevnt av Quisling. Etter at de reiste tilbake til Oslo, ble fylkesmann Markus Bull oppnevnt som Lies stedfortreder, og fikk fullmakt til å ta alle avgjørelser som gjaldt tvangsevakueringen.¹²⁰⁶ Tvangsevakueringen var en av de mest grusomme handlingene tyskerne gjennomførte i Norge under okkupasjonen. Tyskerne brente ned boliger og jevnet store deler av Finnmark med jorden. Befolkningen, også gamle og syke mennesker, ble tvangsevakuert. Samtidig med tilstrømming av evakuerte til Tromsø og omegn var det innkvartert om lag 15 000 tyske soldater som retirerte fra Finland, og i tillegg hadde tyskerne stasjonert cirka 2000 soldater som utgjorde en tilnærmet fast styrke i byen med omegn.¹²⁰⁷

¹²⁰⁵ TKAF: Bytinget 14. november 1944, sak nr. 56.

¹²⁰⁶ *Tromsø* den 24. november 1944.

¹²⁰⁷ Thøring, Lars 1974: 19 og 20. *Tromsø under siste verdenskrig*. Tromsø bibliotek.

Bilde 28 - Vidkun Quisling, Fredrik Prytz, finansminister, Johan Andreas Lippestad og Jonas Lie. Foto er et utsnitt. Foto: Privat eie.

Evakueringskontoret i Tromsø ble ledet av hotelleier Ragnar A. Hansen, som ikke var medlem av Nasjonal Samling. Han ønsket ingen innblanding i evakueringsarbeidet, og holdt både Nasjonal Samling og okkupasjonsmakten utenfor de tiltakene som ble gjennomført.¹²⁰⁸ Han fikk anerkjennelse av nazi-regimet for godt utført arbeide, sammen med om lag 300 personer ved de forskjellige kontorer som var involvert.¹²⁰⁹ De arbeidet med å ta imot det store innrykket av evakuerte som trengte mat og husly, og med å videreformidle dem til andre områder.¹²¹⁰

Tvangsevakueringen skjedde i kjølvannet av russernes frigjøring av Kirkenes i oktober 1944. Tyskere gjennomførte den brente jords taktikk i Finnmark og deler av Nord-Troms i november og desember 1944, utelukkende for å beskytte tyskernes retrett og senere

¹²⁰⁸ Christensen og Pedersen 1995: 553.

¹²⁰⁹ *Tromsø* den 21. november 1944.

¹²¹⁰ *Tromsø* den 2. desember 1944.

omgruppere deler av styrkene ved det som ble kalt Lyngenlinja.¹²¹¹ Lyngenlinja strakte seg fra Treriksrøysa i sør til Lyngstuva i nord og kan ha vært bemannet med opp mot minst 30 000 soldater som skulle stoppe russerne. Ansvarlig for herjingene i Finnmark og Nord-Troms var sjefen for 20. Geb.Armè, generaloberst¹²¹² Lothar Rendulic som ledet tyskernes tilbaketrekning.

Historikeren Berit Nøkleby skriver i *Norsk krigsleksikon* at Rendulic ble dømt til 20 års fengsel for krigsforbrytelser i Sovjetunionen og Jugoslavia, men frifunnet for ødeleggelsene og tvangsevakueringen i Finnmark og Nord-Troms av krigsforbryterdomstolen i Nurnberg i 1948. Han kom ut etter tre års soning.¹²¹³ Rendulic hevder i boken: *Gekaempft, Gesiegt, Geschlagen* (1952) at befalingen kom fra Hitler om at alle boliger, veier broer, skip og havner skulle destrueres. Infrastruktur og husvære skulle gjøres ubrukelig for russiske eller allierte tropper i Norge, og tilhørende evakuering av hele befolkningen var i full samklang med gjeldende folkerett. Rendulic hevdet at påbudet var absolutt nødvendig og ble gjennomført med omhu for befolkningen. Her nevner han at evakueringen av sykehus og til dels gamle hjem ble utført med armeens sanitetsvogner, og oppvarmede sanitetsbåter og at det på hele transportvegen var fordelt leger og forsyningsstasjoner. Det ble ifølge Rendulic vist den evakuerte befolkningen større omsorg enn for tyskerne selv. De nordmenn som unndro seg evakueringen, måtte selv ta ansvaret for at det hverken fantes husly eller matvarer etter tyskernes retrett.¹²¹⁴

I *Norsk krigsleksikon 1940-45* hevdes det at mellom 20 000 og 25 000 klarte å unndra seg evakueringen.¹²¹⁵ Historikeren Arvid Petterson bruker begrepet «overvintre» om de som gjemte seg unna den tyske krigsmakten for å gå i dekning i Finnmark og Nord-Troms. De utgjorde ifølge Petterson tilsammen 22 850 mennesker.¹²¹⁶ Rendulics utsagn står i skarp motsetning til det faktum at få av de tvangsevakuerte kunne ta seg frem langs riksveg 50, sjøtransport var for de fleste den eneste muligheten. Selv om generaloberst Lothar Rendulic

¹²¹¹ Sunde, I. Hjalmar 1987: «Tyskernes Lyngenstilling». «En del av krigshistorien i Norge». *Norsk militært tidsskrift*. 12/1987.

¹²¹² I Wehrmacht hierarkiske struktur rangerte generaloberst over general med generalfeldmarschall på toppen. Kilde: Kvistad 2011: 703.

¹²¹³ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal og Sørensen 1995: 348 og 349.

¹²¹⁴ Rendulic 1955: 298 til 304 og 310.

¹²¹⁵ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal og Sørensen 1995: 426 og 427.

¹²¹⁶ Petterson Arvid 2014: 131 og 132. *Foriet fortid. Tragedien Norge aldri forsto*.

ikke ble dømt for denne grusomme ugjerningen, er utsagnet hans preget av eterrasjonalisering, og er et forsvar fra hans side for å unngå å stå til ansvar for å ha rasert en hel landsdel og jaget befolkningen i Finnmark og Nord-Troms til andre deler av Norge. Petterson skriver at 280 mennesker tapte livet som en direkte følge av deportasjonen og Brent jord.¹²¹⁷

Et eksempel på hvilke umenneskelige forhold som rådde var båttransporten av evakuerte på de tyske skipene «Karl Arp» og «Adolf Binder» i november. På begge båtene brøt det ut difteri og dysenteri, og dette førte til flere dødsfall under sjøreisen fra Finnmark til Narvik.¹²¹⁸ Ifølge avisen *Tromsø* var det i begynnelsen av desember passert om lag 45 000 personer av 55 000 evakuerte gjennom byen. I *Norsk krigsleksikon 1940-45* hevdes det at antallet var 40 000 - 45 000.¹²¹⁹

Ifølge historikeren Gunnar Pedersen registrerte evakueringskontoret 29 397 evakuerte i desember, og i tillegg passerte mellom 7 000 og 10 000 personer i egne fiskebåter i november og desember.¹²²⁰ Avisen *Tromsø* skrev at evakueringen av Nord-Norge var «løst ved eksemplarisk tysk-norsk samarbeid», og at det var påkrevet å evakuere befolkningen blant annet for «å redde folket fra den terror erfaringen viser alltid følger i bolsjevikenes spor».¹²²¹ Her kan vi se at avisen forsøkte å legitimere og forsvare tyskerens herjinger i Nord-Norge med at evakueringen var fremprovosert av russerne, og at den norske befolkningen slik sett var reddet fra krigens redsler.¹²²² Her ser vi at den tyske pressesensuren tok full kontroll og påla avisen et perspektiv der det ble utelatt at det dreide seg om en brutal tvangsevakuering.

Det er ikke tvil om at evakueringen hadde til hensikt å befeste tyskernes krigføring, da de trakk seg tilbake til den såkalte Lyngelinja i Troms.¹²²³ Tyskerne skulle blokkere for at

¹²¹⁷ Petterson Arvid 2014: 195; *Aftenposten* den 24. oktober 2014. Innsikt 2. verdenskrig: Rapp, Ole Magnus: «Da freden og den brente jords taktikk kom til Finnmark».

¹²¹⁸ Eriksen, Knut E. og Halvorsen, Terje 1987: 67. *Norge i krig*. Bind 8. Frigjøring. Magne Skodvin (red.); Hauglid, Anders O., Jensen, Knut E., Westrheim, Harry 1985: 62 og 63. *Til befolkningen! Brannhøsten 1944 - gjenreisningen etterpå*.

¹²¹⁹ Dahl, Hjeltnes, Nøkleby, Ringdal, Sørensen 1995: 426 og 427.

¹²²⁰ Christensen og Pedersen 1995: 550.

¹²²¹ *Tromsø* den 7. november 1944.

¹²²² *Tromsø* den 2. desember 1944.

¹²²³ Lyngelinja strakte seg fra Treriksrøysa til Lyngstuva, og kan ha vært bemannet med opp mot 30 000 tyske soldater i 1944. Russerne fulgte ikke etter den tyske hær da Kirkenes ble frigjort, det ga tyskerne relativt god tid til å omgruppere ved Lyngelinja. Kilde: Sunde, Hjalmar: I norsk militært tidsskrift 12/87: *Tyskernes Lyngestillinger. En del av krigshistorien i Norge*. NMT 1987.

russerne og andre allierte fikk basis i Finnmark, ved å praktisere den brente jords taktikk, hvilket betydde at hele befolkningen skulle ryddes unna og alle hus skulle ødelegges.¹²²⁴

Stadslegen i Tromsø skrev i medisinalberetningen for 1944 blant annet at alle mulige lokaler som kirker og forsamlingshus ble tatt bruk for å forlegge tusenvis av evakuerte som kom til byen. Alle fikk mat, og tak over hodet, men til tider var det problem med rensligheten på innkvarteringsstedene.¹²²⁵ De evakuerte var tydeligvis også plaget av tyver. I avisen *Tromsø* bekjentgjorde politipresidenten en advarsel. Her kan lese «at det enda en gang gjøres oppmerksom på at anmeldelse for tyveri fra evakuerte vil bli fremmet foran andre saker. Og forholdet tilsier, at der vil bli nedlagt påstand om at særdeles strenge straffer blir idømt».¹²²⁶ Politiet tok noen tyver som ifølge *Tromsø* var sydfra i landet og viste til at tyverier fra de evakuerte kunne medføre dødsstraff.¹²²⁷ Matforsyningen til de evakuerte var krevende ifølge rapport fra politiminister Jonas Lie, til Quisling. Her hevder han at det ble sendt 500 tonn med havregryn fra Trondheim for å avhjelpe matvaresituasjonen i Tromsø.¹²²⁸ Halvparten av om lag 35 000 evakuerte ble plassert i Troms, og Nordland fylker og i resten av landet.

Alf Whist, minister uten portefølje, senere næringsminister, NS-Ombudsmann for næringslivet og formann i riksutvalget for evakuering skrev en lengre redegjørelse i avisen *Tromsø*, der han hevdet at evakueringen av Finnmark og Nordre Troms stort sett var avsluttet i desember 1944. Ifølge Whist fikk de evakuerte som kom til Østfold anvist brukbare boliger ved kysten. Av disse var mange fiskere som umiddelbart kunne gjenoppta yrket, da de fikk medsendt en jernbanevogn med garn og annet fiskeutstyr.¹²²⁹ Om innholdet i Whists artikkel som sto på trykk i avisa *Tromsø* den 2. desember 1944 samsvarte med faktiske forhold kan en stille seg tvilende til, all den tid avisen var et organ for Nasjonal Samling. Ifølge historikeren Øystein Sørensen kontrollerte Whist Quisling-regjeringens næringspolitikk, og var det siste okkupasjonsåret den mektigste av ministrene og jambyrdig med Fuglesang.¹²³⁰

¹²²⁴ *Om landssvikeroppjøret*. 1962: 153. Innstilling fra utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale til en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget. Utvalget oppnevnt 22. desember 1955, innstilling avgitt 11. desember 1962.

¹²²⁵ RA - Medisinalberetning for Tromsø 1944.

¹²²⁶ *Tromsø* den 17. november 1944.

¹²²⁷ *Tromsø* den 22. november 1944.

¹²²⁸ Lie, Jonas 1944: 62. *Rapport til Ministerpresidenten om evakueringen av Finnmark fylke, samt de 4 nordligste kommunene av Troms fylke*. Tromsø kommunale bibliotek.

¹²²⁹ *Tromsø* den 2. desember 1944.

¹²³⁰ Sørensen 1989: 302.

På slutten av okkupasjonen var man i Tromsø redd for at tyskerne ville sprengne dampskipskaaien der det var laget store hull for sprengladninger. Dessuten hadde tyskerne forberedt sprengning av viktige bygg og anlegg. Av denne grunn bestemte man å evakuere pasienter fra vanføreheimene den 5. november 1944. Rådmann Lars Thøring skriver at de var spente på om tyskerne skulle rekke å ødelegge byen før krigens slutt. Heldigvis gikk historiens og krigens gang for fort for tyskerne.

Som vi har sett ledet Ragnar A. Hansen evakueringskontoret i Tromsø, han ønsket ingen innblanding fra Nasjonal Samlings side. Det førte til at ordfører Schiefloe ble holdt utenfor dette arbeidet. Dermed konsentrerte han seg fortsatt om den ordinære kommuneforvaltningen. Han ledet sitt siste bytingsmøte den 13. desember 1944. Her ble det behandlet fire saker. I sak om «tilleggsbevilgning til den som skulle skrive Tromsø bys historie» (Nils A. Ytreberg) ble det uttalt en dissens som ordføreren ikke tok til følge.¹²³¹ Schiefloe fattet 94 vedtak utenfor bytinget.¹²³² I forbindelse med tvangsevakueringen fikk flere av kommunens ansatte betydelige utgifter. Derfor fattet Schiefloe vedtak om et avdragsfritt lønnsforskudd på opptil kroner 300 til dekning av utgifter for de som tjente under kroner 5 000 per år.¹²³³

9.11 Ordfører Lars Nordmo fra april til 8. mai 1945

Lars Nordmo ble den syvende og siste NS-ordføreren / varaordføreren i Tromsø. Han var medlem av Nasjonal Samling fra 1940, lærer og utnevnt til skoledirektør i Troms fra april 1942. Ordfører fra 16. april 1945 til okkupasjonens slutt. Som ordfører / varaordfører i Tromsø behandlet han til sammen 12 saker i det som ble det siste møtet i bytinget den 20. mars 1945. De største sakene var «oppnevning av ledere og medlemmer til forskjellige kommunale utvalg» tilsammen 38 virksomhetsområder. Innstillingene ble vedtatt av ordføreren med noen få justeringer, uten at det fremkom dissenser i protokollen.¹²³⁴ Rådmannens «budsjettforslag for 1944/45» ble vedtatt med noen få justeringer.¹²³⁵ De siste dissensene som ble uttalt i bytingets historie fremkom i sak om «ettergivelse og sletting av

¹²³¹ TKAF: Bytinget 13. desember 1944, sak nr. 65.

¹²³² TKAF: Ordførers vedtaksbok 1944/45, protokoll 53.

¹²³³ TKAF: Boks 500, brev med journal nr. 2141/1944.

¹²³⁴ TKAF: Bytinget 20. mars 1945, sak nr. 9.

¹²³⁵ TKAF: Bytinget 20. mars 1945, sak nr. 10.

skatterestanser». Det ble behandlet 26 slike søknader, og det ble uttalt to dissenser som ordføreren ikke tok hensyn til.¹²³⁶ Nordmo vedtok 19 saker utenfor bytinget og var naturligvis den NS-ordføreren som hadde kortest fartstid i ordførerstolen, om lag 3 uker.¹²³⁷

9.12 Hvorfor så mange dissenser fra bytingets formenn?

Fra januar 1941 til 8. mai 1945 hadde Tromsø kommune én valgt og hele syv NS-ordførere som til sammen behandlet 323 saker i bytinget. Formennene i Tromsø byting uttalte til sammen 121 dissenser, hvorav 14 ble tatt til følge av ordførerne. Hva skyldtes uenigheten? Vi skal se på noen forklaringsmodeller.

For det første hadde Tromsø en valgt ordfører som motarbeidet Nasjonal Samling og NS-formennene i bytinget og derfor mottok et betydelig antall dissenser fra disse formennene. Det kan også hevdes at Nilsen til en viss grad forsinket innføringen av nyordningen i kommunen ved at han var ordfører frem til august 1941 og derfor skapte frustrasjon i NS lokalt og i bytinget. For det andre kan NS-ordførernes utilstrekkelige lederegenskaper og manglende evne til å virke samlende, være av betydning for uenigheten i bytinget. Ingen av disse ordførerne hadde vært medlemmer av NS før 1940, og de hadde minimal ideologisk forankring og skolering i partiarbeidet.¹²³⁸

Det ble protokollført til sammen 49 dissenser fra to formenn, begge medlemmer av NS, nemlig tidligere varaordfører og ordfører Hjalmar Høyem og bestyrer for arbeidskontoret i Tromsø, Olav Hammer. De var imot å innvilge skattefritak og redusere skatt for kommunens innbyggere. Begge var avvisende til søknader om skjenkebevilling av alkohol. Dissensene var realpolitiske synspunkter, hvor skattetilgangen til kommunen skulle opprettholdes og tilgjengelighet til konsum av alkohol skulle reduseres.

Den tredje årsak var elementer av motsetninger mellom fløydannelser i bytinget, lokallaget og fylkeslaget. Et eksempel på det var vitneforklaringen i Hålogaland lagmannsrett fra tidligere

¹²³⁶ TKAF: Bytinget 20. mars 1945, sak nr. 6 og 11.

¹²³⁷ TKAF: Ordførers vedtaksbok 1945, protokoll 53.

¹²³⁸ Larsen, Uglevik Stein, Hagtvet, Bernt, og Myklebust, Jan Petter (red.) *Who Were the Fascist? Social Roots of European Fascism*. Universitetsforlaget 1980.

hirdsjef Erling Johannes Steinnes i landssviksak mot tidligere fylkesfører Sigurd Fredriksen i september 1945. Begge disse var NS-medlemmer fra 1933. Steinnes hevdet i vitneforklaringen at det var to fløyer i Tromsø lokallag. Den ene fløyen var tilhengere av Fredriksen som sto i spissen for å arbeide for en norsk linje, der de ønsket minst mulig innblanding fra tysk side. Den andre fløyen ble ledet av fylkesmann Markus Bull, som støttet seg til tyske myndigheter og lyktes i å få beordret Fredriksen til Oslo våren 1943.¹²³⁹ Et annet eksempel er fylkesfører Hoff's forsøk på å etablere det han definerte som «Gruppefører-Systemet» i 1944, som førte til uklare arbeids- og ansvarsforhold for blant annet lokallaget i Tromsø og som kan gjenspeiles hos formennene i bytinget.

For det fjerde kan det hevdes at Motzfeldt var mer saksorientert enn opptatt av å innføre nyordningen i kommunen, og at han tok i mindre grad hensyn til partiets interesser. Det kan ha skapt dissenser, siden det var en forventning om at NS's første ordfører skulle fronte partiets krav om få kommunens administrasjon nazifisert. Dette ifølge rådmann Thørings forklaring til Tromsø forhørsrett den 20. februar 1946 i landssvikersaken mot Motzfeldt. Ordføreren vedtok alle saker som dreide seg om finansielle og administrative saker, etter forslag fra rådmannen. Ordførerens vedtak var i overveiende grad ikke preget av politiske hensyn ifølge Thøring.¹²⁴⁰ Rådmannens vitneutsagn baserte seg på gjennomgang av saker som ble behandlet og vedtatt av Motzfeldt. Unntakene var en politisk ansettelse (bestyrer for Arbeidskontoret) og bevilgning til NS-særorganisasjoner.

En femte grunn kan være at enkelte formenn oppfattet førerprinsippet som et politisk press og en befaling fra Innenriksdepartementet og Nasjonal Samling i Oslo. Noe som igjen førte til motreaksjoner fra formennene, som avviste å føye seg etter fører- og ansvarsprinsippet, representert ved ordføreren. Dette kan ha forhindret inngåelse av kompromisser.¹²⁴¹

Den siste årsaken er stor gjennomstrømning av ordførere i Tromsø, og dermed en markant mangel på politisk kontinuitet. Dette viser at partiets personressurser var begrenset både kvalitativt og kvantitativt, selv om lokallaget hadde 312 medlemmer. Mangelen på erfarne ledere kom i tillegg til fylkeslagets og lokallagets uerfarenhet, og fløydannelser og personlige

¹²³⁹ RA. L-sak. Troms politikammer: sak 18/52.

¹²⁴⁰ RA. L-sak Oslo politikammer dom: 2172. Rettsbok for Tromsø forhørsrett den 20. februar 1946, forklaring fra rådmann Lars Thøring.

¹²⁴¹ Drivenes og Jernsletten 1994: 212 og 247.

stridigheter viser grunnleggende organisasjonssvakheter som bidro til at partiet ikke fikk kontroll med den kommunale forvaltningen i Tromsø.

Tromsø kommune kan beskrives mer som et «rådmannsvelde». Med rådmannsvelde tenker jeg for det første på at etablerte politiske folkevalgte var fjernet. For det andre fulgte ordførerne ofte rådmannens innstilling, antakelig for å få så gode vedtak som mulig vel å merke når de ikke stred mot partiets politikk. I tillegg var det stor gjennomtrekk i politisk ledelse som kunne føre til større avhengighet av rådmannens fagkunnskaper. Vi skal senere se at rådmannen i Tromsø også skiller seg ut ved å sabotere gjennomføring av NS-ordførers vedtak om bevilgninger til Frontkjemperkontoret. Rådmann Thøring i Tromsø ble sittende i stillingen under hele okkupasjonen, og representerte kontinuitet i kommuneforvaltningen til okkupasjonens slutt.

Saker i byting	Dissenser i bytinget i Tromsø				Saker utenfor bytinget	
	Dissenser fra formenn	Ikke NS-medl.	NS-medl.	Tatt til følge		
Tromsø valgt ordfører						
Nilsen, 1941 januar til 25. august 1941	33	39	1	38	0	128
Tromsø NS-ordførere						
Motzfeldt, 26. august til desember 1941	47	22	0	22	4	81
Thyholdt, januar til 1. oktober 1942	34	13	0	13	3	225
Høyem, oktober til desember 1942	14	2	0	2	1 delvis	0
Larsen, 1. januar 1943 til mars 1944	120	21	1	20	3	241
Gagnås, 28. mars til 7. august 1944	34	17	0	17	3	70
Schieflo, august 1944 til 28. februar 1945	39	5	0	5	0	94
Nordmo, april til 8. mai 1945	12	2	*	*	0	19
	(323)	(121)	(3)	(118)	(14)	(730)

Tabell 6 - Antall behandlede saker i bytingene med protokollførte dissenser og antall behandlede saker utenfor bytingene av ordførerne, i perioden 1941 til 1945. *) Det er ikke oppgitt antall NS-medlemmer / ikke NS-medlemmer da navn på formenn ikke er protokollført

9.13 Forsyning

Byens forsyningssituasjon var etter forholdene relativt bra i april og mai 1940. Fra 28. juni bestemte Troms forsyningsnemnd at det skulle være ukerasjoner på smør, margarin, matoljer, brød, grynvarer, sukker og kaffe. Rasjonene var til å begynne ganske akseptable, men måtte reduseres etter hvert som tilførselen av matvarene avtok til landsdelen. En fordel for mange nordlendinger var tilgangen på fisk fra havet.¹²⁴² Svartebørshandel eller svarte-handlere var et

¹²⁴² Thøring 1974: 8 og 14.

tema i Tromsø og landet ellers, få satte pris på denne type økonomi verken gode eller dårlige nordmenn. Historikeren Ola Svein Stugu hevder at bønder som selv klarte å produsere et overskudd av matvarer, fordelte noe til slekt og venner. Likevel ble mye distribuert gjennom uformelle kanaler mot kontant betaling eller bytte av varer, der grensene mot svartebørs var uklare.¹²⁴³ Historikeren Gunnar Pedersen skriver at det under okkupasjonen foregikk en del direkte salg fra omlandet til bybefolkningen i Tromsø. Denne handelen var ganske omfattende i hele Troms, og omfattet mange varer. Selv om denne handelen var ulovlig og kunne medføre strenge straffer, økte virksomheten under hele okkupasjonen.¹²⁴⁴

Kommunen etablerte flere krisetiltak i løpet av 1941 for å sikre mat og- brenselforsyning til byens innbyggere. I denne sammenheng kan det nevnes innkjøp og kriselager av kull, fordi kull fra Svalbard opphørte, innkjøp av ved og prisfastsettelse for disse produktene, kriselager av rotfrukter og lagring av tørrfisk.¹²⁴⁵ Ordfører Motzfeldt bestemte i oktober 1941 at forsyningsnemnda skulle kjøpe inn 20 000 kg tørrfisk. Tromsø kjøpte inn mer fisk enn Hamar og Fredrikstad. Det tyder på at tilgangen på hjemmefisket fisk var begrenset. Og i tillegg at tørrfisk kunne ha nesten ubegrenset lagring, i motsetning til ferskfisk og saltet fisk.¹²⁴⁶

For sikre byens innbyggere nok poteter til vinteren, vedtok ordfører Larsen høsten 1943 at det skulle kjøpes inn 185 tonn poteter fra Danmark for kroner 44 955. Behovet for fisk ble dekket brukbart for Tromsø under hele okkupasjonen. Det var knapphet på mat, men rasjonering, prisregulering, samt tilgang på fisk og jordbruksprodukter omsatt utenom det regulerte markedet, bidro til å bedre det mangelfulle kostholdet. Nasjonalhjelpens fordeling av suppe, samt danske- og svenskehjelpen var en god ressurs når det gjaldt tilskudd til kostholdet. Det oppsto ingen alvorlig mangel på mat i Tromsø-området i årene mellom 1940 og 1945 skriver historikeren Gunnar Pedersen.¹²⁴⁷

Tromsøs brenselssituasjon var i februar 1945 uhyre vanskelig, ifølge avisen *Tromsø*. Lederen av brenselkontoret fortalte at den enkelte innbygger som selv var i stand til å skaffe brensel, skulle forsøke å foreta dette på egen hånd.¹²⁴⁸ Det var absolutt grunn til bekymring, da

¹²⁴³ Stugu 2012: 141.

¹²⁴⁴ Christensen og Pedersen 1995: 492.

¹²⁴⁵ TKAF: Bytinget 1941. Sakene nr. 33, 38, 47, 48 og 63.

¹²⁴⁶ TKAF: Bytinget 14. oktober 1941. Journal nr. 1385 og 1386.

¹²⁴⁷ Christensen og Pedersen 1995: 492.

¹²⁴⁸ *Tromsø* den 24. februar 1945.

Tromsø på dette tidspunktet bare hadde om lag 250 favner ved på lager, til om lag 10 000 innbyggere. Til sammenligning kjøpte Fredrikstad inn 14 705 favner ved i august 1943 til omtrent 14 000 innbyggere. I tillegg økte Tromsøs befolkning betydelig i november og desember 1944 på grunn av evakueringen fra Finnmark og Nord-Troms. Her er det først og fremst snakk om gjennomgangstrafikk. De fleste av de evakuerte ble sendt sørover til Sør-Troms, Nordland og Sør-Norge.

9.14 Helse

For Tromsøs innbyggere var kommunens bidrag til en best mulig helsesituasjon viktig. Tromsområdet hadde fire sykehus, St. Elisabeths Hospital, Troms Epidemi lasarett- og Tuberkulosehjem og det største sykehuset i byen, Troms og Tromsø sykehus med 187 sengeplasser. Og i tillegg Tromsø Kysthospital. (Dette sykehuset tilhørte Tromsøysundet kommune, rett ved bygrensen til Tromsø). Stadslegen i Tromsø skrev i medisinalberetningen for 1940/41 at det ikke hadde vært noen alvorlig epidemi i byen.

Derimot var det i 1942 oppstått en vesentlig økning av epidemiske sykdommer. Blant annet ble det registrert 76 tilfeller av difteri, og lungetuberkulose hadde økt fra 14 tilfeller foregående år til 23. En sak som var særegen, men som også forteller noe om sunnhetstilstanden i Tromsø, var da ordfører Thyholdt i mars 1942 bestemte å ettergi en hundeeiers hundeavgift på kroner 50, fordi hunden hans var dyktig til å fange rotter.¹²⁴⁹

Året 1943 ble preget av en betydelig difteriepandemi, da i alt 151 ble syke. Epidemien avtok på slutten av året. Veneriske sykdommer økte med 42 nye tilfeller av syfilis og 185 av gonoré. St. Elisabeths hospital hadde 60 sengeplasser som i helhet ble beslaglagt av tyskerne så tidlig som i 1942. Erstatningsplasser for de tyske sengene var det ingen mulighet for. Rotteplagen var fortsatt et problem for byen, derfor bevilget ordfører Larsen kroner 1 000 til prosjektet i 1943.¹²⁵⁰

I 1944 ble det registrert 77 tilfeller av difteri, og skabb var økt fra 675 til 795. Skabb forekom også i Hamar og Fredrikstad, men i mindre grad. Lungetuberkulose holdt seg på samme nivå

¹²⁴⁹ TKAF: Boks 496, journal nr. 308/1942.

¹²⁵⁰ TKAF: Boks 499, journal nr. 1143/1943 og 1374/1943.

som forrige år. Sykehuset hadde plassmangel, det førte til at byens epidemilasarett ble evakuert til Gibostad i november og overtatt av Troms fylke. Kysthospitalet opprettet en epidemiavdeling som fungerte som overgangssted både for byen og landdistriktene, før pasientene ble sendt til Gibostad.

For 1945 var det ikke noen alvorlige epidemier, unntatt 5 tilfeller av paratyfus i Tromsø. Kostholdet var varierende og for de dårligst stilte til dels meget dårlig. Det var lite av melk og grønnsaker. Frukt var i hovedsak fraværende for mange fra 1940 til sommeren 1945.¹²⁵¹ Rotteplagen var besværlig for Tromsø i mai 1945, da formannskapet bestemte at det skulle gis premie for drepte rotter med 0,25 øre per rotte.¹²⁵² Ut fra medisinalberetningene for de tre byene var helsesituasjonen sannsynligvis bedre i Fredrikstad enn i Hamar og Tromsø under okkupasjonen.

9.15 Bevilgninger til Nasjonal Samlings særorganisasjoner

Ordfører Birger Motzfeldt bevilget kroner 1 000 til Den Norske Legion og 2 625 til høytaleranlegg i byens gater. Høytaleranlegget ble innkjøpt på kommunens regning, men etter direkte ordre fra tyske myndigheter i Tromsø.¹²⁵³ Han ble derfor ikke dømt til å erstatte dette beløpet etter okkupasjonen.¹²⁵⁴ Her ser vi at tyskerne blander seg direkte inn i kommunalforvaltningen. Som nevnt kan det også ses liknende i de to andre byene, men med ulikt innhold i sakene.

Ordfører i Tromsø, Ole Thyholdt vedtok å tildele kroner 10 000 til Frontkjemperkontoret og kroner 1 500 til innredning av lokalet til NS. Den siste bevilgingen ble ikke godkjent til utbetaling av Innenriksdepartementet. Kroner 2 000 bevilget han til helsestasjonen «Mor og Barn», samt kroner 300 til skistevne arrangert av Nasjonal Samling.¹²⁵⁵

¹²⁵¹ RA - Medisinalberetninger for Tromsø fra 1940 til 1945.

¹²⁵² TKAF: Formannskapet 12. juni 1945, journal nr. 778.

¹²⁵³ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 2172.

¹²⁵⁴ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 2172.

¹²⁵⁵ RA. L-sak. Troms politikammer: fengselsforlegg 4/52.

Peder Larsen bevilget kroner 10 000 til Frontkjemperkontoret, dette beløpet ble aldri utbetalt. Han vedtok også bevilgning på kroner 1 000 til et monument av kulturminister Gulbrand Lunde.

Anders O. Gangås bevilget kroner 10 000 til Frontkjemperkontoret 13. juli 1944, men heller ikke dette beløpet ble utbetalt. Forklaringen på hvorfor vedtatte bevilgninger til Frontkjemperkontoret fra Larsen og Gangås på til sammen kroner 20 000 ikke ble utbetalt sto, det om i avisen *Nordlys*, som omtalte saken den 31. mai 1945 under overskriften: «Frontkjemper ble lurt på bevilgning fra Tromsø. Funksjonærene skjulte kroner 20 000 i regnskapene». Bevilgninger vedtatt av de tidligere ordførerne Larsen og Gangås ble ført til utgift i regnskapet for 1943/44 og det ubetalte krav ble bokført under funksjonærlønninger og skjult i regnskapene.¹²⁵⁶ På denne måten hindret rådmann Thøring at pengene ble overført til Frontkjemperkontoret under okkupasjonen. Dette var en bevisst handling, og ikke feil eller slurv fra rådmannens side. Det midlertidige kommunestyret vedtok 30. mai 1945, etter innstilling fra rådmannen, at kroner 15 000 av midlene skulle bevilges til gjenoppbyggingen av Finnmark, og det resterende beløp skulle reserveres til veldedige eller kulturelle formål. Rådmannen sa i samme møte at han håpet, at kommunestyret unnskyldte den regnskapsmessige manipuleringen, og ifølge *Nordlys* vakte dette alminnelig munterhet i bystyresalen.¹²⁵⁷ Hyppige utskiftninger av ordførere er en forklaring på at rådmann Thøring lyktes med å sabotere ordførernes vedtak om økonomiske bevilgninger til Frontkjemperkontoret på til sammen kroner 20 000.

¹²⁵⁶ Saken ble også omtalt i *Kommunalt Tidsskrift* 1945, nr. 7-8: 103.

¹²⁵⁷ *Nordlys* den 31. mai 1945. Referat fra det midlertidige Tromsøs bystyremøte den 30. mai 1945.

Bevilginger til NS-særorganisasjoner	Bevilgning fra ordførerne
5. september 1941 til Den Norske Legion (Motzfeldt)	Kr. 1 000
6. juli 1942 til Frontkjemperkontoret (Thyholdt)	Kr. 10 000
1942 kr. 1 500,00 til NS-kontor, innredning og NS-Skistevne kr. 300. Ikke godkjent av Innenriksdepartementet. Til Helsestasjon kr. 2000. (Thyholdt)	Kr. 3 800
Juli 1943 til en statue av minister Lunde (Larsen)	Kr. 1 000
Juni 1943 til Frontkjemperkontoret (Larsen)	Kr. 10 000
Juli 1944 til Frontkjemperkontoret (Gangås)	Kr. 10 000
Til sammen	Kr. 35 800
NB Bevilgninger juni 1943 og 13. juli 1944 på til sammen kroner 20 000 ble ikke utbetalt, se ovenstående tekst.	

Tabell 7 - Oversikt over de enkelte bidrag som ble foretatt av Birger Motzfeldt, Ole Thyholdt, Peder Larsen og A. O. Gangås fra 5. september 1941 til 13. juli 1944.

9.16 Rekvisisjon av skoler, lokaler og boliger til tyske soldater

Tyskernes rekvisisjon av boliger førte til problemer for Tromsøs befolkning. I en kunngjøring fra ordfører og rådmann i september 1940 ble det henstilt til byens befolkning om at de som kunne avstå møblerte eller umøblerte rom eller kontorlokaler, meldte det til rådmannen eller ordføreren. For å bøte på husmangelen fikk byen en sivil rekvisisjonsnemnd for boliger som skulle være til midlertidig hjelp, for å avskaffe husmangelen som skyldtes tyskernes behov for innkvartering.¹²⁵⁸

Stadslegen skrev i mai 1943/46 at allerede før okkupasjonen var Tromsø overbefolket, og boligforholdene, særlig fra 1941 til 1945, var meget vanskelige, med en sterk overbefolkning i husene der folk ble presset sammen i altfor små leiligheter. Dessuten burde flere boliger vært kondemnert, men det var ikke mulig på grunn av mangel på husværer.¹²⁵⁹ Ifølge boligtellingsen fra 1938 var det 2 669 boliger i Tromsø, fordelt på alminnelig enebolig, enebolig i forretningsgård, alminnelig flermannsbolig og, flermannsbolig i forretningsgård.¹²⁶⁰ Med cirka 10 000 innbyggere og om lag 5000 tyske soldater i Tromsø

¹²⁵⁸ Tromsø den 6. og 17. september 1940.

¹²⁵⁹ RA - Medisinalberetning for Tromsø 1943/45.

¹²⁶⁰ Norges offisielle statistikk X. 11. Representativ bolig telling i Norge 1. november 1938. Utgitt av Statistisk Sentralbyrå.

med omegn bidro okkupasjonsmakten til et press på boligmarkedet. Til sammenligning viser boligtellingsen fra 1938 at Hamar by hadde 1 575 boliger fordelt på cirka 6000 innbyggere.¹²⁶¹

Den 10. desember 1940 hadde Deutsche Wehrmacht i Tromsø rekvirert til sammen 109 rom i privathus, 32 leiligheter og 13 lagerrom.¹²⁶² I august 1942 hadde tyskerne beslaglagt til sammen 244 enkeltværelser, og 51 familieleiligheter. Av disse var hele atten bolighus, syv hoteller og hospitser. I tillegg hadde de rekvirert trettifire kontorrom, fire kafeer, åtte butikklokaler, seks verksteder og ni garasjer.¹²⁶³ Nærmere oversikt over tyskernes beslag av husværer og hva dette utgjorde i kvadratmeter, er usikkert. Sammenligner vi antall boenheter, så overstiger antallet i Tromsø både Hamars og Fredrikstads boenhet-tall. Dette skyldtes tyskernes store nærvær i Nord-Norge, som også bidro til at huseiere fikk en husleie som var tre ganger høyere enn markedsprisen. Hele 40 prosent av den tyske okkupasjonsstyrken var stasjonert i Nord-Norge.¹²⁶⁴

Ordfører Thyholdt var opptatt av den vanskelige boligsituasjonen vinteren og våren 1942, da han oppnevnte «Ordførerens rekvisisjons- og oppgjørskontor» som skulle administrere tyske krav om husrom. Han ville at det skulle bygges nye bygårder til innbyggerne. Således skrev han til NS-generalsekretariatet i Oslo og anmodet om støtte fra partikontoret etter at Forsyningsdepartementet hadde avslått søknad fra en av byens ingeniører, som hadde søkt om byggetillatelse i mars 1942. Thyholdt mente at departementet også tidligere hadde avslått søknader fra folk i Tromsø, blant annet en søknad om oppføring av en privat leiegård. Partiet uttrykte forståelse for den problematiske boligsituasjonen i Tromsø, og det ble orientert om at byggesaken var tatt opp med Landbruksdepartementet. På denne tiden var det ikke anledning til å innvilge kjøpe- og brukstillatelse for bygningsmaterialer til private bygg uten at det forelå helserådsattest på at søkerens boligforhold var helseskadelige.¹²⁶⁵

Tyskerne i Tromsø rekvirerte skoler på tilsvarende måte som i Hamar, Fredrikstad og landet for øvrig. Tromsø folkeskole Gyllenborg og den høyere skolen Kongsbakken var opptatt av

¹²⁶¹Norges offisielle statistikk X. 11. Representativ boligtellingsen i Norge 1. november 1938. Utgitt av Statistisk Sentralbyrå.

¹²⁶² Statsarkivet i Tromsø. Boks 1954, fylkesmannens arkiv.

¹²⁶³ TKAF: Boks 497, brev fra ordførerens rekvisisjonskontor og oppgjørskontor til ordføreren den 25. august 1942.

¹²⁶⁴ Tjelmeland 1996: 32 og 44.

¹²⁶⁵ TKAF: Boks: 496, journal nr. 400/1942. Svarbrev fra Nasjonal Samlings Nord-Norges kontor 4. mars og Forsyningsdepartementet 11. mars 1942.

tyske soldater under hele okkupasjonen. Det fikk som følge at cirka 1100 elever måtte undervises i leide lokaler andre steder i byen. For å kunne gjennomføre undervisningen, måtte ettermiddagene tas i bruk. Men selv med dette tiltaket klarte en ikke å skaffe flere undervisningsrom, og derved ble opplæringen for elevene begrenset.

Historikeren Gunnar Pedersen skriver at den begrensede undervisningen for skoleåret 1942-43 førte til bare 40 prosent av normal undervisningstid. Skoleåret 1944-45 ble enda vanskeligere, da var en nede i 25 prosent på grunn av bombingene av Tirpitz mellom 22. og 29. august og 15. september, (slagskipet var ankret opp ved Håkøya som er nær Tromsø), samt evakueringen av befolkningen i Finnmark og Nord-Troms.¹²⁶⁶ Den høyere skole hadde flere undervisningsrom, men heller ikke for middelskoleelevene og gymnasiastene var det nok skoletimer. Tyskerne beslagla ikke den katolske skolen og øvingsskolen for Tromsø lærerskole, så her ble undervisningen omtrent som tidligere.¹²⁶⁷ Dette leder oss over til hvordan NS forsøkte å bruke skolens lokaler til propaganda, elevenes holdninger og lærernes protester mot tvangsinnmelding i Norges Lærersamband.

I Tromsø var det uro ved de høyere skolene vinteren 1940/41. Striden skyldtes blant annet at Nasjonal Samling krevde adgang til Tromsø offentlige høyere allmennskole Kongsbakken for å holde politiske foredrag. Elevene engasjerte seg ved å innta en tydelig front mot elever med foreldre som var medlemmer av NS. Den 28. februar 1942 protesterte lærerne i Tromsø mot tvangsinnmelding i Norges Lærersamband, og de uttalte at de ikke anså seg som medlemmer av NS. Tilsvarende protestholdning ses da 21 lærerinner fra folkeskolen og to fra øvingsskolen til Tromsø lærerskole nektet å melde seg inn i Lærersambandet i 1942. Den 20. mars ble 21 lærere og lektorer fra Tromsø og Tromsøysund anbrakt av politiet på Sydspissen fangeleirer i Tromsø. Den 2. mai ble disse lærerne truet til å undertegne på en erklæring om at de skulle melde seg inn i Lærersambandet, noe de gjorde 4. mai. Dermed ble de satt fri fra fangenskapet. Lærerne som underskrev, mente at det å underskrive når de var fanger og under tvang, ikke kunne være bindende. De lærerne som måtte utføre tvangsarbeid for tyskerne i Kirkenes, underskrev på tilsvarende erklæring, begrunnet med at vinteren var kommet og for å spare liv. De andre lærerne i Tromsø som hadde meldt seg ut av Sambandet, fastholdt tidligere standpunkt, og skrev aldri under på tilsvarende erklæring. Både de som hadde

¹²⁶⁶ Christensen og Pedersen 1995: 493.

¹²⁶⁷ TKAF: Boks 497, brev fra rekvisisjons -og oppgjørskontoret til ordføreren den 25. august 1942.

underskrevet erklæringen og de som sto fast på tidligere overbevisning, tok opp undervisningen på Folkeskolen og den høyere skole den 11. mai.¹²⁶⁸ Forfatterne Leiv Brynjulv Aartun og Sigurd Aartun skriver «at nazistene ikke kom med nye bastante krav om pliktig medlemskap, og syntes å legge liten energi i en videre aksjon mot dem som sto utenfor».¹²⁶⁹ Dette forteller om et regime som var forholdsvis populistisk? De ga etter for press fra opinionen i saker som de selv opplagt må ha oppfattet som upopulære.

9.17 Brudd eller kontinuitet

Det var brudd i kommuneforvaltningen i Tromsø da Nasjonal Samling og tyskerne innførte nyordning, fører- og ansvarsprinsippet. Videre ved at valg opphørte og at partimedlemmer og politisk pålitelige ble oppnevnt til sentrale verv. Men det var allikevel en stor grad av kontinuitet ved at kommunen ble styrt og administrert som tidligere, og ved at NS-regimet engasjerte seg i tradisjonelle kommunale saker gjennom saksbehandling og ordførernes vedtak. Altså daglig drift. Det var få kommunalt ansatte som meldte seg inn i NS. I tillegg var det hyppige skifter av NS-ordførere, mens rådmannen representerte kontinuiteten i administrasjonen under hele okkupasjonen. Det bidro til at Nasjonal Samling ikke fikk politisk kontroll med kommuneforvaltningen, og førte til at de valgte myndigheter kunne overta en nærmest intakt kommuneadministrasjon etter den tyske kapitulasjonen 8. mai 1945.

I neste kapittel følger en oppsummering og komparasjon mellom Hamar, Fredrikstad og Tromsø.

¹²⁶⁸ Christensen og Pedersen 1995:473 til 476; Aartun, Leiv Brynjulv og Aartun, Sigurd 2003. 170 til 173. *Motstandskampen i skolene 1940 - 1942. Lærerstriden mot nazifiseringen*. Orion Forlag A/S.

¹²⁶⁹ Aartun og Aartun 2003: 173.

10 Komparasjon av den kommunale ledelse og forvaltning i de tre kommunene

I 1938/39 var det formannskapene i Hamar, Fredrikstad og Tromsø som tok seg av saksforberedelser for kommunestyret i større prinsipielle saker som budsjett, regnskap, bevilgninger, vedtekter og oppnevning av kommunale organer, i tillegg til at rådmannen som hadde et selvstendig utredningsansvar. Hamar og Fredrikstad hadde både ordfører og varaordfører fra Arbeiderpartiet, i Tromsø var det Venstre som innehadde de samme vervene. Befolkningen i Hamar var på om lag 6000, i Fredrikstad 14 000 og i Tromsø 10 000. Kommunestyret og formannskapet behandlet for disse to årene henholdsvis 1280, 1531 og 2815 saker. Fredrikstad hadde færrest saker sett i forhold til befolkningen. Tromsø skiller seg ut med høyest antall behandlede saker, det gjelder også i forhold til befolkningstallet. I denne sammenhengen kan det stilles spørsmål om det skyldtes partiet Venstre som representerte liberale og demokratiske tradisjoner i kommunen over lang tid. Hos bystyret i Tromsø kan spores en liberal innstilling til alkoholpolitikk, sett i forhold til de to andre kommunene som ikke ga tilsvarende konsesjoner. Innholdet i tematisering av sakene var i hovedsak likt, altså daglig drift, med års-budsjettbehandling og regnskap som de største og viktigste sakene for årene 1938/39.

Norske styresmakter var, som den militære ledelsen, uforberedt på okkupasjonsmaktens offensive angrep på Norge 9. april 1940. I tillegg hadde forsvarsmakten manglende oversikt over krigens gang i landet. Felles for Fredrikstad og Hamar var at byene ble besatt uten militære kamphandlinger, spesielt før Hamar var at byen ble okkupert to ganger henholdsvis 12. april, og 18. april. Fredrikstad ble okkupert 10. april. Spesielt for Tromsøs del, var at de norske styrkene i Nord-Norge kapitulerte, og regulære krigshandlinger opphørte i landsdelen, mellom norske og tyske styrker den 10. juni 1940. Den 13. juni kom tyske tropper til Tromsø. Uklare og motstridende ordre førte til at Fredrikstad ikke hadde soldater i byen. Felles var at soldatene var dårlig trent og ikke hadde godt nok våpenmateriell. Tromsø skiller seg fra Hamar og Fredrikstad ved å ha tilgang på fri presse og radio i cirka to måneder etter okkupasjonen av Sør -og Østlandet, fordi presse- og kringkasting gjennom radiosendere i Bodø, Tromsø og Vadsø fortsatt var i drift, og ikke sensurert. Det kan ha ført til at innbyggerne og kommuneforvaltningen var mindre mottakelige for NS og tyskernes propaganda under okkupasjonen enn i de to andre byene. Kommunestyre, formannskap,

valgte ordførere, og rådmenn forvaltet fortsatt kommunene både politisk og administrativt, men etter bestemmelser fra tyske styresmakter og NS. Her er Tromsø også ulik de to andre byene ved at tyskerne tok kommandoen først den 13. juni, og først fra dette tidspunktet kunne gripe inn overfor kommuneforvaltningen med sine påbud. De tyske bykommandantene tok umiddelbart kontroll over byene og samlet politikere, kommunale tjenestemenn, presse og gjorde kjent de direktiver som skulle følges av befolkningen. I Hamar forlangte bykommandanten disiplinert oppførsel fra innbyggerne, for Fredrikstad og Tromsø uttrykte begge kommandantene trusler, men også at soldatene kom som «venner». Bykommandantene kunne også blande seg direkte inn i NS-ordførernes ansvarsområde i de tre byene. I Hamar, skulle ordføreren sørge for at tyske troppetransporter fikk passere uhindret med troppeforflytninger gjennom byen, og tyske soldater skulle ha adgang til å kjøpe de samme varene som nordmenn i butikkene. I Tromsø måtte ordfører kjøpe inn høyttaler-anlegg til den tyske okkupasjonsmakten, på kommunens regning, og i Fredrikstad blandet han seg direkte inn for å endre ordførers vedtak om skjenkebevilgninger. Tyskernes hårdhendte beslag av skoler, boliger og andre lokaler til innkvartering av tyske soldater var i hovedsak likt i de tre byene, men de betalte leie for å bruke innkvarteringslokalene til sine tropper.

Kommuneforvaltningen i Hamar, Fredrikstad og Tromsø igangsatte umiddelbart tiltak fra 9. april for å sikre forsyninger til befolkningen, innrede tilfluktsrom, forsterke brannberedskap og klargjøre sykehus for mottak av sårede etter kamphandlinger i distriktene rundt byene. Felles var også at sikring av bygg, vannforsyning og arkiver ble iverksatt. Ledelsen var forberedt på at kommunenes likvide midler kunne svekkes og føre til en påfølgende mangel på utbetaling av lønninger til egne ansatte og problem med å betjene regninger våren 1940. Det viste seg imidlertid ganske snart at «krisen» gikk over.

Den tyske militærmakten, Wehrmacht, i Norge under okkupasjonen varierte fra om lag 231 000 soldater i november 1940 til 351 000 i mai 1945, cirka en tredjedel av soldatene var stasjonert i Nord-Norge. Toppåret var høsten 1944 med over 500 000 soldater etter «tilbaketog» fra Finland. Antall tyske soldater i de tre byene har vi ikke noen sikker oversikt over. I Tromsø-området var det stasjonert cirka 5000 tyske soldater. For Hamar og Fredrikstad kan vi ikke anslå noe nøyaktig antall tyske soldater, da avdelinger og forflytninger var skiftende sett i forhold til krigens gang. Det kan ha vært om lag 1 500 soldater gjennomsnittlig i Fredrikstad under okkupasjonen, men med store variasjoner, spesielt på grunn av trafikken til og fra Østfronten. For Hamar sin del, var cirka 1 500 soldater

internert på «Utstillingsplassen» i byen, før de ble hjemsendt til sine respektive hjemland høsten 1945. Antall feltpostnumre gir ikke opplysninger om antall soldater som befant seg i de tre byene, bortsett fra at Tromsø må ha hatt vesentlig flere tyske soldater i sitt område enn Fredrikstad og Hamar. Antall soldater i de tre byene er for usikkert til at det kan foretas en komparasjon mellom Hamar, Fredrikstad og Tromsø-området.

Generelt kan vi si at den tyske tilstedeværelsen førte til færre skoledager for elevene, boligmangel, trangboddhet og beslag av sykehusplasser på bekostning av byenes befolkning gjennom hele okkupasjonen. Rasjonering av matvarer, og brensel, samt generell vareknapphet var et allment fenomen under okkupasjonen i de tre byene, men det kan ikke spores noen direkte nødstilte. Tilskudd til kosthold kom fra matauk i private hager og parseller tildelt av kommunene. Svenske- og danskepakker var også et supplement til kostholdet, i tillegg til import fra Tyskland. Svartebørshandel var vanlig i de tre byene, vel å merke for de som hadde betalingsmidler som penger eller etterspurte byttemidler som tobakk eller andre varer.

Felles for de tre kommunene var også oppkjøp av større kvanta matvarer, og brensel, samt etablering av suppekjøkken.

Den tyske militærmakten beskyldte befolkningen for sabotasje etter at tysk «eiendom», det vil si, et halmlager, brant i Hamar. Videre gikk tyske liv tapt i Tromsø, i forbindelse med at to tyskere brant inne i en brakke på byens idrettsplass. Det førte til portforbud og trusler om ytterligere represalier mot befolkningen. Tysk terrorpolitikk besto av kollektiv straff som kunne ramme hvem som helst, enten de var uskyldige eller ei.¹²⁷⁰ Tromsø huset både regjering og konge og fungerte som hovedstad eller hovedsted for norske myndigheter fra mai til 7. juni 1940. Det samme gjaldt for Hamar, men bare noen få timer 9. april.

Utnevnelse av formenn til bytingene sto fylkesmannen for, i samråd med fylkesfører og ordførere. Sammenligner vi Hamar med de to andre byene, så var det ti formenn og varaformenn i Hamar som søkte om fritakelse, hvorav to ble fritatt på grunn av svak helbred. I Fredrikstad søkte fem formenn om fritakelse, og kun en ble fritatt grunnet helbredshensyn, syv varaformenn ble fritatt, en fikk avslag. I Tromsø søkte tretten av atten formenn om fritakelse og en fra varavervet, hvorav kun en fikk innvilget søknaden på grunn av høy alder,

¹²⁷⁰ Grimnes 2018: 134.

det vil si at vedkommende var over 65 år. Begrunnelsene for søknadene var i hovedsak stort arbeidspress og lange arbeidsdager. Utvilsomt var formannsvervene til bytingene i Hamar, Fredrikstad og Tromsø lite attraktive, og ikke minst ses det en protestholdning i 1941. Samme trend ses ved nye utnevninger for årene 1943/45.

Den nazistiske ledermodellen kjennetegnedes ved at ordføreren var utstyrt med alle fullmakter. Han hørte sine formenn, men tok selv alle beslutninger, som regel uten hensyn til dissenser. Slik sett kunne han være «effektiv». Et økt fagstyre skulle teoretisk styrke ordførerens makt, for å skape større effektivitet i kommuneforvaltningen. I de tre kommunene var det få NS-medlemmer i selve kommuneadministrasjonen. Rådmenn og fagsjefer hadde en nøkkelrolle når det gjaldt å legge premisser for ordførernes vedtak. Det forekom skjult motstand mot eller trenering av ordførernes vedtak, slik jeg har påvist i Tromsø og til en viss grad i Hamar. I Fredrikstad stilte det seg annerledes, da en person innehadde begge stillingene som rådmann og ordfører, fra desember 1941 til okkupasjonens slutt. Fagsjefene ble brukt som saksutredere. Felles for de tre lovlig tilsatte rådmennene var at de gikk imot ordførernes vedtak, ved politiske tilsetninger og bevilgninger til Nasjonal Samlings særorganisasjoner.

I Nasjonal Samlings førerstat ble arbeidslivet i offentlig sektor understøttet av en ledermodell som tok i bruk lojalitetserklæring til styresmaktene som skulle signeres og sendes tilbake til de respektive fylkesmenn. Trusler om de strengeste straffer og tap av stilling var virkemidler for å kontrollere lojalitet. Dette for å holde ansatte på plass innenfor en nasjonalsosialistisk ramme som var bestemt av okkupasjonsmakten og NS. Dette NS-tiltaket var likt for de tre kommuneforvaltningene.

Intensjonen med nyordningen var kort sagt å nazifisere kommunalforvaltningen i Norge, der alle kommuner skulle ha enhetlig og ensrettet styreform. Selv om ordførerne styrte etter fører- og ansvarsprinsippet, hadde de plikt til å legge viktige saker frem for formenn i bytingsmøtet, men vedtak skulle ordføreren alene fatte. Viktige maktmidler var også en sterkt sentralisert styring fra Innenriksdepartementet, og til dels fylkesmenn som skulle godkjenne mange av ordførernes vedtak. I tillegg satt fylkesførere med ansvaret for anbefaling ved tilsetninger og avansement i offentlige stillinger i kommunene og fylkene. Dette skulle gjøres på forhånd, før vedtak ble iverksatt. Med disse virkemidlene styrte de i stor grad den kommunale forvaltningen fra januar 1941. En viktig motmakt mot nyordningen var demokratiske tradisjoner og sedvane innenfor styring av kommunene. Et annet forhold som «spilte mot»

NS-ordførerne, var deres manglende kompetanse på kommunal forvaltning, og at mange kommunale saker innholdsmessig liknet på de samme sakene før okkupasjonen. Det betydde at de i mange sammenheng var avhengig av rådmannens ekspertmakt, for å få så gode vedtak som mulig. NS-ordførernes påvirkning på politiske vedtak besto i å øke posten «Ymse» som de kunne disponere fritt til politiske formål. Men de var pålagt å nedbetale kommunegjeld, som hadde høy prioritet, og ikke overskride budsjettet. Tilsetninger og oppnevninger til nemnder og utvalg styrte de, samt bevilgninger til særorganisasjoner. På mange måter var dette en dag til dag- politikk, der driften av kommunen utgjorde hovedtyngden av de mange kommunale saker. Daglig drift var nærmest uavhengig ordførerens store makt og suverene vedtak. Det var sakenes innhold som i store trekk styrte ordførers vedtak. Innholdet i sakene var for en stor del, tilsvarende som før okkupasjonen. Dette svekket Nasjonal Samlings innflytelse på den kommunale forvaltningen, til tross for ordførernes veldige makt. Ordførernes vedtaksbøker og bytingsprotokollene viser at de største og viktigste sakene var kommunebudsjett og regnskap, drift og kommunenes daglige oppgaver, for eksempel: Matforsyning, brensel, bevilgninger, søknader om skattefritak, hundeskatt, behandling av kommunale forskrifter, hus- og skolerekvisisjoner til tyske soldater. Spor av Nasjonal Samlings merkesaker kan ses i politiske bevilgninger til NS-særorganisasjoner, enkelte politiske ansettelser og oppnevning av kandidater til kommunale organer. Kommunene ble pålagt å distribuere propagandamateriell (plakater) til underliggende etater, og å tegne abonnement på aviser og tidsskrifter med et innhold som var styrt og sensurert av NS og tyskerne.

NS-ordførerne styrte kommunalforvaltningen i byene Hamar og Fredrikstad fra januar 1941, i Tromsø fra august samme år til okkupasjonens slutt. Her var det altså alt i begynnelsen en diskrepans mellom Hamar, Fredrikstad og Tromsø der de to førstnevnte byene hadde NS-ordfører på plass i bytingsmøte henholdsvis 31. januar og 12. mars 1941. Først 26. august fikk Tromsø sin første NS-ordfører. Han, altså Motzfeldt fikk kraftige anklager mot seg fra NS-fylkesmann Hasle, som kritiserte ham for å ha kommet til kort når det gjaldt å innføre nyordningen i kommunen.

Den administrative ledelsen hadde rådmenn i «hovedsak ansvaret for». Byene hadde forskjellig andel NS-medlemmer sett i forhold til innbyggertall. Andelen var størst i Hamar med 3,3 prosent (198 medlemmer), minst Fredrikstad med 1,9 prosent (206 medlemmer), og Tromsø hadde 3,0 prosent (312 medlemmer).

Motstand mot nazifisering av idretten brøt ut høsten 1940, da norske idrettslag nektet å rette seg etter Det Nye Idrettsforbundets direktiver om at det skulle innsettes kommissariske idrettsførere. Det førte til idrettsstreik både i Hamar, Fredrikstad, Tromsø og landet ellers. Hardest medfart fikk enkelte idrettsledere i Hamar, som ble fengslet en kort periode. All legal idrettsvirksomhet lå i brakk under okkupasjonen i de tre byene, men det forekom illegale arrangementer. Når en ser på ordførernes bevilgninger til idretten, så var Hamar den byen som fikk størst andel av kommunebudsjettet med 0,8 prosent, Fredrikstad fikk 0,5 og Tromsø 0,3. Til tross for idrettsstreik så ordførerne det som fortsatt viktig å opprettholde en viss standard på idrettsanleggene, for at den nazifiserte idrettsaktiviteten skulle ha mulighet for trening og konkurranser for Hirdens og NSUF's idrettslige aktiviteter. Se NS- partiprogrammet om å «opphjelpe sunn folkeidrett».

Departementet for arbeidstjeneste og idrett sto også i spissen AT-tjenesten som var et statelig prosjekt. Tiltakets virksomhet og politiske standpunkt var at ungdommen skulle innføres, oppdras, og la seg begeistre for en nasjonalsosialistisk politikk. Der ungdommen hadde rett og plikt til å tjene land og folk med spaden, - en æres-tjeneste. De skulle arbeide med jorden, og dette skulle gavne den enkelte manns effektivitet. Og ikke minst hele nasjonenes slagkraft, og «Nyreisningen» av Norge og «Nyreisning» av Norges ungdom. For årene 1941/42/43 omfattet AT-tjenesten 40 000 ungdommer som arbeidet for bønder med nydyrking, våronn og innhøstning. Det er tvilsomt om denne tjenesten bidro til økt medlemsoppslutning om NS.

Arbeidsmobiliseringen i landet ble preget av tvangsutskrivning av norsk arbeidskraft, og ble innført fra mai 1941, og varte frem til okkupasjonens slutt. I den først tiden skulle de som ble utskrevet arbeide i skog og jordbruk, senere ble man tvangs- utskrevet til tyske bygg og-anleggsplasser. I 1943 kom det som ble kalt nasjonal arbeidsinnsats, det var arbeidskraft som i mindre grad var blitt benyttet. Ulike forordninger regulerte tvangsutskrivningen, ansvarlige for tiltakene var Arbeidsdirektoratet og Reichskommissariat. I 1944 var det om lag 100 000 arbeidere og funksjonærer som ble omfattet av tvangsutskrivningen, i 1943 omtrent 60 000. De som motsatte seg tvangsutskrivningen eller rømte fra arbeidsplassen ble innbrakt av Stapo eller Gestapo. Felles for de tre kommuneforvaltningene var fusjonering av arbeidskontorene med nabokommuner og ansettelse av bestyrere som var medlemmer av NS. Bestyrerne sto i spissen for tvangs utskrivningen av arbeidsføre innenfor arbeidskontorenes domene etter fusjonering av disse kontorene, i Hamar, Fredrikstad og Tromsø. (Og landet ellers).

Det Tyske Sikkerhetspolitiet, med Gestapo og Norske Statspolitiet og Norske Ordenspolitiet aksjonerte mot lærerne i de tre byene som nektet å melde seg inn i Norges Lærersamband. De ble arrestert og truet uten at det hadde noen virkning, men flere av lærere i Hamar, Fredrikstad og Tromsø ble sendt på tvangsarbeid i Nord-Norge, eller innsatt i fange leiere, for eksempel, Sydspissen i Tromsø eller Grini.

Lærernes motstand våren 1942 mot innmelding i det nazifiserte Lærersambandet i Hamar, Fredrikstad og Tromsø og i landet ellers førte til at denne organisasjonen fikk minimal betydning for nyordning av skolevirksomheten i Norge, og førte til nederlag for NS.

Tromsø kommune skiller seg ut ved at den lovlig valgte ordfører Nilsen ble valgt på nytt av kommunestyret den 27. november 1940. Om Nilsens motstand mot nyordningen forsinket etableringen kan ikke påvises, bortsett fra at det skapte frustrasjon i lokalpartiet til NS, hos bytingets formenn som var NS-medlemmer og hos fylkesmann Hasle når ordføreren fattet vedtak i strid med partiets målsetninger. Hans avskjed i august 1941 var motivert med at han var helt umulig å samarbeide med, ifølge Hasle. Hamar og Fredrikstad derimot hadde NS-ordførere på plass fra januar 1941, som begge jobbet energisk for å innføre nyordning i kommunene.

Til forskjell fra de to andre lovlig tilsatte rådmennene måtte Hamars rådmann flykte høsten 1944 til Sverige. Han hadde vært under oppsikt av Stapo, og ble oppsøkt av Gestapo flere ganger. Rådmannen i Fredrikstad fikk avskjed av Innenriksdepartementet i desember 1941, da han ikke støttet NS. Rådmannen i Tromsø ble sittende i stillingen under hele okkupasjonen. Disse forskjellene avspeilet seg dog ikke i den daglige forvaltningsprosessen som fortsatte som tidligere både i Hamar, Fredrikstad og Tromsø.

De lovlig ansatte rådmennene i Hamar og Fredrikstad forsøkte å arbeide som tidligere ved å skaffe seg handlingsrom som var tuftet på tidligere sedvane for en nøytral saksbehandling og personlig og faglig integritet. Rådmannen i Tromsø inntok en mer konkret holdning ved å erklære overfor Innenriksdepartementet at samarbeid med styresmaktene og tyske myndigheter skulle føres på strengt saklig og folkerettslig basis. Ved denne erklæringen anså han seg selv som okkupert, og sto sterkere med basis i folkeretten. Felles for de lovlig tilsatte rådmennene var at de hadde god gjennomslagskraft for anbefalte forslag sett i forhold til

ordførers vedtaksrett, og at de uttalte uenighet til politisk motiverte vedtak av ordføreren. Særlig kom det til skarpe konfrontasjoner i Hamar mellom rådmann og ordfører.

Ordføreren i Hamar, Grill Fasting, skiller seg fra de andre NS-ordførerne ved å være partiveteran fra 1933, og ved å være en av stifterne av NS-lokallaget. Han drev politisk agitasjon for NS i Hedmark fylke, hadde en tydelig ideologisk motivasjon og ledet kommunen etter nyordningens krav. Han ble oppnevnt av Innenriksdepartementet 3. januar 1941, om lag en måned før kollegaen i Fredrikstad, og var derved den som satt lengst av NS-ordførerne. Autoriteten hans kan måles ved at han bare mottok ni dissenser i hele perioden 1941 til 1945, der han behandlet og vedtok 305 saker i bytinget. Det er verdt å merke seg at bare cirka halvparten av formennene i bytinget var medlemmer av NS-lokallaget i Hamar. Grill Fasting fulgte rådmannens forslag til vedtak i et betydelig antall saker, men i saker av ideologisk karakter la han ikke vekt på rådmannens tilrådning, og kunne i tillegg fremføre skarp kritikk mot rådmannen. Grill Fasting hadde en langvarig konflikt med Innenriksdepartement, som i hovedsak dreide seg om definisjon av et ubetydelig beløp i forbindelse med representasjonsutgifter, hvor han ikke fikk medhold fra departementet.

Overlærer Johnsen i Fredrikstad ble utnevnt til ordfører i januar 1941. Johnsen bidro til at rådmannen fikk avskjed i desember 1941. Han førte en vinglete personalpolitikk, særlig i forhold til lærere, og måtte senere trekke krav om oppsigelser tilbake. Bytingets formenn protokollførte atten dissenser fra 1941 til 1945. Om lag halvparten av bytingets formenn var medlem av Nasjonal Samling, tilsvarende bytinget i Hamar. Johnsen i Fredrikstad behandlet og vedtok i samme periode 256 saker i bytinget. I dobbeltrollen som ordfører og rådmann var Johnsen ikke så egenmektig som han i realiteten kunne ha vært. Han sto nærmest for en «konsensus» orientert ledelse som kan gjenspeiles i adskillig færre dissenser enn i Tromsø, men likevel flere enn i Hamar. Det er ikke grunnlag for å hevde at den enhetlige «Førermodellen» i Fredrikstad under Johnsen forvaltet kommunen mer effektivt ifølge partiets målsetninger, enn den «todelte» lederstrukturen i Tromsø og Hamar.

Tromsøs første ordfører under nyordningen, Alfred Nilsen, var ikke NS-medlem, og skiller seg fra samtlige NS-ordførere ved at han var valgt og satt i vervet frem til august 1941. Da fikk han avskjed etter å ha motarbeidet implementeringen av nyordningen i cirka syv måneder.

Advokat Motzfeldt var den første NS-ordføreren i Tromsø. Han skulle videreføre nyordningen i kommunen, og partiet regnet med at han ville lykkes med det. Men selv om rammevilkårene lå til rette for dette, klarte han ikke å innfri kravet, ifølge fylkesmann Hasle. Motzfeldt valgte å forlate Tromsø i desember 1941 for å bli dommer i høyesterett. Han så dommerstillingen som mer attraktiv enn å være ordfører i Tromsø, der han måtte forholde seg til gjentatte stridigheter med fylkesmann og partifelle-Hasle.

De senere ordførerne var: Grosserer Thyholdt, lærer Høyem, banksekretær Larsen, politifullmektig Gagnås, bygartner Schieflo og skoledirektør Nordmo. Disse satt i ordførerstolen gjennomsnittlig i cirka seks måneder hver, og hadde mer enn nok med å få kommuneforvaltningen under nyordningen til å fungere ved hjelp av sentrale styringsverktøy fra Innenriksdepartementet, slik som kommunalforordningen av 21. desember 1940 og forskjellige rundskriv. Skoledirektør Nordmo, fungerte bare i tre uker, og var siste NS-ordfører i Tromsø.

Den mest omstridte NS-ordføreren i Tromsø var Larsen, utnevnt i januar 1943. Hans mange konflikter viser mangel på respekt både for Innenriksdepartement, fylkesmann og partifeller. Dette er et paradoks tatt i betraktning at partiet hyllet førerprinsippet, der intern disiplin, lydighet og autoritet skulle være bærebjelkene i partiet. Til tross for hans konfliktskapende handlinger var han den ordføreren som fikk sitte lengst i ordførerrekken i Tromsø.

Det er rimelig å anta at flere av NS-ordførerne i Tromsø sto for en opportunistisk politikk. Det var betydelig uenighet i bytinget, det sees ved mange dissenser relativt til Hamar og Fredrikstad. Påfølgende tabell som viser en samlet oppstilling for de tre byenes byting, over dissenser i behandlede saker og hvor mange av bytingets formenn som var NS-medlemmer eller ikke.

	Saker i byting	Dissenser i bytingene				Saker utenfor bytinget
		Dissenser fra formenn	Ikke NS-medl.	NS-medl.	Tatt til følge	
Hamar NS-ordfører						
Grill Fasting, 3. januar 1941 til 8. mai 1945	299	9	9	0	0	1584
Fredrikstad NS-ordfører						
Johnsen, 28. januar 1941 til 8. mai 1945	256	18	16	2	0	2207
Tromsø-ordførere						
8 ordførere November 1940 til 8. mai 1945	323	121	3	118	14	730

Tabell 8 – Antall behandlede saker i bytingene med protokollførte dissenser. Det er også tatt med antall behandlede saker utenfor bytingene av ordførerne Hamar, Fredrikstad og Tromsø.

Den første av Tromsø-ordførerne under nyordningen, Alfred Nilsen, var ikke NS-mann. Hans mange dissenser skyldtes politisk uenighet da, han ikke ville følge opp nyordningens krav. Men når det gjelder NS-ordførerne, stiller det seg annerledes. Den hyppige utskiftingen av NS-ordførere i Tromsø bunnet i hovedsak i personlige konflikter innad i NS-lokallaget, fylkeslaget og bytinget. De mange dissensene som vises i ovenstående tabell, er en indikator på dette. En situasjon med åtte ulike regimer bidro til å skape en usikker og uforutsigbar politikk for NS-medlemmene, bytingets formenn og kommunens administrasjon. Fører- og ansvarsprinsippet var et hinder for å finne løsninger preget av kompromiss. De hyppige utskiftingene er også et utslag av medlemmenes manglende skoloring- og lojalitet til partiets politikk og kommunal forvaltning generelt.

Uenigheten mellom formennene og ordførerne i Tromsø var vesentlig større med 121 protokollførte dissenser, enn i Hamar og Fredrikstad med henholdsvis 9 og 18 dissenser. Om lag 40 prosent av dissensene i Tromsø var motivert ut fra realpolitiske hensyn som skjenkebevilgninger og skattefritak. Tromsø byting hadde en høyere andel NS-medlemmer, i overkant av 90 prosent, enn bytingene i de to andre byer, som lå på 40 til 50 prosent. Uviljen til å påta seg vervet som formann til bytinget var størst i Hamar, der ti formenn med varaformenn av tolv søkte om fritakelse. Deretter følger Tromsø med tretten av atten og Fredrikstad med tolv av tjue formenn / vara.

Den valgte ordfører Nilsen er tatt med i oppstillingen, og høstet naturligvis flest dissenser fra NS-medlemmer under nyordningen. Her ligger en viktig kime til konflikt og tynnsnitt tillit, med en ordfører fra Venstre, og et byting fra NS. Av Tromsøs NS-ordførere var det Motzfeldt, Thyholdt og Gagnås som mottok flest dissenser fra egne medlemmer. De to første tydeliggjør at begge ordførerne i store trekk førte en ryddig forvaltningspraksis og ikke var opptatte av å gjennomføre nyordningen i kommunen. Gagnås skiller seg ut ved å ikke ta hensyn til råd fra partihold, og ved forsøk på å endre flere vedtak fattet av tidligere NS-ordførere, blant annet salg av eiendommer til NS-medlemmer.

Konflikt mellom ordfører og Innenriksdepartement ses to ganger. Først i Hamar, om tolking av representasjonsutgifter, der ordfører Grill Fasting ble korrigert da han vedtok å sponse bevertning av frontkjempere direkte med et ubetydelig pengebeløp, kroner 201,-. Annen gang i Tromsø om en ansettelsessak hos ordfører Larsen. Det var usedvanlig etter førerstatens normer da han nektet å følge tilrådning fra departement og fylkesmann i en ansettelsessak. I stedet ble rådmannens innstilling tatt til følge om å ansette en person som ikke var medlem i NS.

Felles for de tre byene var at ordførerne i 1942 ansatte bestyrere til arbeidskontorene som også skulle sørge for utskrivning av arbeidsføre til Arbeidstjenesten. Det dreide seg om politiske tilsettinger.

I januar 1942 sendte Innenriksdepartementet brev til samtlige fylkesmenn om boikott av NS-medlemmer som drev forretningsvirksomhet. For å demme opp for blokaden eller utfrysningen, ble rådmennene bedt om å «anmode» stats, fylke og kommunale institusjoner om å foreta innkjøp fra NS-medlemmer som drev næringsvirksomhet. Påbudet ble naturligvis etterkommet av rådmenn i de tre byene. Dette var en tvangsbasert kollaborasjon, for de hadde ikke noen valgmulighet all den tid det var departementet som introduserte påbudet, bortsett fra å si opp stillingen selv eller å bli avskjediget. Likt for de tre kommuneforvaltningene var at bytingsmøtene fikk bred omtale i NS-styrte aviser, *Fredriksstad Blad*, *Hedmark*, senere *Hedemarkingen* og avisa *Tromsø*. Ordførerne kjøpte inn boken til Quisling, *-Russland og Vi*, og de sørget for distribusjon av partiets propaganda-materiell, internt i kommuneforvaltningene. Likt var også at ordførerne suverent oppnevnte, medlemmer til nemder, utvalg og styrer, uten innstilling fra rådmennene.

Tromsø skiller seg ut ved at kommuneforvaltningen ble styrt av et ustabilt NS-ordførerregime fra august 1941 til 1945. I Hamar og Fredrikstad representerte ordførerne kontinuitet. Enkelte av ordførerne i Tromsø fattet noen eiendommelige vedtak, som satte partiet og NS-medlemmene i vanry og påskyndet utskiftingene. Intern maktkamp i lokallaget og bytinget, sparrert med personlige motsetninger, viser mangel på en samlende ledelse i Tromsø til tross for fører- og ansvarsprinsippet. I tillegg kom fylkesfører Hoff's omstridte organisering av lokallagene i Troms. Partiets svakhet i kommuneforvaltningen viser avhengighet av sentral styring gjennom påbud fra Nasjonal Samlings toppledelse i Oslo og den tyske okkupasjonsmakten. Det begrenset NS-regimets påvirkningsmulighet til å endre den kommunale forvaltningen i nyordningens tegn. I praksis førte dette til at rådmannen og hans kommunale etatssjefer kunne opprettholde kommunaldriften omtrent som tidligere i Tromsø. Eller om en vil, styringen av kommunen kan betegnes som et rådmannsvelde, sett på bakgrunn av at rådmannen sto for kontinuitet, at etablerte, valgte kommunepolitikere var fjernet og at NS-ordførerne i stor grad fattet vedtak etter innstilling fra rådmannen.

Rådmann Thørings arbeidssituasjon i Tromsø var forskjellig fra situasjonen til rådmennene i Hamar og Fredrikstad, ved at han skulle forholde seg til åtte forskjellige ordførere og satt som rådmann under hele okkupasjonen. Han ble utsatt for et betydelig press fra fylkesmann Hasle for å melde seg inn i NS, og fra tysk side fordi tyskerne rekvirerte mange kommunale og private bygg til innkvartering på grunn av den høye kontingenten av tyske soldater. Det er eiendommelig at Thøring klarte å bli sittende i stillingen i under hele okkupasjonen. Utvilsomt var NS for opptatt med interne kamper, og partiet var avhengig av rådmannens ekspertmakt, innenfor kommunal forvaltning. Og ikke minst hans henvisning til at samvirket med tyske okkupasjonsmakten skulle føres på folkerettslig basis. Disse momentene bidro til at rådmannen ble sittende i stillingen under hele okkupasjonen, til tross for trusler fra fylkesmann Hasle. Den vanskelige boligsituasjonen ble ytterligere presset under tvangsevakueringen fra Finnmark og Nord-Troms i november og desember 1944. I Fredrikstad og Hamar var det færre soldater stasjonert, uten at det er mulig å tallfeste dette nærmere. Allikevel førte soldatmengden til de samme vanskelighetene med trangboddhet og til dels dårlige hygieniske forhold for en del av byenes befolkning. Uakseptable sanitærforhold bidro til rotteplager i Fredrikstad og Tromsø. Hamar var derimot mindre utsatt, på grunn av kommunens gode renovasjonsordning. Mottiltak var «Rottekrig» for å begrense denne plagen under okkupasjonen.

I Hamar var det skarpe stridigheter mellom ordfører Grill Fasting og rådmann Sigurd Pedersen som protesterte mot alle politiske bevilgninger fra ordføreren. Når ordføreren høsten 1944 valgte å la rådmannen bli skygget og overvåket av Stapo, viser det at rådmannen ikke hadde ordførerens tillit. De lovlig tilsatte rådmennene i Tromsø og Fredrikstad inntok tilsvarende holdninger til politiske bevilgninger. Lengst i denne holdningskampen gikk Tromsøs rådmann, som manipulerte iverksettingen av ordførerens vedtak slik at 20 000 kroner ikke ble utbetalt til Frontkjemperkontoret.

De lovlig tilsatte rådmenn representerte god kommunal forvaltningsskikk, og kunne derved påvirke saksbehandlingen gjennom nøytrale saksfremlegg, spesielt budsjettforslag og iverksetting av NS-ordførernes vedtak.

Det er ikke grunnlag for å hevde at NS-ordførerne i de tre byene misbrukte sin store makt under utøvelse av ordførergjernen når det gjelder den daglige drift av kommunene. Men de var medspillere med å innføre nyordningen, og som sådan bidro de til å endre kommuneforvaltningen etter et nasjonalsosialistisk, tysk mønster. Derfor sto de for en ideologisk kollaborasjon. Deres forsøk på å nazifisere forvaltningen må også ses som trykk ovenfra. Maktmidlene var først og fremst hos den tyske okkupasjonsmakten og NS sentralt.

Ut fra ordførernes vedtaksprotokoller og bytingsmøter ser det ut for at de fleste ordførerne handlet etter beste evne. Ut fra en uoversiktlig og vanskelig situasjon, forsøkte de å gjøre det beste for borgerne i sine byer. Det kan for så vidt gjenspeiles ved at de fattet vedtak som kom kommunens ansatte og byens befolkning til gode. Jeg vil hevde at vi kan se spor av kommissarisk statsråd Meidells definisjon av sosialpolitikk i flere av disse vedtakene, eller elementer av velferdstiltak. Kan de også ha vært manipulasjon for å stille ordførerne selv i et bedre lys? Hamars og Fredrikstads ordførere kommer omtrent likt ut med å gjøre en innsats for å innføre velferdstiltak for kommunalt tilsatte og innbyggerne i kommunene, sett i forhold til ressurser. I Tromsø kan det sees samme trend, unntatt hos ordfører Larsen, som vedtok færre tiltak til tross for at han var den lengst sittende ordfører i Tromsø. Jeg vil hevde at den daglige driften av kommunene styrte ordførernes vedtak i hovedsak, sett i forhold til saksinnholdet. Uansett gjaldt det å få kommuneforvaltningen til å fungere best mulig under vanskelige og uforutsigbare forhold.

Få bytingsmøter og færre vedtak av ordførerne fra og med høsten 1944 må tolkes som at NS-ordførerne så at deres tid var omme og at krigen var tapt. Særlig gjaldt dette for Tromsø.

Hva lyktes Nasjonal Samling med i henhold til partiprogrammet? Nyordningen ble etablert i 1941 og fungerte under hele okkupasjonen. For det første ble fikk ordførerne eneveldig makt etter fører- og ansvarsprinsippet. For det andre ble innført en sterk statlig styring, der rundskriv og spesielt kommunalforordningen av 21. desember 1940 var viktige styringsredskap for å ensrette den kommunale forvaltningen. Dersom ordførerne fattet vedtak som ikke var i henhold til forordninger og bestemmelser, ble sakene returnert av fylkesmannen eller Innenriksdepartementet, via fylkesmannen, med påpeking av avvik og hva som krevde korrigerende vedtak. Sterk styring fra RK, Innenriksdepartement og NS gjennom forordninger, sanksjoner og fylkesmennes kontroll med kommuneforvaltningen medførte tilnærmet lik praktisering av nyordningen og fører- og ansvarsprinsippet i Hamar, Fredrikstad og Tromsø.

Sammenligninger vi nyordningen med kommuneloven fra 1938, ser vi at valgte institusjoner som ordfører, bystyre, formannskap og ansatte rådmenn, produserte tilsvarende kommunale saker for de samme virksomhetsområdene og behandlet et høyere antall saker enn under NS-styret. Ut fra de stikkprøver jeg har streifet for årene 1938/39, er det ikke grunnlag for å hevde at Førerprinsippet sammenliknet med den demokratiske styringsmodellen, sto for en mer effektiv ledelse i de tre byene, målt i antall produserte vedtak.

Som jeg har pekt på, er det sterke indikasjoner som peker på kontinuitet og at den kommunale forvaltningen i de tre bykommunene fortsatte omtrent som før 1940, til tross for Nasjonal Samling og tyskernes innføring av nyordning, fører- og ansvarsprinsippet i 1941. NS-ordførerne engasjerte seg for det meste med sedvanemessige kommunale saker. Det førte stort sett til at byene ble styrt som tidligere ved ordførernes vedtak og rådmennes innstilling til vedtak. Allikevel var det et brudd med den tidligere styring av kommunene der valgte organer styrte og skulle stå til ansvar gjennom prinsippet om representativitet.

Fellestrekk var spenninger og stridigheter mellom rådmenn og enkelte NS-ordførere i de tre byene. Og ikke minst mellom Innenriksdepartementet og enkelte NS-ordførere. Dertil kom interne konflikter mellom toppledelsen i NS, fylkesledere og fylkesfører Hoff, både i Østfold og Troms. Maktkamp mellom fylkesmann Hasle- i Troms, og NS- ordfører Motzfeldt i

Tromsø. Konflikter mellom lokallagsmedlemmer- og formenn i bytinget relatert til ordførerne Nilsen, Gagnås, Motzfeldt og Larsen i Tromsø.

Nasjonal Samling hadde begrenset suksess med å innføre hovedmålene fra 1942 om å erobre det norske folk for partiets ideer. Ser en dette isolert til de tre byene og bruker som indikator, antall NS-medlemmer i kommuneadministrasjonen, var det i disse byene et lite antall ansatte som var eller ble NS-medlemmer. Når det gjelder punkt to, «å erobre samfunnsmakten», har vi sett at det var få funksjonærer som fikk avskjed av politiske årsaker og ble erstattet med partiets egne folk. Punkt tre fikk partiet ikke innfridd, «å bli den store formidler mellom folket og statsledelsen», bortsett fra gjennom egen propaganda. Punkt fire «å gjennomføre nyordningen på alle områder av det norske samfunnslivet» kan det hevdes at NS klarte, men bare ved hjelp av den tyske okkupasjonsmakten.

Når det gjelder de tre kommunens økonomi, skal den behandles i neste kapittel, der vi skal se hvordan kommunenes gjeld ble nedbetalt, arbeidsløsheten forsvant og den kommunale fattighjelpen ble betydelig redusert.

11 Økonomisk forvaltning i de tre byene

Hovedproblemstillingen i dette kapitlet er å vurdere hvordan kommuneøkonomien utviklet seg i Hamar, Fredrikstad og Tromsø under okkupasjonen, og foreta en komparativ analyse mellom de tre byene. Det var krefter utenfor kommunenes ansvars- og mulighetsområde som førte til en betydelig økonomisk vekst i tre byene og mange andre byer og herreder i Norge. Altså et resultat helt uavhengig av kommunenes mulighetsområde. Det var en tysk-drevet økonomiutvikling som lå utenfor kommunenes domene. De nye konjunkturer for arbeidsmarkedet ble skapt av tyskernes behov for arbeidskraft til deres massive anleggsvirksomhet, altså festninger, flyplasser, vegger, varer og tjenester som bidro til bedring av økonomien i landet. I kjølvannet av dette forsvant arbeidsledigheten i kommunene, så bekjempelse av ledigheten bortfalt, skatteinntangen økte og utgiftene til fattigunderstøttelse ble redusert. Det ga store ringvirkninger for firmaer som drev innenfor byggesektoren, blant annet sement, tømmer og sagbruk. Men det var avhengig av at norske arbeidere- og firmaer var villige til å arbeide for tyskerne. Historikeren Ole Kristian Grimnes skriver at norske arbeidere i titusentall tok arbeid på disse arbeidsplassene. Han viser blant annet til tyske beregninger som opererer med et antall norske arbeidere og funksjonærer på 60 570 og 100 000 henholdsvis i 1943 og 1944. I tillegg til tyske- arbeidere- og tyske straffanger. Og ikke minst tyske krigsfanger som jugoslaviske og sovjetiske, slavearbeidere.¹²⁷¹

Økonomistyring var en viktig del av kommuneforvaltningen, der budsjett og regnskap var viktige styringsdokumenter for NS-ordfører og rådmann, selv om en ordfører kunne endre en rådmanns saksutredning og vedtak direkte i bytinget. Jeg vil argumentere for at kommunenes økonomiforvaltning var det mest omfattende arbeidet som ble utført av rådmann og ordfører under okkupasjonen. For eksempel ble ordføreren instruert av fylkesmannen om hvordan overskudd skulle disponeres, og han hadde nærmest et personlig ansvar for hvordan midlene ble anvendt, jamfør ansvar- og førerprinsippet. Dessuten var økonomiarbeidet hvert år den største saken i kommuneforvaltningen i de tre byene, og omfattet budsjettfremlegg, regnskap og økonomistyring. Et års budsjettforslag –og regnskap kunne være på omtrent 100 A4-sider som hvert år skulle være ferdig i juni måned. Rådmannens saksutredning krevde en betydelig innsikt i kommunens økonomiforvaltning, selv om de tre rådmennenes metode var

¹²⁷¹ Grimnes, Ole Kristian 2018: 196 til 198, 203 til 207.

framskriving av tidligere kommunebudsjett. Et usikkerhetsmoment var at Terboven satt med all sivil makt og kunne endre kommunens muligheter for inntekter, ved for eksempel å kreve et økonomisk tilskudd fra kommunens skatteinngang, såkalt krisetiltak som skulle gå til tyskernes krigføring. Etter NS-ordføreres vedtak skulle rådmann iverksette ordførers vedtak. Uerfarne NS-ordførere måtte ta hensyn til politiske krav fra NS, som krevde bevilgninger til partisaker, og til at kommunens overskudd skulle brukes til definerte nedskrivingsobjekter av akkumulert gjeld som var opparbeidet over flere år før okkupasjonen. Dessuten sto ordføreren under kontroll av Innenriksdepartementet, ekstern revisjon, RK, og fylkesmannen.¹²⁷² Nytt var også som tidligere nevnt det tyske lederprinsippet, fører- og ansvarsprinsippet der ordføreren styrte kommunen etter dette prinsippet. I *Forordning om endringer i kommunelovene av 10. juni 1938*, er dette tydeliggjort i kapittel 3. § 9. Her heter det: «Ordføreren representerer kommunen og leder dens forvaltning under fullt personlig ansvar».¹²⁷³ Jeg mener at «Forordningen» som nevnt var en forvaltningsreform der også «Økonomistyring» var en viktig del som hører til enhver kommuneforvaltning. Vedtakene skulle være i tråd med NS' bestemmelser og godkjennes av Fylkesmannen, Innenriksdepartementet og RK. Det er ingen tvil om at NS-ordførerne var nødt til å «samarbeide» med de lovlig tilsatte rådmennene i omtalte kommuner i mer eller mindre grad, de innehadde nemlig «Ekspertmakten». Men også tvert om når det oppsto uenighet mellom rådmann og NS-ordfører som justerte eller endret rådmannens budsjettforslag direkte i bytingets møte, i tråd med partiprogram eller andre bestemmelser fra nazi-regimet når han anså dette for nødvendig. For eksempel ved å øke posten «Ymse», som ordfører sto fritt til å bruke. Utfordringen var da å redusere beløp fra andre definerte poster. Ordførerens totale budsjettvedtak skulle ikke overskrides, og det skulle være realistisk ut fra kommunenes inntekter, nemlig i hovedsak skatteinngangen til kommunen. I 1942 ble det gitt åpning for å

¹²⁷² RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088. «Beretning til ministerpresidenten om Innenriksdepartementets situasjon datert 24. mars 1942 fra, innenriksråd Thorleif Dahl». Beretningen tar opp mange temaer, for eksempel det Thorleif Dahl kaller «Effektiv kommunaletat: Her gjør han rede for blant annet nyansatte og ordførere som er skiftet ut. De nyansatte er for en stor del enda ikke fagfolk på kommuneforvaltning. Dette har ført til at Kommuneavdelingen i departementet har sett seg nødsaget å følge arbeidet i kommuneforvaltningen «ekstraordinært nøye opp», skriver Dahl til Quisling.

¹²⁷³ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380. «Forordning om endringer i kommunelovene av 10. juni 1938. Godkjent 21. desember 1940 av kommissarisk statsråd Hagelin og parafert samme dato av generalsekretær R. J. Fuglesang.

overskride enkeltposter, men kravet var da å søke om ekstra midler i god tid før tiltaket ble igangsatt. Det var ikke adgang til å starte arbeidet før tillatelse var innvilget.

Som nevnt var formannskapet saksbehandler for kommunestyret i budsjettbehandlingen før nyordningen, i tillegg hadde rådmannen et selvstendig utredningsansvar både før og etter 1941. Rådmann fremmet i hovedsak forslag til vedtak, der NS-ordfører suverent behandlet disse sakene i bytinget og fattet vedtak etter fører- og ansvarsprinsippet.

Jeg vil starte med makronivået i økonomien og se på virkningen av krigen i Norge.

Sosialøkonomene Odd Aukrust og Petter J. Bjerve (1945) har i boken, *Hva krigen kostet Norge* gjort beregninger der de konkluderte med at krigen kostet Norge cirka 17 500 førkrigsmillioner. Historikeren Guri Hjeltnes hevder at deres hovedkonklusjoner langt på vei har blitt stående. I beregningene tar Aukrust og Bjerve hensyn til Norges synkende nasjonalinntekt på grunn av krigen og okkupasjonskostnader. De tar også hensyn til kapitalreduksjonen det vil si krigsskadene, med fradrag av nettogjeld til utlandet. Fra dette tallet må trekkes den store verdien av flyplasser, veier og jernbane bygget og finansiert med tyske penger, samt verdien av krigsbytte for Norge.

Prisstigningen fra 1939 til 1945 var 53 %, men til tross for prisøkning kan en i hovedsak betegne prisreguleringen som vellykket hevder historikeren Harald Espeli (2010). I 1940 ble tarifføningene regulert opp, særlig for lønninger ved tyske anlegg, men de ble satt betydelig ned i 1941. Allikevel lå fortsatt anleggslønningene langt over det vanlige lønnsnivået i arbeidsmarkedet, noe som bidro til å presse lønningene opp i andre bransjer.¹²⁷⁴

Historikeren Halvard Tjelmeland (1996) skriver om paradokset med den sterke veksten etter krigen, og peker i den sammenheng på det tyske etterspørselspresset som skapte pengerikelighet, og som ga impulser til økonomien under og etter krigen. Han tilføyer at de tyske utgiftene var finansiert av norske midler, blant annet ved at pengepressen i Norges Bank ble brukt aktivt, og i tillegg bidro Tyskland med midler.¹²⁷⁵ Historikeren Ole Kristian Grimnes (2018) skriver at tyskerne tok ut store beløp fra Norges Bank, beregnet til 11

¹²⁷⁴ Aukrust, Odd og Bjerve, Petter Jakob 1945: 46 til 49, 67 til 100. *Hva krigen kostet Norge*. Dreyers Forlag, Oslo; Espeli, Harald 1995: 330. *Norsk krigsleksikon 1940-45*; Hjeltnes, Guri 1986: 91 til 96. *Norge i krig bind 5 Hverdagsliv*.

¹²⁷⁵ Tjelmeland 1996: 31.

milliarder. Målt i bruttonasjonalprodukt betalte Norge fra okkupasjonskontoen cirka en tredjedel av dette beløpet hvert år under okkupasjonen. Ifølge generaloberst Falkenhorst skulle pengene sikre det okkuperte territoriet raskest mulig, og dette krevde store pengebeløp. Sammenlignet med Nederland var Norges beløp 50 prosent høyere, og doblet av gjennomsnittet for okkuperte land i Vest-Europa per innbygger.¹²⁷⁶

I 1940 støttet Norges kommuners fattigvesen 151 324 personer (familieoverhoder) totalt med om lag kroner 400 i gjennomsnitt årlig. I 1945 var antall personer redusert til 49 756. Men støtten var økt til kroner 633 i 1944.¹²⁷⁷ Det vil si at disse utgifter var om lag halvert.

Historikeren Ida Merethe Anderssen hevder at det ikke bare var økt sysselsetting som førte til reduisering av fattighjelpen. Antall medlemmer av sykestrygden økte, og det samme var tilfelle andelen for de som hadde rett på ytelser fra arbeidsløshetsstrygd i 1941 og til første halvdel av 1942, før ledigheten omtrent forsvant og utbetalingene ble minimalisert.¹²⁷⁸ Nasjonal Samling tok æren for økte sysselsetting, selv om det var tyskernes behov som sørget for oppsvinget i økonomien.¹²⁷⁹ I 1941 brukte NS-pressen dette i propagandaøyemed. Det førte til en utilsiktet reaksjon fra RK, som kunne ta det opp under forhandlinger om økonomiske spørsmål med kommunene. Som jeg har vært inne på tidligere, kan dette ha dreid seg om krigsfinansiering, krisebidrag fra kommunene og økt refusjon til staten for politiutgifter.¹²⁸⁰ Bruttobudsjett for kommunene skulle være klar før juni hvert år. Overskuddet ble blant annet brukt til ekstraordinære avskrivninger på gjeld hos långivere som for eksempel Finansdepartementet, Norges Kommunal Bank, Norges Bank, andre banker, Rikstrygdeverket, Statens pensjonskasse, Norges Brannkasse eller satt av i legater og fonds.

Tar man et sideblikk til Danmark ved Københavns Storkommune viste regnskapene «overskudd under krigsårene, men deretter underskudd». Det skyldes at budsjettene hadde høyere skatter og at sosiale utgifter ble redusert. Men ved krigens slutt var det et akkumulert investeringsbehov for blant annet vannforsyning, boliger, veier, sosiale institusjoner og

¹²⁷⁶ Grimnes 2018: 201 til 203.

¹²⁷⁷ SSB statistiske oversikter 1948. Tabell 205. Fattigvesenet: 378.

¹²⁷⁸ Anderssen, Ida: 2013: 97.

¹²⁷⁹ Lange, Even 1996: *Aschehougs Norges historie*. Samling om felles mål 1935 -1970. Bind II: 129.

¹²⁸⁰ Dybsjord, Arnold ekspedisjonssjef i Innenriksdepartementet under okkupasjonen, han var ikke NS medlem; *Kommunalt tidsskrift*. Nr. 11. 1945. «Okkupasjonstiden - kommunenes økonomiske stilling»; RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4080.

skoler.¹²⁸¹ Altså en situasjon som vi senere skal se kan sammenlignes med Hamar, Fredrikstad og Tromsøs økonomiske utvikling under okkupasjonen.

11.1 Hamar

Jeg vil dele opp kommunebudsjett i forskjellige faser, først budsjettet for 1940. Klarte Nasjonal Samling å få noen som helst påvirkning på budsjettet i forhold til sine merkesaker i dette året? Dernest budsjetterterminene fra 1941/42 til 1945/46 som partiet definitivt hadde mulighet til å prege. Felles for budsjettforslagene fra 1942 til 1945 var skatteprosenten på 16 prosent og at samme reduksjonstabell ble benyttet og vedtatt årlig av ordføreren i hele perioden.¹²⁸² Kommunen benyttet den såkalte normaltabell for byene med minus 30 prosent. Som vi skal se benyttet også Fredrikstad samme tabell, men reviderte proSENTSatsen fra 30 til 20 prosent, i 1943. Endring av reduksjonstabellen ville for skatteyttere med små inntekter og stor forsørgelsesbyrde føre til en betydelig skattelettelse.

Budsjettet bygget på foregående års budsjett og siste avlagte regnskap. Fellestrekk var også at rådmannen i sine årlige budsjettforelegg vektla å holde driftsbudsjettet nede, fordi han mente at kommunens budsjett var høyt sett i forhold en del andre kommuner. Det går ikke frem av kildene hvilke kommuner han viste til.

For å sammenligne den økonomiske utviklingen i kommunen tas med oversikt over bruttobudsjett, regnskapoverskudd og folketallet i Hamar for budsjettermin 1939/40 til 1945/46.¹²⁸³

¹²⁸¹ Knudsen, Tim (redaksjon) 2000: 876 til 897. *Dansk forvaltningshistorie II. Stat, forvaltning og samfund. Folkestyrets forvaltning fra 1901 til 1953*. Jurist- og økonomiforbundes forlag 2000.

¹²⁸² Andresen 2007: 83.

¹²⁸³ Rådmann Pedersen 1963 i Hamar: 10, 13 og 14.

Årstall	Innbyggere	Brutto budsjett	Regnskapsoverskudd
1939/40	5992	2 200 000	56 684
1940/41	5985	2 300 000	211 810
1941/42	5999	2 480 000	205 057
1942/43	6280	3 010 000	303 238
1943/44	6034	3 130 000	208 011
1944/45	6054	3 375 000	207 927
1945/46	6067	3 428 000	124 155

Tabell 9 - Oversikt over befolkning, bruttobudsjett og regnskapsoverskudd i Hamar kommune.¹²⁸⁴

Tabell 10 viser at totalbudsjettet økte år for år. Regnskapsoverskuddene var tilfredsstillende gjennom hele perioden og viser en god økonomistyring for nedskriving av gjeld i tråd med Nasjonal Samlings ambisjoner om å styre kommuneøkonomien fra sentralt hold. Vi ser vekst i økonomien frem til 1942/43, deretter stagnasjon og nedgang i overskuddet. For budsjettåret 1939/40 var bruttobudsjettet på kroner 2 200 000 med et regnskapsoverskudd, på kroner 56 684.¹²⁸⁵

Budsjettet 1940/41 var basert på foregående års budsjettfremlegg og regnskap, og var på kroner 2 300 000. I forhold til det foregående års budsjett, var det en stigning på 100 000 (4,5 prosent). For året 1940 ble det ikke foretatt noen bevilgninger til Nasjonal Samlings særorganisasjoner, og det kan heller ikke ses at partiet fikk noen direkte innflytelse på kommunens budsjett. Regnskapsoverskuddet for budsjettåret 1940/41 var på kroner 211 810 (9,2 prosent).

Budsjettforslaget for 1941/42 var på kroner 2 480 000 en stigning på kroner 180 000 (7,8 prosent) fra forrige budsjettperiode. Økningen i budsjettet skyldtes for en stor del prisstigning, regulerings- og krisetillegg til ansatte, samt krisetillegg til alderstrygdede og pensjonister i kommunen. I budsjettfremlegget fra rådmannen var det tatt hensyn til forslag fra kommunens fagsjefer og nemnder. Budsjettet var romslig oppsatt for å unngå overskridelser. Kommunen

¹²⁸⁴ Rådmann Pedersen 1963 i Hamar: 10, 13 og 14.

¹²⁸⁵ Rådmann Pedersen 1963 i Hamar: 10, 13 og 14.

skulle også i størst mulig grad bidra til å holde arbeidslivet i gang. Det var foreslått betydelige ekstraordinære bevilgninger og avsetninger som skulle komme arbeidslivet til gode.

Rådmannen skriver i sin kommentar at budsjettet for 1941/42 var høyt i forhold til folketallet (5999) og at det kommende år kunne bli økonomisk vanskelig, blant annet på grunn av at kommunens faste utgifter var stigende og at det var kommet nye faste utgifter i tillegg. Han skrev videre at kommunens økonomiske stilling var god, og at kommunen var godt forberedt til å møte eventuelle økonomiske utfordringer i budsjettperioden 1941/42.¹²⁸⁶

Sysselsettingen hadde økt betydelig, og dette kan ses i en undersøkelse som ble gjennomført av ordføreren i Hamar etter pålegg fra fylkesføreren i Hedmark våren 1942. Det var skapt 518 nye arbeidsplasser for menn i perioden 1. april 1940 til 1. desember 1941. For kvinnenes del var det i samme periode en nedgang med tre.¹²⁸⁷ Skattyterne grupperte seg på ansatte i offentlig og privat virksomhet samt selvstendig næringsdrivende, til sammen 2823 enkeltpersoner, av disse var 181 utenbysboende.

Kommunen hadde ingen kortsiktig gjeld på dette tidspunktet, samtidig som alle tap og forskudd var dekket. I tillegg hadde kommunen fond til et samlet beløp på noe over en million kroner. Dersom dette beløpet legges til foreslåtte bevilgninger til fond, kom de samlede fondene opp i et beløp på kroner 1 368 579.¹²⁸⁸

Budsjettforelegget for 1941/42 var det første som Nasjonal Samling kunne prege etter at nyordningen trådte i kraft fra januar 1941. Vi skal her se nærmere på noen poster i budsjettet og vedtak som ordføreren fattet i Hamar bytings møte den 9. juni 1941 under budsjettbehandlingen. NS hadde i sitt program uttalt at arbeidsløsheten skulle «bringes til opphør med alle tilgjengelige midler etter en landsomfattende arbeidsplan».¹²⁸⁹ I rådmannens budsjettforslag var det satt av betydelige ekstraordinære bevilgninger og avsetninger. Dette skulle komme arbeidslivet til gode som i arbeidet med nytt vannverk, opplæringskurs for arbeidsledig ungdom og ekstraordinært vedlikehold av leiegårder.¹²⁹⁰ Ordføreren vedtok forslaget og bestemte at det i tillegg skulle settes av midler til oppussing av klasserom, til

¹²⁸⁶ HKA: Bytinget 1941, budsjett 1941/42, sak nr. 46: 91 til 416.

¹²⁸⁷ HKAF: Sammendrag av yrkesgruppeoppgaver for Hamar by, utført av ordføreren våren 1942.

¹²⁸⁸ HKA: Bytinget 1941, sak nr. 46: 92, 103, 104 og 105.

¹²⁸⁹ *Nasjonal Samlings program*, II. Arbeidslivet, punkt 12.

¹²⁹⁰ HKA: Bytinget 1941, sak nr. 46: 141, 148, 182, 195 og 208.

sammen kroner 60 250.¹²⁹¹ Det viser at kommunens ledelse var opptatt av å bekjempe arbeidsløshetsproblemet. Det ble bevilget til idrett og gymnastikk kroner 9 100, motsvarende kroner 12 100 på foregående års budsjett. Her ser en altså en endring i forhold til forrige års budsjett når det gjelder idretten. Det ble bevilget til sammen kroner 3 500 til musikkorps og Hedmarksmuseet, dette var tilsvarende foregående årsbudsjett.¹²⁹² Når det gjaldt posten tilfeldige utgifter, kalt ymse i budsjettet, vedtok ordfører å heve denne posten fra kroner 50 000 til 65 000. Fra denne posten kunne ordføreren blant annet vedta bevilginger til Nasjonal Samlings særorganisasjoner, fordi det var en post ordføreren disponerte.

Rådmannens budsjettforslag for 1941/42 ble vedtatt av ordføreren i bytingsmøte 9. juni, med noen få justeringer som nevnt ovenfor og ble gjort opp med et regnskapsoverskudd på kroner 205 057 (7,8 prosent).

Når det gjelder den økonomiske veksten i Hamar, så var denne godt over landsgjennomsnittet. I 1935 var kommunens lånegjeld på om lag 1,5 mill. kroner.¹²⁹³ Budsjettåret 1941/42 viser at ordføreren som nevnt bevilget midler som var i tråd med NS-programmet. For eksempel for å avskaffe arbeidsløsheten, og ved å gi midler til idretten i Hamar.¹²⁹⁴

Budsjettfremlegget 1942/43 viste en samlet utgift på kroner 3 010 000, altså en stigning på kroner 530 000 (21,4 prosent). I forhold til forrige års budsjett. Rådmannen fremholdt at kommunens økonomi var meget god, men påpekte at det var nødvendig å utvise forsiktighet, fordi det kunne oppstå uforutsette ekstraordinære utgifter. Han hevdet også at det var besparelser i budsjettet, især for forsorgsvesenet.

Reduksjonen i forsorgsvesenet (sosialkontor) hadde sammenheng med økt sysselsetting i Hamar i årene 1941/42. Stigningen i budsjettets totalsum skyldtes i hovedsak regnskapsoverskuddet for 1941/42 og en avgift til Statens aldersfond. En kuriositet fra budsjettet er at bidrag til musikkforeninger gis på betingelse av at «de innøver og etter anmodning spiller NS marsjer og -melodier».¹²⁹⁵ Ordførerens vedtak ble boikottet ved at

¹²⁹¹ HKA: Bytinget 1941, sak nr. 46: 414.

¹²⁹² HKA: Bytinget 1941, sak nr. 46: 179, 180, 391 og 414.

¹²⁹³ Gjerdåker 1998: 35.

¹²⁹⁴ *Nasjonal Samlings program*. II, punkt 12. «Arbeidsløsheten bringes til opphør» og III, punkt 21. «Opphjelpe sunn folkeidrett».

¹²⁹⁵ HKA: Bytinget 1942, sak nr. 37: 166,173, 516 og 521.

beløpene ikke ble hevet så lenge okkupasjonen varte, på grunn av den nevnte forutsetningen¹²⁹⁶ Regnskapsoverskuddet for budsjettåret 1942/43 var på kroner 303 238 som utgjorde (10,1 prosent).

Budsjettfremlegget for 1943/44 viste en samlet utgift på kroner 3 130 000. Mot foregående års budsjett som var på 3 010 000,00, en stigning på 120 000, (4 prosent). Stigningen i budsjettet skyldtes i hovedsak at avsetninger og kommunens fonds var økt, og regnskapsoverskuddet for 1941/42 var ført til inntekt og utgift på årets budsjettforslag.

Brenselsutgiftene hadde også økt. Rådmannen skrev at kommunens økonomiske stilling var meget god, men han mente det ville melde seg betydelige vansker i den kommende tid, da han regnet med svikt i skatteinntekten fra næringsdrivende. Utsagnet til rådmannen hadde sammenheng med at Hamar var en utpreget handelsby med en sårbar handelsvirksomhet, dersom vareknappheten skulle øke. Ordføreren vedtok budsjettet i samsvar med rådmannens innstilling.

I forbindelse med budsjettet fattet ordføreren særskilte vedtak, som blant annet dreide seg om alderstrygd, reguleringstilleggs- og krisetillegg for kommunens funksjonærer og arbeidere. Ordføreren bestemte størrelsen på bidrag til musikkforeninger og til sosiale og kulturelle formål. Regnskapsoverskuddet for budsjettåret 1943/44 ble på kroner 208 011 (6,6 prosent). Som nevnt ser vi en stagnasjon og nedgang i overskuddet.

Budsjettframlegget for 1944/45 viste en samlet utgift på kroner 3 375 000, mot foregående års budsjett, som var oppgjort med en samlet utgift på 3 130 000, en stigning på 245 000 (7,8 prosent). Stigningen i budsjettets totalsum skyldtes for en stor del at det var ført opp betydelige bevilgninger til forutsatte utgifter til Staten. Rådmannen skrev at økonomien stort sett var bra, og kommunens gjeld var gått betydelig ned. Budsjettet for 1944/45 ble vedtatt av ordføreren 25. mai 1944, med rettelser av rådmannen og ordførerens egne justeringer.¹²⁹⁷ Ordføreren vedtok å støtte Frontkjemperkontoret med kroner 3 000 av posten ymse. Regnskapsoverskuddet for budsjettåret 1944/45 ble kroner 207 927 (6,1 prosent).

¹²⁹⁶ HKA: Det midlertidige kommunestyres forhandlingsprotokoll 1945 den 25. mai, sak nr. 25.

¹²⁹⁷ HKA: Bytinget1944, sak nr. 17: 34, 35, 123 til 128, 314 til 319.

Budsjettframlegget for 1945/46 var det siste budsjettet ordfører Grill Fasting behandlet. Budsjettet viste en samlet utgift for kommunen på kroner 3 428 000 mot foregående års budsjett på 3 375 000. En stigning på 53 000 (1,6 prosent). Stigningen i budsjettet skyldtes først og fremst bevilgning til midlertidig lønnstillegg for funksjonærer og arbeidere.¹²⁹⁸ Det er ikke funnet dokumentasjon om hvorvidt ordføreren vedtok budsjettet 1945/46. Da det lovlig valgte bystyret overtok makten i 1945, beholdt de totalsummen i bruttobudsjettet etter å ha justert det.¹²⁹⁹ Ordførerens siste bevilgning til NS-særorganisasjon var til NSH på kroner 2 900. Regnskapsoverskudd for budsjettåret 1945/46 var på kroner 124 155 (3,6 prosent).

Økonomien til Hamar kommune var i fortløpende bedring gjennom hele okkupasjonen. Det hadde sammenheng med økt sysselsetting, nye arbeidsplasser, reduserte utgifter til fattigforsorg, nedbetaling av gjeld og ikke minst en streng økonomistyring. Kommunens lånegjeld utgjorde i 1935 kroner 1 532 380. Denne gjelden ble nedbetalt i løpet av okkupasjonen og utgjorde i juni 1945 kroner 120 000. Beløpet utgjorde et lån som kommunen hadde dekning for å innfri, men som en ikke fikk sagt opp. Hamar kommune fremsto som gjeldfri i juli 1945.¹³⁰⁰

Den tyske okkupasjonsmaktens ekspansive politikk førte til at gjeldskrisen ble borte i mange norske kommuner.¹³⁰¹ Danielsen, Grønlie og Hovland (1987), skriver at: «det mest karakteriske trekk ved kommunenes økonomi i krigsårene var likevel en fortløpende bedring i deres bokholdermessige stilling».¹³⁰²

Hamar kommune fremstår etter min oppfatning som representativ i denne sammenheng. Det skal ikke underslåes at en viktig merkesak i Nasjonal Samlings program var gjeldssanering i kommunene. Her høstet NS-styret gevinst av de nye konjunktorene på arbeidsmarkedet og tyskernes ekspansive politikk.

Vi har tidligere sett at sysselsettingen for bedriftene i Hamar økte i perioden mars 1940 til desember 1941 med 515 nye arbeidsplasser.¹³⁰³ Også i Hamar kommune var det en økning i

¹²⁹⁸ HKA: Bytinget 1945, sak nr. 17: 101 til 107.

¹²⁹⁹ Andresen 2007: 85.

¹³⁰⁰ Rådmann Pedersen 1961: 17.

¹³⁰¹ Furre 1992: 192.

¹³⁰² Danielsen, Grønlie og Hovland 1987: 195. Trengselstider. 1920 – 1945. *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*. Hans Eyvind Næss, med flere.

¹³⁰³ HKAF: Ordførerens kartleggingsundersøkelse av bedrifter i Hamar 22. januar 1942.

antall sysselsatte, i september 1939 var det 169 ansatte. I september 1945 var det 229 ansatte i kommunen, en økning på 60 ansatte.¹³⁰⁴ En del av økningen skyldtes behovet for å styrke kriseorganer som brenselkontoret, forsyningsnemnda og arbeidskontoret under okkupasjonen.

Utlignet skatt på inntekt og formue i Hamar steg forløpende år for år. For skatteåret 1941/42 var det kroner 1 635 795, 1942/43 økte det til kroner 1 829 885, 1943/44 kroner 1 914 299 og for 1944/45 kroner 2 012 775. Økte skatteinntekter gjenspeiler den styrkede sysselsettingen i kommunen som i hovedsak førte til at arbeidsløsheten forsvant.¹³⁰⁵

Rådmann Pedersen oppsummerte perioden 1. juli 1935 frem til frigjøringen på denne måten: «Den første halvdel betegnet han som den byggende perioden med løsning av mange store og betydningsfulle kommunale saker. Under den andre halvdel med nazistynet. ble ingen store saker løst, men de bedre konjunkturer og pengerikdommen bidro til stabilisering av de økonomiske forhold i kommunen».¹³⁰⁶

Ved gjennomgang av budsjettfremlegg og regnskap fra rådmannen og av NS-ordførers vedtak, ser en at det fra 1941 til 1945 i relativt liten grad ble bevilget penger til partiets merkesaker. Bevillinger til Nasjonal Samlings særorganisasjoner var uten betydning og utgjorde bare 0,1 prosent av kommunens bruttobudsjett på kroner 14 295 000. Bevilgninger til idretten på kroner 49 397 kom felleskapet til gode, og hadde ikke bare fremmet politiske formål. Det midlertidige kommunestyret besluttet i juli 1945 ikke å stille Grill Fasting til ansvar for dette beløpet.¹³⁰⁷

Markerte krigen et brudd som indikerte at utviklingen endret retning, og at noe nytt ble skapt, eller var det kontinuitet i kommunens forvaltning? Dersom vi ser på økonomiområdet separat, markerte krigen et brudd. Arbeidsledigheten forsvant, nye arbeidsplasser ble skapt, dette ga større skatteinntekter til kommunen og all gjeld ble sanert, samtidig som utgifter til forsorg ble redusert. For regnskapsåret 1940/41 var forsorgsutgifter på kroner 161 493, i 1945/46 var beløpet redusert til 69 018, en nedgang på 92 475, hvilket utgjør 57 prosent.¹³⁰⁸ Men utgifter

¹³⁰⁴ HKAF: Rådmannens brev til samtlige administrasjonssjefer i Hamar kommune 4. oktober 1945.

¹³⁰⁵ Andresen 2007: 83 til 85.

¹³⁰⁶ *Hamar Stifistidende* den 5. juli 1945.

¹³⁰⁷ HKA: Kommunestyret 19. juli 1945, sak nr. 201; Andresen 2007: 75 til 77.

¹³⁰⁸ HKAF: Bytinget 1942, sak nr. 30; Kommunestyret 1948, sak nr. 14.

til vedlikehold og nyinvesteringer var holdt på et minimumsnivå, noe som på kort sikt bidro til det gode økonomiske resultatet for Hamar kommune. Alt i alt bidro den gode økonomien til at man sto godt rustet etter krigen.¹³⁰⁹

11.2 Fredrikstad

Den økonomiske krisen i 1930-årene skapte vanskeligheter for Fredrikstads kommuneøkonomi. Til tross for det unngikk kommunen å bli satt under offentlig administrasjon. I juni 1936 var Fredrikstads kommunegjeld på kroner 11 697 000, som utgjorde en gjeldsbyrde på kroner 832 per innbygger. I 1937 hadde kommunen sanert en del av gjelden til kroner 9 654 715. Kommunen hadde siden 1938/39 brukt et skattøre på 18,3 prosent.

Jeg vil dele opp kommunebudsjettene i faser. Først året 1939/40.¹³¹⁰ Klarte Nasjonal Samling å få noen som helst påvirkning på budsjettet i forhold til sine merkesaker i dette året? Dernest budsjettårene fra 1940/41 til 1945/46.

Nedenstående tabell viser kommunens økonomiske utvikling med bruttobudsjett, regnskapsoverskudd og folketallet fra 1939/40 til 1945/46.

¹³⁰⁹ Danielsen, Grønlie, Hovland 1987: 195. Trengselstider. 1920 - 1945. *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*. Hans Eyvind Næss, Edgar Hovland, Tore Grønlie, Harald Baldersheim, Rolf Danielsen.

¹³¹⁰ FKAF: Kommunestyret 1. juli 1940, sak nr. 30.

Årstall	Innbyggere ¹³¹¹	Brutto budsjett ¹³¹²	Regnskapsoverskudd
1939/40	13 941	4 654 562	550
1940/41	13 850	4 841 069	239 357
1941/42	13 950	5 019 170	247 200
1942/43	13 903	6 118 000	308 494
1943/44	13 929	6 390 854	667 716
1944/45	14 008	6 880 213	346 052
1945/46	14 008	7 553 648	468 622

Tabell 10 - Oversikt over befolkning, bruttobudsjett og regnskapsoverskudd i Fredrikstad kommune.

Bruttobudsjett 1939/40 var på kroner 4 654 562. Regnskapsoverskuddet for budsjettåret 1939/40 ble på kroner 550 (0,01 prosent). Rådmannen skrev i sin budsjettkommentar at en medvirkende årsak til den store utgiftsøkningen på budsjettet blant annet var bystyrets beslutning om at overskridelsen ved forsorgsvesenet på kroner 100 000 for 1938/39 skulle oppføres til dekning i 1939/40. Han gjorde også oppmerksom på at de enkelte budsjettposter var nøkternt oppsatt, og fant derfor ikke grunnlag for å foreslå reduksjon av postene.

Budsjettet ble vedtatt med noen få endringer av bystyret den 25. mai 1939.¹³¹³

Etter forslag fra rådmann og formannskap vedtok Fredrikstad bystyre i juli 1940 budsjettet for 1940/41 med noen justeringer og med en total ramme på kroner 4 841 069. Året før var 4 654 562, altså en økning på 186 507 (4,0 prosent). Rådmannen skrev i sine budsjettkommentarer at på grunn av meget vanskelige tider måtte en bruke hele økningen til å dekke stigende utgifter for neste år. Størst økning i utgiftene fikk kommunen i forhold til skole, forsorg, offentlig arbeide, renter, avdrag og det som ble kalt andre utgifter. Disse utgiftene omfattet forskjellige bidrag, uforutsette utgifter, prisstigning og innkjøp av brensel. Rådmannen mente at sysselsettingen ville bli vekslende, noe som igjen kunne føre til reduserte inntekter for lønnstakere og bedrifter og dermed lavere skatteinntang for kommunen. Rådmannen anbefalte derfor at kommunen reduserte sine utgifter for å ha økonomireserver i bakhånd. Han ville ikke anbefale å øke skattøret på 18, 3 prosent for å styrke kommunens økonomi og rådet de folkevalgte til ikke å endre den ugunstige

¹³¹¹ Dehli 1993: 670.

¹³¹² FKAF: Bystyret 1940; Bytinget januar 1941 til 8. mai 1945 og bystyret fra 10. mai 1945/46.

¹³¹³ FKAF: Kommunestyret 1939, budsjett for 1939/40, sak nr. 28.

reduksjonstabellen som allerede førte til økt skattetrykk for den enkelte skatteyder. Videre pekte han på tiltak som kunne føre til betydelige besparelser på til sammen kroner 812 324. Han slo fast at utgiftsbudsjettet måtte harmonere med inntektene.¹³¹⁴ Bystyret vedtok rådmannens forslag til budsjett i juli 1940 med justeringer for 1940/41. Bystyret vedtok også at tidligere reduksjonstabell og en skattøre på 18,3 prosent skulle videreføres, dette var en høyere prosent enn i Hamar, hvilket betydde at skattetrykket var større i Fredrikstad.¹³¹⁵ Likt var at rådmennene i Hamar og Fredrikstad manet til forsiktig bruk av kommunens midler, noe som ble støttet av kommunestyrene i begge byene.

I likhet med Hamar klarte ikke NS i Fredrikstad å sette noe preg på budsjettet for 1940.

Budsjettet for 1940/41 fikk et regnskapsoverskudd på kroner 239 357 (4,9 prosent),¹³¹⁶ selv om kommunen fikk en merutgift i forhold til budsjett på kroner 62 086. Det viser at rådmann Haakon Karlsen og den valgte ordfører Herman Østensvik hadde et godt grep med økonomistyring i kommunen. Året var preget av usikre prognoser på grunn av okkupasjonen, store økonomiske utfordringer for kommunen og vanskelige levekår for en stor del av byens befolkning. En stor utgiftspost var kapitlet Forsorgsvesen som utgjorde til sammen en nettoutgift på kroner 848 761. Denne hovedposten omfattet blant annet fattigpleie, alders- og enkepensjon, gamlehjem og vergerådet. Sammenligner vi med budsjettet for 1939/40, så hadde Forsorgsvesenet om lag samme inntekts og utgiftsside som for budsjettet 1940/41.

Budsjettfremlegget for 1941/42 hadde i utgangspunktet en ramme på kroner 4 970 000, og ble den 2. juni 1942 saldert til kroner 5 019 170, mot foregående års budsjett som var på

4 841 069, en stigning på 178 101 (3,7 prosent). Rådmannen skrev i budsjettkommentaren at kommunen hadde store økonomiske utfordringer, og at beløpet som var avsatt til manglende skatteinngang, var for lavt. Han oppfordret til at dersom det fantes mulighet for innsparinger under budsjettbehandlingen, burde eventuelle midler overføres til skattetapsposten. Han forutsatte at skattøre og reduksjonstabell var tilsvarende som tidligere år. Den 29. mai 1941 ble budsjettet vedtatt av NS-ordføreren med mindre justeringer. Ordføreren foretok ikke endringer i rådmannens forslag til poster som dreide seg om merkesaker for partiet som for

¹³¹⁴ FKAF: Formannskapet og kommunestyret, møte den 13. juni, 1. juli og 21. november 1940, sak nr. 30.

¹³¹⁵ FKAF: Bystyret 1. juli 1940, sak nr. 30.

¹³¹⁶ FKAF: Bytinget 1941. Sammendrag av regnskapsoversikt, det ordinære budsjettregnskapet for 1940/41: 38.

eksempel forsorgsvesen, skole, sunnhetsvesen og offentlige arbeider. Heller ikke posten «andre inntekter og utgifter» ble endret i forhold til rådmannens forslag. Denne posten omhandlet tilfeldige utgifter etter ordførers vedtak som NS kunne ha preget dersom ordføreren ikke var fornøyd med størrelsen på beløpet kroner 256 785, som faktisk var mindre enn forrige års budsjett kroner 287 428.¹³¹⁷ En forklaring på at ordfører ikke endret rådmannens, forslag kan for det første være at han var enig i forslaget, for det andre at budsjettbehandlingen bød på store utfordringer som krav til nøkternhet, og usikkerhet om prognoser for skatteinnngang fra lønsmottakere og bedrifter.

Ordføreren hadde i budsjettperioden store muligheter til å omdefinere bruken av midler under kapittel «Ymse» med underpost tilfeldige utgifter, dersom han ønsket det. Det var denne posten bevilgninger til politiske formål i hovedsak ble belastet. Ligningen for 1941 viste et bedre resultat enn budsjettet for 1941/42, på grunn av økte skatteinntekter på kroner 49 170. Ordføreren fattet vedtak i juni 1942 om at hele beløpet skulle anvendes til å styrke utgiftsposten «tilfeldige utgifter», som utgjorde til sammen kroner 305 955. Året før var beløpet på kroner 256 785. Regnskapsoverskuddet for 1941/42 ble på kroner 247 199¹³¹⁸ (5,2 prosent). Dette bekrefter at NS-ordføreren ledet økonomiforvaltningen på en forsiktig måte, men mangel på vedlikehold og fornyelse av kommunens eiendommer bidro til overskudd i regnskapet.

Ordfører og rådmann Johnsens budsjettforelegg for 1942/43 viste en samlet utgift på kroner 6 118 000 mot det foregående års budsjett på 5 019 170, en stigning på 1 098 830 (21,9 prosent). Den store økningen i budsjettet hadde sammenheng med betydelig økte skatteinntekter sammenlignet med 1941, noe som ifølge rådmannen / ordføreren skyldtes at det omtrent ikke fantes arbeidsledighet for arbeidsføre personer i Fredrikstad. De faste driftsutgiftene var økt på av grunn prisstigning, det sivile luftvern og forskjellige krisetiltak. Dessuten måtte det settes av midler til Den Høyere Allmennskole, gravkapell og krematorium. Nettoutgiftene til Fattigforsorg var vesentlig redusert, fra kroner 584 560 til 350 000. Ordføreren vedtok skattøre på 18 prosent, en nedgang på 0,3 prosent for budsjettet 1941/42. Under hovedposten «Ymse» hadde ordføreren avsatt kroner 186 035, som han

¹³¹⁷ FKAF: Bytinget 29. mai 1941, sak nr. 32.

¹³¹⁸ FKAF: Bytinget, Regnskapsoversikt 1941/42, 30. juni 1942.

mente var for knapt. Han bestemte derfor å bevilge et tillegg på kroner 90 000 som skulle disponeres av ordføreren i bytinget.¹³¹⁹

Skattøre på 18 prosent ble vedtatt videreført 24. juni 1943.¹³²⁰ Kommunen benyttet den såkalte normaltabell for byene med minus 30 prosent som ble vedtatt av bystyret i mellomkrigstiden. Ordføreren vedtok i bytingsmøte den 28. mai 1943 at normaltabellen for byene fortsatt skulle gjelde, men nedsatt til 20 prosent. Ordningen skulle tre i kraft fra juli 1943. Fredrikstad hadde på dette tidspunktet den minst gunstige tabellen av byene i Østfold. Halden hadde allerede normaltabellen minus 20 prosent, Sarpsborg og Moss hadde en bedre, progressiv tabell.¹³²¹

Regnskapet for budsjettåret 1942/43 viste et overskudd på kroner 308 493 (5,0 prosent). I sammenheng med budsjettet bemerket Fredrikstad kommunerevisjon blant annet at enkelte budsjettposter var overskredet uten at det var gjort vedtak om tilleggsbevilgninger. Nye regnskapsforskrifter tillot ikke budsjettavvik, det skulle i så fall innhentes bevilgning på forhånd.¹³²²

Ordførerens budsjettforelegg for 1943/44 viste en samlet bruttoutgift på kroner 6 552 854, men i bytingsmøte 8. juli 1943 justerte han budsjettet ned til kroner til 6 390 854,¹³²³ mot foregående års budsjett på kroner 6 118 000, en økning på kroner 272 854 (4,3 prosent). Ordføreren vedtok i bytingsmøte den 28. mai 1943 at normaltabellen fortsatt skulle gjelde, men med tallene nedsatt til 20 prosent. Selv om økonomien hadde fått et betydelig løft minnet ordføreren om at kommunen fortsatt hadde en nettogjeld på over 4,5 million kroner og betydelige sosiale oppgaver som krevde en løsning i nærmeste fremtid.

Innenriksdepartementet meddelte fylkesmannen i november 1943 noen merknader til det vedtatte budsjettet, uten at det fikk noen betydning for sluttsummen. Ordføreren tok kommentarene til følge i desember.¹³²⁴ Regnskapsoverskuddet for 1943/44 utgjorde kroner 667 716 (10,4 prosent). Dette var det største overskuddet under okkupasjonstiden og viser at

¹³¹⁹ FKAF: Bytinget 9. juli 1942, sak nr. 25. Merknader til forskjellige budsjettposter.

¹³²⁰ FKAF: Bytinget 29. juni 1942, sak nr. 25.

¹³²¹ FKAF: Bytinget 8. juli 1943, sak nr. 24.

¹³²² FKAF: Bytinget 1943. Antegnelser til Fredrikstad kommunes driftsregnskap for budsjettåret 1942/43:87.

¹³²³ FKAF: Bytinget 8. juli 1943, sak nr. 24.

¹³²⁴ FKAF: Bytinget 16. desember 1943, sak nr. 52.

ordfører / rådmann forvaltet kommuneøkonomien forsiktig, men det ble i liten grad foretatt nyinvesteringer og vedlikehold av kommunale bygg i kommunen. Store deler av overskuddet ble brukt til å nedbetale gjelden som kommunen fortsatt slet med. Dette i motsetning til Hamar som hadde sitt største regnskapsoverskudd i 1942/43 med en økning på 10,1 prosent, og som allerede på dette tidspunktet hadde en god kommuneøkonomi. I Fredrikstad ble store deler av overskuddet brukt til å nedbetale gjeld, noe som igjen førte til minimalt vedlikehold og få nyinvesteringer i byen.

Ordførerens budsjettforelegg for 1944/45 var på kroner 6 880 213, mot foregående års budsjett som var på 6 390 854, altså en stigning på 489 359 (8 prosent). Det ble vedtatt budsjettøkning, og her minnet ordføreren om stigende utgifter til eksisterende krisetiltak og sikringstiltak mot mulige ulykker i forbindelse med okkupasjonen. Hovedkapittel «Fattigforsorg» viste en liten økning på nettoutgift fra kroner 289 900 (1943) til 320 400 (1944). Beløpet var betydelig lavere enn i 1940 da posten utgjorde kroner 848 761. Kapitlet om «Sosialtrygd og barnevern» samsvarte for begge årene, med en utgift på om lag 775 000.¹³²⁵ Regnskapet 1944/45 viste et overskudd på kroner 346 052 (6,2 prosent).¹³²⁶

Det siste bytingsmøtet under ledelse av ordfører Johnsen ble avholdt den 9. mars 1945.¹³²⁷ Han fremla i motsetning til ordføreren i Hamar ikke noe budsjett for året 1945/46.

Etter okkupasjonen overtok det lovlige bystyret makten i 1945 og det ble utarbeidet bruttobudsjett for 1945/46 av finansutvalget og tidligere rådmann Haakon Karlsen på kroner 7 553 648 mot foregående års budsjett på kroner 6 880 213, en økning fra foregående år på kroner 673 436 (9,8 prosent).¹³²⁸ Altså ingen påfallende økning i forhold til okkupasjonsårene. Budsjettet ble vedtatt av kommunestyret med noen mindre justeringer den 13. august 1945. Rådmannen beskrev budsjettet som ikke noe godt budsjett for kommunen. Det kan illustreres da han foreslo å heve skattøren fra 18 til 19 prosent, hvilket kommunestyret ikke godkjente.¹³²⁹ Det forteller også at Fredrikstad kommune, i motsetning til Hamar, ikke var godt rustet for å ta fatt på gjenreisningsoppgavene etter okkupasjonen.

¹³²⁵ FKAF: Bytinget 1944, sak nr. 30.

¹³²⁶ FKAF: Bystyret 1945, 20. september sak nr. 3/1945 budsjett 1945/46.

¹³²⁷ FKAF: Bytinget 1945, den 9. mars, sakene nr. 1 til 16.

¹³²⁸ FKAF: Driftsbudsjett og særbudsjett for 1945/46, 20. september 1945, sak nr. 3.

¹³²⁹ FKAF: Kommunestyret 13. august 1945, sak nr. 3.

Dessuten ville en slik heving av skattøre ha blitt oppfattet som meget upopulært hos skattebetalerne. Regnskapsoverskuddet for budsjettåret 1945/46 var på kroner 468 622 (6,2 prosent).

Ordfører og rådmann Johnsen bevilgninger til NS-organisasjoner var uten betydning, sett i forhold til kommunens totale budsjett for perioden 1941 til 1945 på kroner 24 570 237 og utgjorde bare 0,08 prosent ¹³³⁰ Men støtten ble sett på som en indirekte støtte til okkupasjonsmakten, og var derfor belastende for ordføreren. Etter min mening er det grunnlag for å hevde at Johnsen styrte kommunens økonomi med forsiktighet i en vanskelig periode for byen, som denne avhandlingen viser.

Fredrikstad kommune hadde i 1939/40 et bruttobudsjett på kroner 4 654 562.¹³³¹

I budsjettåret 1945/46 var det 7 553 648, som gir en stigning på 53 prosent under okkupasjonen. Dette tilsvarer prisstigningen fra 1939 til 1945 som jeg tidligere har nevnt, den var på 53 %.

Utlignet skatt på inntekt og formue i Fredrikstad steg fortløpende år for år. For skatteåret 1940/41 var beløpet kroner 3 076 300, i 1941/42 var det kroner 3 406 034, 1942/43 økte det til kroner 3 955 031, 1943/44 kroner 3 915 456 og for 1944/45 kroner 4 276 589.¹³³² Økte skatteinntekter gjenspeiler den styrkede sysselsettingen i kommunen, tyskernes behov for arbeidskraft og deres behov for varer og tjenester.

Fredrikstads kommuneøkonomi fremstår som styrket, selv om det var nødvendig å bruke store midler på luftvernstiltak, og forskjellige krisetiltak som blant annet Forsyningsnemnd og betaling av krisetillegg til staten. Nedbetaling av gjeld betydde reduserte utgifter til renter og avdrag. For kommuneøkonomiens del kan det hevdes at NS langt på vei lyktes med sitt program: «Grundig opprydning i de kommunale gjeldsforhold», med sterk drahjelp av nye konjunkturer og tyskernes ekspansive politikk.

¹³³⁰ FKAF: Budsjettsammendraget 1940/41 til 1944/45.

¹³³¹ FKAF: Kommunestyret 1. juli 1940, sak nr. 30.

¹³³² FKAF: Bytinget 1941: 17, regnskap og budsjett 1940/41; Bytinget 1942: 4 og 65, kapittel 16. Regnskapsoversikt 1941/42: 39; Bytinget 1943: 48, kapittel 15. Regnskapsoversikt 1942/43; Bytinget 1944: 7, kapitel 15. Regnskapsoversikt 1943/44; Bytinget/bystyret 1945: 7, kapittel 15. Regnskap 1944/45.

Sammenligner vi ordførernes bevilgninger til NS-særorganisasjoner, ser vi at dette i Fredrikstad bare 0,08 prosent av bruttobudsjettet. I Hamar ble bevilget 0,11 prosent. For Tromsø var tilsvarende prosent 0,18. Se påfølgende kapitel. Ordførerens vedtak om økonomi, budsjett og regnskap viser at det under okkupasjonen i hovedsak ble bevilget beskjedne midler til partiets fanesaker.

Markerte krigen et brudd som indikerte at utviklingen endret retning og at noe nytt ble skapt, eller var det kontinuitet i kommunens forvaltning? Dersom vi ser på økonomiområdet separat, markerte krigen et brudd. Arbeidsledigheten forsvant, og det ga større skatteinntekter til kommunen. Forsorgsutgifter for regnskapsåret 1940/41 var på kroner 848 761, i 1944/45 kroner 257 016, en reduksjon på 70 prosent.¹³³³ Gjelden ble nedbetalt fra kroner 8 210 262 i juli 1940 til 3 130 080 samme måned 1945.¹³³⁴ I Fredrikstad var utgifter til vedlikehold og nyinvesteringer holdt på et minimumsnivå noe som på kort sikt bidro til det relativt gode økonomiske resultatet for Fredrikstad kommune. Fortsatt hadde kommunen i 1945 en betydelig gjeld, og i tillegg sto byen overfor utfordringer når det gjaldt det store etterslepet på vedlikehold av gater, veger og bygningsmasse.¹³³⁵

11.3 Tromsø

For Tromsø sin del vil jeg også starte med en oversikt over bruttobudsjett, regnskapsoverskudd og folketallet i Tromsø fra 1939 til 1945, for å se på utviklingen i kommunen i denne perioden. Jeg vil dele opp kommunebudsjettet i forskjellige faser, først budsjettet for 1939/40 for å vurdere om NS klarte få noen påvirkning på budsjettet i forhold til sine merkesaker i dette året. Dernest budsjetterminene fra 1941/42 til 1945/46, som partiet definitivt hadde mulighet til å prege.

¹³³³ FKAF: Bytinget 1941, regnskapsoversikt 1940/41; Bytinget/Bystyret 1945, regnskapsoversikt 1944/45.

¹³³⁴ FKAF: Kommunestyret 20. september 1945. Rådmannens kommentarer til budsjettframlegget for 1945/46.

¹³³⁵ Danielsen, Grønlie, Hovland 1987: 195. Trengselstider. 1920 - 1945. *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*. Hans Eyvind Næss med flere.

Årstall	Innbyggere	Brutto budsjett	Regnskapsoverskudd
1939/40	10 343	2 411 000	34 300
1940/41		2 652 800	130 980
1941/42		3 072 000	239 812
1942/43		4 099 000	699 949
1943/44		5 752 893	575 181
1944/45	10 343	6 420 572	601 364
1945/46	10 990	6 696 668	274 634

Tabell 11 - Oversikt over befolkning, bruttobudsjett og regnskapsoverskudd i Tromsø kommune. ¹³³⁶

Bruttobudsjett for 1939/40 var på kroner 2 411 000. Rådmannen skrev i budsjettkommentaren at det ikke hadde vært mulig å innfri alle krav som var fremmet fra ulike etatssjefer. Han var usikker på om budsjettøkningen på kroner 145 329 ville dekkes opp av skatteinngangen, noe som først var klart når likningsresultatene forelå.¹³³⁷ Regnskapsoverskuddet for samme budsjettår ble på kroner 34 300.¹³³⁸ I budsjettet kan det ikke ses spor av NS' merkesaker.

Rådmann Lars Thørings budsjettforslag for 1940/41 var på kroner 2 652 800. Det ble sendt til formannskapet i slutten av juni 1940, forslaget var forsinket med om lag 2 måneder på grunn av krigsutbruddet. Det var søkt fylkesmannen om nødvendig utsettelse da det første forslaget måtte omarbeides. Rådmannen skrev i sin kommentar til forslaget at under de rådende forhold hadde han valgt å sette opp «et så normalt budsjett som mulig». En viktig forutsetning var at unødvendige utgifter skulle unngås, og at det ble utført et økonomisk krafttak for å stå best mulig rustet til å løse de særskilte oppgaver som okkupasjonen krevde.¹³³⁹ Sammenliknet med foregående år var det en stigning på kroner 242 770 (10 prosent). Det skyldtes blant annet at budsjettet for forsorgsvesenet hadde økt med kroner 52 500, hovedsakelig grunnet prisstigning. Sundhetsvesenets utgifter økte med kroner 52 900, som var forårsaket av høyere

¹³³⁶ TKAF: Rådmann Thørings private arkiv, mappe: statistikk, eske 3674. Rådmannen legger til grunn folketellingen fra 1946; Tjelmeland 1996: 37, skriver at byen hadde en befolkningsmessig stagnasjon med 10 336 innbyggere i 1930, 10 990 i 1946 og 10 931 i 1950. Det har ikke vært mulig å spore opp andre kilder; Bystyret 1940 budsjett 1939/40; Bytinget 1941 sak nr. 32. budsjett 1940/41; Bytinget 1942 sak nr. 25 budsjett 1942/43; Bytinget 1943 sak nr. 52 budsjett 1943/44; Bytinget 1944 sak nr. 34 budsjett 1944/45; Bystyret 1945 sak nr. 30 budsjett 1945/46; Folketelling SSB 1946.

¹³³⁷ TKAF: Bystyret 1939, rådmannens bemerkninger til budsjettframlegget side 3.

¹³³⁸ TKAF: Bystyret, 31. mai og 14. juli 1939.

¹³³⁹ TKAF: Bystyret 12. juli 1940, sak nr. 25; *Nordlys* den 29. juni 1940; *Tromsø* den 13. juli 1940.

satser for kurlpenger og økte bidrag til Trygdekassen. For å bekjempe arbeidsledigheten var det ført opp kroner 30 000, tilsvarende som i Hamar og Fredrikstad, men beløpene var ulike. Arbeidsledigheten forsvant imidlertid i løpet av 1941 på grunn av tyskernes behov for arbeidskraft til anleggsvirksomhet.¹³⁴⁰ På utgiftssiden foreslo rådmannen å føre opp kroner 54 200 for å dekke tidligere underskudd.¹³⁴¹ Akkumulert underskudd skulle nedbetales etter vedtatt plan over 5 år med en femtepart hvert år.¹³⁴²

Formannskapetets innstilling til vedtak fulgte rådmannens forslag til budsjett for 1940/41. Skatteprosenten ble fastsatt til 18.5 prosent som var i samsvar med formannskapetets innstilling. Bystyret vedtok i juni 1940 enstemmig skatteprosenten og hovedkapitlene i budsjettet, med unntak av noen mindre justeringer.¹³⁴³ Regnskapsoverskuddet for 1940/41 ble på kroner 130 980, det vil si 4,9 % av budsjettbeløpet.

Tromsø byting behandlet i juni 1941 rådmannens budsjettsforslag for 1941/42. Allerede i april 1941 mente ordfører Alfred Nilsen at kommunens økonomi var bra, da han i åpningstalen til bytinget orienterte om kommunens økonomiske situasjon. Han sa at budsjettet for 1940/41 trolig ikke ville ble overskredet og at skatteinntekstene var bedre enn på flere år. Kommunens gjeld var på dette tidspunktet kroner 6 354 000.¹³⁴⁴ Bruttobudsjettet var på kroner 3 072 000, mot det foregående års budsjett som var på kroner 2 652 800, en stigning på kroner 419 200 (15,8 prosent).¹³⁴⁵ Forslaget ble vedtatt med mindre justeringer. Den valgte ordføreren Nilsen hadde ikke noen interesse av å følge Nasjonal Samlings retningslinjer. Budsjettet var det første Nasjonal Samling kunne sette sitt preg på, men på grunn av Nilsen lyktes partiet ikke i samme grad som i Hamar og Fredrikstad.

I juni 1941 var i all hovedsak kommunens arbeidsføre i jobb. Rådmannen viste til rundskriv fra Innenriksdepartementet, der det ble fremhevet at økte inntekter skulle brukes til ekstraordinær avbetaling på gjeld eller til avsetninger til fond,¹³⁴⁶ i tråd med Nasjonal Samlings program. Kapittel «andre utgifter» ble forhøyet til kroner 35 000, som skyldtes

¹³⁴⁰ Christensen og Pedersen 1995: 503.

¹³⁴¹ TKAF: Bystyret 12. juli 1940. Rådmannens bemerkninger til budsjettforslag 1940/41.

¹³⁴² *Nordlys* den 29. juni 1940.

¹³⁴³ TKAF: Bystyret 12. juni 1940, sak nr. 25; *Tromsø* 13. juli 1940

¹³⁴⁴ *Avisen Tromsø* den 25. april 1941. Vi har tidligere sett at bytingsmøte den 30. juni 1941 ble Nilsens siste, da han fikk avskjed av Innenriksdepartementet i august 1941.

¹³⁴⁵ TKAF: Bytinget 30. juni 1941, sak nr. 32.

¹³⁴⁶ TKAF: Bytinget 30. juni 1941, sak nr. 32. Rådmannens bemerkninger til budsjettforslag 1941/42.

indeksregulering og dyrtidstillegg. Under kapittel om «offentlige arbeider» var det ikke endringer.¹³⁴⁷ Som nevnt uttalte NS-fylkesmann Hasle at alt samarbeid med Nilsen var umulig. Nilsen ble avsatt i august 1941, og NS-medlem Birger Motzfeldt ble oppnevnt som ny ordfører. Regnskapsoverskuddet for 1941/42 ble på kroner 239 812, som var 7,8 % av budsjettbeløpet. Her kan en merke seg at det ser ut for at økonomistyringen ikke ble berørt av stridigheter internt i partiet og mellom Nilsen og NS.

Budsjettforslaget for 1942/43 ble behandlet i Tromsø byting i juli 1942.¹³⁴⁸ Kommunens brutto utgift og inntekt var anslått til kroner 4 099 000, en økning fra forrige år på kroner 1 027 000 (33,4 prosent). Ordfører Ole Thyholdt var den første NS-ordfører som behandlet og definitivt kunne prege hele budsjetterminen 1942/43.¹³⁴⁹ Skatteinntektene var gode. Thyholdt vedtok å søke departementet / fylkesmannen om å benytte en skattøre på 18 prosent med reduksjonstabell N minus 20 prosent mot tidligere minus 30 prosent. Prosenten var tilsvarende som i Fredrikstad. Avisa *Tromsø* skrev at «Tromsø får en meget familievennlig reduksjonstabell».¹³⁵⁰ I budsjettvedtaket til ordføreren ble det gjort følgende endringer: Under kapitel «helsevern» forhøyet han budsjettet med om lag kroner 20 000. Under kapitelet «ymse» vedtok ordføreren å bevilge kroner 50 000 til «skolebarakke» og 10 000 til Frontkjemperkontoret.¹³⁵¹ For øvrig vedtok ordføreren rådmannens forslag med noen mindre justeringer. Regnskapsoverskuddet for budsjettåret 1942/43 utgjorde 699 949 (17, 1 prosent), det høyeste under okkupasjonen. Det viser blant annet at økonomien var i rask vekst i Tromsø. Tilsvarende hadde også Hamar sitt største regnskapsoverskudd året 1942/43. Det ble ført opp for delvis dekning av kommunens gjeld.

Tromsøs kommunes bruttobudsjett for 1943/44 var på kroner 5 752 893. En økning på kroner 1 653 893 (40,3 prosent). Skattøre og reduksjonstabell ble vedtatt tilsvarende forrige år. Rådmannen skrev i sin budsjettkommentar at økningen baserte seg på avsetninger til kommunale tiltak, styrking av kontantbeholdningen og ekstraordinære avdrag på gjeld.¹³⁵²

¹³⁴⁷ TKAF: Bytinget 30. juni 1941, sak nr. 32. Rådmannens bemerkninger til budsjettforslag 1941/42.

¹³⁴⁸ TKAF: Bytinget 6. juli 1942, sak nr. 26. Rådmannens innstilling til budsjettforslaget for Tromsø kommune 1942/43.

¹³⁴⁹ *Tromsø* den 25. april 1942.

¹³⁵⁰ *Tromsø* den 7. juli 1942.

¹³⁵¹ TKAF: Bytinget, saksfremstilling og vedtak fra ordfører 25. juni 1942, sak nr. 25. (Under kapitel om «helsevern» inngikk tilskudd til idrettslag).

¹³⁵² TKAF: Bytinget 1943, sak nr. 52. Rådmannens kommentarer til budsjettforslag 1943/44 den 1. juni 1943.

Den største uenigheten mellom ordfører Peder Larsen og rådmann Lars Thøring i 1943 ses under kapitelet «ymse». Første gjaldt det ordførerens bidrag til Frontkjemperkontoret med kroner 10 000, som lå betydelig høyere enn bidrag fra andre byer. Saken var heller ikke forelagt rådmannen til behandling. Tilsvarende praksis ble også brukt i Hamar, mens i Fredrikstad var forslag og vedtaksretten tillagt samme person. Den andre posten gjaldt luftvernstiltak, som ordfører Larsen vedtok å forhøye fra kroner 100 000 til 240 000 uten å kommentere det nærmere.¹³⁵³ Hva han bygget den store justeringen, på fremkommer ikke. Under kapittel «fattigforsorg» sees en betydelig nedgang fra kroner 191 200 i 1942/43 til kroner 105 000.¹³⁵⁴ Det indikerer at folk hadde fått en bedring i personlig økonomi. Ordføreren vedtok budsjettet for 1943/44 med foreslåtte endringer.¹³⁵⁵ Regnskapsoverskuddet sett i forhold til budsjett 1943/44 var på kroner 575 181 (10,0 prosent).

Budsjettframlegget for 1944/45 viste en samlet inntekt / utgift på kroner 6 420 572 en økning på kroner 667 679 (11,6 prosent). Stigningen i budsjettets totalsum skyldtes i hovedsak avsetninger til obligatoriske tiltak etter okkupasjonen og økt bevilgning til skattetapsfondet. Skattøre ble som forrige år på 18 prosent, og med samme reduksjonstabell. Kommunen ville spare midler på grunn av nedgang i renter, avdrag og utgifter til sivilt luftvern. Ordfører Gagnås førte opp bidrag til Frontkjemperkontoret under kapittel «ymse» med kroner 10 000. Budsjettet for 1944/45 ble vedtatt av ordføreren, med mindre justeringer.¹³⁵⁶

Regnskapsoverskuddet sett i forhold til budsjett 1944/45 var på kroner 601 364 (9,4 prosent). Det var det nest høyeste overskuddet under okkupasjonen.

Tromsøs budsjettframlegg for 1945/46 var det siste budsjettet som ble behandlet av en ordfører fra Nasjonal Samling ved fungerende ordfører Lars Nordmo.¹³⁵⁷ Budsjettet viste en samlet brutto utgift / inntekt for kommunen på kroner 6 696 668, mot foregående års budsjett som var på kroner 6 420 572. En stigning på kroner 276 096 (4,3 prosent). Vi ser av budsjett og skatteinngang under okkupasjonen en stor inntektsøkning i Tromsø¹³⁵⁸, særlig fra

¹³⁵³ TKAF: Bytinget 1943, sak nr. 52. Rådmannens forslag til budsjett 1943/42 den 1. juni 1943 og ordførerens utredning til formennene den 10. juni 1943.

¹³⁵⁴ TKAF: Rådmannens budsjettforslag den 1. juni 1943, sak 52.

¹³⁵⁵ TKAF: Bytinget 1943, sak nr. 52.

¹³⁵⁶ TKAF: Bytinget 1944, sak nr. 34.

¹³⁵⁷ TKAF: Bytinget 1945, sak nr. 10.

¹³⁵⁸ Tjelmeland 1996: 35.

skatteåret 1941/42 til 1943/44. Økningen var høyere enn i Hamar og Fredrikstad. Det skyldtes tyskernes store behov for arbeidskraft til blant annet utbygging av festningsanlegg, Bardufoss flyplass, Skattøra Sjøflyhavn og slutføring av riksveg 50 frem til Tromsø.¹³⁵⁹

Budsjettet ble i juni 1945 saldert av rådmannen og fremlagt med endringer for det midlertidige kommunestyret den 2. og 14. august. Opprinnelig totalsum i driftsbudsjettet ble stående. Rådmannen skrev i sin budsjettkommentar at hans opprinnelige forslag var et krisebudsjett. Han strøk derfor bevilgning til katastrofeutvalget, og reduserte utgifter til luftvernet. Han foreslo i en overgangsfase fortsatt å budsjettere med utgiftsposter til evakueringsstønad, forsyningsnemnda, priskontrollen og rekvisisjonskontoret. Rådmannen bygget sitt forslag på tidligere vedtatt skattøre på 18 prosent og med samme reduksjonstabell. Det midlertidige kommunestyret vedtok 14. august det endelige budsjettet med en del endringer av rådmannens budsjettforslag.¹³⁶⁰ Kommunekassens overskudd for 1945/46 ble på kroner 274 634 (4,1 prosent).

Avisen *Nordlys* skrev i mai 1945, at kommunen hadde fått: «Svimlende inntektsøkning. Kontantbeholdningen i dag er kroner 2,9 millioner». «Men på den annen side er kommunens eiendommer, gater med videre i en sørgelig forfatning, så det blir nok ingen netto av papirpengeflommen». Det var i tillegg avsatt 1.7 millioner til fond for skatteavskrivinger.

Det var i budsjettet for 1945/46 avsatt om lag 1,5 millioner kroner til forbedring og oppgradering av kommunale eiendommer, veier og gater etter det manglende vedlikeholdet under okkupasjonen. Det var også satt av midler til innkjøp av utstyr til skoler, bedrifter og nybygg.¹³⁶¹

Sammenligner vi økonomien i den kommunale kinodriften, så klarte Hamar seg godt under hele okkupasjonen, med et regnskapsmessig overskudd på kroner 177 544.¹³⁶² I Fredrikstad var overskuddet kroner 429 053 for budsjetterminene 1941/42 til 1944/45.¹³⁶³ For Tromsø ble

¹³⁵⁹ Tjelmeland 1996: 31 og 35.

¹³⁶⁰ TKAF: Det midlertidige kommunestyret. Vedtak fattet i tiden 10. mai til og med 31. desember 1945, sakene 30, 33, 74, 80 og 82.

¹³⁶¹ *Nordlys* den 31. mai 1945.

¹³⁶² Pedersen 1961: 89.

¹³⁶³ FKAF: Bytinget 1945: 160 til 17; Bystyret 1946, rådmannens antakelser til regnskapet 12. mars 1946.

det også et godt resultat, med et overskudd på kroner 263 340 for samme periode.¹³⁶⁴

Overskuddet fra kinodriften under okkupasjonen var tilnærmet lik i de tre byer sett i forhold til innbyggertallet. For Fredrikstad økte overskuddet forløpende årlig, i Tromsø derimot minsket overskuddet for hvert år.

Både Fredrikstad og Tromsø drev egne kommunale ferjesteder. Begge gikk med overskudd under okkupasjonen, på henholdsvis kroner 176 915 og 307 848. Økning og nedgang i det årlige overskuddet fulgte hverandre.¹³⁶⁵

Tar vi et sideblikk på tre andre byer, er den økonomiske utviklingen den samme som vi har sett her. Sandefjord kommune reduserte lånegjelden fra kroner 850 000 til 470 000.¹³⁶⁶ Molde reduserte gjelden fra om lag en million til 203 000 kroner.¹³⁶⁷ Narvik fikk gjeldsbyrden ned fra kroner ti til seks millioner i perioden.¹³⁶⁸ Et unntak var Vardø, som ikke fikk redusert lånegjelden. Selv om det var penger blant befolkningen i byen, hadde kommunen ikke mulighet til å kreve inn midlene, fordi mange ble evakuert til fastlandet under den stadige bombingene av byen gjennom hele krigen.¹³⁶⁹

Markerte krigen et brudd som indikerte at utviklingen endret retning og at noe nytt ble skapt, eller var det kontinuitet i kommuneforvaltningen i Tromsø? Ser vi på økonomiområdet separat, markerte krigen et brudd. Arbeidsledigheten forsvant, det ga betydelig større skatteinntekter til kommunen. Utliknet skatt på inntekt og formue i Tromsø steg fortløpende år for år. For skatteåret 1940/41 var beløpet på kroner 1 586 400, i 1941/42 var det kroner 2 159 453, 1942/43 økte det til kroner 3 296 809, 1943/44 kroner 4 288 756 og for 1944/45 kroner 4 454 720. Cirka en tredobling av skatteinntekter. Økte skatteinntekter gjenspeiler den styrkede sysselsettingen i kommunen og en betydelig inntektsøkning per innbygger.¹³⁷⁰

Bruttobudsjettet fra 1939/40 til 1945/46 økte fra cirka 2,4 millioner til 6,7, godt over to og en halv dobling. Gjeld ble nedbetalt fra kroner 6 148 936 den 30. juni 1940 til 1 474 300 samme

¹³⁶⁴ TKAF: Bytinget 1943: 68; Bytinget 1944 sak nr. 34; Bytinget 1945 1. januar til 8. mai 1945 og Det midlertidige kommunestyret 8. mai til 30. august; Bystyret 1946 sak nr. 34.

¹³⁶⁵ FKAF: Bytinget 1945: 160 – 171; Bystyret 1946, rådmannens antakelser til regnskapet 12. mars 1946.

¹³⁶⁶ Olstad 1997: 130.

¹³⁶⁷ Abrahamsen 1994: 68.

¹³⁶⁸ Aas 2001: 499.

¹³⁶⁹ Rønning, Balsvik 1989: 233.

¹³⁷⁰ TKAF: Bystyret 1946: 50.

måned i 1945.¹³⁷¹ Forsorgsutgiftene ble fortløpende redusert under okkupasjonen. I regnskapsåret 1940/41 utgjorde forsorg kroner 175 000. I 1944/45 var utgiften redusert med 110 000 til 65 000, det utgjør en reduksjon på 63 prosent.¹³⁷² Også i Tromsø var utgifter til vedlikehold og nyinvesteringer holdt på et minimumsnivå, noe som på kort sikt bidro til det gode økonomiske resultatet for byen. Til tross for stort etterslep på vedlikehold av bygg og infrastruktur sto Tromsø kommune godt rustet til å ta fatt på oppbygningsarbeidet grunnet store avsetninger.

11.4 Oppsummering

Allerede før overfallet på Norge kan vi se en fortløpende økning i kommunebudsjettene i de tre byene for årene 1938 og 1939. Hamar om lag 11,5 prosent, Tromsø 6,5 prosent og Fredrikstad med 5,5 prosent, hvilket viser at skatteinngangen ble forbedret i alle tre byene.

Nasjonal Samling klarte ikke å sette synlig preg på kommunebudsjettene i 1940, da det var folkevalgte som «styrte» i Hamar, Fredrikstad og Tromsø. For budsjetterminen 1941/42 til 1944/45 kunne NS definitivt styre økonomi- og budsjettprosessen i de tre kommunene. Tromsø kommune skiller seg fra de to andre kommunene ved at Nasjonal Samlings ordførere og byting først i august 1941 hadde mulighet til å prege kommuneøkonomien. Det var en sterk sentral styring av kommuneøkonomien helt fra nyordningen ble innført i januar 1941, med styringsverktøy som forordninger, rundskriv, kontrollinstitusjoner som revisjon, fylkesmann og Innenriksdepartementets, Kommunalavdeling. Nyordningen fikk ikke samme gjennomslagskraft i Tromsø under valgt ordfører Nilsen, når det gjaldt bevilgninger til NS-organisasjoner. Innbyggertallet var stabilt under okkupasjonstiden, om lag 6000 i Hamar, 14 000 i Fredrikstad og 10 000 i Tromsø. Det var krigskonjunkturer som styrte kommuneøkonomien, med det store tyske etterspørselspresset etter arbeidskraft, varer og tjenester som skapte arbeidsplasser og behov for norske produkter. Altså en tyskdrivevet økonomiutvikling helt uavhengig kommunenes muligheter. Som slo positivt ut for kommuneøkonomien i form av økte skatteinntekter, til tross for en prisstigning på 50 % under

¹³⁷¹ TKAF: Rådmannens budsjettforslag 1945/46 med kommentarer side XIII, renter og avdrag.

¹³⁷² TKAF: Bytinget 1942, regnskapsåret 1940/41; Bytinget 1945, regnskapsåret 1944/45, kapitlene fattigforsorg VI.

okkupasjonen. Det betydde at arbeidsløsheten forsvant og fattigomsorg ble sterkt redusert. En ryddig og sparsom økonomistyring fra rådmenn og ordførere var et element i kommuneøkonomien, der fører- og ansvarsprinsippet spilte en rolle, fordi ordførerne kunne bli stilt til personlig ansvar. Det bidro til at NS-ordførerne skulle medvirke til at gjelden ble avskaffet eller redusert i kommunene.

	Bruttobudsjett			Årlig budsjettøkning Kroner og prosent			Regnskapsoverskudd for enkelte budsjettår		
	Hamar	Fredrikstad	Tromsø	Hamar	Fredrikstad	Tromsø	Hamar	Fredrikstad	Tromsø
1940/41	2 300 000	4 841 069	2 652 800	100 000 4,5 %	186 507 4,0 %	242 770 10,0 %	211 810 9,2 %	239 357 4,9 %	130 980 4,9 %
1941/42	2 480 000	5 019 170	3 072 000	180 000 7,8 %	1 789 101 3,7 %	419 200 15,8 %	205 057 8,2 %	247 200 5,2 %	239 812 7,8 %
1942/43	3 010 000	6 118 000	4 099 000	530 000 21,4 %	1 098 830 21,9 %	1 027 000 33,4 %	303 238 10,1 %	308 494 5,0 %	699 949 17,1 %
1943/44	3 130 000	6 390 854	5 752 893	120 000 4,0 %	272 854 4,3 %	1 653 893 40,0 %	208 011 6,6 %	667 716 10,4 %	575 181 10,0 %
1944/45	3 375 000	6 880 213	6 420 572	245 000 7,8 %	489 359 8,0 %	667 679 11,6 %	207 927 6,1 %	346 052 6,2 %	601 364 9,4 %
1945/46	3 428 000	7 553 648	6 696 668	53000 1,6 %	673 436 9,8 %	276 096 4,3 %	124 155 3,6 %	468 622 6,2 %	274 634 4,1 %

Tabell 12 - Oversikt over bruttobudsjett. Årlig budsjettendring og Overskudd i kommunene for Hamar, Fredrikstad og Tromsø.

Bruttobudsjettene for de tre byene steg år for år. Selv om det var store avskrivninger på gjeld, ble det ikke nødvendig med uforsvarlige nedskjæringer i budsjettene. Fredrikstad hadde under okkupasjonen et bruttobudsjett som var cirka det dobbelte av Hamar, noe som er forenlig med folketallet. Tromsø derimot hadde de første årene et lavere budsjett sett i forhold til befolkningen, og en svakere kommuneøkonomi. Først for budsjetterminen 1942/43 kan det sees at byen kom opp på tilnærmet samme nivå som Fredrikstad. I de påfølgende år passerer Tromsø sågar forbi, sett i forhold til antall innbyggere. Det anskueliggjøres i tabellen, der årlig budsjettøkning i Hamar og Fredrikstad stort sett følges ad, mens det i Tromsø er en sterk økning, som først flater ut i budsjettåret 1944/45.

Størst økning for Hamar og Fredrikstad ses i budsjettåret 1942/43, med noe over 20 prosent. I Tromsø var det samme året en økning på 33 prosent, året etter 40 prosent, da Hamar og Fredrikstad økte sine budsjetter med bare 4 prosent. Når det gjelder regnskapsoverskuddet, var det ikke så store forskjeller mellom byene. Fredrikstad ligger lavest med unntak av budsjettåret 1943/44. Fra budsjettåret 1942/43 til 1944/45 ligger Tromsø på toppen. Det

samsvarer med at kommunen hadde en kraftig budsjettøkning, sterk økning i utliknet skatt og store regnskapsoverskudd. Det viser at Tromsø fikk en kraftig ekspansjon i kommunal aktivitet og økonomi, som oversteget både Hamar og Fredrikstad under okkupasjonen. Dette samsvarer med at omtrent en tredjedel av tyske soldater var lokalisert til Nord-Norge. Og den store tyske utbyggingen av flyplasser, festningsanlegg, infrastruktur og andre tjenester, som skapte et stort behov for nye arbeidsplasser i hele Tromsø-området og fylket. Altså en tyskdrevet økonomisk, og militærstrategisk politikk, som handlet om å bygge Festung Norwegen. Den tyske drevne ekspansive utbyggingen førte til en kraftig økning i utliknet skatt på inntekt og formue både for arbeidstakere og arbeidsgivere i Tromsø-området og fylket ellers.

Som avisa *Nordlys* skrev i mai 1945, hadde Tromsø fått en «Svimlende inntektsøkning». Tromsø hadde i utgangspunktet en svakere økonomi i 1940 enn de to andre byene, sett i forhold til antall innbyggere. Hamar hadde det høyeste regnskapsoverskuddet i budsjettåret 1942/43. For Fredrikstad kom det største regnskapsoverskuddet året etter.

Regnskapsoverskuddene styrket kontantbeholdningen som ble brukt til å nedbetale gjeld i de tre byene.

	Hamar		Fredrikstad		Tromsø	
	Utliknet skatt: Økning i % / i kr.	Budsjett Økning	Utliknet skatt: Økning i % / i kr.	Budsjett Økning	Utliknet skatt: Økning i % / i kr.	Budsjett Økning
1940/41		4,5 %	19,4 % 3 076 300	4,0 %	1 586 400	10,0 %
1941/42	1 635 795	7,8 %	10,7 % 3 406 034	3,7 %	36,1 % 2 159 453	15,8 %
1942/43	11,9 % 1 829 885	21,4 %	16,1 % 3 955 031	21,9 %	52,7 % 3 296 809	33,4 %
1943/44	4,6 % 1 914 299	4,0 %	1 % 3 915 456	4,3 %	30,1 % 4 288 756	40,3 %
1944/45	5,1 % 2 012 775	7,8 %	9,2 % 4 276 589	8,0 %	3,9 % 4 454 720	11,6 %
1945/46						

Tabell 13 - Utliknet skatt på inntekt og formue fordelt på antall innbyggere i Hamar, Fredrikstad og Tromsø.

Økning i skatteinntekter fra 1942 til 1945 var for Hamars del kroner 376 980 (23 prosent). I Fredrikstad var økningen på kroner 870 555, relativt sett tilsvarende Hamar, nemlig 25 prosent. Derimot ser vi en stor forskjell til Tromsø, med en økning på hele kroner 2 295 267 (106 prosent). Størst var økningen i 1942/43 for alle tre byer, det harmonerer med

budsjettøkning, i Hamar også med regnskapsoverskudd samme budsjettår. Igjen topper Tromsø.

Forsorgsutgifter i Hamar var fra regnskapsåret 1940/41 til 1945/46 redusert med 57 prosent. I Fredrikstad var forsorgsutgiftene redusert med 70 prosent fra 1940/41 til 1944/45. For Tromsø ble forsorgutgiftene redusert med 63 prosent fra regnskapsåret 1940/41 til 1944/45. Dette er også en indikator på at flere fikk arbeid. Når det gjelder hva de ulike trygdeordningene (syketrygd og arbeidsløshetsstrygd) betydde for den store reduksjonen i forsorgutgiftene, har det ikke vært tema for denne avhandlingen.

Ordførerne i de tre byene bevilget minimale midler til NS-særorganisasjoner, uten betydning for kommunens totale økonomi, men bevilgningene ble sett på som belastende for ordførerne under rettsoppgjøret.

Kommunenes økonomi bedret seg fortløpende under okkupasjonen. Både Tromsø, Hamar og Fredrikstad kommuner fremstår som representative i denne sammenheng, sett i forhold til de fleste andre byer i Norge. Tromsø nedbetalte 76 prosent av den samlede kommunegjelden. Tromsøs kommuneøkonomi skiller seg fra de to andre byene ved å komme styrket ut av okkupasjonen, ved en betydelig høyere økning i skatteinntekter og bruttobudsjett og store avsetninger i budsjettet for 1945 som ga grunnlag etterkrigstidens økonomiske utfordringer. Hamar kom også styrket ut av okkupasjonen, ved å nedbetale gjeld. I juli 1945 var Hamar kommune helt gjeldfri. Lyspunktet for Fredrikstad var nedbetalt gjeldsandel på 62 prosent, som ga reduserte utgifter til renter og avdrag. Men vi har sett at kommunens økonomiske situasjon var presset da rådmannen foreslo å heve skattøren fra 18 prosent til 19 for budsjettåret 1944/45. Det viser at Fredrikstad kommune ikke sto godt rustet til å møte gjenreisningsutfordringene etter okkupasjonen. Byen fremsto, ifølge lovlig tilsatt rådmann, som nedslitt med et betydelig behov for nyinvesteringer i juni 1945. I byene Hamar og Tromsø var det også et stort etterslep på grunn av manglende vedlikehold av byenes infrastruktur og bygningsmasse.

Markerte krigen et brudd som indikerte at utviklingen endret retning og at noe nytt ble skapt? Ser vi hen til kommuneøkonomien atskilt, markerte krigen et brudd. Arbeidsløsheten ble borte og skatteinntekter fra arbeidstakere og bedrifter økte, og utgifter til «forsorg» ble i vesentlig grad redusert. En medvirkende og viktig årsak til at økonomien var i bedring

gjennom hele okkupasjonen, var at vedlikehold og nyinvesteringer i liten grad ble gjennomført, noe som førte til et stort etterslep for kommuneøkonomien etter okkupasjonen. En prisstigning på 53 % under okkupasjonen ser ikke ut til å ha hatt noen negativ innvirkning på kommuneøkonomien, da bruttobudsjettet, skatteinntekten og regnskapet under okkupasjonen hele tiden økte år for år. Altså var det ikke nødvendig «å skjære kommuneøkonomien ned til beinet» i de tre byene. Historikeren Harald Espeli hevder i *Danske tilstander Norske tilstander 1940-45* (2010) at «mye tyder på at de norske prisreguleringene fungerte rimelig effektivt blant veletablerte bedrifter innenfor industri og handel- og i alle fall klart bedre enn de danske prisreguleringene». ¹³⁷³

Hovedårsaken til de omtalte kommunenes økonomiske fremgang under okkupasjonen var den ekspansive tyske økonomiske politikken, som avskaffet arbeidsledigheten og betydde store skatteinntekter for disse kommunene. Dette er også representativt for de fleste andre kommuner i landet, fordi økonomistyringen var bestemt av okkupasjonsmakten. Det skal ikke underslås at NS-ordførerne i de tre byene sto for en nøktern økonomistyring, som i liten grad favoriserte NS, og der rådmennene var premissleverandører for kommunebudsjett og regnskap.

¹³⁷³ Espeli, Harald 2010: 164. *Danske tilstander Norske tilstander*. Forskjeller og likheter under tysk okkupasjon 1940-40. Redigert av Dahl, Hans Fredrik, Kirchhoff, Hans, Lund, Joachim og Vaale, Lars-Erik. Forlaget Press 2010.

12 Krigens slutt

Jeg velger å ta med en kort oppsummering av rettsoppgjøret som ble gjennomført etter tyskernes kapitulasjon klokken 24.00 den 8. mai 1945, selv om temaet ikke direkte berører avhandlingens tittel. Viktige aktører og vanlige NS-medlemmer som hadde vært en del av nyordningen, ble arrestert og stilt for retten, ofte kalt landssvikeroppgjøret. Offentlig ansatte som hadde opptrådd unasjonalt (stripete) skulle midlertidig fjernes fra sine stillinger og senere granskes av granskingsutvalg som ble oppnevnt over hele landet.

Det strafferettslige grunnlaget for å bli dømt, var paragraf 86, i straffeloven av 1902, «retter seg mot den som rettsstridig bærer våpen mot Norge eller yter fienden bistand i råd eller dåd», og § 98 om «den som bevirker eller medvirker til at rikets statsforfatning ved ulovlige midler forandres». Disse paragrafene var hovedbestemmelser under rettsoppgjøret.¹³⁷⁴

Midlertidige fylkesmenn i Østfold, Hedmark og Troms var allerede fra 8. mai på plass i embete, og oppnevnte allerede fra 9. mai ordførere i Hamar, Fredrikstad og Tromsø. Disse startet umiddelbart arbeidet med reorganisering av kommunalforvaltningen etter frigjøringen.¹³⁷⁵ Den lovlige regjering i London tok over sine funksjoner allerede fra samme dato der overtakelsen var grundig forberedt i samarbeid med ledelsen av Hjemmefronten. Det var utpekt ledere i departementer, fylkesmenn, politimestere, lensmenn, ordførere og hvem som skulle innsettes i andre viktige verv og stillinger. De midlertidige ordførerne fikk omfattende fullmakter for å styre kommunene politisk og administrativt, allerede fra 9. mai 1945. Styringsdokumenter for midlertidige fylkesutvalg, de midlertidige ordførere og kommunestyre var «provisorisk anordning av 5. mars 1943» og kongelig resolusjoner av 24. mars og 15. desember 1944.¹³⁷⁶

Vi skal også se hvordan de omtalte NS-aktører i denne avhandlingen ble straffet under landssvikeroppgjøret. (Se vedlegg). Medlemskap i NS etter 8. april 1940 medførte straff, både for «passive» og «aktive» medlemmer. Påtalemyndigheten behøvde derfor ikke å

¹³⁷⁴ Andenæs 1979: 105

¹³⁷⁵ Fylkesmannen sto i spissen for et fylkesutvalg oppnevnt av ham, besto av minst to medlemmer og varamenn. Oppnevningen skulle godkjennes av Justisdepartementet.

¹³⁷⁶ Statsarkivet i Hamar. Boks: Fylkesmann i Hedmark 1781 – 2486, eske 35 nr. 2486. «Veiledning for ordførerne om de første arbeidsoppgaver for de midlertidige kommestyre; FKAF: Kopibok den 5. desember 1944 til 12. desember 1945. Brev fra fylkesmannen i Østfold til ordførere den 11. mai 1945.

dokumentere hva medlemskapet medførte, «bistand til fienden i råd og dåd» var kravet for å dømmes, og således oppfylt etter straffelovens § 86.¹³⁷⁷ Derved kunne NS-medlemmer straffes, selv om de ikke hadde noen innflytelse på ledelsens handlinger. Min gjennomgang av 125 landssvikersaker viser at påtalemyndigheten henla tiltalepunkter i tiltalebeslutninger dersom det var tvil, eller når det var uklart om tiltalte hadde utført en straffbar handling. Begge årsakene ble samlet under det som ble kalt bevisets stilling, eller de ble trodd av retten. I domspremissene ser vi at det er brukt formildende og skjerpene omstendigheter for de tiltalte. De var utvilsomt medlemmer av et parti som ytet ulovlig hjelp til tyskerne under krigen, der Norge var aktør, men de kunne slippe tiltale ved å melde seg ut av partiet innen 9. april 1940 eller 22. januar 1942, da loven ble bestemt som provisorisk anordning i London.¹³⁷⁸ I Norge ble det bestemt at de som var medlemmer før 9. april 1940 og ikke meldte seg ut av NS, var henfalne til straff. Ser vi til andre okkuperte land i Europa ble 633 personer per 100 000 innbyggere i Norge dømt til fengselsstraff, sammenlignet med Nederland og Danmark der tilsvarende tall var henholdsvis 419 og 374.¹³⁷⁹ Altså ligger Norge prosentvis adskillig høyere. Som tidligere nevnt, har dette sammenheng med at Terboven gjorde NS til et regjerings- og statsbærende parti etter 25. september 1940. Partiet fikk en sentral rolle med å omforme og styre landet, men under Terbovens kontroll. Med tysk støtte implementerte NS etter Terbovens tale en kraftig offensiv for å endre samfunnsordningen etter okkupasjonsmaktens nasjonalsosialistiske mønster, NS' program og målsetninger. Heretter gjaldt fører- og ansvarsprinsippet og nyordningen som skulle forme samfunnslivet og offentlig forvaltning helt og fullt i Norge. Som medløpere og medskyldige skulle nå partiet med sine ledere og menige NS-medlemmer, også passive, stilles til rettslig ansvar. De fikk et solidarisk erstatningsansvar overfor skader partiet hadde påført samfunnet og individer. NS rolle under okkupasjonen var et unntak fra andre tysk -okkuperte land ved at partiet fikk plass i det tyske okkupasjonsstyret, og derved fikk direkte makt over styringen av Norge. Historikeren Ole Kristian Grimnes peker på dette i *Danske tilstander Norske tilstander 1940-*

¹³⁷⁷ Hagen, Ingerid 2009: 28 og 342. *Oppgjørets time*. Om landssvikoppgjørets skyggesider. Spartacus 2009.

¹³⁷⁸ Grunnlaget for å dømme er straffelovens § 98 som sier at «det å medvirke til en ulovlig forandring av statsforfatningen som straffverdig på linje med det å lede selve revolusjonen». I henhold til denne paragrafen kunne NS-medlemmer sees på som medvirkende til Quislings omstyrtinger av norsk forfatning. Straffelovens § 86 ble også brukt som omhandler krigsforræderi. Kilder: Dahl, Hans, Fredrik og Sørensen, Øystein (red.). 2004: 90 til 97. *Et rettferdig oppgjør?* Rettsoppgjøret i Norge etter 1945; «Etter § 86 var den ordinære minstestraft 3 års frihetsstraff, etter § 98 til og med 5 år». Andenæs 1979: 117.

¹³⁷⁹ I Danmark ble medlemskap i nazipartiet ikke straffet. Kilde: Eriksen, Knut Einar og Halvorsen Terje 1987: 258. *Norge i krig*. Fremmedåk og frihetskamp 1940-1945. Hovedredaktør. Skodvin, Magne. Bind 8- Frigjøring.

45, «at det var et særtrekk ved okkupasjonsregimet i Norge».¹³⁸⁰ Altså, ikke i noe annet tysk - okkupert land fikk et eget, nasjonalsosialistisk parti makt over staten som vi har sett i Norge. Sammenligner en med Danmark, var medlemskap i Danmark nasjonalsosialistiske Arbeiderparti (D.N.S.A.P.) ikke straffbart. D.N.S.A.P hadde ikke tilsvarende makt som NS. I Nederland ble om lag 48 000 medlemmer av National Socialistische Beweging (NSB) dømt til frihetsstraffer i tillegg fikk cirka 100 000 personer en domstol behandling som var en slags mellomting mellom forelegg og betinget påtaleunntatelse. NSB i Nederland hadde heller ikke tilsvarende maktgrunnlag som NS i Norge. På denne tiden hadde Nederland en befolkning 3 ganger flere enn Norge. Juristen Johs Andenæs skriver at sammenlignet med innbyggerantallet, var rettsoppgjøret i begge land omtrent likt, også fordelingen av idømte straffer.¹³⁸¹

12.1 Reorganisering av kommunene

Reorganisering av kommunene skulle gjennomføres i faser. Ordfører skulle umiddelbart avsette kommunale tjenestemenn som hadde vært medlem av Nasjonal Samling etter 8. april 1940. Ansatte som hadde opptrådd unasjonalt under okkupasjonen eller det som ble kalt «stripete», skulle midlertidig fjernes fra stillingen, men med anledning til å redegjøre for sin sak innen gitte tidsfrister.¹³⁸² Vedtaket skulle straks sendes gjeldende ansettelsesmyndighet og til påtalemyndighetene. Ansatte som var forfremmet, tilsatt eller forflyttet i kommunen under okkupasjonen, kunne bare fortsette i stillingen når tiltakene var godkjent av lovlig ansettelsesmyndighet, men med mulighet til fortsettelse inntil videre dersom kommunen mente det var særskilte grunner for det. Ordføreren skulle sørge for at kommuneansatte tilsatt før okkupasjonen og som var fratatt tidligere stilling av nazi-regimet, skulle gjeninnsettes. Ordføreren skulle oppnevne et midlertidig kommunestyre som skulle ha samme antall medlemmer og varamenn som det siste lovlige formannskapet i 1940. Det var en fordel å velge personer som før okkupasjonen hadde sittet i samme verv, forutsatt at de hadde utvist

¹³⁸⁰ Grimnes, Ole Kristian "Okkupasjon og politikk i Norge" 20: 98. *Danske tilstander Norske tilstander 1940-45*. Redigert av Dahl, Hans Fredrik, Kirchhoff, Hans, Lund, Joachim, Vaale, Lars- Erik. Forlaget Press 2010.

¹³⁸¹ Kvistad 2011: 790; Andenæs 1979: 114 til 171; Sørensen 1989: 305 til 308; Dahl, Hagtvat, Hjeltnes 1990: 221; Grimnes: Aftenposten 22. februar 2015.

¹³⁸² Begrepet «Stripete» henspilte på personer som ikke var NS-medlemmer, men likefult hadde støttet NS aktivt. Kilde: Støen 2013: 81.

en god nasjonal holdning. Det midlertidige kommunestyret skulle snarest mulig sørge for valg av varaordfører og medlemmer til nemnder og styrer. Oppnevningene var foreløpige og gjaldt frem til en fikk et ordinært kommunestyrene i funksjon.¹³⁸³ I lov av 13. juli 1945 ble det bestemt at kommunestyrene fra 1940 skulle gjeninnsettes, med unntak av medlemmer som var anklaget for landssvik eller hadde vist unasjonal holdning.¹³⁸⁴ Granskingsutvalg ble nedsatt i kommuner og organisasjoner over hele Norge etter okkupasjonen.¹³⁸⁵

12.2 Hamar

Den 11. mai skrev den midlertidige fylkesmann i Hedmark, overrettssakfører Sverre Krog at fylkesutvalget hadde fått fullmakt av Konge og Regjering til midlertidig å utnevne Hamars tidligere ordfører Kristian Bakken som ordfører. Thorvald Sønsthagen ble varaordfører, begge var fra Arbeiderpartiet. Sønsthagen skulle fungere som midlertidig ordfører frem til Bakken var tilbake i landet etter tysk fangenskap. Bakken ble arrestert i Hamar og overført til Grini den 25. januar 1944. I sluttet av mai måned ble han overført til Sachsenshausen, der han satt fengslet frem til krigens slutt.¹³⁸⁶ Den 9. mai hadde Sønsthagen fått de nødvendige fullmakter, og styrte kommunen de første dagene nærmest etter førerprinsippet. Samme dag avsatte Sønsthagen tidligere NS-ordfører Grill Fasting. Det midlertidige kommunestyret besto av åtte medlemmer med varaformenn. Sammensetningen var den samme som 30. desember i 1940, med unntak av et varamedlem. Det midlertidige kommunestyret konstituerte seg 11. mai 1945 og fattet vedtak om å avskjedige åtte ansatte på grunn av medlemskap i NS. Senere ble ytterligere to avsatt av samme årsak, til sammen ti av 229 ansatte i kommunen.¹³⁸⁷

Den 12. juni oppnevnte det midlertidige kommunestyret et utvalg som skulle granske de kommunale tjenestemenns forhold under okkupasjonen, bestående av overrettssakfører H. Cappelen, kontorsjef Erling Bjørnrud og sekretær Lyder Larsen. Fire tilsatte ble gransket, noe

¹³⁸³ Statsarkivet i Hamar. Boks: Fylkesmann i Hedmark. 1781 - 2486, eske 35 nr. 2486. «Veiledning for ordførerne om de første arbeidsoppgaver for de midlertidige kommunestyre». FKAF: Kopibok den 5. desember 1944 til 12. desember 1945. Brev fra fylkesmann i Østfold til ordførere den 11. mai 1945.

¹³⁸⁴ Dehli 1981: 261 og 266.

¹³⁸⁵ Tjelmeland 1996: 22.

¹³⁸⁶ Ottosen 1995: 111; Sachsenshausen er betegnet som konsentrasjonsleir, der satt det 2700 nordmenn ifølge Dahl med flere 1995: 223.

¹³⁸⁷ HKA: Det midlertidige kommunestyret 11. mai 1945, sak 2; Andresen 2007: 85.

som førte til suspensjon inntil videre. Etter undersøkelser av granskingsutvalget, om noen av de fire hadde utvist «unasjonal holdning», ble det besluttet av formannskap og kommunestyre at tre kunne gjeninnsettes, mens den fjerde fikk anledning til å søke stillingen på nytt. En av de som ble gransket, hadde vært formann i bytinget 1943/44, men fikk tilbake stillingen i kommunen.¹³⁸⁸

I slutten av mai 1945 var igjen ordfører Kristian Bakken på plass i førerretet for den politiske ledelsen etter fangenskap i Tyskland, og tidligere rådmann Sigurd Pedersen overtok den administrative ledelsen, etter å ha vendt tilbake fra Sverige. I løpet av våren og sommeren ble det valgt nye medlemmer til styre, nemnder og andre kommunale virksomhetsområder.

I juni vedtok det midlertidige kommunestyret å kansellere Hamar bytings beslutning om salg av kommunenes eiendomsdel til tidligere ordfører Grill Fasting, selv om tomten var solgt til markedspris i februar 1945. Bevilgninger til idretten ble også gransket, og kommunestyret bestemte at ytelsene ikke skulle legges tidligere ordfører til last, da de også hadde kommet allmenheten til gode. Ordføreren ble av Hamar forhørsrett frifunnet for å slette skatt for frontkjempere.¹³⁸⁹ Antakelig grunnet at det dreide seg om et ubetydelig beløp og at NS hadde vedtatt en hjemmel for skattefritak av frontkjempere. I juli vedtok det midlertidige kommunestyret å godkjenne følgende vedtak fattet av NS-ordfører. Tjuetre tilsetninger, tolv lønnsforhøyelser, en avskjedssak og en overflyttingssak. Det ble også bestemt at tretten stillinger skulle utlyses på nytt, og to legeansettelser skulle oversendes til Legeforeningen og medisinaldirektøren for uttalelse.¹³⁹⁰ Samme måned vedtok kommunestyret å velge medlemmer til de kommunale virksomhetsområdene. Den 14. august bestemte kommunestyret at medlemmer av kommunestyret fra 1938/40 med unntak av to tidligere medlemmer kunne gjeninnsettes.¹³⁹¹ Formannskapet fattet i november vedtak om å godkjenne 51 saker vedtatt av NS-ordføreren som gjaldt blant annet kontrakter, ekspropriasjoner og pensjoner i perioden 1941 til 1945. Med disse organisasjonsmessige endringene var de politiske og administrative styringsorganer igjen på plass i Hamar kommune.

¹³⁸⁸ Andresen 2007: 90, 91 og 92.

¹³⁸⁹ RA. L-sak. Hamar politikammer: dom 192.

¹³⁹⁰ HKA: Det midlertidige kommunestyre 25. juni 1945, sak nr.133 og 2. juli sak nr.153: Andresen 2007: 91, 92 og 93.

¹³⁹¹ HKAF: Boks1940-49. Serie Dc, stk. 3. 1.C. Brev til H. Cappelen den 12. juni 1945 fra rådmann Sigmund Pedersen i Hamar; Andresen 2007: 90, 91 og 92.

12.3 Fredrikstad

Lyder Bull var som vi har sett tidligere, fylkesmann i Østfold, og trakk seg fra embetet i november 1941, på bakgrunn av at han ikke meldte seg inn i NS.¹³⁹² Den 11. mai 1945 forkynte *Fredrikstad-Pressen* blant annet at norske myndigheter hadde pålagt Bull den øverste sivile myndighet i Østfold. Han utpekte ordførere og politi som straks skulle starte arbeidet med å gjeninnsette et demokratisk styresett i kommunene i Østfold. I Fredrikstad ble kommunearbeider Johannes L. Johannesen oppnevnt som midlertidig ordfører den 8. mai 1945, og Herman Østensvik ble varaordfører, begge var fra Arbeiderpartiet. Rådmann Haakon Karlsen ble gjeninnsatt i sin gamle stilling fra samme dato.¹³⁹³

Allerede 14. mai avholdt Fredrikstads midlertidige kommunestyre sitt første møte etter okkupasjonen, ledet av ordfører Johannesen. Møtet bestemte at samtlige tolv formannskapsmedlemmer før nyordningen skulle oppnevnes. En NS-tjenestemann tilsatt under okkupasjonen fikk ikke anledning til å fortsette i stillingen.¹³⁹⁴ I tillegg fikk seks kommuneansatte avskjed grunnet medlemskap i NS.¹³⁹⁵ Det har dessverre ikke vært mulig å finne kilder som viser hvor mange ansatte det var i Fredrikstad kommune i 1945, til tross for omfattende søk i kommunens arkiv, KS og SSB historiske statistikk med flere.¹³⁹⁶ Antall ansatte er viktig for komparasjon med de to andre byene. Kommunestyret valgte 27 nye nemnder, råd og styrever og medlemmer til disse. I møter den 22. mai og 31. mai valgte formannskapet 48 nye kommunale organer og medlemmer til disse.¹³⁹⁷ Dermed hadde kommunestyret foretatt en foreløpig gjennomgang av 75 av kommunens rådgivende institusjoner.¹³⁹⁸

Fredrikstads midlertidige kommunestyre besluttet i juni 1945 å oppheve tidligere ordfører John Kristian Johnsens vedtak om kommunens kjøp av Fredrikstad Stadion i 1942. Stadion

¹³⁹² *Fredrikstad-Pressen* den 9. mai 1945.

¹³⁹³ FKAF: Kopibok fra den 5. desember 1944 til 12. november 1945.

¹³⁹⁴ FKAF: Brev fra den kommunale revisjon i Østfold den 15. mai 1945 med kopi til ordføreren samme dato.

¹³⁹⁵ NS-arkivet, Universitetet i Bergen; RA. Nasjonal Samlings topografiske medlemsregister.

¹³⁹⁶ Videre arkivsøk: Fylkesmann i Østfold- Fylkesmann Jacobsens arkiv, arkivet til Kommunaldepartementet samt arkivet til Fredrikstad trygdekontor. Det har også vært forsøkt å rekonstruere antall ansatte gjennom kommunebudsjettet, men disse postene er delt opp i sekkeposter og gir ikke oversikt over den enkeltes lønn.

¹³⁹⁷ *Fredrikstad-Pressen* den 11. og 15. mai 1945.

¹³⁹⁸ FKAF: Formannskapet 1939 -1946.

ble tilbakeført til de opprinnelige eierne, og kroner 49 450, betalt av kommunen under okkupasjonen skulle ikke kreves tilbake.¹³⁹⁹

Kommunen oppnevnte umiddelbart etter okkupasjonen en granskningskomite bestående av ordfører Johannes L. Johannesen, avdelingssjef Rolf Koren og høyesterettsadvokat Ragnvald Wilberg. De foretok en gransking av ordførerens protokoller og bytingets saksbehandling av kommunale saker fra okkupasjonstiden. Allerede den 5. juli 1945 overleverte komitéen rapporten til rådmann og formannskap. Her foreslo de en inndragning på kroner 13 409 fra tidligere rådmann og ordfører Johnsen, penger som var bevilget til NS-særorganisasjoner og frontkjemper.¹⁴⁰⁰ Komitéen hadde i tillegg en merknad til vedtak fattet den 17. mars 1942. Det dreide seg om ettergivelse av skyldig skatt for personer som hadde tjenestegjort i Waffen SS og Den Norske legionen. Tidligere ordfører ble senere frifunnet for dette vedtaket, tilsvarende som med ordføreren i Hamar. Ut over disse bemerkningene, fant komiteen ikke grunnlag for kritikk av Johnsens vedtak.¹⁴⁰¹ Hamar kommune avsluttet tilsvarende gransking i november 1945.

I Hamar var det ikke tydelige skader etter krigshandlingene, men tap og utgifter som ble påført kommunen, ble anslått til cirka kroner 420 700. Av dette beløpet er kroner 138 163 bare beregnet frem til 6. mai 1942.¹⁴⁰² Det er heller ikke anslått beløp som for eksempel krisebidrag til staten, tap påført kommunens eiendommer og tilskudd til kommunens krigsskadefond. Tap og ekstraordinære utgifter i forbindelse med okkupasjonen burde derfor bli betydelig høyere enn de ovennevnte 420 700.

Mye tyder på at Fredrikstad kommune kom dårlig ut, sett i forhold til Hamar og Tromsø, når det gjaldt arbeidsledighet etter okkupasjonen. Allerede den 21. juni 1945 redegjorde rådmannen for en stadig økende arbeidsledighet i kommunen. Det midlertidige bystyret vedtok å overføre kroner 50 000 som skulle brukes til ekstraordinært arbeide etter vedtak fra

¹³⁹⁹ *Demokraten* den 13. juni 1945; FKAF: Midlertidige bystyret sak nr. 91, den 14. juni 1945.

¹⁴⁰⁰ FKAF: Formannskapet juli 1945.

¹⁴⁰¹ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: dom 4; FKAF: Brev frå kommunens granskingskomité til rådmann og formannskap 5. juli 1945.

¹⁴⁰² Dehli 1981: 84, 85, 292, 293.

ordfører.¹⁴⁰³ Fra våren 1946 endret imidlertid arbeidsledigheten seg til det bedre, og i september var ledigheten minimal.¹⁴⁰⁴

Den 13. juli ble det gamle kommunestyret innkalt til møte, med unntak av tidligere medlemmer av NS som var tiltalt for landssvik. Det første ordinære kommunestyremøtet ble avholdt 14. august, med Hermann Østensvik som valgt ordfører og Johannes L. Johannesen som varaordfører.¹⁴⁰⁵ Dermed var kommunens øverste politiske styringsorganer igjen på plass for å ta fatt på det videre gjenreisningsarbeidet etter krigen.

Rådmann Haakon Karlsen overtok på nytt rådmannstillingen i Fredrikstad etter okkupasjonen, imidlertid fikk dette et etterspill. Karlsen var under de siste okkupasjonsårene disponert for Sellsbak, Hauge og Lisleby Brukene, som under okkupasjonen leverte trelast til okkupasjonsmakten. I 1947 begjærte han seg siktet i forbindelse med sine handlinger som leder for disse brukene, men riksadvokaten henla saken på grunn av bevisets stilling i februar 1947. Samme år fratrådte Karlsen rådmannsstillingen etter at et flertall i Fredrikstad Arbeiderparti vedtok å ekskludere ham fra partiet. Høsten 1948 opphevet imidlertid Sentralstyret i Arbeiderpartiet eksklusjonen, der det ble vist til at Karlsen hadde gode motiver for sine handlinger som disponert ved å motvirke arbeidsløshet i fylket. Fra januar 1949 var han atter en gang rådmann i Fredrikstad.¹⁴⁰⁶

12.4 Tromsø

Den 8. mai kunne byens befolkning delta i frigjøringsbegeistringens etter vanskelige år med stort nærvær av en meget uønsket «gjest». Kommunens administrasjon og de forskjellige kommunale etater var fortsatt intakte, og kunne umiddelbart bidra til at det politiske og administrative arbeidet begynte å fungere etter demokratiske tradisjoner. Byens skoler, alle bygninger, hus, gater, bilparken og alt materiell fremsto som sterkt nedslitt.¹⁴⁰⁷ I Tromsø oppnevnte midlertidig fylkesmann Hans O. Skotner den 10. mai, sorenskriver Isak Kobro som

¹⁴⁰³ FKAF: Det midlertidige bystyret, sak nr. 133, den 21. juni.

¹⁴⁰⁴ Dehli 1993: 331 til 334.

¹⁴⁰⁵ FKAF: Kommunestyremøte sak nr. 22; Dehli 1981: 266.

¹⁴⁰⁶ Pryser Tore 1988: 584. *Arbeiderbevegelsens historie i Norge-4*. Klassen og nasjonen (1935-1946). Tiden Norsk Forlag.

¹⁴⁰⁷ Thøring, Lars 1974: 20 til 23. *Tromsø under siste verdenskrig*. Tromsø bibliotek.

midlertidig ordfører for kommunen. Kobro innfant seg på rådmann Thørings kontor og orienterte rådmannen om utnevnelsen. Den midlertidige ordføreren ble gitt vide fullmakter, for å styre kommunen til formannskap og kommunestyre var gjeninntrådt.

På det første midlertidige bystyremøte 10. mai 1945 uttalte ordfører Kobro¹⁴⁰⁸ at kommuneadministrasjonen, med rådmann Lars Thøring i spissen, hadde motarbeidet NS-myndighetene med stor kraft. Når han ikke fikk avskjed, skyldtes det at Nasjonal Samling og tyske myndigheter antakelig ikke kunne unnvære hans faglige kompetanse i kommuneforvaltningen, og heller ikke hadde en kandidat som var i stand til å fylle stillingen på en adekvat måte.¹⁴⁰⁹

I bystyremøte 11. mai fikk seks ansatte i kommunen (av cirka 260 ansatte) avskjed på grunn av sitt medlemskap i Nasjonal Samling.¹⁴¹⁰ Altså færre enn i Hamar, der ti kommuneansatte fikk avskjed. De måtte fratse sine stillinger i henhold til «provisorisk anordning», tilsvarende som Hamar og Fredrikstad. I fire av stillingene ble det samme dag midlertidig ansatt nye personer. Det ble også bestemt at for to ansatte skulle ansettelsesforholdet granskes nærmere. Det ble vedtatt å oversende melding til påtalemyndigheten om tjenestemenn som var fjernet fra stillingene. Det ble besluttet å ansette midlertidig forretningsfører for Tromsø forsyningsnemnd, etter tidligere leder Halvdan Brox, som var beordret av fylkesmannen til å overta sjefsjobben for fylkets forsyningsnemnd.

I løpet av mai og juni fortsatte Kobro med å vedta hastesaker som var saksbehandlet og fremlagt med forslag til vedtak av rådmannen. Det ble vedtatt tilleggsbevilgninger til krisetiltak, bevilgning til feiring av 17. mai og endringer i budsjettet 1944/45.

Bilde 29 - I spissen for 17. mai toget ser man ordfører Kobro og rådmann Thøring. Perspektivet Museum, Tromsø.

¹⁴⁰⁸ Sorenskriver Kobro satt som midlertidig ordfører i Tromsø fra frigjøringen og frem til 30. august 1945.

¹⁴⁰⁹ *Nordlys* den 31. mai 1945.

¹⁴¹⁰ TKAF: Utskrift, sak nr. 1 den 11. mai 1945. Vedtak fattet av midlertidig ordfører Kobro; TKAF; «Kort oversikt over den kommunale forvaltningen i okkupasjonstiden», utarbeidet av rådmannen den 30. mai 1945.

Flere av Kobros vedtak skulle det senere redegjøres for i det midlertidige kommunestyret. Etter forslag fra rådmannen ble budsjettet for 1945/46 saldert og oversendt medlemmer av det midlertidige kommunestyret.¹⁴¹¹ Med disse grepene hadde ordfører og rådmann startet en normalisering av politiske og administrative funksjoner i kommunen. Men mye gjensto, ordføreren skulle oppnevne et midlertidig kommunestyre, formannskap og ulike kommunale nemnder.

I august ble rådmannen igjen takket for sin innsats for byen av den gjenvalgte ordfører Alfred Nilsen på det første ordinære bystyremøtet. Her uttalte ordføreren følgende: «Jeg finner det riktig nu og fra denne plass å rette en takk til Dem rådmann, for at De ble på Deres post og derved var et eksempel for kommunens etatsjefer, funksjonærer og arbeidere. At De ble i stillingen styrket befolkningens tillit til administrasjonen, skatter og avgifter ble innbetalt, så regnskapsmessig er den økonomiske stillingen god. I motsetning til andre kommuner med nazistisk administrasjon som ikke hadde folkets tillit. Og jeg retter takken videre til etatsjefer, funksjonærer og arbeidere som har blitt på sin post, som fulgte formannskapets parole av 15. april 1940 om å gjøre sin plikt til det ytterste»¹⁴¹²

Allerede i juli 1945 hadde rådmann Thøring utarbeidet oversikter over utgifter som var påført Troms kommunen under NS-styret fra 1940 til 1945. Oversikten fra rådmannen viser at NS-ordførerne hadde påført kommunen kroner 146 048 i utgifter. I tillegg kom diverse utgifter som var forårsaket av tillitsvalgte/ansatte i en rekke ulike nemnder, styrever, kontorer og eksterne aktører, til sammen kroner 152. 22, totalt kroner 353 500.¹⁴¹³

I juli ble det nedsatt en granskingskommisjon som skulle vurdere om kommunens ansatte hadde vist det som ble kalt unasjonalt virksomhet. Komitéen sluttførte sin granskning først i mars 1946. Ut over de seks funksjonærene som allerede fikk avskjed 8. mai, mente komitéen at det ikke var behov for ytterligere reaksjoner mot ansatte i kommunen. Komitéen hadde i konsentrert seg om de som hadde påført kommunen økonomiske tap, i hovedsak tidligere NS-ordføreres lønn og bidrag til NS-særorganisasjoner.¹⁴¹⁴ Beløpet var i tråd med rådmannens

¹⁴¹¹ TKAF: Midlertidig ordføreres vedtak den 29. mai, j. nr. 684, 12. juni, j. nr. 788, 26. juni, j. nr. 715 og 30. juli, j. nr. 1038, 1945.

¹⁴¹² *Nordlys* den 31. august 1945.

¹⁴¹³ TKAF: Boks 2297. Formannskapsmøte, jr. nr. 1921/45. Mappe: F.1.2; Statsarkivet i Tromsø. Fylkesmannens arkiv. Boks 2100

¹⁴¹⁴ Tjelmeland 1996: 22 og 23.

beregning fra foregående år. Som i Fredrikstad var nok ikke det totale beløpet beregnet enda, for eksempel krisebidrag til staten, forsyningsnemnd og brenselkontor. Vi har tidligere sett at Hamar kommunes totale utgifter i samband med okkupasjonen først var ferdige i april 1948. I bystyremøte i Tromsø i desember 1945 hevdet ordfører Alfred Nilsen at den kommunale økonomien var betydelig forbedret under okkupasjonen. Arbeidsledigheten holdt seg fortsatt på et minimalt nivå, på grunn av gjenreisningsarbeidet etter okkupasjonen.¹⁴¹⁵

12.5 Oppsummering

Overgangen til en demokratisk styringsmodell for fylkene og kommunene var planlagt i detalj av norske myndigheter før frigjøringen 8. mai 1945. Midlertidige fylkesmenn var utpekt i Østfold, Hedmark og Troms (og landet ellers) fikk vide fullmakter av myndighetene til å oppnevne ordførere, politimestere og andre som kunne besitte viktige verv / stillinger i fylke og kommune. Felles for Østfold, Hedmark og Troms med de tre kommunene Fredrikstad, Hamar og Tromsø var at det straks ble igangsatt et stort arbeid med å reetablere fylkes- og kommuneforvaltningens styringsapparat etter okkupasjonen. For å organisere arbeidet var det opprettet overgangsordninger, kalt kommunale opprydningsinstrukser eller kgl. resolusjoner. De oppnevnte, midlertidige ordførerne fikk vide fullmakter den 8. og 9. mai, og en detaljert veiledning for hvordan de skulle starte arbeidet med å etablere det demokratiske styringssystemet i kommunen. De midlertidige ordførerne i Hamar, Fredrikstad og Tromsø startet umiddelbart arbeidet med normaliseringen av kommuneforvaltningen både på politisk og administrativt nivå fra 9. mai. Først avsatte de NS-ordførerne, og deretter ble kommunalt ansatte som hadde vært NS-medlemmer avskjediget med øyeblikkelig virkning. I Hamar var det ti, i Fredrikstad åtte og i Tromsø seks ansatte, som måtte gå. Ansatte som hadde utvist en unasjonal holdning («stripete»), skulle suspenderes og granskes med mulighet for å redegjøre for sitt forhold. Ansatte som var avsatt på ulovlig måte under okkupasjonen skulle snares mulig gjeninnsettes i sine tidligere stillinger som for eksempel rådmann i Fredrikstad og rådmann i Hamar som måtte flykte til Sverige. På den politiske siden fikk de som var valgt før krigen til formannskap og kommunestyre, fornyet tillit til gjeninnsettelse i kommunale verv, med unntak av de som hadde vært medlem av NS eller hadde utvist en unasjonal

¹⁴¹⁵ Tjelmeland 1996: 45.

holdning. De midlertidige kommunestyrene startet sitt arbeid allerede 10. mai i Tromsø, i Hamar 11. mai og Fredrikstad 14. mai, med blant annet gransking av NS-ordførernes vedtak, oppnevning av et granskingsutvalg og planlegging av kommende kommunevalg.

Kommunenes administrative apparat var intakt etter okkupasjonen, og ble ledet av meget erfarne rådmenn, nemlig Lars Thøring, i Tromsø, Haakon Karlsen, i Fredrikstad og Sigmund Pedersen, i Hamar. De startet arbeidet med å saldere kommunebudsjettene og legge til rette saker for ordfører og midlertidig bystyre. I løpet av august var valg av ordførere og kommunestyrer avholdt. Dermed var de øverste demokratiske styrings institusjonene på plass, med ordfører i spissen for kommunene, nemlig i Tromsø, Alfred Nilsen fra partiet Venstre, i Fredrikstad, Hermann Østensvik fra Arbeiderpartiet og i Hamar, Kristian Bakken fra Arbeiderpartiet. I Østfold fortsatte tidligere fylkesmann Lyder Bull i embetet. I Hedmark, var Knut M. Nordanger fylkesmann, og i Troms var Hans Gabrielsen i tilsvarende stilling.

Avviklingen av Nasjonal Samling og tyskernes okkupasjonsstyre, og etablering av et lovlig politisk styre i de tre fylkene og kommunene og landet ellers, der forvaltningen skulle normaliseres, krevde en stor arbeidsinnsats fra fylkesmenn, ordførere, kommunestyre, formannskap og rådmenn med deres staber. Det er grunn til å hevde at dette arbeidet var grundig og ble gjennomført på kort tid. Fortsatt sto byene overfor et stort gjenreisningsarbeid som skulle planlegges og gjennomføres. Og en skulle ta hensyn til demokratiske verdier som var skapt før okkupasjonen, samt nye forventninger som ble skapt ved motstand mot okkupasjonsstyret og deres forsøk på styre landet totalitært, både på individnivå, i organisasjoner, arbeidslivet og offentlig forvaltning.

I siste kapittel gjøres det en oppsummering og hovedkonklusjon av kapitlene.

13 Oppsummering og hovedkonklusjon

Denne avhandlingen har gransket hvordan styringsstrukturen for kommuneforvaltningen ble endret og fungerte i praksis for Hamar, Fredrikstad og Tromsø under Nasjonal Samling og den tyske okkupasjonsmakten. Det norske kommunale selvstyret ble fjernet, og erstattet av Nyordning og Det tyske lederidealet, nemlig fører- og ansvarsprinsippet. I avhandlingen argumenteres det bredt for hvordan makthaverne bygget opp omfattende nazifiserte institusjoner, som for eksempel Nasjonal Samling Personalkontor for Offentlig Tjeneste (NSPOT), Innenriksdepartementet og Politidepartementet, som skulle ivareta NS-statens målsetninger. Redskapene var forordninger, bestemmelser, overvåking, propaganda, undertrykking, vilkårlig makt utøvelse, overtalelse og ensretting. På aktørnivået var det fylkesmenn, fylkesførere, ordførere, ledende politimenn og byråkrater i utvalgte departementer. Disse skulle bidra til å styrke okkupasjonsmaktens posisjon og betydning. Institusjonenes fremste mål var å forme stat og kommune i et nasjonalsosialistisk mønster og holde motstandere innenfor en nazistisk ensretting.

Det redegjøres også for kollaborasjon, tilpassing og motstand. Blant de ideologiske kollaboratørene, var det også kollaborasjon som representerte både motstand og tilpassing for å søke å bremse eller sabotere okkupasjonsmakten.

Det tyske overfallet på Norge 9. april 1940 kom brått på norske styresmakter og befolkningen. Det ble ikke ført krigshandlinger i Hamar, Fredrikstad og Tromsø og byene ble derved spart for krigsskader. Ordførerne, kommunestyrene og rådmennene reagerte i de tre byene raskt, for å beskytte sine innbyggere best mulig mot den tyske okkupasjonsmaktens krigshandlinger. Allerede 10. april iverksatte de ulike nødtiltak, selv om mange innbyggere var forvirret, og det var vanskelig å få oversikt over krigens gang i landet. Det ble innredet tilfluktsrom, sykehus ble klargjort for å ta imot sivile- og soldater med krigsskader, brannvernet ble forsterket og ordensvern ble etablert.

De tyske by-kommandantene forlangte umiddelbart etter okkupasjonen av Hamar, 10.-18. april, og Fredrikstad, 12. april, og ankomst til Tromsø, 13. juni, møte med ordfører, rådmann, pressen og politimester der kommandantene kunngjorde regler som gjaldt for befolkningen og kommuneforvaltningene. Resten av året 1940, «ledet» folkevalgte politikere i hovedsak,

kommuneforvaltningene i samarbeid med respektive rådmenn, men de skulle rette seg etter okkupasjonsmaktens forordninger og bestemmelser.

Etter at byene var inntatt av tyske styrker førte det til en administrativ kollaborasjon med okkupasjonsmakten, der de folkevalgte og rådmannen måtte ivareta kommunens interesser best mulig i forhold til okkupanten, altså «holde hjulene i gang». Tilsvarende som i fylkene, som ble ledet av fylkesmennene.

Den 25. september kunngjorde Reichskommissar Josef Terboven, som hadde all sivil i makt Norge og var utnevnt av Hitler, sin politiske revolusjon hvor alle partier med unntak av Nasjonal Samling ble forbudt. Samtidig proklamerte han at NS var en del av okkupasjonsstyret, og dermed gitt regjeringsmakt. I samme tale oppnevnte Terboven 13 kommissariske statsråder for departementene som var NS-medlemmer, med unntak av tre. Statsrådene sto under full kontroll av Terboven og sto bare til ansvar overfor ham.

Etter Terbovens radiotale den 25. september 1940 ble Norge en et-partistat der Nasjonal Samling ble en del av regjeringsmakten og fikk mulighet til å starte en nasjonalsosialistisk revolusjon i landet. Dette førte til at sentraladministrasjonen og kommune- og fylkesforvaltningen ble omformet etter nasjonalsosialistisk mønster der den tyske okkupasjonsmakten og Nasjonal Samling skulle gjennomføre sin politikk via departementene og etter tysk mønster.

Med dette fikk NS anledning til å omforme Norge etter nasjonalsosialistiske retningslinjer som skulle omdanne Norge etter tysk mønster og kontroll. Nå skulle nyordningen og førerprinsippet innføres fra 1. januar 1941. NS representerte en ideologisk kollaborasjon som var frivillig med tyske styresmakter. Kommune- og fylkes forvaltningene, skulle omformes etter mønster av en nasjonalsosialistisk politikk. Det førte til at demokratiet opphørte og ble erstattet med en styringsmodell der fylkesmennene, fylkesførerne og ordførerne fikk diktatorisk makt. NS søkte å ta kontroll over departementene for å gjennomføre sin politikk etter et tysk nazistisk forbilde for den offentlige forvaltningen. Det medførte at NS fra høsten 1940, igangsatte en sterk offensiv på bred front, for å prege, og omforme landet-, offentlig forvaltning og organisasjonene gjennom departementene.

Departementer

I denne avhandling har jeg spesielt omtalt de fire utvalgte departementene særlig

Innenriksdepartementet, Departementet for kultur og folkeopplysning, Politidepartementet og Departementet for arbeidstjeneste og idrett.

Disse fikk nøkkelroller for å omforme kommuneforvaltningene og staten etter et nasjonalsosialistisk forbilde, og bidra til nazifiseringen, som var idealet for Nasjonal Samling (NS) og Reichkommisariatet (RK). Departementene fikk ulike berøringspunkter, på fylke- og kommuneforvaltningene gjennom en rekke forordninger og bestemmelser som NS og RK iverksatte overfor offentlig forvaltning. Avhandlingen søker å granske disse departementenes arbeids- og ansvarsområder spesielt, selv om også andre (de fleste) departementene skulle medvirke til en nazistisk ensretting.

Av de fire departementene, er det særlig Innenriksdepartementet med sine underliggende avdelinger og kontorer som peker seg ut fordi de etablerte overordnet nazifisert struktur for å styre landet... Deretter kommer fylkesførerene, fylkesmenn, og ordførerene. Felles for disse institusjoner var at de, hver for seg, og samlet sett, skulle medvirke til, og sikre nazifisering av fylke- og kommuneforvaltningen, og landet ellers. Det var en samlet maktstruktur som NS bygget opp med støtte fra Reichkommisariatet, for å lykkes med sitt kommune- og fylkesprosjekt, nemlig nyordning- og fører- og ansvarsprinsippet.

Innenriksdepartementet fikk hovedrollen med å iverksette denne styringsmodellen for offentlige forvaltning og organisasjoner. Kommissarisk statsråd Albert Viljam Hagelin var en sterk pådriver for å innføre nyordningen, og særlig departementets kommunalavdeling sendte ut en rekke forordninger, med påbud og bestemmelser til fylkene- og kommuneforvaltningene i landet for å iverksette nyordning av kommunene- og fylkene fra januar 1941.

I tillegg til kommunalavdelingen kom underliggende nazifiserte personalpolitiske organisasjoner, både i partiet og departementet som bidro til nazifiseringen. De hadde tett tilknytning til NS og departementene, og ble etablert etter regimeskiftet til Terboven 25. september 1940. Hensikten var å sørge for at NS-medlemmer skulle favoriseres til ledige stillinger og politiske verv, uavhengig av kompetanse, og tilsvarende gjaldt også for forfremmelser. Nå skulle aktive nasjonalsosialister tiltre overordnede stillinger og posisjoner i kommune- og fylkesforvaltningene.

Propaganda

Propaganda ble en viktig påvirkningsfaktor under hele okkupasjonen, og ble ivaretatt av

Departementet for kultur og folkeopplysning med kommissarisk statsråd Guldbrend Lunde som sjef. Departementet var for en stor del et propagandadepartement som i hovedsak var underlagt NS. Departementet i samråd med Reichskommissariat, drev en omfattende propagandavirksomhet, der de styrte og kontrollerte den norske propagandavirksomheten under hele okkupasjonen. Nasjonal Samling organiserte et landsomfattende propagandaapparat, som var forankret i de fleste fylkes- og lokallag, med dedikerte propagandaledere. I tillegg kom NS-medlemmer som var koblet opp mot avisredaksjoner, for å styre pressen ved bruk av sensur, og meningsinnhold.

Nå skulle befolkningen påvirkes av nasjonalsosialistisk propaganda, gjennom et omfattende mix av propagandatiltak og sensur. For å vise synlighet, overtale, og ikke minst demonstrere styrke, ble NS-pressen, radio, plakater, tidsskrifter, filmer og NS-gatemarsjer i byenes gater tatt i bruk.

Om mottakerne lot seg overbevise er i denne avhandlingen ikke blitt analysert, da temaet er for omfattende for denne avhandlingens del. Men jeg har tatt utgangspunkt i medlemsoppslutningen til NS, som var stigende fra 1940 til 1942/43, da tilbakegangen for den tyske krigsmakten begynte, og færre meldte seg inn i NS. Også for de tre byene var det en betydelig nedgang i nyinnmeldinger fra 1942/43. Hamars lokale- NS-lag hadde den mest stabile medlemsoppslutningen frem til okkupasjonens slutt.

Kommuneforvaltningene i de tre byene distribuerte Nasjonal Samlings propagandamateriell internt i kommunene. Den NS-styrte pressen skildret arrangementene som vellykkede i forhold til både tema og publikumsoppslutning, noe det er all grunn til å stille seg skeptisk til med tanke på sensur og propagandahensyn til fordel for styresmaktene. Bytingsmøtene ble også brukt som propaganda for å få frem partiets «fortreffelige» styring av kommuneforvaltningen.

Politi

Politidepartementet fikk en nøkkelrolle under okkupasjonen, med Jonas Lie som kommissarisk statsråd, senere minister i samme departement. Øverste sjef for politiet i Norge fra 1940 var Heinrich Fehlis. Han hadde tittelen Befehlshaber der Stahlecker, han var utdannet jurist og hadde arbeidet i Gestapo fra 1935. Fehlis støttet Terbovens nådeløse fremferd, og ga selv ordre om henrettelser, uten at de som skulle henrettes hadde fått dom.

Senere tok han til dels avstand fra egen adferd, og forsøkte å moderere sine brutale handlinger.

Statspolitiet rekrutterte norske angivere, avlyttet gudstjenester, foretok skygging, brevkontroll, telefonavlytting, og holdt oppsikt med kjente motstandere og deres omgangskrets. De foretok også gate- og veg-kontroller, ransaker, forhør, fengsling, og utførte tortur. Det kan ikke sees bort fra at Statspolitiet undertrykte, og ved sin brutalitet, skremte motstandere som beskjefteget seg med planer om motstand, slik at de avholdt seg fra motstandshandlinger mot Nasjonal Samlings nyordning og den tyske okkupasjonsmakten.

I løpet av våren 1941 ble politidepartementet omorganisert etter tysk forbilde, med to avdelinger; Sikkerhetspolitiet og Ordenspolitiet, begge med hovedavdelinger i Oslo. Spesielt var det at Statspolitiet som hadde som hovedoppgave å beskytte og støtte okkupasjonsstyret ble organisert utenfor departementet. Først fra høsten 1943 ble Statspolitiet en underavdeling i Politidepartementet.

Statspolitiet skulle arbeide tett i sammen med det tyske Sikkerhetspolitiet. I tillegg kom politiorganisasjoner som det nye norske Ordenspolitiet som ble organisert etter tysk mønster og Grensepolitiet som også hadde som hovedoppgave å beskytte okkupasjonsmakten. Andre politiorganisasjoner var lensmennene.

Både Statspolitiet og det tyske Sikkerhetspolitiet med Gestapo var stasjonert i Tromsø. I Fredrikstad var kun det tyske Sikkerhetspolitiet med Gestapo stasjonert mens i Hamar var kun Statspolitiet installert. Jeg vil hevde at særlig Statspolitiet og Det tyske Sikkerhetspolitiets rolle er undervurdert, med tanke deres lokale nærvær i Hamar, Fredrikstad og Tromsø. Her kunne disse politi-organisasjonene skaffe seg detaljert kunnskap om motstandsaktiviteter, og fremvise sin nådeløse makt over lokalbefolkningen, og kommunal forvaltning.

Flere ledende politiembets- og tjenestemenn omtalt i denne avhandlingen må betraktes som ideologiske kollaboratører. De hørte gjennom sitt NS-medlemskap til den frivillige kollaborasjonen, og som sådan, skulle en tro at de var overbeviste nasjonalsosialister. Men enkelte utviste holdninger og handlinger som viser at de i praksis motarbeidet og bremsset egne politimyndigheter og beskyttet motstandsaktivister. De utførte altså kollaborasjons-handlinger som var preget av både motstand og tilpasning mot okkupasjonsmakten. Det var glidende overganger mellom de tre sfærene, og avhengig av innholdet i sakene. Som påpekt

ses dette tydelig hos politipresidenten i Nord-Norge, Fiane, og politimester i Fredrikstad, Kristoffersen. Til dels ses samme handlingene, hos Stapo-fullmektig Lothe i Tromsø, og Stapo-førstebetjent Lindvig ved Hamarkontoret da han unnlot å etterforske rådmann Pedersen i Hamar, men som iverksatte skygging av ham. De to førstnevnte politiembetsmennene flyktet senere til henholdsvis Finnmark og Sverige.

Statspolitiet, Det tyske Sikkerhets politiet med Gestapo og andre politienheter gjennomførte aksjoner mot folk som var mot nyordningen.

I Hamar aksjonerte de mot idrettsledere, lærere, rådmannen og politimester (ikke-NS-medlem), i Fredrikstad mot lærere, og i Tromsø mot lærere, kinosjef og bestyrer av arbeidskontoret.

Aksjonene førte til ulike represalier som forhør, trusler, fengsling og innsettelse i ulike arbeidsleirer. Et lojalt politikorps var viktig for Nasjonal Samling, derfor ble politifolk oppfordret til å melde seg inn i NS, mange gjorde det. Politiet kom i en slags skvis mellom strenge krav til lojalitet til NS og tyskerne eller å risikere tap av stilling, og fengsling.

Arbeid

Departementet for arbeidstjeneste og idrett ble ledet av kommissarisk statsråd Axel H. Stang. Hans departement tok kontroll over Arbeidstjenesten og Norsk idrett. Hensikten var å oppdra ungdommen gjennom tvungen arbeidstjeneste- og at idretten skulle organiseres etter fører- og ansvarsprinsippet for å nazifisere norsk idrett. Idrettslagene i de tre kommunene, og landet ellers, var de første som fikk merke det nye regimets bestemmelser. Men idretten nektet å innordne seg en under det nye kommissariske Idrettsforbundet, hvilket førte til idrettsstreik og nederlag for NS fra årsskiftet 1940/41.

Hamar Idrettslag ble hardest rammet i de tre byene, ved at flere ledere for idrettslaget ble fengslet, mens andre mottok advarsel fra politiminister Jonas Lie, fordi de ikke ville arrangere skøyteløp. Idrettsstreiken i de tre byene og i landet ellers fortsatte til okkupasjonens slutt.

Kommissarisk minister Stang var også øverste ansvarlig for Arbeidstjenesten (AT). I mars og april 1941 ble denne tjenesten obligatorisk. Det ble etablert om lag 50 arbeidsleirer i landet som i løpet av 1941-43, huset om lag 40 000 ungdommer. De arbeidet i landbruket med innhøsting og våronn, veibygging og tilsvarende arbeid. Slagordet fra AT-sjef, general,

Frølich-Hanssen var: «At ungdommen hadde rett og plikt til å tjene land og folk med spaden». Han kalte dette en ærestjeneste. Mannskapene deltok også i større parader som NS arrangerte. Om dette økte medlemsopplutningen om partiet er usikkert.

Det er også naturlig å nevne Sosialdepartementet og Arbeidsdirektoratet. Disse institusjonene bidro til å etablere tvungen arbeidsformidling i mai 1941. Arbeidsdirektoratet kunne nå innkalle arbeidsføre til å arbeide, både for norske og tyske arbeidsgivere. Arbeiderne ble innkalt både til skog- og jordbruksarbeid, og til å arbeide for tyskerne. De som unndro seg fra dette arbeidet kunne bli innbrakt av Stapo eller Gestapo. Makthaverne tok i bruk en nådeløs politimakt for tvinge folk til arbeide på tyske anlegg og byggeplasser. Det ble både i Hamar, Fredrikstad og Tromsø etablert fusjonerte Arbeidskontorer, der NS-ordførerne ansatte bestyrere, som bidro med tvangsutskrivning av norsk arbeidskraft til norske og tyske arbeidsplasser. Frivillige arbeidere kom i tillegg.

Fylkesførere og fylkesmenn

Fylkesførernes var utnevnt av Quisling, og sto bare til ansvar overfor ham. Fylkesførerne var øverste sjef for partiet i fylket / regionen og ledet det politiske arbeidet der og bidro til å oppnevne ordførere og formenn til bytinget / herredstinget. De hadde også enkelte forvaltningsoppgaver i kommunene- og fylkene, blant annet å forhånds vurdere søkere til ledige stillinger i kommune- og fylkesforvaltningen. Denne ordningen ble administrert av NS's egne partikontorer som behandlet personalsaker, der NS-tilhørighet som regel var avgjørende for om vedkommende søkere fikk tilsetning eller forfremmelser. Fylkesførerne behandlet over 30 000 tusen saker i løpet av okkupasjonen.

At NS tok hånd om personalpolitikken i forvaltningen for å få sine folk på plass i ledige stillinger bryter med sedvane før okkupasjonen. Som jeg har redegjort for i avhandlingen kunne kompetanse enkelte ganger gå foran medlemskap i NS, for eksempel i Tromsø kommune. Som gruppe var det fylkesførerne i de tre fylkene som gikk hardest ut mot folk som motarbeidet NS's «Nyordning» og tyskerne. Men det er eksempler på det motsatte.

Fylkesføreren i Hedmark og Oppland, Aass gikk imot RK om gisseltaking og fremførte klage mot en Stapo-betjent ved kontoret i Hamar. Tyske myndigheter klaget direkte til Quisling over at Aass blandet seg direkte inn i tysk represalie- politikk, uten at dette fikk følger for ham. Hans klage på Stapo-betjenten ble tatt til følge av øverste Stapo-sjef. Dette viser at

fylkesførerene hadde stor makt og var beskyttet av Quisling. Fylkesførerene hadde avgjørende innflytelse på kommuneforvaltningen ved å utnevne ordførere, prege politiske ansettelse og ikke mist kunne han iverksette sterke straffereaksjoner i samarbeid med Stapo, mot motstandere av partiet- og kommuneforvaltningens nyordning.

Fylkesmennene i samråd med Fylkesførerene innstilte etter nyordningens krav, forordninger og bestemmelser ordførere og varaordførere til by- og herredsting. Innenriksdepartementet skulle godkjenne oppnevningene. I tillegg ble formenn til by- og herredsting utnevnt direkte av fylkesmenn og fylkesførere.

Både fylkesmann og fylkesfører skulle jevnlig sende inn hemmelige rapporter som blant annet var preget av overvåking og folkestemningen mot NS, henholdsvis til NS i Oslo og Innenriksdepartementet med kopi til RK. Fylkesmennene ble gradvis skiftet ut med fylkesmenn som var medlem av Nasjonal Samling og derved ideologisk kollaboratører. Det er rimelig å anta at disse var overbeviste nasjonalsosialister. Men det forhindret ikke at fylkesmannen i Østfold, Jacobsen åpent, motarbeidet RK i flere saker og var kritisk til eget parti, altså glidende overganger fra ideologisk kollaborasjon til motstand og tilpassing, tilsvarende fylkesmannen i Hedmark, Vries Hassel. Han fremførte alvorlige anklager mot NS, Quisling, og tyskerne som førte til øyeblikkelig avskjed i september 1943. Jacobsen ble sittende i stillingen til krigens slutt.

Av de lovlig tilsatte fylkesmennene var det fylkesmann Gabrielsen som fikk merke at det var svært farlig å yte motstand mot nyordningen. Han satt fengslet under hele okkupasjonen på grunn av motstand mot okkupasjonsmakten. Fylkesmann Nordanger ble innsatt på Grini, og ble utvist fra Hedmark fylke. Han bosatte seg senere i Eidsvold kommune i Akershus fylke.

Fylkesmennene og fylkesførerene skulle styre kommune og fylke etter førerprinsippet. Hver for seg og samlet skulle de sørge for at forordninger og rundskriv ble gjennomført i fylkene og kommunene. Deres arbeids- og myndighetsområde ga dem kontroll med at nyordningen ble etterfulgt, og bidro til at arbeidsdelingen og nazifiseringen endret fylke- og kommuneforvaltningen etter et nasjonalsosialistisk mønster.

Under hele okkupasjonen hadde bare Tromsø et tilnærmet fulltallig byting av formenn som var NS-medlemmer, i overkant av 90 prosent. I Fredrikstad og Hamar var det derimot bare mellom 40 og 50 prosent. I teorien så NS det som viktig at formennene var enige med

ordføreren i hans vedtak i bytinget for å signalisere samstemmighet i en prosess som bar preg av skinndemokrati. Bytingets formenn var nærmest fullstendig sjaltet ut og ordfører avgjorde stort sett alle saker uten hensyn til formenns dissenser. Men min studie viser at et stort antall NS-medlemmer i bytinget var ingen garanti for enighet med ordfører. Som eksempel ble det i Tromsø protokollført 118 dissenser fra partimedlemmer (inkludert dissenser mot Nilsen som ikke var medlem av NS). Regimet hadde gardert seg, det var fører- og ansvarsprinsippet som gjaldt. Ordfører var tillagt den hele og fulle myndighet med vedtaksrett og avgjørelse i alle saker som vedrørte kommunens forvaltning. Flere av hans vedtak skulle godkjennes av fylkesmann og Innenriksdepartement som kunne overprøve ordfører i større eller mindre prinsipielle vedtak som blant annet ansettelse, budsjett og regnskap, dersom de ikke var i henhold til forordninger og bestemmelser fra RK, departement og Nasjonal Samling. Denne ordningen hadde hjemmel i kommunalforordningen fra 21. desember 1940 som ble gjeldende frem til krigens slutt.

Fylkesmennene og fylkesførerene skulle bidra til å heve Nasjonal Samlings omdømme og gjøre partiet til å «bli den store formidler mellom folket og statsledelsen» slik Fuglesang uttrykte det som et av NS hovedmål i 1942. Dette var partiets ideelle ønske. Her ville de være. Dette var partiets posisjon, og et av fire mål med sin deltakelse i administrasjonen av landet. Dessuten ville NS at fylke- og kommunesektoren skulle bidra til å skape tillit fra befolkningen til okkupasjonsmakten.

Kommunepolitikk

I avhandlingen er det argumentert for hvordan dette maktapparatet med NS, ulike departementer, fylkesførere, fylkesmenn og ikke minst NS-ordfører, påvirket og styrte kommunal forvaltning i de tre byene og respektive fylker sett i et komparativt perspektiv, og hvordan disse skjøttet verv og stillinger. De nye nazifiserte institusjoner styrte både politisk og administrativt i offentlig forvaltning, hjemlet i de nye forordninger og bestemmelser. Jeg har påvist at dette hadde direkte påvirkning på kommunal forvaltning der partiets fylkesførere og ordførere kunne iverksette ulike straffe- reaksjoner. Ved og ta i bruk en nådeløs politimakt, Statspolitiet og Tyske Sikkerhetspolitiet med Gestapo, mot motstandere av nyordningen og okkupasjonsmakten.

I avhandlingen argumenteres det for at kommunepolitikken i mange sammenheng var preget av en egen lokal dagsorden og en «dag til dag politikk». Nemlig den daglige driften som

medførte at NS ordførerne i store trekk var nødt til å behandle sedvanlige kommunale saker tilsvarende som før okkupasjonen, og i noen grad i samråd med rådmannen for få så gode vedtak som mulig. Vel å merke i tråd med partiprogram og målsetninger. Det var kontinuitetslinjer i praksis fra den demokratiske kommunemodellen til nyordningen, i saksbehandling og NS-ordførers vedtak. Her ble rådmannens ekspertmakt stilt opp mot ordførers fører- og ansvarsprinsipp og manglende erfaring og kompetanse.

Til tross for de inngripende strukturelle forandringer i kommuneforvaltningen fra NS, RK, Innenriksdepartementet og fylkesmannen fikk dette i praksis mindre betydning, for den kommunale forvaltningen i de tre byene. Ifølge forordningen av 21. desember 1940 fra Innenriksdepartementet fikk ordføreren en veldig makt ved å overta bystyre og formannskapet myndighetsområde, og han skulle lede kommunalforvaltningen under fullt personlig ansvar. Ordføreren alene var ansvarlig for å fatte vedtakene.

Okkupasjonsrelaterte saker som skole- og hus rekvisisjoner, forsyninger og helsesaker tilhørte også den daglige driften, fra 1. januar 1941 til okkupasjonens slutt. I personalrelaterte, politiske saker, og bevilgninger til Nasjonal Samlings særorganisasjoner skulle NS-ordførerne følge partiets bestemmelser.

Jeg har redegjort for at Innenriksdepartementet, ved toppledelsen, grep direkte inn mot to NS-ordførere. For eksempel forskjellige definisjoner av begrepet representasjon, jamført konflikten mellom NS-ordfører og rådmannen i Hamar og Innenriksdepartementet. Likedan i Tromsø, der det var konflikt mellom samme departement, NS-ordføreren og rådmannen i en tilsettingssak (Bokholderstilling). Begge sakene ble avgjort av Innenriksdepartementet, som bestemte at rådmannens forslag til vedtak skulle følges. Altså ses det en nøytral innblanding, sett fra departementets side. Her ble økonomisk kompetanse vektlagt, fremfor NS-medlemskap, og at en NS-ordfører ikke kunne omdefinere begrepet representasjon i strid med departementets bestemmelser. Dette var markering av hvem som bestemte etter førerprinsippet, selv om beløpet var bagatellmessig.

Som belyst, tegner det seg et bilde av at NS-ordførerne i stor grad fulgte rådmennenes innstilling til vedtak, unntatt ved politiske tilsetninger- og bevilgninger til NS-særorganisasjoner. Vel å merke når det i hovedsak ikke stred mot partiet, fylkesmann,

fylkesfører, eller departementets bestemmelser og forordninger. Ovenstående to cases viser at avvik kunne forekomme.

Felles for ordførerne i de tre byene var at de i liten grad tok hensyn til dissenser fra formennene i bytinget. Allment var også at ordførerne behandlet de fleste kommunesakene utenfor bytinget, og at et stort antall foreslåtte NS-medlemmer takket nei til utnevningen som formenn til bytingene. De som anket utnevningen til fylkesmann fikk i hovedsak ikke medhold, unntatt for høy alder og sykdom.

Kommunebudsjettet var den mest omfattende og viktigste saken i kommunene både før og under okkupasjonen. Også her ser vi at praktisk gjennomføring av saksbehandling relatert til budsjettet forble som før okkupasjonen, og i hovedsak kom de samme økonomisaker til behandling. En forskjell fra tidligere var bevilgninger til NS-særorganisasjoner. Imidlertid var disse pengeoverføringer uten betydning sett i forhold til kommunens totale budsjett i et femårig perspektiv.

En endring i de tre byene var en betydelig høyere skatteinngang, da de fleste arbeidsplasser kom i jobb. Det ga økte regnskapsoverskudd, som ble brukt til nedbetaling av kommunens gjeld. Samtidig ble nyinvesteringer holdt lave. Fattigunderstøttelsen ble halvert i de tre byene. Særlig Tromsø ble «økonomivinner», sett i forhold til Fredrikstad og Hamar. Det harmoner langt på vei med den store tyske militære byggingen i Nord-Norge og at det var et betydelig høyere antall tyske soldater fast stasjonert i Tromsø-området, som bidro til etterspørsel etter varer og tjenester var større, enn i de to andre byene. At så mange nordmenn kom i arbeid var drevet frem av tyskernes omfattende byggevirksomhet og vareetterspørsel i Norge, og lå utenfor kommunenes handlingsområde. Dette selv om NS forsøkte å ta æren for at arbeidsløsheten forsvant, og tok dette til inntekt for partiets politikk. Ordfører kunne skaffe seg økonomisk handlingsrom ved å bruke posten «Ymse» i budsjettet som de selv bestemte størrelsen på. Beløpet kunne de fritt disponere til partiformål og særorganisasjoner, avhengig av kommunens økonomiske bærekraft. Men heller ikke her stod de helt fritt, da avsetninger til nedbetaling av kommunens gjeld hadde høyeste prioritet for partiet. Ordførerne i alle tre kommunene var forsiktige med å bevilge penger fra denne posten, med noen få unntak. Viktig var også at budsjettet skulle gå i balanse og ikke overskrides.

Skoler

Tyskernes okkupasjon førte til umiddelbar beslaglegging av skoler, privatboliger og andre lokaler som skulle fungere som militærforlegninger for soldater. Dette ble gjeldende under hele okkupasjonen for de tre byene. Belastningen var størst i Tromsø på grunn av et høyere antall tyske soldater i Tromsø-området. Generelt for de tre byene innebar dette, at en stor del av befolkningen måtte finne seg i husmangel, trangboddhet og til dels dårlige hygieneforhold som i en del tilfeller førte til oppblomstring av smittsomme sykdommer. Som følge av dette og krigshandlinger i byenes nærområder var det også press på sykehussektoren. Det skyldtes også mangelfullt kosthold blant en del innbyggerne og tyske soldater med krigsskader, som beslagla sengeplasser.

Skolesituasjonen var vanskelig både for skoleledelse, elever og lærere på grunn av tyske soldaters rekvisisjoner av skoler. Det førte til reduserte undervisningstimer for elevene. I tillegg ble elevene stadig flyttet til klasserom som var ledige, undervisningen foregikk fra morgen til sen kveld. Dette pågikk under hele okkupasjonen. Vinteren 1942 kom påbud om tvangsinnmelding for alle lærere i det nazifiserte Lærersambandet. Et stort flertall av lærere over hele landet nektet å melde seg inn i sambandet, til tross for trusler om tap av stilling og lønn. Mange av lærerne ble arrestert av det Tyske Sikkerhetspolitiet og andre politienheter og sendt på tvangsarbeid til Kirkenes, eller andre leiere i landet. For lærerne i Tromsø, Hamar og Fredrikstad var det stor oppslutning om nektelse av innmelding. I løpet av høsten 1942 ble de siste lærerne løslatt.

Antall soldater

Det er vanskelig å anslå antall tyske soldater i de tre byene. Dette ble styrt av troppeforflytninger av krigens gang, fra år til år, fra måned til måned, avhengig av tyske militære strategier.

Fredrikstad var innfallsporten for soldater som skulle innover i landet, til Østfronten eller tilbake til kontinent. Gjennomsnittlig oppholdt det seg cirka 1 500 soldater i byen med store variasjoner. I Hamar var det anslagvis 1500 soldater ved krigens slutt. Tromsø med omegn hadde derimot et større innslag med om lag 5 000 soldater som trolig var fast stasjonert i området.

Forsyning

En likhet i de tre byene var kommunens forsyningsnemnders store innkjøp av matvarer og drift av suppekjøkken. Fredrikstads suppekjøkken skiller seg fra Hamar og Tromsø ved å ha det mest omfattende tilbudet til hele byens befolkning. Matauk var et viktig tilskudd til kostholdet. Parseller ble i alle tre byer stilt til rådighet av kommunene for oppdyrking. Poteter og grønnsaker ble også dyrket i private hager. I tillegg bidro eget fiske og bærsanking. Ordførerne innvilget kommuneansatte fridager til potetsetting- og opptak. I Hamar fikk i motsetning til de andre byer kommuneansatte også fridag til bærsanking. Alle tre kommunene drev egen brenselforsyning for innkjøp av husholdnings-ved i store kvanta, som byens innbyggere fikk kjøpe til en rimelig pris.

I tillegg til Norges egen landbruksproduksjon og fiskerinæring ble kommunenes forsyningskapasitet styrket ved matforsyning fra Svenske- og Danskehjelpen og tyskernes import av matvarer. Prispolitiet drev priskontroll og rasjoneringstiltak av matvarer, det bidro som sådan til en mer rettferdig fordeling. Svartebørshandel lettet nok kommunenes forsyningsevne, men favoriserte de som hadde relevante ressurser og dette ble prøvd forhindret av prispolitiet.

Organisering / styring

Hamars, Fredrikstads og Tromsøs geografiske beliggenhet betydde ingen forskjell for innføring av nyordning og fører- og ansvarsprinsippet i kommuneforvaltningen. NS hevdet at gevinsten med fører- og ansvarsprinsippet skulle være rasjonalisering og effektivisering av kommuneforvaltningen. Jeg har avdekket at NS-ordførerne ikke fattet flere vedtak i saker i og utenfor bytinget enn før nyordningen ble innført, og at det dreide seg i hovedsak om sedvanemessige kommunale saker der NS-ordfører ofte bygget på forslag fra rådmannen. Dersom en bruker antall produserte saker som mål på effektivitet i kommuneforvaltningen i de tre byene ses ingen markert forskjell mellom den demokratiske kommunemodellen og nyordning og fører- og ansvarsprinsippet.

I Hamar, Fredrikstad og Tromsø innehadde NS-ordførere den politiske ledelsen av kommunene. Lovlig tilsatt rådmenn «ledet» kommuneadministrasjonene. De var ikke medlem av NS. Fredrikstad fikk NS-rådmann fra november 1941. Da overtok Fredrikstads NS-ordfører også rådmannsstillingen etter at den lovlig tilsatte rådmannen ble sparket av RK og Innenriksdepartementet. Selv om begge stillingene var forent i NS-ordførerens person er det

ikke påvist noen favorisering av partiets merkesaker i Fredrikstad sammenlignet med Hamar og Tromsø kommuneforvaltning. Hamar fikk en NS-rådmann i tre måneder etter at lovlig tilsatt rådmann flyktet til Sverige.

I motsetning til før okkupasjonen ble hovedtyngden av kommunalsaker behandlet direkte av ordfører og ikke fremlagt for bytingets formenn. Dette indikerer ordførers store makt, men han måtte svare for overordnet nivå dersom han avvek fra forordninger og rundskriv. Det var fylkesmanns oppgave å føre oppsyn med kommunalforvaltningen ved å korrigere ordførers vedtak dersom det kom frem avvik fra retningslinjene til RK og departementet. Slike saker ble av ham tilbakesendt til ordfører. Innenriksdepartementet førte et nøye overoppsyn med kommuneforvaltningen i landet. Fylkesmennene kontaktet Innenriksdepartementet ved uenighet med ordfører og dersom ordfører ikke innfridde forventningene til partiet. For eksempel ble Tromsøs lovlig valgte ordfører, Nilsen og NS-ordfører, Larsen skiftet ut etter initiativ fra fylkesmennene, Hasle og Bull.

Enkelte NS-ordførere som Grill Fasting i Hamar, Johnsen i Fredrikstad og Motzfeldt, Gangnås og Thyholdt i Tromsø forsøkte, etter min oppfatning å gjøre det beste for sine byer i en tid som var preget av usikkerhet, og der tyske interesser gikk foran norske. De var medlemmer av NS og derved ideologiske kollaboratører. De foretok handlinger som både indirekte, og direkte ble sett på som støtte til fienden. Nemlig pengestøtte til NS særorganisasjoner. Ordførerne bidro også til å etablere «Arbeidskontorene» og ansette bestyrere som var medlemmer av NS. Disse tok del i å tvangsutskrive arbeidsføre personer til tyske militære forsvarsanlegg.

NS la vekt på å ha partiløje personer i ledende stillinger i fylkene og kommunene, både administrativt og politisk. Fra 1943 var de fleste fylkeskontorsjefene medlem av NS. Altså en topptung NS-ledelse av fylkene, nemlig fylkesførere, fylkesmenn og fylkeskontorsjefer. RK var godt orientert om hendelser og stemningen blant befolkningen i fylker og kommuner gjennom å motta gjenpart av fylkesmannens rapport, og dessuten eget etterretningsapparat, Sipo u. SD med Gestapo.

Overvåking og kontroll

Overvåking og kontroll av befolkningen i landet var et viktig maktmiddel for Nasjonal Samling og tyske myndigheter for å skaffe seg oversikt over illegal aktivitet, stemningen blant

befolkningen og offentlig ansattes lojalitet til styresmaktene. Innenriksdepartementet sto i spissen for dette ved å kreve rapporteringer fra fylkesmenn og lojalitetserklæring fra kommuneansatte for å sikre lydighet i forhold til forordninger og bestemmelser. Fylkesfører var pålagt å rapportere til partiet sentralt, om hendelser og stemningen var for eller imot tyskerne og Nasjonal Samling. Det ble også gjennomført kartlegging av NS-lokalt, både i Hamar og Kongsvinger som hadde elementer av politisk kartlegging av befolkningen.

Kommuneøkonomi

Brudd eller kontinuitet er sentrale begrep i historiefaget. Først til kommuneøkonomien som allerede fra 1938/39 begynte å forbedre seg, noe vi kan se i bruttobudsjettene som hadde en fortløpende stigning for nevnte år både i Hamar, Fredrikstad og Tromsø. Den økonomiske veksten i de tre byene fortsatte under hele okkupasjonen, målt i økte bruttobudsjett, regnskapsoverskudd, skatteinntang til kommunene og reduksjon av fattigunderstøttelsen. NS-ordførerne endret ikke totalbeløpet i budsjettet, men foretok bare mindre justeringer. Det var ifølge budsjettfremleggene jeg har analysert for krevende å overprøve helheten i rådmannens innstilling til vedtak. At det var en prisvekst på 50 prosent ser ikke ut til å ha virket negativt inn på kommuneøkonomien i de tre byene under okkupasjonen. Antall innbyggere i de tre byene var stabilt under hele okkupasjonen. Veksten var tyskdrivet og skyldes deres kolossale militær bygge- og anleggsvirksomhet, samt store etterspørsel etter norske matvarer og tjenester. Dette var uavhengig av kommunenes kjernevirksomhet, og førte til at det ble skapt nye arbeidsplasser, hvilket førte til at arbeidsledigheten forsvant. Regnskapsoverskuddene ble brukt til nedskrivning av kommunens gjeld i tråd med Nasjonal Samlings partiprogram, bestemmelser fra fylkesmann og Innenriksdepartement.

Tromsø hadde i 1940/41 en mer anstrengt kommuneøkonomi enn Hamar og Fredrikstad. Imidlertid viser budsjetterminene, utliknet skatt og regnskapsoverskudd for 1942/43/44/45 i Tromsø, en imponerende god utvikling i kommuneøkonomien. En betydelig vekst som gjør at byen går forbi Fredrikstad sett i forhold til antall innbyggere. Det skyldes at mange arbeidstakere fra Tromsø jobbet for tyskerne som betalte gode lønninger i forbindelse med utbygging av militære forlegninger og forsvarsanlegg. Også den store tyske faste tilstedeværelsen i Tromsøområdet er en viktig faktor som forklarer Tromsøs særegenhet når det gjelder en større økonomisk vekst enn de to andre byene. Tyske soldater i Norge varierte i april 1940, fra 50 000 til om lag 350 000 i mai 1945. en tredjedel av soldatene var stasjonert i Nord-Norge.

Hamar hadde stort sett en jevn økning i bruttobudsjett, regnskapsoverskudd og utliknet skatt fra 1940/41 til 1944/45. Det var tilnærmet likt i Fredrikstad. Hamar kommune var i juli 1945 gjeldfri. Fredrikstad kommune nedbetalte sin store gjeld fra cirka 8 millioner kroner til 3,1 millioner under okkupasjonen. Tromsø kommune nedbetalte gjelden fra cirka 6 millioner til 1,5 millioner. Felles for de tre byene var at vedlikehold og nyinvestering var holdt på et minimalt nivå som på kort sikt bidro til de gode resultatene. Hamar og for så vidt Tromsø fikk etter okkupasjonen et godt utgangspunkt for å starte arbeidet med rehabilitering og nyinvestering i sine byer. For Fredrikstad var situasjonen vanskeligere da kommunen fortsatt strevde med stor gjeld og samtidig rehabilitering av en nedslitt bygningsmasse. Det illustreres ved at rådmannen foreslo å øke skatteøren fra 18 til 19 prosent, forslaget ble nedstemt av bystyret sommeren 1945.

NS-oppslutningen

Det var få ansatte i de tre kommunene som meldte seg inn i NS, og de som gjorde det bidro ikke til å nazifisere kommuneforvaltningene. Unntak var rådmannen i Fredrikstad, som var oppnevnt fra desember 1941. NS-medlemmer i kommuneadministrasjon i Hamar var 10 av totalt 229 ansatte. I Tromsø var de samme tallene bare 6 av 260, og Fredrikstad 7 NS-medlemmer. Det har ikke vært mulig å fremskaffe totalt antall på ansatte i denne kommunen. I Tromsø var det hyppige skifte av NS-ordførere og kommunalforordningen av 21. desember 1940 fungerte som styringsverktøy nærmest uavhengig av de nye ordførernes manglende erfaring og kommunal kompetanse. Lovlig tilsatte rådmenn representerte kontinuitet i administrasjonen, spesielt gjelder det for Tromsø der rådmannen fungerte under hele okkupasjonen. I Hamar satt rådmannen i stillingen til høsten 1944 og som sådan representerte også han en solid administrativ kontinuitets linje i kommunen. Det bidro også til at Nasjonal Samling ikke fikk full praktisk kontroll over kommuneforvaltningene som førte til at de valgte myndigheter kunne overta en nærmest intakt kommuneadministrasjon etter den tyske kapitulasjonen 8. mai 1945. I Fredrikstad satt rådmann frem til november 1941. Stillingen ble fra samme måned forenet i ordførerstillingen. Men selv om denne konstruksjonen ble etablert skiller ikke Fredrikstad seg fra de to andre byene når det gjelder den praktiske gjennomføringen, og styringen av kommuneforvaltningen. Felles for de tre lovlig tilsatte rådmennene var deres lange fartstid i kommunene før overfallet på Norge, deres tradisjonelle og nøytrale saksbehandling og forslag til vedtak. De gikk konsekvent imot politiske vedtak som NS-ordførerne fattet, men uten at ordførerne i hovedsak tok hensyn til deres dissenser. I

Fredrikstad ble det irrelevant når den utnevnte ordfører også overtok rådmannsstillingen- og begge stillingene ble forent hos samme person.

Nasjonal Samling oppnådde målet med å erobre samfunnsmakten da partiet ble et statsbærende parti. Men Terboven satt med den reelle sivile makten i landet. NS fikk innført nyordning, fører- og ansvarsprinsippet i kommuneforvaltningen fra januar 1941 til okkupasjonens slutt. Utskifting av fylkesmenn hadde partiet over hele landet i januar/februar 1942 lyktes med. Alle var medlemmer av NS. Partiet hadde fra 1942 som mål å bli den store formidler mellom folket og statsledelsen, og derved øke legitimiteten til partiet. Det lyktes de ikke med. Partiet lyktes ikke med å erobre flertallet av det norske folk for partiets ideer. Til tross for et enormt stort propaganda-apparat. Bare et fåtall i de tre kommunene-administrasjonene var NS-medlemmer. RK og Innenriksdepartementets forsøk på å revidere nazi-myndighetenes kommunalforordning av 21. desember 1940 ble trenert av interne krefter i departementet og Kommunesambandet (oktober 1944). Det viktigste i denne sammenhengen var at Hitler sannsynligvis ville utsette spørsmålet om styringsformer for okkuperte land til etter krigen. Mye tyder på at dette også omfattet Deutsche Gemeindeordnung (DGO). Det reviderte lovforslaget ble aldri noen realitet under okkupasjonen.

Avslutningsvis peker avhandlingen på at det under okkupasjonen ble bygget opp et omfattende maktapparat som involverte et betydelig antall nazifiserte institusjoner og aktører som skulle bidra til at Nasjonal Samlings kommuneprojekt skulle lykkes. Selv om okkupasjonsmakten lyktes med å etablere nyordningen og fører- og ansvarsprinsippet har jeg argumentert for at resultatet i all hovedsak ble det motsatte. Dette medførte at kommuneforvaltningene i Hamar, Fredrikstad og Tromsø nærmest var intakt og med minimal nazifisering.

Kommuneforvaltningen med lovlige utpekte / valgte ordførere og rådmenn kunne med en styrket økonomisk situasjon og lav arbeidsledighet, umiddelbart reorganisere forvaltningen og ta fatt på oppbyggingen av de tre byene. Dette selv om det var et stort etterslep på vedlikehold av infrastruktur og bygningsmasse.

14 Vedlegg

14.1 Kort oversikt over straffeutmålingen mot de mest sentrale aktørene omtalt i avhandlingen

Vedlegget gir en kort oversikt over dommene mot de mest sentrale aktørene omtalt i avhandlingen, sjefer i Innenriksdepartementet, ordførere, fylkesførere, fylkesmenn, ledende partimedlemmer og polititjenestemenn i Politidepartementet, Statspolitiet, Grensepolitiet, og Ordenspolitiet. Alle omtalte var medlem av Nasjonal Samling.

Medlemskap var som nevnt straffbart etter 8. april 1940. Påtalemyndighetene behøvde derfor ikke å godtgjøre at medlemskap innebar «bistand til fienden i råd og dåd». Eneste krav til bevis var å fastslå at tiltalte hadde vært medlem av partiet i løpet av okkupasjonen, derved var kravet oppfylt for å dømme etter straffeloven § 86, der minstestraft var 3 års frihetsstraff, etter § 98 til og med 5 år.¹⁴¹⁶ En annen vanlig straffeutmåling var «Tap av allmenn tillit», etter landssvikanordningens § 11, til sammen ni tiltalepunkter. For eksempel, tap av rett til å gjøre militærtjeneste, tap av stemmerett, tap av egen stilling i det offentlige og ikke adgang til nye stillinger i offentlig tjeneste. Disse punktene var mest vanlig å bruke i omtalte straffesaker. Det kunne gjelde for bestandig, et bestemt antall år eller ti år som var minste antall år.¹⁴¹⁷ Jeg bruker betegnelsen begrenset tap av allmenn tillit som viser til et avgrenset antall av mulige tiltalepunkter.

14.1.1 Innenriksdepartementet og NS-ledere

Viljam Albert Hagelin, handels- og forsyningsminister i Quislings kuppetregjering i april 1940, kommissarisk statsråd for Innenriksdepartementet, fra 25. september 1940 og innenriksminister i samme departement fra 1. mars 1942 til 8. november 1944. Hagelin var også nestleder i Nasjonal Samling. Som innenriksminister hadde han ansvaret for lovene om jødene av 24. oktober og 17. november 1942 som banet vei for jødeforfølgelsen som førte til

¹⁴¹⁶ Andenæs, Johs. 1979: 117. *Det vanskelige oppgjøret*. Rettsoppgjøret etter okkupasjonen. Tanum-Norli. Oslo 1979.

¹⁴¹⁷ Tap av allmenn tillit omfattet også rett til å inneha stilling eller drive erverv som var avhengig av myndighetenes godkjenning og rett å drive selvstendig ervervsvirksomhet som eventuelt dommen tilsa. Tap av rett til å drive annen selvstendig ervervsvirksomhet av en slik art som blir bestemt i dommen. Tap av ledende stilling eller lønnet eller ulønnet tillitsverv i ulike organisasjoner. Kilde: Hagen, Ingerid 2009:28. *Oppgjørets time*. Om landssvikoppgjørets skyggesider. Spartacus.

arrestasjon og deportering av norske jøder til fangeleiren Auschwitz. Han ble dømt til døden for forbrytelser mot straffeloven og henrettet i 1946.¹⁴¹⁸

Innenriksminister Arnvid Vasbotten, i Quislings regjering fra 27. november 1944 til frigjøringen. Domfelt av Eidsivating lagmannsrett 21. mai 1946 til 20 års tvangsarbeid, tap av allmenn tillit, samt fradømt sin stilling som sekretær i Justisdepartementet. Anket til Norges Høyesterett 28. november 1946, anken ble forkastet. Etter avsonet dom fikk han stilling som konsulent i Justisdepartementet.¹⁴¹⁹

Departementsråd Thorleif Dahl var ansatt i Innenriksdepartementet fra september 1940 til frigjøringen. Domfelt av Eidsivating lagmannsrett i januar 1947 til tvangsarbeid i 5 år og begrenset tap av allmenn tillit.¹⁴²⁰

Daglig leder for Nasjonal Samlings og Statens propaganda avdeling, Wihlem Tyrholm Klevenberg ble dømt ved Eidsivating lagmannsrett den 23. januar 1948 til tvangsarbeid i 8 år og begrenset tap av allmenn tillit for 10 år.¹⁴²¹

Leder av Nasjonal Samlings opplæringskontor, Erik Arveschoug ble ved Eidsivating lagmannsrett dømt til tvangsarbeid i 6 år og begrenset tap av allmenn tillit 16. august 1946. Dommen ble skjerpet av Norges Høyesterett til 7 års tvangsarbeid 25. mars 1947.¹⁴²²

14.1.2 Ordførere

Ordfører i Hamar, Einar Grill Fasting ble av Hamar byrett dømt til 3 år og 6 måneder tvangsarbeid, samt tap av begrenset allmenn tillit. Dommen var endelig den 30. januar 1947. Fullbyrdelsen av dommen ble utsatt flere ganger på grunn av at han ikke var soningsdyktig. Benådet 3. april 1952.¹⁴²³

¹⁴¹⁸ Hagelin ble dømt etter straffelovens §§ 83, 84, 86, og 98 og den provisoriske anordningen av 3. oktober 1941, jfr. lov av 6. juli 1945 - alt sammenholdt med straffelovens § 62. Kilde: RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 846; Eriksen, Knut Einar, Halvorsen, Terje 1987: 237. *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940 – 1945.* (red.) Magne Skodvin. Bind 8. *Frigjøring.* Aschehoug. Oslo 1987.

¹⁴¹⁹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 1822; Dahl med flere 1995: 439.

¹⁴²⁰ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4088.

¹⁴²¹ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3470. Se også Justis- og politidepartementet om landssvikeroppjøret 1962: 147.

¹⁴²² RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 2250.

¹⁴²³ RA. L-sak. Hamar politikammer: dom 192, brev 3. april 1952 fra Det Klg. Justis- og politidepartement, Fengselsstyret.

Ordfører i Fredrikstad, John Kristian Johnsen ble stilt for Fredrikstad byrett og dømt til 3 år og 6 måneder tvangsarbeid 2. juli 1947. Dømt til begrenset tap av allmenn tillit og tap av stillingen som overlærer ved Fredrikstad sjømannskole for alltid.¹⁴²⁴

Ordfører i Tromsø og senere dommer i Høyesterett, Birger Hjort Motzfeldt ble dømt til 4 års tvangsarbeid av Eidsivating Lagmannsrett den 6. mai 1946 og begrenset tap av allmenn tillit. Både påtalemyndighet og domfelte anket dommen til Norges Høyesterett som forhøyet dommen til 6 års tvangsarbeid. Tillitstap skulle ikke lenger være til hinder for å utøve sakførervirksomhet. Løslatt 28. september 1950.¹⁴²⁵

Ordfører i Tromsø, Ole Thyholdt ble dømt av Tromsø byrett 15. april 1947 til fengslingsforlegg på kroner 15 000 og avsonet varetektsarrest fra 9. mai til 10. november 1945. Begrenset tap av allmenn tillit i 10 år.¹⁴²⁶

Ordfører i Tromsø, Hjalmar Høyem ble dømt av Tromsø byrett 9. mai 1946 til 2 års fengsel og begrenset tap av allmenn tillit i 10 år.¹⁴²⁷

Ordfører i Tromsø, Peder Larsen ble 11. mai 1946 dømt av Hålogaland lagmannsrett til tvangsarbeid i 3 år og 6 måneder og begrenset tap av allmenn tillit i 10 år.¹⁴²⁸

Ordfører i Tromsø, Anders Olsen Gagnås ble dømt til 10 måneders fengsel og begrenset tap av allmenn tillit i 10 år av Tromsø byrett 12. april 1946. Han ble fradømt stillingen både som politifullmektig- og betjent.¹⁴²⁹

Ordfører i Tromsø, Idar Schiefloe ble av Tromsø byrett 26. november 1945 dømt til 6 måneders fengsel og begrenset tap av allmenn tillit i 10 år. Han ble fradømt stillingen i Tromsø kommune.¹⁴³⁰

¹⁴²⁴ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 4; *Fredrikstad Blad* den 4. juni 1945, den 1. og 24. oktober 1946; *Smaalenes Social-Demokrat* den 4. juni 1945.

¹⁴²⁵ RA. L-sak Oslo politikammer: dom 2172, Norges Høyesterett den 12. oktober 1948 og Det Kgl. Justis- og Politidepartement den 16. juni 1951; *Tromsø* den 26. april 1946; Veum 2012: 953.

¹⁴²⁶ RA. L-sak. Troms politikammer: fengselsforelegg 4/52.

¹⁴²⁷ *Tromsø* den 10. mai 1946.

¹⁴²⁸ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 3/51; *Tromsø* den 11. mai 1946.

¹⁴²⁹ RA. L-sak. Troms politikammer: dom nr. 21/52; *Tromsø* den 13. april 1946.

¹⁴³⁰ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 1/45.

Ordfører i Tromsø og skoledirektør i Troms, Lars Nordmo ble av Hålogaland lagmannsrett 30. april 1946 dømt til tvangsarbeid i 4 år og 6 måneder og begrenset tap av allmenn tillit. Dommen ble av Norges Høyesterett 19. april 1947 omgjort til tvangsarbeid i 3 år og 3 måneder.¹⁴³¹

14.1.3 Fylkesførere

Fylkesfører Olav Martin Hoff i Østfold (Aust-Viken) og Troms, domfelt ved Eidsivating lagmannsrett til tvangsarbeid i 15 år den 16. mars 1948 og begrenset tap av allmenn tillit.¹⁴³²

Fylkesfører Oskar Hæreid i Aust og Vest-Agder, samt Rogaland (Sørlandet storfylke), senere beordret til fylkesfører i Østfold (Aust-Viken). Ble domfelt ved Eidsivating lagmannsrett 24. februar 1947 og ved Høyesteretts dom 16. oktober 1947 til 20 års tvangsarbeid og begrenset tap av allmenn tillit og for alltid tap av stilling som distriktdyrlege i Kviteseid og vernepliktig veterinærkaptein. Løslatt 29. juni 1951.¹⁴³³

Fylkesfører Ørnulf Lundesgaard i Hedmark og Oppland, senere kansellisjef for Quisling. Domfelt ved Eidsivating lagmannsrett 20. november 1947 til 7 års tvangsarbeid og begrenset tap av allmenn tillit.¹⁴³⁴

Fungerende fylkesfører Anton Brynhildsvold i Hedmark og Oppland, senere kretsfører i Hedmark. Domfelt ved Eidsivating lagmannsrett 17. april 1948 til 9 års tvangsarbeid og begrenset tap av allmenn tillit.¹⁴³⁵

Fylkesfører Axel Motzfeldt Aass i Buskerud og Vestfold (Vest-Viken) fra 6. september 1941, utnevnt til samme stilling 1. november 1942 i Hedmark og Oppland, (senere ble Hedmark skilt ut fra Oppland). Domfelt ved Eidsivating lagmannsrett 9. mars 1948 til 10 års tvangsarbeid samt begrenset tap av allmenn tillit. Løslatt i 1951.¹⁴³⁶

¹⁴³¹ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 45/51.

¹⁴³² RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 498; *Fredrikstad Blad* den 29. juni 1945; Dehli 1981: 278.

¹⁴³³ RA. L-sak. Sarpsborg politikammer: dom Anr. 1064/45.

¹⁴³⁴ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3336.

¹⁴³⁵ RA. L-sak. Østerdalen politikammer: dom 625.

¹⁴³⁶ Statsarkivet i Oslo: dom i sak 163 den 9. mars 1948.

Fylkesfører i Troms, Rigstad Kristiansen ble dømt til 12 års tvangsarbeid og begrenset tap av allmenn tillit ved Hålogaland lagmannsrett den 8. mai 1946. Løslatt i desember 1949.¹⁴³⁷

14.1.4 Fylkesmenn

Ole Vries Hassel, fylkesmann i Hedmark og tidligere ekspedisjonssjef i Innenriksdepartementet ble dømt til tvangsarbeid i 3 år og 6 måneder og tap av allmenn tillit av Eidsivating lagmannsrett den 9. oktober 1948. Høyesterett endret dommen den 4. november 1950 til tvangsarbeid i 3 år og 1 måned og ikke tap av allmenn tillit. Han ble ikke fradømt retten til å opptre som sakfører.¹⁴³⁸

Fylkesmann i Hedmark, Halvor Hekton og tidligere fylkesfører i Vest-Agder ble den 19. november 1949 domfelt ved Eidsivating lagmannsrett til tvangsarbeid i 7 år, begrenset tap av allmenn tillit for 10 år og for alltid sin stilling som kaptein i den norske hær.¹⁴³⁹

Fylkesmann i Østfold og tidligere ordfører i Moss, Hans Solgaard Jakobsen ble domfelt ved Eidsivating lagmannsrett den 9. juni 1948 til 8 års tvangsarbeid, i tillegg begrenset tap av allmenn tillit, ilagt bøter og beslag i deler av familiefirmaene. Rettsavgjørelsen ble anket til Norges Høyesterett som forkastet anken 1. april 1950.¹⁴⁴⁰

Fylkesmann i Troms, prisdirektør og senere ekspedisjonssjef i Justisdepartementets lovavdeling. Søren Georg Daniel de Fine von Krog Hasle ble domfelt til tvangsarbeid på livstid ved Eidsivating lagmannsrett i juni 1947. Høyesterett opprettholdt dommen 16. mai 1951. Benådet ifølge kgl. Res. 11. juni 1954.¹⁴⁴¹

Konstituert fylkesmann i Troms, Thormod Reidar Ramstad tidligere prispolitifullmektig og politimester i Lofoten og Vesterålen ble domfelt til tvangsarbeid i 6 år og begrenset tap av rettigheter i 5 år.¹⁴⁴²

¹⁴³⁷ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 30/49, brev fra Det Kgl. Justis- og politidepartement desember 1949; *Tromsø* den 8. mai 1946.

¹⁴³⁸ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4380.

¹⁴³⁹ RA. L-sak. Hamar politikammer: dom 49.

¹⁴⁴⁰ RA. L-sak. Moss politikammer: sak 488. Norges Høyesterett kjennelse den 1. april 1950.

¹⁴⁴¹ Veum 2012: 950; RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3664.

¹⁴⁴² *Nordlys* den 3. september og 14. september 1945; RA. L-sak. Troms politikammer: dom 46/51.

Fylkesmann i Troms, Marcus Bull, domfelt ved Hålogaland lagmannsrett den 3. september 1945 til fengsel i 10 år og begrenset tap av allmenn tillit for bestandig. Høyesterett opprettholdt fengselsstraffen, men omgjorde tap av allmenn tillit til 10 år den 8. desember 1945.¹⁴⁴³

14.1.5 Polititjenestemenn

Erling Arnljot Søvik sjef for Grensepolitiet, senere avdelingssjef i Politidepartementet, hadde også i et halvt år kommandoen over Statspolitiets Oslo avdeling, var en kort periode leder av Sikkerhetspolitiet. Han ble dømt til 14 års tvangsarbeid av Eidsivating lagmannsrett og begrenset tap av allmenn tillit. Benådet 6. april 1951 av Det kgl, Justis og Politidepartement, Fengslestyret.¹⁴⁴⁴

Politimester i Hamar, tidligere politifullmektig samme sted, Erling Kr. G. Berglund Pedersen ble domfelt ved Eidsivating lagmannsrett 19. november 1947 til tvangsarbeid i 4 år og begrenset tap av allmenn tillit.¹⁴⁴⁵

Førstebetjent i ved Statspolitiets Hamarkontor, Ole Elgaaen var tidligere førstebetjent ved Statspolitiets avdeling i Trondheim. Domfelt ved Høyesterett 20. juni 1946 til tvangsarbeid i 4 år og 6 måneder og begrenset tap av allmenn tillit.¹⁴⁴⁶

Inge Torvald Lindvig, fungerende leder for Statspolitikontoret i Hamar fra oktober 1943 til september 1944. Tjenestegjorde senere i Statspolitiet i Oslo og Grensepolitiet i Elverum. Domfelt ved Eidsivating lagmannsrett 22. april 1947 til tvangsarbeid i 8 år og begrenset tap av allmenn tillit. Løslatt 9. desember 1949.¹⁴⁴⁷

Statspolitikonstabel Oddvin Kåre Berger, Hamarkontoret ble domfelt ved Nord-Hedmark herredsrett 6. desember 1945 til tvangsarbeid i 3 år og 1 måned og begrenset tap av allmenn tillit.¹⁴⁴⁸

¹⁴⁴³ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 65/51, Hålogaland Lagmannsrett den 3. september 1945, Høyesteretts dom den 8. desember 1945; *Nordlys* den 22. juni og 15. desember 1945.

¹⁴⁴⁴ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 3721.

¹⁴⁴⁵ RA. L-sak. Hamar politikammer: Prøveløslatelse, nr. 84.

¹⁴⁴⁶ RA. L-sak. Senja politikammer: dom 32/45; Veum 2012: 459 og 460.

¹⁴⁴⁷ RA. L-sak. Gudbrandsdal politikammer: sak 3020; Veum 2012: 347.

¹⁴⁴⁸ RA. L-sak. Hamar politikammer: sak. 127; Veum 2012: 301.

Statspolitibetjent Oddvin Kaare Levernes, Hamarkontoret ble domfelt ved Nord-Hedmark herredsrett 15. november 1950 til fengsel i 8 år og begrenset tap av allmenn tillit.¹⁴⁴⁹

Politimester i Fredrikstad, Håkon Brede Kristoffersen ble domfelt ved Fredrikstad byrett 19. desember 1949 til fengsel i 90 dager, uten tap av allmenn tillit. Han var tidligere politifullmektig både i Bergen og Larvik. Som tidligere nevnt flyktet han til Sverige 18. august 1943.¹⁴⁵⁰

Politimester i Fredrikstad Nils Vangen, etterfulgte Kristoffersen. Vangen ble domfelt ved byretten i Fredrikstad 7. oktober 1947 til tvangsarbeid i 1 år med begrenset tap av allmenn tillit samt fradømt retten til å drive sakførervirksomhet inntil 1. juli 1949.¹⁴⁵¹

Politipresident i Troms, Gard Herbjørn Holtskog, tidligere blant annet politimester i Sarpsborg og politipresident i Kirkenes. Ble domfelt ved Eidsivating lagmannsrett i november/desember 1948 til tvangsarbeid i 20 år. Fradømt retten til å praktisere som sakfører for alltid og tap av allmenn tillit for bestandig. Høyesterett omgjorde dommen 21. januar 1950 til tvangsarbeid på livstid. Benådet i 1957.¹⁴⁵² Holtskog ble den i Norge som satt lengst fengselet for landssvik.¹⁴⁵³

Avdelingsleder ved Statspolitiavdelingen i Tromsø, tidligere politifullmektig og politiinspektør ved Oslo og Akeravdelingen, Jacob Carl Lothe, etter tjeneste i Tromsø ble han overført til Politidepartementet hos sjefen for Sikkerhetspolitiet. Sluttet i Statspolitiet i begynnelsen av 1945. Domfelt ved Eidsivating lagmannsrett 9. mai 1946 til tvangsarbeid i 5 år og begrenset tap av allmenn tillit. Han beholdt retten til å drive sakførervirksomhet. Løslatt 13. juli 1948.¹⁴⁵⁴

Avdelingsleder ved Statspolitiavdelingen i Tromsø, tidligere overbetjent og politifullmektig samme sted, Sigurd Hagen ble domfelt Hålogaland lagmannsrett 17. desember 1947 til 4 år

¹⁴⁴⁹ RA. L-sak. Hamar politikammer: dom 49b; Veum: 2012: 816

¹⁴⁵⁰ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 53 B

¹⁴⁵¹ RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: sak 1.

¹⁴⁵² RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 4175; Veum 2012: 480 til 483.

¹⁴⁵³ Brattlid, Kristin 2015: 23. *Arkiv magasinet 2/15*. Arkivverket – Riksarkivet.

¹⁴⁵⁴ RA. L-sak. Oslo politikammer: dom 985; Veum 2012: 348.

og 6 måneders tvangsarbeid, begrenset tap av allmenn tillit og for alltid tap av stilling som politimann.¹⁴⁵⁵

Statspolitioverbetjent Per Johannes Mortensen, Statspolitiavdelingen i Tromsø. Domfelt ved Hålogaland lagmannsrett 2. mai 1946 til tvangsarbeid i 4 år og begrenset tap av allmenn tillit. Han ble også fradømt muligheten til å gjøre offentlig tjeneste uten tidsbegrensning.¹⁴⁵⁶

Statspolitibetjent Knut Henrik Tøsse Voigt, Statspolitiavdelingen i Tromsø. Domfelt ved Hålogaland lagmannsrett 1. mars 1948 til tvangsarbeid i 5 år og begrenset tap av allmenn tillit. Anket til Høyesterett kjæremålsutvalg som avviste anken. Løslatt 11. januar 1949.¹⁴⁵⁷

14.1.6 Bestyrere av Arbeidskontorene i Hamar, Fredrikstad og Tromsø

I landssviksaken mot bestyrer for Hamar og Vang arbeidskontor, Einar Akselsen Herberg uttalte Hamar byrett i skjerpene retning at han hadde støttet fienden i særlig alvorlig grad og dømte han til 7 års fengsel og begrenset tap av allmenn tillit.¹⁴⁵⁸ Bestyrer for arbeidskontoret i Fredrikstad, Glemmen og Kråkerøy. Harald Lund ble stilt for Fredrikstad byrett 4. februar 1946. Tiltalt for verving av medlemmer og utskrivning av nordmenn til nasjonal arbeidsinnsats i samsvar med Nasjonal Samling og tyske interesser. Domfelt ved byretten til 3 års tvangsarbeid og begrenset tap av allmenn tillit.¹⁴⁵⁹ Bestyrer for Tromsø Arbeidskontor, Olav Hammer ble ved Hålogaland lagmannsrett dømt til tvangsarbeid i 2 år og 6 måneder, samt begrenset tap av allmenn tillit.¹⁴⁶⁰

I kapitlet har jeg tatt med dommene mot sentrale aktører omtalt i denne avhandlingen for vise hvordan påtalemyndighetene og domstolen reagerte på deres handlinger. Etter å ha lest cirka 120 landssviksaker vil jeg hevde at påtalemakten utførte et omfattende arbeide der de gikk nøye inn på å bevise anklagepunktene mot tiltalte. Det ble gjort gjentatte avhør av tiltalte og vitner som kunne være både negative og positive for de som skulle svare for sine handlinger.

¹⁴⁵⁵ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 23/52; *Tromsø* den 4. mai 1946; Veum 2012: 487.

¹⁴⁵⁶ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 14/51; *Tromsø* den 3. mai 1946, Veum 2012: 490.

¹⁴⁵⁷ RA. L-sak. Troms politikammer: dom hnr. 1a/52; Veum 2012: 491.

¹⁴⁵⁸ RA. L-sak. Hamar politikammer: prøveløslatte 200; *Hamar Arbeiderblad* den 26. april, 4. september og 3. oktober 1946; *Hamar Stiftstidene* den 4. september 1946.

¹⁴⁵⁹ *Fredrikstad blad* den 26. januar, 4 og 5. februar 1946; RA. L-sak. Fredrikstad politikammer: løpenummer 37.

¹⁴⁶⁰ RA. L-sak. Troms politikammer: dom 57/51.

De tiltalte fikk anledning til å redegjøre skriftlig for sine gjerninger og livsløp som førte dem til landssvikretten. Domstolen frafalt anklagepunkt som ikke var godt nok bevist eller når det var tvil om faktum i straffesaken. Det ble i rettssakene oppnevnt forsvarer, vitner og tiltalte fikk forklare seg i rettsalen der det som regel ble fremført skjerpene og formildende omstendigheter, mot eller for tiltalte.

14.2 Sammendrag av byhistorier som omtaler nyordning og kommunal forvaltning

Jeg har sett på hva forfatterne skriver om nyordning og kommunal forvaltning i Hamar, Fredrikstad og Tromsøs byhistorier. Dessuten har jeg tatt et sideblikk på samme tema i byhistorier for ytterligere 7 norske byer under okkupasjonen. Det gjorde jeg for å se hvordan de skildrer implementering av nyordningen, fører og ansvarsprinsippet og hva det betydde for kommunal forvaltning i disse byene.

Historikeren Brynjulv Gjerdåker (1998) har kalt Hamars historie fra 1935 til 1991 *Stiftstad og bygdeby*. Boken forteller om en by med en solid kommuneøkonomi, innbyggernes trauste væremåte, hvordan NSB har preget byen og de sosialdemokratiske tradisjonene. Tyskernes okkupasjon av Hamar er skildret på en tradisjonell måte med temaer om felttoget, motstandsarbeidet og dagligliv. Gjerdåker skriver at tyske styrker besatte Hamar den 9. april om kvelden. Byen lå helt åpen for den tyske invasjonen og ble ikke utsatt for direkte krigsskader.¹⁴⁶¹ Nyordningen ble etablert ved Innenriksdepartementets oppnevning av fabrikkier Grill Fasting til ordfører i januar 1941 som satt i vervet frem til okkupasjonens slutt. Han var medlem av Nasjonal Samling fra 1933 og en av stifterne av Hamar lokallag av Nasjonal Samling. Det hevdes at ordføreren i liten grad blandet seg inn i den daglige driften av kommunen og respekterte faglig dyktighet. Utsagnet er basert på intervjuer og stikkprøver fra Hamar bytingsmøte 10. november 1941, der 21 saker ble behandlet, samtlige vedtak var i overensstemmelse med rådmannen Sigurd Pedersens innstilling som ikke var medlem av Nasjonal Samling. I bytingsmøte 27. november 1942 ble gjort vedtak i 18 saker. Rådmannen fremmet forslag til vedtak i 16 av sakene som ble vedtatt av ordføreren. Bare lokallaget av NS

¹⁴⁶¹ Gjerdåker, Brynjulv 1998: 64 til 107. *Stiftsstad og Bygdeby. Hamars historie 1935 – 1991*. Utgiver Hamar kommune.

i Hamar med 146 medlemmer nådde opp til fylkesgjennomsnittet, sett i forhold til de andre kommunene på Hedemarken. Hedmark fylke hadde nest høyest antall NS-medlemmer i landet ved årsskiftet 1944/45 med 2,44 prosent av befolkningen.¹⁴⁶² Det hevdes at ordføreren ble dømt til ni års frihetstap av byretten i 1946, redusert til syv års fengsel av høyesterett i 1948.¹⁴⁶³ Kommuneøkonomien bedret seg og arbeidsløsheten forsvant under okkupasjonen. Hamars byhistorie skiller seg fra de to andre byene ved at nyordning av kommuneforvaltningen er tonet ned.

Historiker Martin Dehli (1993) har skrevet *Fredrikstad bys Historie V Krig, gjenreisning og velstand 1940 – 1963*. Skildring av okkupasjonstiden har fått en omfattende plass i historieverket, der dagligliv og motstandskamp og er en viktig del av byens krigshistorie. Fredrikstad ble besatt av tyske styrker om kvelden den 12. april 1940 uten kamphandlinger. Fremstillingen av den kommunale styring og nyordning er viet bred omtale og det er tatt med mange hendelser og fakta. Kommunens siste valgte ordfører var Herman Østensvik fra Arbeiderpartiet. John Kristian Johnsen var medlem av Nasjonal Samling og ble i februar 1941 utnevnt til ny ordfører. Fra mars ble kommunen styrt etter fører- og ansvarsprinsippet og var politisk nyordnet. Rådmann Haakon Karlsen ble avsatt av Innenriksdepartementet i desember 1941 fordi han ikke kunne støtte Nasjonal Samling. Etter han fulgte ordfører Johnsen, som satt både som ordfører og rådmann frem til okkupasjonens slutt. Dehli skriver at det i kommunene Fredrikstad med Glemmen var 415 medlemmer som sognet til Nasjonal Samling. Kommunens økonomi under okkupasjonen ble betydelig bedret.¹⁴⁶⁴

Historikerne Pål Christensen og Gunnar Pedersen (1995) har i historieverket om Tromsø behandlet henholdsvis perioden 1900 til 1940 og perioden 1939 til 1945 under tittelen, *Ishavsfolk, arbeidsfolk og fintfolk 1900 – 1945*. Pedersen har skrevet Del 3: «Krig og okkupasjon». Han gir en omfattende skildring av okkupasjonen der temaene er krigføring,

¹⁴⁶² Gjerdåker 1998: 87. *Stiftsstad og bygdeby. Hamars historie 1935 – 1991*. Utgiver Hamar kommune. Forfatteren viser til at NS- oppslutningen på Hedemarken var lavere enn Hedmark fylke som helhet med 1 167 medlemmer i fogderiet per 1944/45. Det var knapt 1,7 % av alle innbyggerne. NS-arkivet, Universitetet i Bergen viser et totalt antall på 198 NS-medlemmer for Hamar by som utgjør 3,3 % av befolkningen. NS-arkivet er oppdatert 2010/11 og er basert på Erstatningsdirektorates kortarkiv over enkelt medlemmer.

¹⁴⁶³ Gjerdåker 1998: 100. Dette er feil, ordføreren i Hamar ble dømt til 3 år og 6 måneders tvangsarbeid og rettighetstap. Kilde: RA. L-sak. Hamar politikammer: dom 192; brev 3. april 1952 fra Det Klg. Justis- og politidepartement, Fengselsstyret.

¹⁴⁶⁴ Dehli, Martin 1993: 1 til 267. *Fredrikstad bys historie*. Bind V. Krig, gjenreisning og velstand 1940 - 1963. Utgitt av Fredrikstad kommune 1993.

nyordning, motstandskamp og dagligliv.¹⁴⁶⁵ Nyordningen er skildret som en viktig del av Tromsøs okkupasjonshistorie. Spesielt for kommunen var de hyppige utskiftninger av ordførere på grunn av interne konflikter i Nasjonal Samling. Fra mars 1941 var kommuneforvaltningen organisert etter nyordningens forordninger. Ordfører Alfred Nilsen fra partiet Venstre var den siste valgte ordføreren i Tromsø, han ble avskjediget av Innenriksdepartementet i august 1941. Etter han fulgte NS-ordførerne Birger Motzfeldt, Ole Thyholdt, Hjalmar Høyem og Peder Larsen, han lå i strid med overordnede myndigheter og egne partifeller. Deretter fulgte Anders O. Gagnås, Idar Schiefloe og Lars Nordmo som var den siste NS-ordføreren i Tromsø. Rådmann Lars Thøring var ikke medlem av NS og satt i stillingen under hele okkupasjonen, hans omtale av ordførerne med unntak av Larsen var, at de ikke hadde blandet seg inn i den kommunale administrasjonen på noen utidig måte. Det var vanskelig for disse nye og uerfarne ordførere å skaffe seg oversikt over kommunens virksomhet. På denne bakgrunnen fortsatte forvaltningen av kommunen omtrent som før okkupasjonen. Forfatteren skriver at NS-lokallag hadde 315 medlemmer, det utgjorde 3 prosent av befolkningen. Partiet var ikke noe særlig populært i byen. Kommunens økonomi var i fortløpende bedring og arbeidsløsheten forsvant i løpet av okkupasjonen.¹⁴⁶⁶

Historikeren Jon Skeie (2007) har behandlet okkupasjonen tradisjonelt i *Porsgrunns historie*, del to, med fokus på hverdagsliv, nyordning, foreningsliv og motstand. Skeies skildring av nyordningen er preget av fakta og objektivitet. Porsgrunn ble besatt av tyske styrker den 16. april 1940. Den siste valgte ordfører var Johan Petter Johansen fra Arbeiderpartiet som ble avsatt 31. desember 1940. Til ny ordfører ble Nils Halvorsen oppnevnt den 2. januar 1941, han var medlem av NS. De fleste kommunale saker ble behandlet og vedtatt direkte av ordfører i ukentlige møter med rådmann Hans Edvard Kjølseth. Spesielt for kommunen var at innenriksminister Hagelin 25. juli 1941 utnevnte NS-mannen Egil Hauglid som ny rådmann med vide fullmakter til «å treffe enhver disposisjon han måtte finne nødvendig». Fullmakten gjaldt også for de ti andre kommunene i Nedre Telemark. Daværende rådmann Kjølseth ble oppsagt etter ordre fra Hagelin og 13 ansatte i kommunen måtte slutte i sine stillinger. I praktisk handling kom den nye rådmannen til å stå over ordføreren under hele okkupasjonen

¹⁴⁶⁵ Christensen, Pål og Pedersen, Gunnar 1995: *Tromsø gjennom 10000 år. Ishavsfolk, arbeidsfolk og fintfolk 1900 – 1995*. Utgitt av Tromsø kommune 1995. Forfatter av del 1 og 2, fra 1900 - 1940 er Pål Christensen. Gunnar Pedersen er forfatter av del 3, fra 1939 – 1945.

¹⁴⁶⁶ Christensen og Pedersen 1995: 450, 451, 453, 454, 458, 567 og 504.

og i en viss grad rangerte han også over fylkesmannen i Telemark. De første okkupasjonsårene sto NS sterkt i byen, partiet fikk 60 nye medlemmer fra 9. april 1940 til om lag august og i januar 1941 hadde NS fått 158 nye medlemmer. Skeie skildrer de interne stridighetene mellom fylket og kommunen, og konflikten i Nasjonal Samling mellom en moderat fløy med fylkesmann Knudsen og ordfører Halvorsen i spissen og en radikal fløy som støttet Hauglid. Striden bestod til okkupasjonens slutt uten at noen av fløyene fikk et endelig overtak. Konfliktene bidro til at virksomheten i partiet ble rammet, i tillegg kom mangelen på kompetente NS-folk. Det førte til at Nasjonal Samling ikke fikk full kontroll med kommuneforvaltningen.¹⁴⁶⁷

Historikeren Finn Olstad (1997) har skrevet *Sandefjords historieverk*. Byen ble den 16. april 1940 besatt av tyskerne uten kamp. Nasjonal Samling tok etter hvert over styring av den kommunale forvaltningen. Rådmann Finn Sandberg ble beordret til Innenriksdepartementet høsten 1941, etter han ble medlem av Nasjonal Samling. Fridtjof Holtedal ble oppnevnt som ny rådmann. Etter kort tid overtok han også ordførerstillingen etter Nils Tholefsen. Holtedal tok i noen grad hensyn til formenns dissenser. Kommunens budsjetter var i liten grad preget av partiet med unntak av bevilgninger til Nasjonal Samlings særorganisasjoner. Ordføreren var i budsjettssammenheng for så vidt opptatt av helse- og hygienetjenesten i kommunen. I Sandefjord ble Nasjonal Samlings fylkesførerkontor etablert, byen ble et sentrum for partiets virksomhet i Vestfold fylke. Oppslutningen om NS i fylket var under landsgjennomsnittet. I løpet av okkupasjonen utgjorde landssnittet 1,7 prosent.¹⁴⁶⁸ Nasjonal Samlings virksomhet i byen var fraværende sommeren 1940, høsten fikk imidlertid partiet en del medlemmer og i løpet 1942 var det om lag 200 medlemmer i Sandefjord iberegnet Sandar kommune. Arbeidsledigheten forsvant helt i løpet okkupasjonen. Ifølge Olstad var ikke Sandefjord helt og fullt styrt etter førerprinsippet. Kommunens lånegjeld ble nedbetalt fra cirka kroner 850 000 til 470 000. I kapitel «okkupasjon og nyordning» står det lite om selve kommuneforvaltningen.¹⁴⁶⁹

¹⁴⁶⁷ Skeie, Jon 2007: 267 til 275, 288 til 292, 305 til 310, 336, 393, 402 til 419. *Porsgrunns historie*. Bind 3. *Storindustri ns havneby*. Utgitt av Porsgrunn Kommune 2007.

¹⁴⁶⁸ Myklebust 1974: 91

¹⁴⁶⁹ Olstad, Finn 1997: 110 til 132, 150 til 187. *Sandefjords historie*. Bind 2. En vanlig småby? Sandefjord kommune 1997.

Historikeren Inger Bjørnhaug (2000) har i tredje bindet om Lillehammer og Fåbergers historie, *Dølaby, verdensby*, i del to skildret krig og nyordning. Lillehammer ble besatt av tyskerne den 22. april 1940. Forfatteren omtaler krigshandlinger, hverdagsliv, økonomiske vilkår, motstand, Nasjonal Samling og landssvikeroppgjøret. Nyordningen er behandlet i eget kapitel, den kommunale forvaltningen er viet liten plass i framstillingen. Som valgt ordfører i Lillehammer fungerte Margit Haslund i 1940, hun ble avsatt etter 8 måneder i vervet. Bjørnhaug skriver at det var gjentatte utskiftinger av NS- ordførere uten å tallfeste eller nevne hvem som innehadde vervet. Selv om NS hadde en oppslutning på cirka 208 medlemmer, 3,8 prosent av befolkningen i Lillehammer, var ikke andelen formenn i bytinget på det meste større enn åtte av tretten i bytinget. Nyordningen fikk antakelig ikke så mye å si i praksis for administrasjon av kommunen.¹⁴⁷⁰

Historikeren Olav Arild Abrahamsen (1994) gir en omfattende skildring av krigens gang i Molde, kamphandlinger, nyordning, krigshverdagen, foreningslivet, motstandsarbeidet og tyskernes kapitulasjon. Molde ble besatt av tyske styrker den 14. mai 1940 etter at byen var bombet av tyske fly siden 15. april. Det førte blant til at hele 92 prosent av sentrumsbebyggelsen ble ødelagt og menneskeliv gikk tapt. Gjenreisningen av byen startet i 1940 og fortsatte videre etter 1945. Den siste lovlig valgte ordfører i Molde var O. S. Nås som stadig måtte flytte kommuneforvaltningen på grunn av bombingene. Etter han ble NS-medlem Hans Jacob Sparre Schneider oppnevnt som NS-ordfører 1941 og hadde vervet frem til okkupasjonens slutt. Han var tidligere varaordfører og ordfører fra 1928 og frem til 1931. Selv om han gikk inn for nyordningen, var han meget forbeholden med bevilgninger til NS. Rådmann Nils Skulstad og etatsjefene i kommuneadministrasjonen satt i sine stillinger under hele okkupasjonen. Nasjonal Samling etablerte allerede i 1933 et lokallag i Molde som hadde minimal oppslutning fra byens befolkning. Innmeldinger i lokallaget toppet seg fra 1940 til 1942, etter denne tiden stagnerte partiet i Molde og tapte medlemmer til Ålesund. Hirden var ikke populær i byen. Kommuneøkonomien ble bedret under okkupasjonen, gjelden på cirka 1 million kroner ble nedbetalt med cirka kroner 800 000 til 200 000. Ordfører Schneider døde før rettsoppgjøret.¹⁴⁷¹

¹⁴⁷⁰ Bjørnhaug, Inger 2000: 160 til 199. *Lillehammer og Fåbergers historie - Dølaby, verdensby*. Bind 3. Historieverket er delt inn i tre deler og omfatter perioden fra 1914 til 2000.

¹⁴⁷¹ Abrahamsen, Olav Arild 1994: 13 til 68, 215 til 222 og 243. *Molde Bys Historie IV 1940 - 1964. Krig - gjenoppbygging - vekst*.

Historikeren Anders Kirkhusmo (1997) skriver om okkupasjonen i *Trondheims Historie 997-1997*. Bind 5. Vekst gjennom krise og krig 1920 – 1964. Han behandler temaer som Trondheim i krig, overgangsstyret, tyskerarbeid, samarbeid med tyskerne, nyordning, Nasjonal Samling, nazifisering, motstandskamp og dagligliv i byen. Trondheim ble besatt av tyske styrker 9. april 1940 uten kamphandlinger. 31. oktober 1940 ble den lovlig valgte ordfører Ivar Skjånes avsatt, han ble erstattet av NS-ordfører Olav Bergan samme dag. Han satt frem til november 1943. Deretter overtok NS-medlem S.C. Stokstad som ny ordfører frem til 7. mai 1945. Det oppsto tidlig samarbeidsproblemer mellom den nyoppnevnte ordfører Bergan og de tre rådmenn. Sosialrådmann O. C. Gundersen ble oppsagt etter å ha skrevet brev til ordføreren der han tok klar avstand fra Nasjonal Samlings politikk. Etter han tok NS-mannen Johan H. Selnæs over som sosialrådmann. Både finansrådmann Kobbe og teknisk rådmann Ræder ble suspendert fra sine stillinger. Etter disse overtok NS-medlem Sigfred Svebakken deres arbeidsoppgaver. I løpet av okkupasjonen var om lag 1700 til 1800 medlem av NS i Trondheim, det representerte cirka 3 prosent av folketallet mot cirka 1,8 prosent på landsbasis. Nyordningen av kommuneforvaltningen førte ikke til at Nasjonal Samling fikk full kontroll over forvaltningen, byen ble i store trekk styrt og administrert som før. Selv om det sto store tyske styrker i Trondheim under okkupasjonen ble byen i liten grad rammet av krigsødeleggelser.¹⁴⁷²

Historikeren Steinar Aas gir en omfattende skildring av okkupasjonstiden i *Narviks historie*. Bind 1. 1902 - 1950. *Byen, banen og bolaget*. Kapittel 12 og 13 gir en grundig fremstilling av krigshandlingene, gjenreisning, malmtransporten, hverdagslivet, nyordning og kommuneforvaltningen. Etter harde krigshandlinger mellom tyske styrker og allierte styrker bestående av norske, britiske, franske og polske styrker, fra 9/10. april til 28. mai 1940 klarte tyskerne å gjenerobre Narvik. Kamphandlingene førte til at menneskeliv gikk tapt og til store materielle skader i byen med omegnen og et stort behov for gjenoppbygging av ødelagte bygninger, veier, gater, bruer, havneanlegg, jernbane og togmateriell. Første del av gjenreisningsarbeidet startet i 1940 og fortsatte etter 1945. Fra nyttår 1941 ble det folkevalgte styret i Narvik avviklet som for de aller fleste kommuner i Norge, Ottar Trædal ble den 14. januar oppnevnt som NS-ordfører i byen. Spesielt var at Trædal oppnevnte en personlig sekretær som var en ihuga NS-mann. Han skulle overvåke kommunalt ansatte og drive med

¹⁴⁷² Kirkhusmo 1997: 245 til 317.

sensur, sekretærens utnevning var omstridd i kommunen. Fra årsskiftet 1942/43 overtok NS-medlem Birger Holst vervet som ny ordfører frem til 1944. Trygve Walheim ble den siste NS-ordfører i byen. Antall NS-medlemmer i Narvik var cirka 203, det gir en oppslutning på noe over 2 prosent av befolkningen. Rådmannen og formannskapssekretær fikk en sentral rolle i kommunen med relativt hyppige skifter av NS-ordførere og formenn med liten erfaring fra kommunal forvaltning. Kommuneforvaltningen kan derfor beskrives mer som et rådmannsvelde, enn styrt etter førerprinsippet skriver Aas. Kommunens gjeld var redusert fra ti til seks millioner kroner fra 1941 til 1946. Den økonomiske handlefrihet var etter frigjøringen likevel begrenset på grunn av store kostnader med gjenreisningsarbeidet under og etter krigen.¹⁴⁷³ Dette gjelder for eksempel Molde, Bodø og Kristiansund.

Historikeren Randi Rønning Balsvik (1989) skriver at etter tyskernes overfall på Sovjet i 1941 ble Vardø nærmest en frontby, dette året gikk det 51 bombealarmer. Etter de mange flybombinger fra sovjetrusserne ble tilstedeværelsen i Vardø farlig og mange ble tvunget til å flykte, også de som drev butikk flyttet til fastlandssiden. Byens sykehus ble i mars 1942 truffet av to bomber, 11 fra Vardø omkom og 7 fra andre steder. I juni 1943 var det stasjonert minst 834 tyske soldater i byen og ved årsskiftet 1943/44 var antallet økt til 1100. De fleste var innkvartert i private hjem, men offentlige bygg ble også brukt. Nyordningen i Vardø ble innført i mars 1941, da NS-mannen Erling Pedersen ble oppnevnt som ordfører. Han tok etter hvert avstand fra okkupasjonen og andre NS-medlemmer. Sommeren 1942 søkte Pedersen fylkesmannen om å bli fritatt, men fikk avslag. Hvorfor han endret synspunkt underveis kan bero på hyppig bombing av byen, evakuering, sivile tap og generell misnøye med partiet og okkupasjonsmakten. Som ordfører ivaretok Pedersen byens interesser på en best mulig måte under okkupasjonen. I motsetning til mange kommuner i Norge ble økonomien i Vardø ikke forbedret. En årsak var at mange funksjonærer reiste bort, og nye ville ikke komme på grunn av de stadige bombeangrepene. Fiskebåtene hadde landligge på grunn av faren for bombing og torpedering til sjøs.¹⁴⁷⁴

¹⁴⁷³ Aas 2001: 393 til 500. *Narviks Historie*. Bind 1 1902 - 1950. *Byen, banen og bolaget*.

¹⁴⁷⁴ Balsvik, Rønning, Randi 1989: 207 til 233. *Vardø Grenespost og fiskevær 1850 – 1950*. Bind 2. Vardø kommune 1989.

14.2.1 Oppsummering

Mellom 9. og 20. april ble Trondheim, Sandefjord og Porsgrunn besatt av tyske stryker, 22. april fulgte Lillehammer. Annerledes stilte det seg for Molde og Narvik der okkupasjonen skjedde henholdsvis 14. mai og 28. mai. I disse to byene foregikk harde kamphandlinger. Vardø skiller seg ut ved at det var bombeangrep både 1941/44 gjennom hele krigen. I Narvik var det tre NS-ordførere, spesielt var at den først oppnevnte ordfører ansatte en sekretær som fikk blant annet til oppgave å overvåke ansatte i kommunen. I Lillehammer var det også gjentatte utskiftninger av NS-ordførere. I Trondheim satt to NS-ordførere. Molde hadde bare en NS-ordfører under hele perioden, til forskjell for de andre hadde han tidligere erfaring som ordfører. I Sandefjord fikk NS-rådmannen også ordførervervet. Porsgrunns NS-ordfører tilhørte en moderat fløy i partiet. NS-ordføreren i Vardø skiller seg fra de andre ordførerne ved at han distanserte seg fra partiet og søkte om avskjed fra vervet i 1942. Han fikk avslag og ble sittende. Rådmann i Porsgrunn ble direkte utnevnt av innenriksminister Hagelin med vide fullmakter som førte til at han i en viss grad sto over ordfører og fylkesmann. Han innehadde stillingen under hele okkupasjonen. I Trondheim ble de tre sittende rådmenn fjernet fra stillingene og i deres sted ble to partimedlemmer oppnevnt. Rådmannen i Narvik var ikke NS-mann og satt i stillingen under hele okkupasjonen. Det samme gjaldt for Moldes rådmann. Oppslutningen om NS var størst i Trondheim sammenlignet med de andre byene.

15 Kilder og litteratur

15.1 Utrykte kilder

15.1.1 Muntlige kilder

Samtaler med Jon Lundesgaard, førsteamanuensis i bedriftsøkonomi ved Høgskolen i Hedmark (Institutt for økonomi, Campus Rena).

Samtale med tidligere ordfører i Hamar, Egil O. Larsen 15. august 2007. Han var ordfører fra 1976 til utgangen av 1991. Han representerte Arbeiderpartiet.

Samtale med Eva Kløvstad (Jørgensen) fra Hamar den 24. juni 2013. Hun var øverste sjef for Milorg i en alder av 23 år, distrikt 25, fra 1944 til krigens slutt. Distriktet omfattet den gang kommunene Hamar, Vang, Romedal, Nes, Ringsaker, Stange og Løten.

15.1.2 Riksarkivet

- L-sak - Hamar politikammer: dom nr. 60
- L-sak - Hamar politikammer: prøveløslatt 127
- L-sak - Hamar politikammer: prøveløslatt nr. 164
- L-sak - Hamar politikammer: prøveløslatt 200
- L-sak - Hamar politikammer: prøveløslatt nr. 192
- L-sak - Hamar politikammer: prøveløslatt 193
- L-sak - Hamar politikammer: prøveløslatt nr. 168
- L-sak - Hamar politikammer: avsonet dom nr. 9
- L-sak - Hamar politikammer: betinget dom nr. 49b
- L-sak - Hamar politikammer: prøveløslatt 128
- L-sak - Hamar politikammer: prøveløslatt 179
- L-sak - Hamar politikammer: betinget dom 49
- L-sak - Hamar politikammer: prøveløslatt 134
- L-sak - Bergen politikammer: dom 590
- L-sak - Helgeland politikammer: jnr. 1506 (i eske 45)
- L-sak - Gudbrandsdal politikammer: sak 1064

- L-sak - Oslo politikammer: dom 4088
- L-sak - Oslo politikammer: dom 3322
- L-sak - Oslo politikammer: dom 3525
- L-sak - Oslo politikammer: dom 3550
- L-sak - Oslo politikammer: 985
- L-sak - Oslo politikammer: dom 3523
- L-sak - Oslo politikammer: henl. Til obs A nr. 2826
- L-sak - Oslo politikammer: dom 846
- L-sak - Oslo politikammer: dom 1036
- L-sak - Oslo politikammer: dom 3975
- L-sak - Oslo politikammer: dom 2172
- L-sak - Oslo politikammer: dom 4380
- L-sak - Oslo politikammer: dom 4088
- L-sak - Oslo politikammer: dom 3336
- L-sak - Oslo politikammer: dom 3721
- L-sak - Oslo politikammer: dom 3859
- L-sak - Oslo politikammer: dom 4414
- L-sak - Oslo politikammer: dom 4175
- L-sak - Oslo politikammer: dom 1142
- L-sak – Oslo politikammer: dom 4136/49
- L-sak - Fredrikstad politikammer: sak 1
- L-sak - Fredrikstad politikammer: sak 4
- L-sak - Fredrikstad politikammer: Lnr.37
- L-sak - Fredrikstad politikammer: sak 53 B
- L-sak - Fredrikstad politikammer: sak 62
- L-sak - Fredrikstad politikammer: Lnr.91
- L-sak - Fredrikstad politikammer: sak 98
- L-sak - Fredrikstad politikammer: sak 118
- L-sak - Fredrikstad politikammer: sak 126
- L-sak - Fredrikstad politikammer: sak 324
- L-sak - Fredrikstad politikammer: sak 746

- L-sak - Fredrikstad politikammer: 811
- L-sak - Fredrikstad politikammer: sak 805
- L-sak - Follo politikammer: dom 89/46
- L-sak - Sarpsborg politikammer: A nr. 1064/45
- L-sak - Sarpsborg politikammer: anr. 2711/45
- L-sak - Romerike politikammer: A nr. 1844/45
- L-sak - Romerike politikammer: sak 1459/45
- L-sak - Nordmøre politikammer: dom 546/45
- L-sak - Troms politikammer: dom 3/49
- L-sak - Troms politikammer: dom 12/52
- L-sak - Troms politikammer: dom 11/47
- L-sak - Troms politikammer: dom 11/51
- L-sak - Troms politikammer: dom 33/48
- L-sak - Troms politikammer: dom 17/52
- L-sak - Troms politikammer: dom 14/51
- L-sak - Troms politikammer: dom 40/51
- L-sak - Troms politikammer: dom 45/51
- L-sak - Troms politikammer: dom 46/51
- L-sak - Troms politikammer: dom 30/49
- L-sak - Troms politikammer: dom 57/51
- L-sak - Troms politikammer: dom 65/51
- L-sak - Troms politikammer: dom 1/45
- L-sak - Troms politikammer: dom 3/51
- L-sak - Troms politikammer: dom 21/52
- L-sak - Troms politikammer: fengselsforelegg 4/52
- L-sak - Troms politikammer: dom 23/52
- L-sak - Helgeland politikammer: sak nr. 1506. Rapport til Hamar politikammer 30. mai 1945.
- Hålogaland lagmannsrett, dombok i landssviksaker, dom 6. mai 1946 (1nr. 107)
- L-sak - Senja politikammer: dom 32/45
- L-sak - Østerdal politikammer: dom 625
- L-sak - Sør-Varanger politikammer: dom 40/51

- Medlemsregister fra Nasjonal Samling. PA 761 - NS Riksøkonomiavdelingen: Topografisk medlemsregister eske 7: Hedmark lag 5 – Hamar, serie Fkc i eske 1: Fredrikstad; og i eske 20: Tromsø
- Medisinalberetninger for Hamar, 1940 - 1945
- Medisinalberetninger for Fredrikstad, 1940 - 1945
- Medisinalberetninger for Tromsø 1940 - 1945
- PA-755 - Halldis Neegard Østbye, eske 5, utkast NS-historie, hele arkivet
- PA-759 NS, Generalsekretariatet, eske 1, 2, 5 og 6. Serie Fa, eske 1, og serie Ie, eske 66, eske 9, 28, 61 og 86
- PA- 760 - NS Partiarkiv
- PA- 762 - NS Riksdepot
- PA- 763 - NS Riksorganisasjonsavdeling (1 eske - hele arkivet)
- PA- 765 - NS Rikshirden
- PA- 771 - NS Faggruppeorganisasjon, eske 2
- PA- 774 - NS FO Stor Oslo Hovedorganisasjon 1940-1945, eske 2
- PA- 776 – NS Fylkesorganisasjon, eske 4 og 5
- PA- 777 - NS Utenriksorganisasjonen
- PA- 782 - Oversiktsmateriale over NS-organisasjoner: eske 9
- Riksarkivet. Rapport til Kgl. Norske Legasjon, Rettskontoret. 24. oktober er 1944, ad. Rådmann Sigurd Pedersen flukt til Sverige
- PA- 783 – NS yrkesgrupper og nazifiserte organisasjoner (1 eske - arkivet)
- RA. «Årbøker, Arbeidstjenesten» (AT) 1941, 1942 og 1943. «Vaktreglement», «Arbeidsinstrukser». 5 Esker, sak L-4136/49 Frølich—Hanssen

15.1.3 Statsarkivet i Oslo

Eidsivating lagmannsrett Landssvikavdelingen: dom i sak 163/1947.

15.1.4 Hamar kommunes sentralarkiv

- Hamar bystyrets forhandlinger 1938 til 1946
- Hamar bytings forhandlinger 1941 til 1944
- Utskrift av vedtaksprotokoll for ordføreren i Hamar 1941- 8. mai 1945

- Utskrift av det midlertidige kommunestyres forhandlingsprotokoll 1945
- Utskrift av bystyrets og formannskapets forhandlingsprotokoll 1945
- Utskrift av formannskapets forhandlingsprotokoll 1945
- Utskrift av formannskapets forhandlingsprotokoll 1946

15.1.5 Fredrikstads kommunale arkiv

Gjennomgang av ordførerens vedtaksprotokoller 1938 til 1945. Saker behandlet i Fredrikstad bystyre for årene 1938, 1939 og bystyre (byting) fra 1940 til 1945. Korrespondanse mellom rådmann, ordfører, fylkesmann, fylkesfører, Nasjonal Samling og Innenriksdepartementet.

15.1.6 Tromsøs kommunale arkiv

Gjennomgang av ordførerens vedtaksprotokoller og Tromsøs bystyre (byting) forhandlingsprotokoller fra 1940 til om lag 1945. Bystyre og formannskaps protokoller fra 1938 og 1939. Korrespondanse mellom rådmann, ordfører, fylkesmann, fylkesfører, Nasjonal Samling og Innenriksdepartementet.

- *Krigstidens Tromsø*. En utstilling 22. juni – 31. juli 1990
- Guide ABC for Tromsø 1990 – Tromsø Arrangement AS
- Thøring, Lars, 30. mai 1945. Kort oversikt over den kommunale forvaltningen i okkupasjonstiden.

15.1.7 Universitetsbiblioteket i Tromsø

Universitetsbiblioteket for kultur- og samfunnsfag i Tromsø har vært en viktig kilde for innhenting av litteratur, tidsskrift og Nasjonal Samlings egne aviser og meldingsblad. Publikasjonene gir kunnskap om Nyordning, Nasjonal Samlings organisasjon, propaganda og bestemmelser for hvordan arbeids- og ansvarsfordeling var i partiet. Tidsskriftene inneholder også appeller fra fylkesfører samt instruksjer og orienteringer fra ulike organisasjonsledd i NS.

Norges offentlige utredninger NOU 1976: 17. Den lokale statsforvaltningen. *Oversikt over den lokale statsforvaltningen i 1975*. III. Fylkesmannsembetene.

Norges offentlige utredninger NOU 1982: 3 *Maktutredningen*. Sluttrapport. Utredning i en undersøkelse satt i gang ved kongelig resolusjon av 22. september 1972. Avgitt til Statsministeren i januar 1982. Universitetsforlaget.

Ragnarok 1940 til 1945 (Redaktør Hans S. Jacobsen)

Hirdmannen 1940 til 1945 (Kamporgan for Rikshirden)¹⁴⁷⁵

15.1.8 Hamar folkebibliotek

Hamar magasin, lokale utklippssamling. Boks, merket diverse nummer av utgivelser fra Nasjonal Samlings:

- Birkebeineren 1942: nr. 3. (Meldingsblad for Hedmark og Opland fylkes organisasjon. Fra nr. 1 1943 meldingsblad for tillitsmenn)¹⁴⁷⁶
1943: nr. 6 og 7.
1944: nr. 1, 2, 3, 5, 8, 9, 10, 11.
- NS-instruksjoner og meddelelser for Nasjonal Samling fra Hedmark og Opland Fylkesorganisasjon 14. mars 1942.
- *Fylkingen* 1944: nr. 3. (Organ for NS ungdomsfylking i Hedmark og Opland)¹⁴⁷⁷

15.1.9 Kommunesektorens interesse- og arbeidsgiverorganisasjon (KS), Oslo

Kommunalt Tidsskrift fra 1940 til 1946

15.1.10 Privat samler – Kjell Peter Ødegaarden

Nasjonal Samling Personalkontor for Offentlig Tjeneste (NSPOT) sin beskrivelse av fremgangsmåten ved ansettelse i offentlig tjeneste fra 15. februar 1941.

Nasjonal Samlings Program skrevet og vedtatt 1934

¹⁴⁷⁵ Jensen 1992: 41.

¹⁴⁷⁶ Jensen 1992: 21.

¹⁴⁷⁷ Jensen 1992: 35.

15.1.11 Statens Kartverk

Oversikt (utsnitt) over Hamar, Fredrikstad og Tromsø kommune med nabokommuner. «Herredskart over Norge utgitt av Norges Geografiske Opmaaling 1918»: Kartverket.

15.2 Trykte kilder

15.2.1 Aviser

- *Aftenposten* 24. oktober 2014 og 20. desember 2014
- *Hamar Arbeiderblad*, fra januar 1940 til 30. januar 1943. Fra 14. mai 1945 til 31. desember 1946
- *Hamar Stiftstidende*, 1940 til 1943, 14. mai 1945 til januar 1947
- *Hedmark*, Hamar 1. februar til 30. juni 1943
- *Hedemarkingen*, Hamar 2. juli 1943 til 8. mai 1945
- *Østlendingen*, Elverum 1941 til 1945
- *Nordlys*, Tromsø 1940, 45 og 46.
- *Tromsø*, 1940 – 1946
- *Fredrikstad Blad*, 1940, 45, 46. *Fredrikstad Blad* og *Folden* fra mai 1943 til 1945
- *Demokraten (Smaalenenes Sosial-Demokrat)*. Fra oktober 1940 het avisen *Folden* til mai 1943,
- *Fritt Folk* – 1934 til 1945

15.2.2 Litteratur

Andenæs, Johs 1979: *Det vanskelige oppgjøret*. Første utgave 1979. Tanum – Norli. Oslo 1979.

Alnæs, Randolph 1999: *Frontkjempere Kristiansundere på Østfronten og i Finland under den 2. verdenskrig*. Utgitt av Randolph Alnæs. Særtrykk av artikkel fra årbok for Nordmøre 1999 utgitt av Nordmøre Historielag.

Anderssen, Ida Merethe 2013: *Den kommunale fattighjelpens vekst og fall 1920-1945*. Masteroppgave i historie. Universitetet i Nordland. Fakultetet for samfunnsvitenskap.

Andresen, Wikstrand, Ørnulf 2007: *Hvordan styrte Nasjonal Samling den kommunale forvaltningen i Hamar fra 1940 til 1945*. Mastergradsavhandling i historie ved Universitet i Tromsø. Høsten 2007.

Aukrust, Odd og Bjerve, Petter Jakob 1945: *Hva krigen kostet Norge*. Dreyers Forlag. Oslo 1945.

Aune, Arnt Ove 1974: *NS Riksledelse 1940 – 1945. Organisering og rekruttering*. Hovedoppgave i historie høsten 1974. Universitetet i Bergen.

Austdal, Morten, Hegehaugen, Elisabeth, Iversby, Ivar K., Johansen Erik 1983: *Hamar og Hamardistriktet under okkupasjonen*. Et historisk og pedagogisk prosjekt ved Hamar lærerhøgskole 1983. Hamar lærerhøgskole 1983.

Balsvik, Randi Rønning 1989: *Vardø Grensepost og fiskevær 1850-1950 - 2. Vardø Kommune 1989*.

Bergmann, Lovisa 2019: *Okkupant om okkupert*. Fremstillingen av nordmenn i Deutsche Polarzeitung og Polar-Kurier (1941-1945). Masteroppgave i historie, HIS-3000, mai 2019. Norges Arktiske Universitet

Bennet, Jeremy 1979: *Black Propaganda «(Sort propaganda) Besættelsen 1940-45 Politik, motstand, befrielse*. Redaktion: Hæstrup, Jørgen, Kirchhoff, Hans, Poulsen, Henning og Petersen, Hjalmar. 3. reviderte utgave av *Besættelsens Hvem-Hvad- Hvorfor*.

Berg, Harald 1953: *Hamar Katedralskoles historie*.

Berg, Emil Morten 1987: *Ledelse – en utfordring!* NKS-Forlaget, ny revidert utgave 1987.

Bergh, Trond og Eriksen, Knut Einar 1998: *Den hemmelige krigen. Overvåking i Norge 1914-1997*. Bind 1. Overvåkingssystemet bygges opp 1914 - 1955. Cappelen Akademiske Forlag. Oslo 1998.

Blichfeldt, Leif 1992: *Gjøvik 1940 - 1945*. Krig, okkupasjon, frigjøring. Utgitt på eget forlag 1992.

Blindheim, Svein 1974: *Frontkjemperbevegelsen*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1974.

Bohn, Robert 2000: *Reichskommissariat Norwegen. Nationalsozialistische Neuordnung und Kriegswirtschaft*. Munchen Oldenbourg 2000.

Borge, Baard Herman. 1998 a: *NS's mange ansikter - Innholdsanalyse av et propagandaskrift fra 1944*. HiH *Skriftserie* 11/1998. Høgskolen i Harstad.

Borge, Baard Herman 2012: *I rettsoppoppjørets lange skygger*. Andre generasjonsproblemer i lys av moderne transisjonsteori. Avhandling for graden philosophiae doctor (ph.d.). University of Bergen, Norway 2012.

Brattlid, Kristin 2015: *Arkiv magasinet 2/15*. Arkivverket – Riksarkivet.

Brevig, Hans Olav 1979: *NS, fra parti til sekt*. Pax forlag 1979.

Brevig, Hans Olav og Ivo de Figueiredo 2002: *Den norske fascismen*. Nasjonal Samling 1933 - 1940. Pax Forlag AS, Oslo 2002.

Brenden, Geir og Thomassen, Arne Hakon 2010: *SS-Schijæger-Bataillon «Norge» Norska skjægere på østfronten 1941-44*. Kom med oss norrut Norska frivilliga i Finland 1941- 44.

Bjørnhaug, Inger 2000: *Lillehammer og Fåbergers historie. Dølaby, verdensby*. Bind 3. Thorsrud a.s. Lokalhistorisk forlag – Lillehammer 2000.

Bohn, Robert 2000: *Reichskommissariat Norwegen.»Nationalsozialistische Neordnung» und Kriegswirtschaft*. Munchen: Oldenbourg 2000.

Bukve, Oddbjørn 1989: *Kommunal forvaltning og planlegging*. Det Norske Samlaget Oslo 1989.

Bækkerud, Tom 1973: *Sivilorganisasjonen i Hedmark*. Hovedoppgave ved universitetet i Oslo. Historisk institutt 1973.

Carlsen, Terje, Skogstrøm, Erik (red.) Jarild, Tor Greiner (foto) 1992: *Fredrikstad alle tiders by*. Svein Gran, Kom Forlag A/S 1992.

- Christensen, Pål og Pedersen, Gunnar 1995: *Tromsø gjennom 10000 år. Ishavsfolk, arbeidsfolk og fintfolk 1900- 1945*. Tromsø kommune 1995.
- Christensen, Pål og Tjelmeland, Hallvard 1995: *Flammende budbringer*. Nordlys gjennom 100 år.
- Corell, Synne 2009: *Krigens ettertid: Okkupasjonshistorien i norske historiebøker*. Avhandling for ph.d.-graden i historie. Institutt for arkeologi, konservering og historie. Det humanistiske fakultet. Universitet i Oslo 2009.
- Dahl, Hans Fredrik 2001: *De store ideologienes tid*. Norsk Idèhistorie bind V. (Red.) Eriksen Berg, Trond, Sørensen, Øystein. Aschehoug & Co, 2001.
- Dahl, Hans Fredrik 1992: *Vidkun Quisling en fører for fall*. Aschehoug & Co 1992.
- Dahl, Hans Fredrik 1991: *Vidkun Quisling en fører blir til*. Aschehoug & Co 1991.
- Dahl, Hans Fredrik og Sørensen, Øystein (red.) 2004: *Et rettfærdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Pax Forlag A/S. Oslo 2004.
- Dahl, Hans Fredrik (m.fl.)1991: «Nytt lys på okkupasjonshistorien». Innlegg på HIFO-konferansen på Sjusjøen januar 1991. Den norske historiske forening. Oslo 1991.
- Dahl, Hans Fredrik, Hagtvet, Bernt, Hjeltnes, Guri 1982: *Den norske nasjonalsosialismen. Nasjonal Samling 1933 – 1945 i tekst og bilder*. Pax Forlag as, 1982, samt utgave fra 2009.
- Dahl, Hans Fredrik, Hjeltnes, Guri, Nøkleby, Berit, Ringdal, Nils Johan, Sørensen, Øystein (Redaksjon). Forlagsredaksjon / bilderredaksjon: Hagen, Eirin 1995: *Norsk krigsleksikon 1940 – 45*. J. W. Cappelens Forlag as 1995.
- Dahl, Hans Fredrik 1992: «Ledelse i en førerstat». *Nytt Norsk tidsskrift*. Årgang 9. nr. 2. 1992.
- Dahl, Hans Fredrik, Kirchhoff, Hans, Lund, Joachim, Vaale, Lars-Erik 2010: *Danske tilstander Norske tilstander*. Forskjeller og likheter under tysk okkupasjon 1940-45. Forlaget Press 2010.

Dahl, Ottar 1995: 46. *Fra konsensus til katastrofe*. Kapitler av fascismens historie i Italia. Det blå bibliotek.

Dahl, Thorleif 1943: 262 – 300. *Omlegging av det kommunale selvstyret*. Det nye Norge. (red. N. N. Østbye) Volum 2 1943. Utgitt av NS-propaganda-avdeling.

Dam, Peder 1979: 377 – 401. Besættelsen 1940-45. Politikk, motstand, befrielse. Danske kommuner 1838-2012. Polititakens Forlag 1979.

Danielsen, Rolf og Ugelvik Larsen, Stein 1976: *Fra idé til dom. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling*. Universitetsforlaget Bergen, Oslo, Tromsø 1976.

Danielsen, Rolf og Hovland, Edgar m/flere 1991: 292. *Grunntrekk i norsk historie. Fra vikingtid til våre dager*. Universitetsforlaget.

Debes, Jan 1980: Sentraladministrasjonens historie 1940 - 1945. Bind 5. Oslo. Universitetsforlaget, 1980

Dehli, Martin 1981: *Fredrikstad under krig og okkupasjon*. Utgitt av Fredrikstad kommune 1981.

Dehli, Martin 1987: *Fredrikstad bys historie*. Bind IV. Fredrikstad i krigstid og krisetid 1914-1940. Utgitt av Fredrikstad kommune 1987.

Dehli, Martin 1993: *Fredrikstad bys historie*. Bind V. Krig, Gjenreising og Velstand 1940 – 1963. Utgitt av Fredrikstad kommune 1993.

Dethlefsen, Henrik. *Mellem attentisme og aktivisme*. Synspunkter på den politiske kollaborasjonen 1939-1943. I *Dansk Historisk Tidsskrift*, bind 89. 1989.

Drivenes, Arne, Wold, Anne Hauan, Wold, Helge A. 1994. *1. Nordnorsk kulturhistorie. Det gjenstridige landet*. Gyldendal norsk forlag. Oslo.

Dybsjord, Arnold: 1945: 156 til 158. *Kommunalt tidsskrift*. Nr. 11. 1945. Okkupasjonstiden – kommunenes økonomiske stilling.

Dyrhaug, Tore 1985: Norge okkupert! Tysk etterretning om Norge og nordmenn 1942 – 1945. Universitetsforlaget AS 1985.

- Dyrhaug, Tore og Sørli, Rune 1990: *Tyske foto fra Norge*. Dreyer 1990.
- Clemmesen, Michal H. *Danmarks krigshistorie 1814 – 2014. Bind 2*. Redaksjon: Frantzen, Ole L., Clemmesen, Michael, H. og Wegner, Friis, Thomas. Gades Forlag.
- Emberland, Terje 2003: *Religion og rase. Nyhedenskap og nazisme i Norge 1933 – 1945*. Humanist forlag. Oslo 2003.
- Emberland, Terje og Roughvedt, Bernt 2004: *Det ariske idol*. Forfatteren, eventyreren og nazisten Per Imerslund. Aschehaug. Oslo.
- Emberland, Terje og Kott, Matthew 2013: *Himlers Norge*. Nordmenn i det storgermanske prosjekt. Aschehoug Pocket, 2013.
- Eng, Vidar 2006: *Holdninger i Troms til regjeringens krigspolitikk 9. april til 9. juni 1940*. Masteroppgave i historie. Institutt for historie. Det samfunnsvitenskapelige fakultet. Universitetet i Tromsø. Våren 2006.
- Ekker, Gismerøy Mette, Kolsrud, Ole og Lange A. Åse (red.) 2011: *Nasjonal Samling. Møteprotokoller 1934 – 1945*. Utgitt av Riksarkivet, Oslo 2011.
- Eriksen, Knut Einar, Halvorsen, Terje 1987: *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940 – 1945*. (red.) Magne Skodvin. Bind 8. *Frigjøring*. Aschehoug. Oslo 1987.
- Figueiredo, de Ivo «Ideologiens Primat. Nasjonal Samling 1937 – 1940». *Historisk Tidsskrift*. 3/1995.
- Flo, Yngve 2015: *Historisk tidsskrift*. Bind 94. Nummer 1-2015. Universitetsforlaget.
- Flo, Idar (red.) Dahl, Hans Fredrik (hovedredaktør) 2010: *Norsk presses historie 1- 4 (1660-2010)*. Bind 4 Norske aviser fra a til å. Universitetsforlaget 2010.
- Flock, Willy (red.) 1989: *Hamar Vårt Hamar. Førkrigstid og okkupasjon*. Lokalhistorisk forlag, Espå, 1989.
- Fure Odd-Bjørn 1999: *Norsk okkupasjonshistorie, Konsensus, berøringsangst og tabuisernig: «I Krigens Kjølevann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid»*. Stein Ugelvik Larsen (red.) Universitetsforlaget, Oslo.

- Furre, Berge 1992: *Norsk historie 1905 – 1990. Vårt hundreår*. Det Norske Samlaget, Oslo 1992.
- Furre, Berge 2000: *Norsk Historie 1914 – 2000. Industrisamfunnet – frå voksterville til framtidstil*. Det Norske Samlaget, Oslo 2000.
- Fyrst, Walter 1981: *Min sti*. Eget Forlag, Oslo 1981.
- Gjerdåker, Brynjev 1998: *Stiftstad og bygdeby. Hamars historie 1935-1991*. Utgitt av Hamar kommune 1998.
- Grimnes, Ole Kristian 1977: *Hjemmefrontens ledelse*. Universitetsforlaget, Oslo - Bergen - Tromsø 1977.
- Grimnes, Ole Kristian 1984: *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940 – 1945*. (red.) Magne Skodvin Bind 1. *Overfall*. Aschehoug. Oslo 1984.
- Grimnes, Ole Kristian 1999. *Kollaborasjon og oppgjør*. «I Krigens Kjølevann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid». Stein Ugelvik Larsen (red).
- Grimnes, Ole Kristian 2009. «Hvor står okkupasjonshistorien nå». *Nytt Norsk Tidsskrift*, volum 26, nr. 3-4. 2009.
- Grimnes, Ole Kristian 2018. *Norge under andre verdenskrig 1939-1945*. Aschehoug & Co.
- Grønlie, Tore og Fossen, Bjarne 1995: *Bergen byhistorie*. Universitetsforlaget. Bergen 1985.
- Hagen, Trond Ivan Hagen 1997: *Nasjonal Samling i Tynset 1933 - 45*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo, våren 1997.
- Hartmann, Sverre 1970: *Fører uten folk. Forsvarsminister Quisling - hans bakgrunn og vei inn i norsk politikk*. Tiden norsk forlag 1970.
- Haugli, Anders Ole, Jensen, Knut Erik, Westrheim, Harry 1985: *Til befolkningen! Brannhøsten 1944 - gjenreisningen etterpå*. Universitetsforlaget 1985.

Hendriksen, Hans Erik 1972: *Mennesker uten makt*. En undersøkelse av Nasjonal Samling i tre østnorske kommuner 1933 – 1945. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Bergen, våren 1972.

Heiberg, Gustav (m.fl.): *Innstilling fra undersøkelseskommissjonen av 1945*. Utgitt av Stortinget. H. Aschehoug & Co. Oslo 1946.

Helle, Knut, Eliassen, Finn-Einar, Myhre, Jan Eivind og Ola Svein Stugu 2006: *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Pax forlag A/S, Oslo 2006.

Hestvik, Finn 1972: *Rekruttering til Nasjonal Samling under okkupasjonen 1940-45*. En analyse av rekrutteringen til NS i Salten under okkupasjonen. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Bergen, høsten 1972.

Hjeltnes, Guri 1986: *Norge i Krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*. (red.) Magne Skodvin. Bind 5. *Hverdagsliv*. Aschehoug. Oslo 1986.

Høidal, Oddvar 1988: *Quisling en studie i landssvik*. Universitetsforlaget AS 1988.

Jahr, Per 2002: *Tre skritt bak*. Mennesker og opplevelser som Quislings unge adjutant så dem. A/S Historisk forlag 2002.

Jacobsen, Dag Ingvar 1997: *Administrasjonens makt*. Om forholdet mellom politikk og administrasjon, og administrasjonens rolle som politisk aktør. Fagbokforlaget.

Jensen, Tom B. og Dahl, Hans Fredrik 1988: *Parti og plakat NS 1933 – 1945*. Det norske Samlaget 1988.

Jensen, Tom B. 1992: *Nasjonal Samlings periodiske skrifter 1933 – 1945*. Grafisk Media Forlag.

Jensen, Tom B. og Dahl, Hans Fredrik 1988: *Parti og plakat NS 1933 – 1945*. Ny, forøket utgave. Historisk forlag 2005.

Johnsen, Ove 1996: *Føreroppfølgeren i Nasjonal Samling under okkupasjonen*. Ideologi og virkelighet. Gjøvik 1996.

Kjeldstadli, Knut 1988: «Nytten av å sammenlikne», *Tidsskrift for samfunnsforskning*.

- Kjeldstadli, Knut 1992: «Komparasjon og byhistorie», i *Heimen*, nr. 1/92.
- Kolsrud, Ole 2004: *En splintret stat. Regjeringskontorene 1940 – 1945*. Riksarkivaren skriftserien 14. Administrasjon og arkiver III. Universitetsforlaget.
- Kirkhusmo, Anders 1997: *Trondheims historie 997 – 1997*. Bind 5. Vekst gjennom krise og krig 1920 – 1964. (redaksjon) Sandnes, Jørn (hovedredaktør), Grankvist, Rolf, Kirkhusmo, Anders. Bilderedaktør Monica Kirkhusmo. Universitetsforlaget 1997.
- Kroglund, Drolsum, Nina 2010: *Hitlers norske hjelpere. Nordmenns samarbeid med Tyskland 1940 - 45*. Forlaget Historie & Kultur AS. 2010.
- Kroglund, Drolsum, Nina 2016: *Hagelin Quislings høyre hånd*. Forlaget Historie & Kultur AS. 2016.
- Kristoffersen, Ivan 1977: *Havn og havneliv i Tromsø*. Utgitt av Tromsø havnevesen til 150 års-jubileet. Tromsø 1977.
- Knudsen, Tim (redaksjon 2000). *Dansk forvaltnings historie II. Statsforvaltning og samfund Folkestyrets forvaltning fra 1901-1953*. Jurist- og økonomiforbundes forlag 2000.
- Kvale, Stein John 1975: *Nyordning og motstand innen kommunaladministrasjonen under okkupasjonen 1940-45. Et studium med Bergen kommune som undersøkelsesområde*. Hovedoppgave i historie ved Universitetet i Bergen, høsten 1975.
- Kvistad, John Mikal 2011: *Det unge Norges fylking klar til slag. Nasjonalsosialistisk ungdom i Norge. Historien om Nasjonal Samlings Ungdomsfylking 1933 – 1945. Ideologi og organisering*. Doktoravhandling dr. philos. Det humanistiske fakultet. Universitetet i Oslo. April 2011.
- Langeland, Oliver Hansen 2009: *Dømmer ikke*. Familieforlaget as Oslo. Oslo 2009.
- Lange, Even 1998: *Samling om felles mål 1935 -1970*. (hoved red.) Knut Helle. Bind 11. Aschehougs Norges historie. Oslo 1998.
- Larsen Uglevik, Stein, Hagtvet, Bernt og Myklebust, Jan Petter 1980: *Who Were the Fascists? Social Roots of European Fascism*. Universitetsforlaget 1980.

Lillevold, Eyvind (red).1949: *Hamars Historie*. Hamar kommune, 1948.

Lorentzen, Svein 1973: Norsk lokalforvaltning under førerprinsippet. Okkupasjonstidens kommunale nyordning 1940 – 1945. Hovedoppgave i historie høsten 1973. Universitetet i Bergen.

Lorentzen, Svein 1976: *Norsk lokalforvaltning under førerprinsippet*, i Danielsen, Rolf og Larsen, Ugelvik, Stein (red.): *Fra idè til dom*. Oslo 1976.

Larsen, Stein Ugelvik, Sandberg, Beatrice og Dahm, Volker 2008: 1336. *Melding aus Norwegen 1940- 1945*. Die geheimen Lagberichte des Befehlshabers der Sicherheitspolizei und des SD i Norwegen. Teilband III. R. Oldenbourg Verlag Munchen 2008.

Lunde, Jon Vegar 1998: *Motstand og ikke- motstand*. Hjemmefronten på Hedmarken og i Østerdalen, bind I 1940-42. Jon Vegar Lunde Pressetjeneste 1998.

Lunde, Jon Vegar 2001: *Det har lett for å gå godt*. Hjemmefronten på Hedmarken og i Østerdalen, bind II 1943 – juli 1944. Jon Vegar Lunde Pressetjeneste 2001.

Lunde, Jon Vegar 2005: *Blod og tårer – men mest svette*. Hjemmefronten på Hedmarken og i Østerdalen, bind III, juli 1944 – 1945. Jon Vegar Lunde Presseservice 2005.

Lunde, Gulbrand 1941: *Kampen for Norge. Skrifter, foredrag og avisartikler 1933 – 1940*. I kommisjon hos G. E. Stenersens forlag. Oslo 1941.

Lunde, Gulbrand, Fuglesang, Rolf Jørgen, Lie, Jonas med flere 1942: *Norges Nyreisning*. Artikler om kulturelle og politiske spørsmål – holdt som foredrag i serien «Norges nyreisning». I kommisjon hos Gunnar Stenersens forlag. Oslo 1942.

Madsen, Birger 1978: *Kongstensvømmere 50 år*. Svømmesporten i Fredrikstad.

Melve, Leidulf 2009: «Komparativ historie: ei utfordring for historiefaget?» *Historisk tidsskrift*. 1/2009. Oslo.

Moren, Gudmund 2004: *Nasjonal Samling i Dovre 1933-45: Styrke og stagnasjon*. Høgskolen i Lillehammer. Forskningsrapport nr. 120/2004.

- Moren, Gudmund (red.) 1999: *Historikerens rolle i samfunnet*. Rapport fra Norske historiedager 99. Høgskolen i Lillehammer. Forskningsrapport nr. 45/1999.
- Moseng, Ole, Georg 2012: *Framvekst og profesjonalisering*. Norsk Sykepleierforbund gjennom 100 år (1912 - 2012). Akribe.
- Myklebust, Jan Petter 1974: *Hvem var de norske nazistene?* Sammenheng mellom sosial, økonomisk og politisk bakgrunn og medlemskap i Nasjonal Samling. Hovedoppgave i Sammenliknede Politikk. Universitetet i Bergen. Høstsemesteret 1974.
- Nicolaisen, Bjørnar 2003: *Karoline Kaller Kari*. Lokale krigshistorier fra NORD 1940-45. Layout og trykk: Grafisk Nord, Finnsnes.
- Niemi, Einar 1989: Norsk lokalhistorie på 1970- og 80- tallet - Paradigmeskift eller kontinuitet? i *Heimen*, nr. 4.
- Nielsen, Jens Petter og Opeide, Gunnar 1994 (red.): *Den menneskelige dimensjonen i nordområdene. Rapport fra symposiet «Norsk-russiske forbindelser ca. 1814 – 1917»*. Universitetet i Tromsø 6 - 8 november 1992. Arkhangelsk: Arkhangelsk Pomoruniversitets forlag.
- Nielsen, Reidar 2002: *Gryr av dag*. Jubileumsskrift for Troms Arbeiderparti 1902 – 2002. Troms Arbeiderparti 2002.
- Nilssen, Trond Risto 1995: *Trondheim under nasjonalsosialistisk styre 1940 – 1945*. Hovedoppgave ved universitetet i Trondheim. Historisk institutt 1995.
- Nøkleby, Berit 1992: *Josef Terboven – Hitlers mann i Norge*. Gyldendal Norsk Forlag – Oslo 1992.
- Nøkleby, Berit 2004: *Gestapo. Tysk politi i Norge 1940-45*. Aschehoug. Oslo, 2 opplag 2004.
- Nøkleby, Berit 1985: *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940 – 1945*. (red.) Magne Skodvin. Bind 2. *Nyordningen*. Aschehoug. Oslo 1985.
- Nøkleby, Berit 1986: *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940 – 1945*. (red.) Magne Skodvin. Bind 4. *Holdningskamp*. Aschehoug. Oslo 1986.

Næss, Hans Eivind, Hovland, Edgar, Grønlie, Tore, Baldersheim, Harald og Danielsen, Rolf, 1987: *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*. Utgitt av Universitetsforlaget AS Oslo - Bergen- Stavanger- Tromsø.

Olstad, Ivar 1969: *Nyordningen av det kommunale styresettet 1940 – 41. Oppland fylke*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo, våren 1969.

Olstad, Finn 1997: *En vanlig småby? Sandefjords historie*. Bind 2. Utgitt av Sandefjord kommune. Sandefjord.

Ottosen, Kristian 1. utgave 1995: *Nordmenn i fangenskap 1940 – 1945*. Universitetsforlaget 2004.

Paulsen, Helge 1976: "Litt om forholdet mellom NS og Reichkommissariatet i Norge 1940-45". i *Fra idè til dom. Noen trekk fra utviklingen av Nasjonal Samling*. Danielsen, Rolf og Ugelvik Larsen, Stein. Universitetsforlaget.

Paulsen, Helge Dok-id h02021697: «Tysk økonomisk politikk»... Kontrast. Nasjonalbiblioteket.

Pedersen, Sigurd 1963: *Hamar kommunes utvikling 1. juli 1935 – 31. desember 1961*. Hamar 1963.

Petrick, Fritz 1994: *Die Norwegische Kollaboration (1938- 1945)*. Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration (1938-1945). Huthig Verlagsgemeinschaft – Berlin – Heidelberg.

Pryser, Tore 1988: *Arbeiderbevegelsens historie i Norge-4. Klassen og nasjonen (1935-1946)*. Tiden Norsk Forlag.

Pryser, Tore 1991: *Venstrestrømninger i NS under krigen*. Nytt lys på okkupasjonshistorien. Den norske historiske foreningen.

Pryser, Tore 2000: *Okkupasjons-historiske sideblikk, en artikkelsamling*. Høgskolen i Lillehammer. Arbeidsnotat nr. 112/2000.

- Pryser, Tore 2001: Hitlers hemmelige agenter. Tysk etterretning i Norge 1939-1945. Universitetsforlaget 2001.*
- Pryser, Tore 2010: «Svik og gråsoner. Norske spioner under andre verdens krig. Spartacus Forlag 2010.
- Quisling, Vidkun 1940: *Quisling har sagt-*. Citater fra taler og avisartikler I. J. M. Stenersens forlag. Oslo 1940.
- Rendulic, Lothar 1952: *GEKAMPET GESIEGT GESCHLAGEN*. Verlag «Welsermakt». Wels Heidelberg 1952.
- Riisnæs, Sverre 1942: *Nasjonal Samling og lovverket*. I kommisjon hos Stenersen. Oslo 1942.
- Ringdal, Nils Johan 1987: *Mellom Barken og Veden*. H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard) 1987.
- Ringdal, Nils Johan 1994: *Moss bys historie perioden 1880 -1990*. Bind 3. Utgitt av Moss kommune 1994.
- Roset, Ivar 1990: *Sarpsborg 1939 – 1945. Okkupasjonstiden*. Utgitt av Sarpsborg kommune.
- Rygg, Per 1983: *Trøndersk høyere radikalisme - i fred og krig. Nasjonal Samling i Trondheim og Strinda 1933 – 1945*. Hovedoppgave i historie. Historisk institutt. Universitetet i Trondheim. Høsten 1983.
- Rønning, Odd 1977: *Nasjonal Samling og nyordningen av lokalstyret i Vestfold 1940 – 1945*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo, høsten 1977.
- Sanengen, Alf 1950: *Kampen mot A-T og arbeids-mobiliseringen*. «Norges Krig 1940-1945». Hovedredaktør Sverre Steen. Bind 3. Gyldendal norsk forlag, Oslo 1950.
- Schiøtz, Aina 2000: *Distriktslegen – institusjonen som forsvant. Det offentlige legevesen 1900-1984*. Avhandling for graden dr. philos. Institutt for allmenntmedisin og samfunnsmedisinske fag. Senter for helseadministrasjon. Det medisinske fakultet. Universitetet i Oslo 2000.

Solbrekken, Ingeborg 2015: *Landssvikoppgjørets hemmelige historie*. Brukte norske rettsmyndigheter krigsforbrytere og nazimetoder ved landssvikeroppgjøret? Opera Forlag Jon Otterbeck A/S.

Solum, Ragne Hilde 1997: *Felespillere og eiendomsbesittere*. En undersøkelse av årsakene til den ulike oppslutningen om Nasjonal Samling i Øvre og Ytre Rendal 1933 – 1945. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo, vår 1997.

Simonsen, Kjetil Braut 2016: *Nazifisering, kollaborasjon, motstand*. En analyse av Politidepartementet og Forsyningsdepartementet (Næringsdepartementet), 25. september 1940 -8. mai 1945. Det humanistiske fakultet 2016. Universitet i Oslo.

Skodvin, Magne 1956: *Striden om okkupasjonsstyret i Norge, fram til 25. september 1940*. Det Norske Samlaget. Oslo 1956.

Skodvin, Magne 1948: *Krig og okkupasjon, 1939 – 1945*. Gyldendal norsk forlag. Oslo 1948.

Skodvin, Magne 1990: *Krig og okkupasjon 1939 – 1945*. Det Norske Samlaget. Oslo 1990.

Skodvin, Magne 1991: *Norsk historie 1939 – 1945. Krig og okkupasjon*. Det Norske Samlaget. Oslo 1991.

Skjønnsfjell, Jan 2005: *Frontkjempere fra Troms – Bakgrunn og motivasjon*. Mastergrads avhandling ved Universitetet i Tromsø. Institutt for historie 2005.

Stugu, Ola Svein 2012. *Norsk historie etter 1905. Veggen mot velstandslandet*. Det Norske Samlaget.

Støen, Ane Ingvild 2013: *Justisdepartementet under okkupasjonen*. Masteroppgave i historie. Institutt for arkeologi, konservering og historie. Universitetet i Oslo, vår 2013.

Steen, Sverre (red.) 1948: *Norges krig, 1940 – 1945*. Bind II. Gyldendal norsk forlag. Oslo 1989.

Storhaug, Leiv 1981: *Nazist og landssviker? Del 1 okkupasjonen*. Landbrukets bokklubb. Oslo.

Sunde, I. Hjalmar 1987: *Norsk militært tidsskrift 12/87*. «Tyskernes Lyngenstilling. En del av krigshistorien i Norge». 12/1987.

Svendsen, Åsmund 2004: *Østfolds historie*. Bind 4. *Fylke i grenseland*. Østfold fylkeskommune.

Søhoel, Jannicke 1997: Historien som argument. Nasjonal Samlings historiesyn belyst gjennom bevegelsens politiske argumentasjon og et forsøk på å avklare historiesynets viktigste forbilder. Hovedoppgave ved Universitetet i Oslo. Historisk institutt våren 1997.

Sørensen, Øystein 1989: Hitler eller Quisling. Ideologiske brytinger i Nasjonal Samling 1940-1945. J.W. Cappelens forlag A/S. 2. opplag 1989.

Sørensen, Øystein 1989: "Forskning om krigen i Norge. Tradisjonelle og nye perspektiver". *Nytt Norsk Tidsskrift*. Indeks 6. årgang 1989.

Sørensen, Øystein 1991: Solkors og solidaritet, høyreautoritær samfunnsenkning i Norge ca. 1930 – 1945. J. W. Cappelens forlag. Oslo 1991.

Sørensen, Øystein 1993: Verdenskrig og velferd. Britiske, tyske og norske sosialpolitiske planer under annen verdenskrig. J. W. Cappelens forlag. Oslo 1993.

Tamelander, Michael og Zetterling, Niklas 2001: *Niende april*. Nazi-Tysklands invasjon av Norge. Spartacus forlag as. Oslo 2001.

Thomassen, H. Egil 2009: *Flygeblad over Norge 1940 – 1945*. Publisert 2009 av Krigs- og feltpostforeningen i samarbeid med War and Philabooks.

Thøring, Lars 1974: *Tromsø under siste verdenskrig*. Tromsø bibliotek 1971.

Terboven, Josef 1940: *Nyordningen i Norge. Terbovens tale 25. september 1940*. I kommisjon hos: J. M. Stenersens forlag, Oslo. Original utgave fra 1940.

Tjelmeland, Halvard 1996: Tromsø gjennom 10000 år fra byfolk og bona til tromsøværing 1945-1996. Utgitt av Tromsø kommune 1996.

Tjelmeland, Hallvard 2004: *Aviser som historiske kjelder*. Foredrag ved Nasjonalbiblioteket i Mo i Rana 13. juni 2004. Pressehistoriske skrifter nr. 3. 2004.

Toftesund, Rikard Andre 2001: «*Da alt folket skulde tro løgnen*». Halldis Neegård Østbye – *Antisemitisk ideologi i Nasjonal Samling*. Hovedoppgave ved Universitetet i Bergen. Historisk institutt høsten 2001.

Ulstein, Ragnar 1977: *Flyktninger til Sverige frå Trøndelag og Nord-Norge-45*. Det Norske Samlaget.

Vagstein-Lyng, Nina Beate 2011: *Vi vil en ungdom som er sunn og sterk*. Nazistisk oppdragelseslære i Nasjonal Samlings Ungdomsfylking 1940-1945. Masteroppgave ved institutt for filosofi, idéhistorie, kunsthistorie og klassiske språk. Universitetet i Oslo.

Veum, Eirik i samarbeid med Brenden, Geir 2009: *De som falt*. Nordmenn som døde i tysk krigstjeneste. NRK Aktivum 2009.

Veum, Eirik 2012: Nådeløse nordmenn Statspolitiet 1941 – 1945. Kagge Forlag.

Veum, Eirik 2013: *Nådeløse nordmenn Hirde 1933 - 1945*. Kagge Forlag A/S. Oslo.

Wernersen, Camilla Helena 2006: 39 til 40. «...*Illojalitet vil bli bedømt og straffet deretter*». Masteroppgave ved Institutt for medier og kommunikasjon. Universitetet i Oslo, høst 2006.

Wyller, Thomas Chr. 1953: *Fra okkupasjonsårenes maktkamp*. Nasjonal Samlings korporative nyordningsforsøk 9. april 1940 – 1. februar 1942. Oslo 1953. Forlagt av Johan Grundt Tanum.

Wyller, Thomas Chr. 1953: Hovedtrekk av Nasjonal Samlings ideer om stat og samfunn 1933-1940. *Statsvetenskapelig tidsskrift* 1953.

Wyller, Thomas Chr. 1958: Nyordning og motstand. En framstilling og en analyse av organisasjonenes politiske funksjon under den tyske okkupasjonen 25.9 1940 – 25.9. 1942. Universitetsforlaget. Oslo 1958.

Ytreberg Nils A. 1971: *Tromsø bys historie*. Bind 3. Tromsø 1971.

Østbye, Neegård, Halldis (red.) 1941/42: *Det nye Norge*. Første del. Nasjonal Samling propagandaavdeling - i kommisjon hos Blix Forlag, Oslo.

Østbye, Neegård, Halldis (red.) 1942/43: *Det nye Norge*. Andre del. Nasjonal Samling propagandaavdeling - i kommisjon hos Blix Forlag, Oslo.

Aas, Steinar 2001: *Narviks historie*. Bind 1 1902 – 1950. Byen, banen og bolaget. Stiftelsen Narviks historieverk 2001.

Aas, Steinar 2004: *Heimen*, 3. Narviks historie. Bind 1. 1902-1950. Byen, banen og bolaget.

Aas, Steinar 2006: *Ei byhistorie om Narvik 1902 – 1950 – Eit refleksjonstillegg*. Dr.art.-avhandling. Institutt for historie. Universitetet i Tromsø 2006.

Aas, Steinar 2014: *Forvandlinga Bodøs Historie 1890-1950*. Bind 3. Bokforlaget Vigmostad & Børke AS. Bodø kommune i samarbeid med Universitetet i Nordland. (Inklusiv forarbeider fra 2012)

Aartun, Leiv Brynjulv og Aartun, Sigurd 2003: *Motstandskampen i skolene 1940 – 1942*. Lærerstriden mot nazifiseringen. Orion Forlag AS.

Utgitt av Stortinget 1946: Innstilling fra undersøkelseskommissjonen av 1945. Familieforlaget.

Utgitt av Stortinget 1947: Innstilling fra undersøkelseskommissjonen av 1945. Bind III.

Riksrådsforhandlingene. H. Aschehoug & Co.

Utgitt av Administrasjonsdepartementet mai 1995: *Fylkesmannsboka*. En orientering om arbeidet i fylkesmannsembetene.

Justis- og politidepartementet. *Om landssvikeroppjøret*. Innstilling fra et utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale til en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget. Utvalget oppnevnt 22. desember 1955. Innstilling avgitt 11. januar 1962.

Norsk lovtidend nr. 23. 1938. Lov om kommunestyre i byene fra 9. juni 1938.

Norsk lovtidend nr. 23. 1938. Lov om kommunestyre på landet fra 9. juni 1938.

Norges Offisielle Statistikk 11.2. *Folketellinger i Norge 3. desember 1946 første hefte*. Utgitt av Statisk Sentralbyrå Oslo. I kommisjon hos Aschehoug og & Co 1950.

